

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім.М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА
ЕТНОЛОГІЇ ім.М.Т.РИЛЬСЬКОГО

ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ЗАПОРІЗЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім.Я.НОВИЦЬКОГО

Яків
Новицький
ТВОРИ
у 5 томах

Головна редакційна колегія:

Павло Сохань – головний редактор
Анатолій Бойко – заступник головного редактора
Валерій Козирев – відповідальний секретар
Валерій Смолій, Галина Скрипник, Сергій Тимченко,
Віктор Брехуненко, Юрій Мицик, Всеволод Наулко,

Запоріжжя
Тандем-У
2007

**Яків
Новицький**

Том 2

Запоріжжя
Тандем-У
2007

УДК
ББК
Н

Другий том зібрання творів видатного етнографа, фольклориста та краєзнавця Я.П. Новицького містить історичні перекази, легенди і розповіді старих мешканців Запорізького краю – прямих нащадків запорожців про запорозьких козаків, їхні традиції та звичаї, запорозькі та гайдамацькі скарби; байраки, урочища, річки, міста та слободи Запоріжжя, флору та фауну степового краю впродовж XVIII – початку XX століття; замовляння, міфологічні легенди, релігійно-легендарні оповідання та демонологію Степової України. Том містить фактично всі, відомі на сьогодні, фольклорні записи Я.П. Новицького, записані ним у 70-х роках XIX – на початку XX століття на Запоріжжі.

Для істориків, філологів, фольклористів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історичною традицією, віруваннями, уявленнями населення південного краю.

Редакційна колегія тому

Анатолій Бойко

(головний редактор, доктор історичних наук),

Віктор Брехуненко

(заступник головного редактора, доктор історичних наук)

Юрій Мицик

(доктор історичних наук)

Володимир Мільчев

(кандидат історичних наук)

Людмила Іваннікова

(кандидат філологічних наук)

Упорядник тому Людмила Іваннікова

ISBN

© ЗНТН, 2007

ISBN

© Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського
НАН України, 2007

**Яків Новицький – видатний збирач,
видавець і дослідник фольклору Степової України**

Виняткову роль у становленні та розвитку української фольклористики та історичних студій відіграли збирачі народної творчості, що підготували ґрунт для фундаментальних теоретичних досліджень. Саме їх слід назвати основоположниками цієї науки: М. Цертелєва, З. Доленгу-Ходаковського, М. Максимовича, І. Срезневського, А. Метлинського, І. Рудченка, П. Куліша, П. Чубинського, О. Потебню, А. Димінського, Б. Грінченка, І. Манжуру, Г. Залюбовського, П. Рябова, В. Ястребова, Д. Яворницького... та десятки інших самовідданих трудівників, які були одночасно і видавцями, і першими теоретиками українського фольклору та усної історії населення Степової України.

Серед них особливою та унікальною є постать Якова Павловича Новицького (1847 – 1925) – видатного краєзнавця, фольклориста, етнографа, історика, педагога. Фольклористично-етнографічна спадщина вченого – це більше десяти збірників народної творчості, а також велика кількість публікацій у періодиці. Загальна ж бібліографія праць Я.П. Новицького з різних галузей науки становить понад 200 одиниць.

Доробок ученого схвально оцінили М.П. Драгоманов, М.Ф. Сумцов, В.М. Гнатюк, В.В. Білий, Ф.М. Колесса, Д.К. Зеленін¹.

¹ Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1875. – Т.2. – Ч.1. – С. 1; Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография. – СПб., 1893. – Ч.1. – С. 130-146; Сумцов Н. Ф. Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905. – С. 3-10; Сумцов М.Ф. Діячі українського фольклору. – Х., 1910. – С. 24; Білий В. В. Я.П. Новицький (1847 - 1925) // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1926. – Кн. 7-8. – С. 358-368; Білий В. В. З матеріалів до історії етнографії: Листування Я.П. Новицького // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1927. – Кн. 10. – С. 288-293; Білий В.В. Минуле етнографії на колишній Катеринославщині та її сучасні завдання // Археологічний збірник Дніпропетровського краєзнавчого музею. – Дніпропетровськ, 1929. – Т. 1. – С. 235-260; Гнатюк В. М. Я. П. Новицький. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине в 1874 – 1903 гг. (Летопись Екатеринославской архив. ученой комиссии, год 3, вып. IV. – Екат., 1908. – С. 131-158) // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т. 85. – Кн. 5. – С. 221-223; Колесса Ф.М. Малорусские песни Новицкого Я.П. // Збірник НТШ. – Львів, 1895. – Т. 6. – С. 43-47; Зеленін Д. К. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии // Живая старина. – 1912. – Вып. 2-4. – С.503-504.

Найвизначнішим вкладником Південно-Західного відділу Російського географічного товариства і Харківського історико-філологічного товариства назвав його М.Ф. Сумцов¹; відомим південноруським етнографом вважав його Д.І. Яворницький²; одним із найкращих знавців і дослідників Катеринославщини вважав його академік Д.Ф. Чернявський³, а В. Дорошенко в некролозі назвав його “Нестором української етнографії”⁴.

Різні наукові товариства шанували працю Я.П. Новицького й обирали його своїм дійсним членом, - це Російське географічне товариство, Товариство любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті, Харківське історико-філологічне товариство, Катеринославське наукове товариство, Катеринославська вчена архівна комісія тощо. У 1924 р. з нагоди 50-ліття наукової діяльності Я.П. Новицький був обраний членом-кореспондентом Української Академії Наук.

Унікальність наукової особистості Я.П. Новицького полягає в тому, що він був одним із перших ініціаторів комплексного стаціонарного дослідження Степової України, зокрема Олександрівського повіту Катеринославської губернії, історичної території Запорозької Січі, яку не тільки в ХІХ ст., а й досі вважають маловивченою порівняно з іншими регіонами України⁵. До 70-х років ХІХ ст. ні краєзнавство, ні етнографія в цьому краї не розвивались. Поодинокі записи фольклору трапляються в збірниках І.І. Срезневського, М.М. Максимовича, в працях А.С. Афанасьєва-Чужбинського, О. Стороженка. Проте фундаментальні фольклористичні видання 50 – 60-х років ХІХ ст. бідні на матеріали з Катеринославської губернії. Винятком є лише збірник М. Номиса

¹ Сумцов Н. Ф. Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905. – С. 7.

² Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888. – Ч. 1. – С. 146.

³ Чернявский Д. Ф. Яков Павлович Новицкий и его труды по истории и этнографии Екатеринославщины // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1912. – Вып. 8. – С. 1.

⁴ Дорошенко В. Новицький Яків Павлович // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 183.

⁵ Сумцов Н. Ф. Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии. – С. 3; Білий В. В. Минуле етнографії на колишній Катеринославщині та її сучасні завдання. – С. 235-260; Данилов В. В. Катеринославщина в архиве ИРГО // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Вып. 10. – С. 376-378; Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография. – Вып. 1. – Глава 3. – СПб., 1893; Степанів В. З наукової праці в Катеринославі // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 168; Поповський А. М. Мова фольклору та художньої літератури Південної України ХІХ – початку ХХ ст. - Дніпропетровськ, 1987. – С. 8.

“Українські приказки, прислів'я і т. ін.” (1864), де вміщені записи Г.А. Залюбовського, який згодом став чи не найактивнішим членом Південно-Західного відділу РГТ у Петербурзі і в Києві. Жодне з пізніших фольклористичних видань не обходилося без його участі, особливо збірники П.П. Чубинського та М.П. Драгоманова. Навколо Київської філії РГТ у 70-х роках об'єдналися не тільки найвидатніші українські вчені, а й чимало краєзнавців та фольклористів з Волині, Поділля і віддаленої Катеринославщини в особі молодих сільських учителів, збирачів народної творчості А.І. Димінського, К.В. Шейковського, І.І. Манжури та Я.П. Новицького.

Прозові матеріали, записані на Катеринославщині І.І. Манжурою та Я.П. Новицьким, становлять основну частину збірника “Малорусские народные предания и рассказы” (1876). Зокрема, працю Я.П. Новицького високо оцінив М. П. Драгоманов у передмові: “Здесь следует упомянуть, что наиболее матерьялов получено было прямо и через посредство других лиц от г. Манжуры (особенно много и почти все превосходного качества), Як. Новицкого, Н. Мурашки (через проф. Прахова), Вл. Менчица, Ст. Руданского /.../ Эти матерьялы записаны самими вышеупомянутыми лицами”¹.

Із записів Я.П. Новицького до збірника увійшло 52 тексти легенд, переказів, казок. Іноді вони становлять окремі підрозділи книжки: “Местные предания, собранные во время поездки на Днепровские пороги Як. Новицким”; “Степные могилы Мариупольского уезда Екатеринославской губернии (Сообщение Я. Новицкого)” тощо. Це майже третина збірника, а матеріалів, зібраних І.І. Манжурою, ще більше.

Також у 1875 р. у розпорядження М.П. Драгоманова та В.Б. Антоновича надійшли рукописні збірники пісень І.І. Манжури та Я.П. Новицького.

Отже, в 70-х роках ХІХ ст. Г.А. Залюбовський, І.І. Манжура та Я.П. Новицький започаткували збирання, публікацію та вивчення фольклору на Катеринославщині. Слід зазначити, що Я.П. Новицький був справжнім учителем і наставником Д. І. Яворницького, який у молоді роки наслідував його не тільки в збиранні фольклорно-етнографічних матеріалів, а й написанні деяких наукових та науково-популярних праць.

У 70–90-х роках ХІХ ст. І.І. Манжура, Я.П. Новицький та Д.І. Яворницький були найактивнішими кореспондентами як місцевих, так і всеукраїнських періодичних видань (“Екатеринославские губернские ведомости”, “Екатеринославский юбилейный листок”, “Днепр”, “Степь”, “Киевская старина”, “Этнографическое обозрение” та ін.). Понад 60

¹ Малорусские народные предания и рассказы. Свод Михайла Драгоманова. – К., 1876. – С. XIV.

фольклорних текстів надрукував Я.П. Новицький на сторінках “Губернских ведомостей”, а також дослідження історико-етнографічні, статистичні, педагогічні, і серед них – першу в Катеринославщині “Программу собирания этнографических сведений” (1888), яка закликала до збирання фольклору багатьох ентузіастів. Я.П. Новицького, що на той час мав уже великий авторитет, запросили до співпраці всі південноукраїнські часописи: “Днепр”, “Степь”, “Днепровская молва”, “Приднепровский край”, “Приднепровье”, “Вестник юга”, навіть “Екатеринославские Епархиальные ведомости”. Саме на сторінках газет “Днепр” і “Степь” упродовж 1884–1886 рр. Я.П. Новицький надрукував одну з найбільших своїх історико-етнографічних статей “Запорожье в памятниках устного народного творчества” – перший в історії української етнографії науковий опис слобід, розташованих на історичній території Січі.

У 90-х роках ХІХ ст. Я.П. Новицький був найактивнішим збирачем і видавцем фольклору та різних народознавчих матеріалів. Недаремно М. Ф. Сумцов назвав його одним із найкращих знавців краю, – адже він не обмежувався збиранням фольклору, але друкував також етнографічні, історичні, археологічні, статистичні, архівні, економічні, ботаніко-зоологічні, педагогічні та інші матеріали. Про нього писав Д. Ф. Чернявський: “Почтенный член нашей архивной комиссии Яков Павлович Новицкий является одним из наилучших знатоков и исследователей Екатеринославщины: история последней ему в такой же мере близка и знакома, как и современное бытовое состояние”¹.

“Я.П. Новицький – один з видатних тепер українських етнографів, – писав журнал “Дніпрові хвилі”, – поруч з Д.І. Яворницьким, найкращий знавець запорозької і взагалі Катеринославської старовини”². Це був справді великий учений-краєзнавець.

Але чи не найбільший внесок зробив він у розвиток фольклористики. Одночасно з І.І. Манжурою та Г.А. Залюбовським Я.П. Новицький у 70-х роках ХІХ ст. розпочав систематичний запис практично всіх жанрів народної творчості, що побутували на цій території. Результатом його 40-річної праці стало видання більше 10 збірників – перших в історії Степової України регіональних видань фольклору різних жанрів, які високо оцінили М.Ф. Сумцов, В.В. Данилов, Д.К. Зеленін, В.М. Гнатюк, Ф.М. Колесса та ін. Крім того, як член Катеринославського наукового товариства та член правління історичного музею ім. О. Поля Я.П. Но-

¹ Чернявский Д. Ф. Я. П. Новицкий и его труды по истории и этнографии Екатеринославщины // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1912. – Вып. 8. – С. 1.

² Ж-ко М. Я.П. Новицький // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 18-19. – С. 248.

вицький проводив археологічні розкопки, краєзнавчі експедиції, організував місцевий історичний архів та музей у м. Олександрівську, де він жив. Це – вагомий вклад у вітчизняну науку.

Отже, Я.П. Новицький відіграв непересічну роль у становленні та розвитку фольклористики Півдня України. Його публікації та збірники стали вирішальним етапом в утвердженні наукових принципів фіксації фольклору, у вихованні численних наукових кадрів, послужили цінним матеріалом для багатьох теоретичних досліджень, стали важливим інформаційним джерелом про культуру, побут, звичаєвість, світогляд, історію заселення цього малодослідженого регіону України.

* * *

Під впливом наукових праць та фольклорних видань І.І. Срезневського, М.І. Костомарова, О.О. Потебні, М.П. Драгоманова, М.Ф. Сумцова, П.П. Чубинського в середині ХІХ століття розгорталась фольклористична діяльність Я.П. Новицького.

Яків Павлович народився в козацькому краї, де побутували легенди й перекази про запорожців, героїчні пісні й думи. Отже, фольклорне середовище, в якому він жив, визначило долю майбутнього фольклориста, що з дитинства сам був носієм народних традицій, бо, як пише в автобіографії, “ріс і вчився з селянськими дітьми, з ними ж пас коней в степу, а в плавнях ловив рибу. Як і всі хлопці, на різдвяних святках ходив колядувати, посипати, щедрувати, а літом святкував Івана Купала і мавчин великдень”¹.

На своїх збірниках Я.П. Новицький вказує дату початку збирання фольклору – 1873 року. Вже в першій публікації (Из записок туриста / / Киевский телеграф. – 1875. – № 134) він визначає основні принципи збирання і публікації народної творчості: “Мы передаем слово в слово записанный нами от малоросса рассказ, не переводя его на русский язык; делаем это потому, что мы слишком дорожим каждым подлинным словом малоросса-рассказчика”². Ці принципи витримані в ранніх фольклорних записах легенд і казок, надісланих 1875 року до Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, дійсним членом якого Я.П. Новицький став 23 січня 1876 р. Видання М.П. Драгоманова принесло славу молодому досліднику – його особою зацікавилися відомі вчені: І.І. Срезневський, О.О. Потебня, М.Ф. Сумцов; багато часописів запросили його до співпраці. Народна проза, опублікована

¹ Життєпис Якова Павловича Новицького // ІРНБУВ, Х 17380, арк. 1.

² Новицький Я.П. Из записок туриста // Киевский телеграф. – 1875. – № 134.

Я.П. Новицьким у збірниках М.П. Драгоманова, стала українською фольклорною класикою і передруковувалася десятки разів у різних виданнях ХХ століття.

У 80-х роках ХІХ ст. Я.П. Новицький надрукував багато фольклорних записів на сторінках газет “Екатеринославские губернские ведомости”, “Днепр”, “Степь”, “Екатеринославский юбилейный листок”. Г.А. Залюбовський у листі до Я.П. Новицького від 21 червня 1887 р. подав ідею створення фольклорного збірника: “Хорошо бы было, если бы Вы собрали все Ваши подобные статьи и издали особым томом [...] разбросанность их лишает возможности пользоваться ими как бытовым историческим материялом. Если бы не нашлось издателя на месте, то можно пошукать в Харькове”¹.

Тож 1892 року Я.П. Новицький надіслав до Харківського історико-філологічного товариства величезний збірник переказів та пісень. Цією працею дуже зацікавився М.Ф. Сумцов. Але він вважав ціннішими записи пісень, тому вирішив саме їх негайно видавати в VI томі “Сборника Харьковского историко-филологического общества” і сам приступив до опрацювання поданого матеріалу. Крім того, за редагування текстів взялися О.О. Русов та О.В. Ветухов.

Усі дослідники збирацької спадщини Я.П. Новицького на чільне місце ставлять збірники фольклорної прози, видані ним у 1905 – 1912 роках. Це легенди та перекази міфологічні, топонімічні, історичні. Я.П. Новицький підготував до друку п’ять оригінальних видань: “Малорусские народные предания, поверья и рассказы” (Александровск, 1907), “Малороссийская и запорожская старина в памятниках устного народного творчества” (Александровск, 1907), “Запорожские и гайдамацкие клады. Малорусские народные предания, поверья и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1873-1906 г.” (Александровск, 1908), “Народная память об урочищах и исторических лицах Запорожья. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине в 1875-1905 г.” (Александровск, 1909), “Духовный мир в представлении малорусского народа. Сказания, суеверья и верования, собранные в Екатеринославщине” (Екатеринослав, 1912). Усі ці збірники складаються з фольклорних текстів, які друкувалися раніше в періодиці, за винятком одного – “Запорожские и гайдамацкие клады”, який є першою систематизованою публікацією легенд про скарби. Збірник “Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875-1905 г.” (Екатеринослав, 1911) – це видання,

¹ Залюбовський Г. А. Листи до Я.П. Новицького 1882 – 1896 // ІМФЕ, ф. 4 –3, од. зб. 62, арк. 3.

яке охоплює в скороченому вигляді весь обсяг попередніх збірників 1907 – 1909 років.

1905 року в збірнику Катеринославського наукового товариства була опублікована праця Я.П. Новицького “С берегов Днепра. Очерки Запорожья. Путевые записки и исследования” обсягом 195 сторінок. Це історико-етнографічний опис старовинних запорозьких слобід Олександрівського повіту: Новогупалівки, Петро-Свистунового, Язикової Федорівки, Андріївки, Августинівки, Маркусової та ін., а також острова Хортиці, Великого Лугу, Дніпра, урочищ і балок на його берегах. Опис ілюстрований цікавими фотознімками, а також великою кількістю фольклорного матеріалу. Праця складається з двох частин. Перша – без назви, друга має назву “Запорожье в памятниках устного народного творчества”. Як видно зі змісту, “С берегов Днепра” – це зведені докупи статті, які раніше друкувалися в газетах “Днепр” и “Степь”¹. Це – результат двох експедицій Я.П. Новицького, проведених влітку 1882 року разом із невеликою групою сільських учителів, а влітку 1883 року – разом із Д.І. Яворницьким. Вся праця побудована на народних оповіданнях – десятки легенд та переказів використано тут: історичних, топонімічних, міфологічних. Дуже рідко автор використовував архівні матеріали, і це робилося свідомо: “Разказ и песня для истории – те же документальные данные. Правда, тут вы не всегда найдете хронологию, тут нужно умение разобраться, тем не менее, тот же разказ, та же песня ярче освещают историю, иллюстрируют факты в таких иногда подробностях, в каких не опишет вам ни одна архивная бумага”².

Найхарактерніша риса Новицького-фольклориста – вибірувати все, що лишилось у народній пам’яті про запорозьку старовину, через що В.В. Білий назвав його “етнографом Запорожжя”. Його збірники – це історія Запорозької Січі в народній інтерпретації. Міфологія та апокрифи, безліч топонімічних легенд та історичних переказів про життя, побут, звичаї, подвиги, світогляд козаків, видатні особистості, руйнування Січі та взаємини з колонізаторами, козацький гумор і туга за колишньою славою – ось тематика цих видань. Матеріал подається в первісному вигляді, без літературної редакції, з цікавими авторськими коментарями. Я.П. Новицький – єдиний в історії української фольклористики, хто записав і за життя видрукував легенди про скарби, про народну топоніміку Запорожжя – аналогів їм немає. Топонімічні легенди – це найоригінальніші твори фольклору, які побутують без варіантів в

¹ Новицький Я. П. Запорожье в памятниках устного народного творчества // Днепр. – 1884. - № №: 130, 138, 146; 1885. - № 358; Степь. – 1886. - № : 5 – 7, 10, 12, 19.

² Новицький Я. П. Запорожье в памятниках устного народного творчества // Степь. – 1886. – № 5. - С. 67.

інших регіонах, і Я.П. Новицький підняв цілий пласт народної топоніміки Степової України, саме завдяки тому, що він безвіздно жив на цій території.

Я.П. Новицького фольклор цікавив насамперед як джерело для вивчення історії Запорозької Січі, тому в його записах так мало матеріалів іншої тематики. Він вивчав історію цього краю, і не лише за архівними джерелами, археологічними даними, а перш за все за народними оповіданнями, легендами, піснями, спогадами. Я.П. Новицький не ставив собі за мету спеціально вивчати, філологічно досліджувати народну творчість – він прагнув зібрати якомога більше емпіричного матеріалу для того, щоб ввести його до наукового обігу, опублікувати маловідомі, оригінальні місцеві зразки фольклору, – про це він неодноразово висловлювався в передмовах до збірників, у листах. Цінність записів Я.П. Новицького насамперед у їх документальній точності, в автентичності пісенних і прозових текстів, у глибокому науковому коментуванні, в тому, що фольклорні тексти не відриваються від історико-етнографічного контексту, в який вони органічно вплетені самими обставинами їх існування. Такі принципи публікації були новим етапом в українській фольклористиці кінця ХІХ – початку ХХ ст., вони єднають Новицького з неперервним ланцюгом видатних учених – М.І. Костомаровим, М.П. Драгомановим, Д.І. Яворницьким, В.М. Гнатюком та ін.

В останні роки життя Я.П. Новицький надрукував також два збірники магічного фольклору – “Малорусские народные заговоры, заклинания, молитвы и рецепты, собранные в Екатеринославщине” (Екатеринославск, 1913) та “Малорусские народные заговоры и заклинания, собранные в Екатеринославщине” (Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии, 1915, т. 10, с. 1–15), – другий є додатком до першого. Це понад сто замовлянь та інших магічних текстів. Де, коли і від кого пощастило Я.П. Новицькому записати таку велику кількість надзвичайно поетичних, повних, первісно недоторканих дохристиянських зразків магічного фольклору, вказано в передмові до кожного збірника та в примітках під текстами. Автор називає на той час відомих знахарів і знахарок м.Олександрівська та сіл Катеринославського, Олександрівського й Маріупольського повітів. Деякі тексти взяті зі старовинних рукописів. Замовляння, що складають зміст другого видання, всі (за винятком № 15) записані в старовинному селі Андріївці Новомосковського повіту Є.А. Новицькою. Хто така Є.А. Новицька, упорядник не зазначає. У статті правнука вченого А.С. Бровка “Хто він -

¹ Бровка А.С. Хто він – Я.П. Новицький? // Наука і суспільство. – 1990. - № 4. – С. 71-75.

Я.П. Новицький?” названо ім'я невістки Якова Павловича – Євдокії Ананіївни Новицької¹, яка з 1902 р. жила з двома дітьми у свекра. Очевидно, це і є та сама Є.А. Новицька.

Збірники замовлянь Я.П. Новицького – це єдині видання магічного фольклору Півдня України. Усі збірники фольклорних записів ученого мали по два видання – або в збірнику Харківського історико-філологічного товариства (т. VI, 1894 р.), або в Літописі Катеринославської вченої архівної комісії (тт. IV, VII, IX, X), або як додатки до Адрес-календаря м. Олександрівська на 1908, 1910 роки – і паралельно окремими відбитками як самостійні видання; останній збірник “Малорусские народные заговоры и заклинания” (1915) не має окремого відбитка.

Я.П. Новицький здійснив також спробу класифікації цього рідкісного жанру – тексти розміщені відповідно до вікових хвороб. Унікальність зібраного матеріалу відзначив сам упорядник: “Сравнивая варианты по доступным нам источникам, мы нашли в очень немногих некоторое сходство с вариантами нашего собрания, почему библиографических ссылок не делаем”¹.

Хоч Я.П. Новицький не написав жодної теоретичної фольклористичної праці, проте його внесок у науку неоціненний, саме як збирача і видавця народної творчості. “Не торкаючись питань теоретичної етнографії, Яків Павлович показав себе як знавець текстів, точний записувач, обережний коментатор, - виявив, власне, ті риси, що їх бракувало не одному українському етнографові. Як етнограф-збирача, Якова Павловича треба поставити поруч таких видатних фольклористів, як І. Манжура, І.П. Новицький, Г.А. Залюбовський”, – писав В.В. Білий².

Я.П. Новицький – явище феноменальне в нашій науці. Насамперед, він належить до тих дослідників, що здійснювали повний монографічний опис певної території – з боку історико-археологічного, статистико-економічного і фольклорно-етнографічного. Він записував усі жанри народної творчості, що побутували на досліджуваній території наприкінці XIX – на початку XX ст. По-друге, він упродовж 40 років неперервно фіксував фольклорно-етнографічний матеріал у його живому побутуванні, не тільки той, який пасивно зберігається в народній пам'яті. Наприклад, багато казок було записано ним від його учнів і його учнями безпосередньо. А перекази про руйнування Запорозької Січі, про життя запорожців за Дунаєм, їх нащадків на території колишніх Січей,

¹ Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры, заклинания, молитвы и рецепты. – Екатеринослав, 1913. – С. 6.

² Білий В.В. Я.П. Новицький (1847 - 1925) // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1926. – Кн. 7-8. – С. 366

про заснування ними міст і сіл і про життя, звичаї, дивацтва, смерть запорожців-сиднів записані Я.П. Новицьким безпосередньо від очевидців подій, від нащадків козаків, від людей, що пережили цю трагедію і самі були живою історією. Ці перекази виникали, створювалися під час запису, не виключено, що сам Новицький спонукав народних оповідачів до творення цілого ряду живих, первісно-недоторканих текстів – і одночасно був першим слухачем і першозбирачем їх. Особливо це стосується легенд про скарби. “Ровно 30 лет в кругу этих носителей исторической поэзии, в кругу заправских спивак, кашеваров, нюхарей и курильщиков нам пришлось коротать дни и ночи! /.../ Днем под тенью верб и скал, ночью под звездным небом у пылающего костра, окруженного седыми, с смуглыми лицами дедами, – вот обстановка, при которой велись наши беседы и записи”¹, – згадував Я.П. Новицький у передмові до збірника “Малорусские исторические песни” (1908). Із замилюванням, душевною теплотою пише він про народних оповідачів – Дмитра Бута, Якова Шутя, Андрія Іващенко: “Редко и очень редко найдете старика, который бы с таким глубоким чувством, с таким умением поведал вам о прошлом, – згадує він 78-літнього Андрія Іващенко із с. Ольгінське Маріупольського повіту. – Слушаешь, бывало, деда за полночь, слушаешь и не наслушаешься”². Я.П. Новицький не записував від перших-ліпших інформаторів, а постійно живучи і мандруючи по досить обмеженій території, добре знав найунікальніших, найталановитіших інформаторів фольклорної прози, з найбагатшим репертуаром – і черпав саме від них нескінченні скарби. У кожному селі, навіть місті, були в нього такі оповідачі, від яких записував протягом багатьох років – імена їх можна зустріти майже в кожному збірнику, мінявся лише вік і дата запису. Це Дмитро Бут (с. Павло-Кічкас Олександрівського повіту), Андрій Іванович Нагірний (м. Олександрівськ), Михайло Антонович Книрик (с. Язикова Федорівка Олександрівського повіту), Оксентій Федорович Орел та Арсеній Чорновіл (с. Кушугумівка Олександрівського повіту) та десятки інших. Я.П. Новицький задокументував живе побутування фольклору в неперервній народній традиції, здійснив таку роботу, яка не під силу була б найдосвідченішому вченому-фольклористу, навіть десяткам фольклористів, які працюють експедиційним методом. Мало кому

¹ Новицький Я. П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине в 1873 – 1905 г. – Екатеринослав, 1908. – С. IX.

² Новицький Я.П. Малорусские народные предания, поверья и рассказы. – Александровск, 1907. – С. 8.

щастило зафіксувати весь пласт фольклору певної території, а Я.П. Новицький звершив цей науковий подвиг, і в цьому зрівнявся з феноменальним збирачем світового рівня В.М. Гнатюком. Записи Я.П. Новицького ще унікальніші тепер, коли більшість сіл і слобід, в яких побував учений, а особливо придніпровські села, урочища, дніпрові острови, скелі, пороги і всі інші описувані ним місця, що фігурують в топонімічних переказах і легендах, назавжди стерті з лиця землі і неможливо зараз спостерігати живу оповідальну традицію в цьому регіоні.

Людмила Іваннікова

Від упорядника

Прозові тексти народної творчості – замовляння, казки, легенди, перекази, оповідання, записані Я.П. Новицьким на території Степової України впродовж 1873 – 1915 рр. та опубліковані не лише в окремих фольклорних збірниках, але й введені в контекст історичних праць як доповнення до архівних джерел та історичних пісень, розпорошені в різних періодичних виданнях, більшість з яких на сьогодні стали бібліографічною рідкістю і важко доступні не тільки широкому колу читачів, а й науковцям. Чимало з них втрачено, деякі існують лише в одному примірнику. Ці обставини заважають створити цілісне уявлення про фольклористичний доробок ученого та його місце в історії української науки і культури. З огляду на це виникає потреба фундаментального наукового зібрання фольклорної прози в записах Я.П. Новицького, яке б охоплювало практично всю спадщину збирача і, тим самим, висвітлювало б столітню оповідальну традицію цього унікального куточка України від найдавніших часів до початку ХХ ст.

Оскільки обсяг матеріалу, зібраного Я.П. Новицьким, надзвичайно великий і різноманітний, а лише незначна його частка увійшла до впорядкованих ученим збірників, постала необхідність здійснення евристичної роботи із виявлення та систематизації фольклорних зразків. У процесі впорядкування матеріалу виявилось, що значна його частина, опублікована Я.П. Новицьким у різних збірниках, дублюється. Причому, залежно від часу публікації того чи іншого збірника та особистих вподобань цензора, опублікований матеріал має зовсім не авторські лакуни та варіації. Тому перед упорядником та редакційною колегією постало питання про форму публікації фольклорної спадщини Я.П. Новицького. Адже, якщо взяти за основу такі знакові публікації Я.П. Новицького, як “Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875–1905 г.”, то через те, що частина публікацій цієї збірки суттєво відрізняється через втручання редакторів та цензорів від перших публікацій та рукописних текстів Я.П. Новицького, то виникала ситуація, при якій початковий варіант тексту, власне і записаний Я.П. Новицьким, відступав на другий план, переходив в додатки, примітки, врешті-решт, розпорошувався в допоміжному матеріалі.

Все це призвело до необхідності випрацювати оптимальну форму публікацій. Результатом такої роботи стало групування і розміщення аутентичних, початкових варіантів тексту за виділеними самим Я.П. Новицьким рубриками:

1. Магічний фольклор (замовляння).

2. Казки та легенди.
3. Міфологічні легенди, релігійно-легендарні твори (апокрифи), демонологія.
4. Урочища, балки, річки, скелі, острови, міста і містечка Запорізького краю.
5. Запорозькі козаки.
6. Запорозькі та гайдамацькі клади.

Відтак, до кожної з рубрик увійшли усі на сьогодні відомі фольклорні прозові тексти, записані Я.П. Новицьким. Причому ці тексти публікуються за першими, найбільш повними публікаціями. При наявності рукописного оригіналу текст звірявся з рукописом, а якщо текст ще ніколи не публікувався, то публікація здійснювалася за рукописом. Відповідно до цього в примітках подається інформація про початковий варіант публікації, який став основою републікації для даного видання, а також посилання на існуючі варіанти цієї публікації. Саме такий підхід, на думку упорядника та редакційної колегії, дасть можливість оптимально подати всю фольклорно-прозову спадщину Я.П. Новицького виходячи з існуючих фінансових можливостей. Разом з тим, упорядник і редколегія усвідомлюють, що академічна публікація була б найкращою, адже видання усіх варіантів, в тому числі і скорочених редакторами та цензорами, надали б унікальну інформацію щодо історії розвитку та становлення тексту. Але така форма публікації подвоїла б обсяг і, як наслідок, значно здорожила видання.

Слід також зауважити, що під час опрацювання фольклорних текстів, як друкованих, так і архівних, виникли певні труднощі з тим, що українська мова передана в них тогочасним російським правописом (так званою “єрижкою”). У цьому відношенні треба сказати, що сам Я.П. Новицький дуже переживав з того, що така колоритна мова населення запорізького краю повинна передаватися “єрижкою”, що спотворювало місцевий мовний колорит. Виходячи з цього, було прийнято рішення про передачу записаних Я.П. Новицьким фольклорних творів сучасним українським правописом, але з максимальним збереженням усіх мовностильових, лексичних, синтаксичних та діалектних особливостей народної мови Степової України кінця XIX – початку XX ст. Такий підхід вимагав від упорядника дотримання наступних правил та норм, описаних нижче.

* * *

У публікаціях та архівних першоджерелах Я.П. Новицького українська мова передана російською графікою, зокрема, голосні **і, і, и, е, е** відповідно через **и, і, и, ы, и, е, э, е**.

Українське **і**, що стоїть перед йотованим, збережено згідно з церковнослов'янським правописом (*вороніи, молодіи, смертію*). При цьому в багатьох словах зустрічаємо очевидні друкарські помилки: *води* (замість *води*), *скажи, приговорени, вийди, великодних, з усіми, поможи, стовчи, крышиты, галовоньки тощо*. Можна припустити, що це пов'язано з тим, що рукописи Я.П. Новицького подавали українською графікою (це стосується самих фольклорних текстів), яку російськомовна друкарка читала як російську. Іноді важко визначити, чи це є діалектна форма, чи друкарська помилка... Діалектною формою ми вважали таку форму написання, яка повторювалась у багатьох випадках – *цих, таких, стико, чи, стовчи, Оленки, шепчи, добримы, вражимы* тощо. Доказом цього є авторський примірник книги “Малорусские песни, преимущественно исторические” (1894) з коректурними правками Я.П. Новицького (на с.6 рукою вченого “*вражимы*” виправлено на “*вражимы*”) та збірник М.П. Драгоманова “Малорусские народные предания и рассказы” (1876), друкований т.зв. “київським правописом”.

Певних труднощів завдавало також передавання українською графікою слів “*цего*”, “*его*”, “*него*”. Тут знову дороговказом став збірник М.П. Драгоманова, де в усіх випадках українські буквосполучення **йо** та **ьо** передані російським *ё*. Крім того, у збірнику “Духовный мир в представлении малорусского народа” (1912) введено написання *йо* та *ьо* в загальну російську графіку текстів. А в уже згаданому авторському примірнику збірника пісень на с. 30 є правка Я.П. Новицького “*стѣжки*” – це остаточно вирішує цю проблему.

Отже, передаючи українські тексти сучасною орфографією, ми внесли такі зміни:

1. Опущено **Ѣ** в кінці слів (*якъ - як*).
2. Російські **І** та **И** передаються українськими **І** та **Ї** (*Дніпро, Змій, чужіі*).
3. Російське **Ы** – українським **И**.
4. Російське **И** – українським **І** після **шиплячих** та **К** в діалектних формах (*хлопчикі, чітай, порозчіщав, чі*).
5. Зважаючи на сучасні правописні норми, деякі помилки опускаються, якщо такої форми слова в українській мові немає (*подывивсь, сидя*).
6. Російське **е** передається українським **е, є, йо, ьо** (*Десна, єсть, його, цього*).
7. Російське **Ѣ** перед йотованим замінюється на апостроф (*м'який*), а **Ѣ** зберігається як діалектна особливість (*опьять, пье*). Зберігається діалектна форма пом'якшення шиплячих у кінці слова (*пьешь, знаешь*).
8. Збережені прийменник **С** та префікс **рос** (*с тобою, роскис*).

9. Особливо складні або спірні випадки написання деяких слів подаються за оригіналом (квіточ**ек**, хлебнули, черепоч**ек**, боченок тощо).

10. Ці самі принципи застосовуємо і при публікації автографів.

11. Повністю без змін подаються тексти із збірника М.П. Драгоманова, –адже це пам'ятка української літературної мови ХІХ ст., яка відтворює всі найтонші особливості мови оповідачів, не спотворюючи їх. Очевидно, вона віддзеркалює рукопис Я.П. Новицького, надісланий 1875 р. до РГТ. Очевидні друкарські помилки та похибки виправляємо, бо їх виправляв і сам Я.П. Новицький.

12. Не допускаємо втручання в цитати з інших джерел, бібліографічні посилання, зроблені Я.П. Новицьким.

13. Географічні назви в текстах і в примітках, імена й прізвища інформаторів залишаються без змін. Це ж стосується і народних топонімів. Збережено діалектну модифікацію власних імен та географічних назв у текстах.

14. Зберігаємо посторінкові примітки Я.П. Новицького, заголовки та підзаголовки текстів, поділ текстів на частини, абзаци, строфи, скорочення слів, курсиви.

15. Авторський текст Я.П. Новицького, написаний російською мовою, подаємо мовою оригіналу за сучасним російським правописом, але із збереженням специфіки мови Я.П. Новицького, українського вченого, що мислив по-українському (вживання таких морфологічних форм, як “на речке”, “доживали”, специфічне написання деяких географічних назв);

Специфічна також орфографія російських текстів, які зберігають деякі церковнослов'янські форми (*он Ѣ длинныя, русскія, ея, самаго, вариант, дiавол, всякій, Маріуполь, лишняго* тощо). У цьому виданні відповідно такі російські слова подаємо за сучасним правописом з такими змінами:

1. Церковнослов'янське **Ѣ** опускаємо і передаємо російським **Е**;
2. **Ѣ** в кінці слів опускається;
3. Церковнослов'янське **І** передаємо російським **И**;
4. Церковнослов'янські закінчення опускаємо і приводимо до сучасних норм (*они, русские, длинные, её, самого*);
5. Грецьке **Ϝ** (фіта) передається літерою **Ф**.

У зв'язку з тим, що Я.П. Новицький друкував свої фольклорні записи в різних виданнях («Сборник Харьковского историко-филологического общества», «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии», «Сборник Екатеринославского научного общества по изучению края», «Адрес-календарь города Александровска и уезда», газетах “Екатеринославские губернские ведомости”, “Днепр”, “Степь”, “Екатеринославский юбилейный листок” та ін.) і впродовж значного періоду 1875 – 1915

рр., кожна група редакторів мала свої критерії друку. Тож не дивно, що в різних випадках наявні розбіжності правопису, які, проте, не мають істотного значення для самих фольклорних текстів. Так, наприклад:

1. Немає послідовності у вживанні курсивів;
2. Немає послідовності у вживанні великої літери в назвах місяців, днів тижня – розбіжності можуть бути навіть у межах однієї сторінки;
3. Немає послідовності у вживанні великої літери в лапках, самих лапок, особливо в рукописах (відкриті, але не закриті і навпаки). Безсистемно вживаються і розділові знаки в лапках.
4. Немає закономірності у вживанні скорочень у бібліографічних посиланнях та примітках-паспортах, особливо в скороченнях власних імен та топонімів.

З огляду на це були внесені деякі кон'єктурні правки, які не впливають на текст і не руйнують загальний образ видань Я.П. Новицького:

1. До норм сучасного правопису наближено написання малих і великих літер у власних назвах, назвах місяців, днів, а також лапках.
2. Уніфіковано вживання лапок та розділових знаків у лапках за сучасними нормами.
3. З коментарями до цього збірника уніфіковано написання деяких населених пунктів (с. Язикова Федорівка, с. Новогупалівка). Імена та по батькові оповідачів, назви сіл у наших коментарях передано українською мовою: *Фоминишна – Хомівна, Осадший – Осадчий, Василиса – Василина, Андреевка – Андріївка тощо.*

* * *

Весь матеріал збірника впорядковано за жанрово-тематичним принципом, а самі розділи розміщено за хронологічною послідовністю, загальноприйнятою у фольклористиці. Безперечно, що найдавнішими є магічний фольклор, казки та міфологічні легенди. Тісно пов'язані з міфологічною легендою легенди і перекази топонімичні – вони є своєрідним містком між народною фантазією й історичною дійсністю. Тож після них подаємо легенди й перекази історичні, в яких міфологічний елемент хоч і присутній, та відходить на задній план. Вони й створені пізніше, особливо ті, які відображають недавні події.

Новотворами порівняно з попередніми є легенди й перекази про запорозькі скарби; хоч у них присутні давні міфологічні образи-кліше, та відображені здебільшого події, пов'язані з епохою шукання скарбів, їхні сюжети та образи є відголоском колишньої запорозької слави. Тому вони й складають останній розділ книги.

Внутрішня структура кожного розділу відображає або внутрішню структуру тематичних збірників Я.П. Новицького (замовляння, міфо-

логія, топоніміка, легенди про скарби), або ж хронологічну послідовність історичних подій.

Усі тексти групуються в певні гнізда з варіантами за подібністю сюжетів і мотивів, – наприклад, замовляння впорядковані за схемою Я.П. Новицького – згідно з кількістю варіантів, що стосуються певних хвороб.

Усі тексти подаємо переважно за першою публікацією, оскільки вона, як правило, найповніша з усіх наявних. Якщо ж першу публікацію розшукати не вдалося (приміром, більшість текстів, опублікованих у газетах “Екатеринославские губернские ведомости”, “Днепр”), тексти подаємо за тим передруком, який найдавніший у часі. Якщо текст опублікований і є його рукопис, то публікацію узгоджуємо з рукописом. Деякі легенди про скарби, опубліковані в збірнику 1908 р., Я.П. Новицький 1917 р. переписав для праці “Остров Хортица на Днестре” – в цьому разі первинним є першодрук, а не рукопис тексту, бо рукопис не є польовим записом. Інших рукописів прозових текстів фольклору, опублікованих у збірниках, нам розшукати не вдалося. Про це зазначено в коментарях.

Архівні записи публікуємо вперше за визначеними тут принципами і вказуємо про це в коментарях. Кон’єктурні правки здійснюємо тільки в тому разі, коли така необхідність є. Якщо наявні рукопис або машинопис, але перша публікація редагована (деякі тексти легенд у праці “Остров Хортица на Днестре”) – тексти подаємо за рукописом.

Якщо ж першодрук і рукопис не відрізняються один від одного, подаємо за першодруком, вказуючи на наявність його копії в архіві.

Усі розділи, які запропонував Я.П. Новицький у своїх збірниках, знято, оскільки вони не відповідають структурі нашого видання. У зв’язку з цим опускаємо і нумерацію текстів, яку зробив Я.П. Новицький. Усе ж величезний обсяг видання вимагає ввести загальну нумерацію текстів і приміток, так що номер кожної примітки відповідає номеру тексту. Окремої нумерації вимагають також і варіанти текстів, які друкуємо під спільним заголовком, адже більшість варіантів потребують окремого коментування, бо мають свою історію запису і публікації.

Усі тексти (або варіанти), які друкував Я.П. Новицький у різних випадках під однаковим або подібним заголовком, зводимо під спільний заголовок і впроваджуємо буквенну нумерацію варіантів, як це робив сам Я.П. Новицький, і беремо її в квадратні дужки.

Там, де в Новицького надрукований текст із варіантами, позначеними літерами А, Б, В, порядок їх залишаємо без змін, коли ж додаємо інші варіанти, то їх розміщуємо або в кінці, або згідно зі змістом, а буквенну нумерацію продовжуємо в дужках.

Іноді з науковою метою подаємо поряд із першодруком найвіддаленіші від нього передруки, видозмінені або спотворені через цензурні, політично-ідеологічні та інші заборони, що витворились в окремі варіанти. Історію виникнення таких зразків розглядаємо в коментарях.

У Я.П. Новицького немає закономірності в нумерації варіантів: вчений позначає їх або цифрами, або літерами, іноді додає “Варіант А” або “Розказ 1”. Ми запроваджуємо уніфіковану буквенну нумерацію (А, Б, В).

Часто історичні легенди та перекази Я.П. Новицький подає як пояснення співаків до історичних пісень. З огляду на те, що в багатьох випадках тексти пісень та переказів взаємодоповнюють одне одного, вважаємо за доцільне і тут друкувати їх разом – це характерна особливість методики Я.П. Новицького-видавця, яка відображає взаємодію і взаємовплив різних фольклорних жанрів. При цьому зберігаємо загальну структуру публікації – заголовок, примітки, коментар і т.п. У тому ж разі, коли переказ стосується лише одного варіанта, подаємо саме цей варіант.

Якщо фольклорний рукописний або друкований текст не мав заголовка, ми надавали свій заголовок українською мовою, взявши його в квадратні дужки. Всі слова і знаки, внесені упорядником, також подаємо у квадратних дужках.

Якщо текст виділяємо із контексту якоїсь історичної праці, то паспортні дані встановлюємо за контекстом, про що зазначено в примітках. Реконструйований текст розміщуємо в квадратних дужках.

Якщо в Я.П. Новицького під текстом подано неповну паспортизацію, – опущено дати запису, або повіт, або повне ім'я чи вік збирача, але їх можна визначити за примітками до інших текстів, то ми це робимо без окремої вказівки, але реконструйований текст беремо в квадратні дужки.

Місце запису подається за тим адміністративно-територіальним поділом, який існував на час запису. Відомості про оповідачів подаємо за паспортизацією Я.П. Новицького – повне ім'я (якщо є), вік на час запису, – але також уніфіковано.

Якщо текст мав кілька передруків, які здійснив сам Я.П. Новицький, обов'язково подаємо повну інформацію про них, і точні бібліографічні вказівки на всі ті зміни тексту, які відбулися в процесі передруків – редагування, скорочення. Як уже зазначалося, в цьому виданні публікуємо найповніші зразки (здебільшого першодруки), а ті, які зазнали редагування, опускаємо, за незначними винятками. Ці винятки – окремі тексти топонімічних легенд, можливо, записані Я.П. Новицьким вдруге з пам'яті, – див. примітку в коментарі.

Якщо передруків тексту не було, то вказуємо лише те джерело, за яким подаємо текст. Інформація про передруки стосується лише публікацій самого Я.П. Новицького як першоджерельних, інші ж передруки, здійснені пізніше, до уваги не беруться, адже там, здебільшого, фольклорні тексти редаговані сучасною літературною мовою. Це стосується таких видань, як “Українські народні казки, легенди, анекдоти” (К., 1957); “Савур-могила” (К., 1990); “Народна пам’ять про козацтво” (Запорож’є, 1991); “Українські чари” (К., 1992); “Духовний світ українського народу” (К., 1992); “Українські міфи, демонологія, легенди” (К., 1992); передруки в газеті “Запорізька Січ” тощо.

Якщо текст має підзаголовок, то його не виносимо в коментарі, за винятком тих підзаголовків, якими названі окремі варіанти.

Якщо в тексті згадуються історичні події та особи, в коментарях подаємо коротку наукову довідку про них.

Коментовані місця позначені в тексті знаком* й процитовані у коментарях. Усі коментарі винесені в окрему частину тому.

* * *

Упорядник тому – вступних статей, фольклорних текстів, словника діалектизмів та архаїзмів, іменного покажчика народних оповідачів, Людмила Іваннікова. Примітки та коментарі – Людмила Іваннікова. Іменний та географічний покажчики Людмила Іваннікова та Юлія Головка.

Упорядник висловлює щире подяку людям, поради і допомога яких сприяли роботі над цим томом: доктору історичних наук, професору Ю.А.Мицику, доктору історичних наук, професору А.В.Бойку за допомогу в укладанні коментарів, кандидатам філологічних наук О.Ю. Бріциній, В.В.Завадській, І.М. Коваль-Фучило, О.І. Шалак, Н.М. Пазяк, а також С.М. Головань, І.С. Каран, І.М. Лазоренко.

МАГІЧНИЙ ФОЛЬКЛОР (ЗАМОВЛЯННЯ)

1) Від безсонниці і крикливців у дітей (А)

“Плаксивці, безсонниці, крикливці! Чи ви названі, чи ви наслані, чи ви чоловічі, чи ви жіночі, чи ви парубочі, чи ви дівочі? Підіть ви собі, плаксивці, безсонниці, крикливці, де люди не ходять, де кури не бродять, де чоловічий глас не заходить! Там вам бути, і пробувать, і роскоші роскошувать! Ізійдіть із младенця (або раба, – як чоловік) Твого, Господи, ізійдіть на пусті міста, на глибокі моря, на великі ліса! Там вам бути, і пробувать, і роскоші роскошувать! Плаксивці, безсонниці, крикливці, розійдіться, роскотіться тихенько, легенько маковим, дробовим, перовим хмелем і дайте спати, спочивати младенцю Марійці (або інчому рабу Божому)”.

Викажи тричі, а потім подуй на хворого тричі (так, як піп, коли христе дитину) і застав хворого тричі плюнуть.

*Баба Василиса Власівна Гетьманка, 78 років,
передмістя Олександрівська Слободка, 7 червня 1886 року.*

2) [Від безсонниці і крикливців у дітей] (Б)

Як смеркне надворі, треба взяти на руки дитину, понести до сідала, де кури ночують, і сказати:

“Добри́вечер! Добри́вечер! Добри́вечер! Ви кури-курашечки, чубурашечки, чорненькі, біленькі, гребінастенькі, чубурастенькі, нате вам крикливці і диннівці, а младенцеві (назвіть імя), дайте сонливці і дрімливці!” Так треба сказати тричі. Якщо дитина буде жива, то кури засокорять (ко-ко-ко!), а як наумеруше, – будуть сидіть і не обізвуться.

*Баба Марія Фоминишна Білоконка, 68 років,
Олександрівськ, 19 лютого 1913 року.*

3) [Від безсонниці і крикливців у дітей] (В)

“Гора з горою, камінь с травою, риба з водою! Як камінь закаменів, так щоб крикливці зааніміли!”.

Скажи тричі і за одним духом.

*Баба Катерина Остапівна Старченкова,
с. Розумовка Катеринославського повіту, 10 лютого 1913 року.*

4) Від безсонниці і крикливців (А)

“Добрий вечер, кури-курятниці, гуси-гусятниці, вутки-вутятниці! Ви кури чорні, ви кури білі, ви кури сірі, ви кури зозулясті, ви кури

попілності! Візьміть у нас крикливці деннії, вечернії, нічнії, полуночні і несіть собі за димом, за вітром, на бистрії води, на гнилі колоди! Там вам пити, гуляти і роскоші мати от рожденного, хрещеного, молитвенного младенця (имя)". Прошептатъ тричі і за каждым разом тричі плюнуть назад.

*Баба Параска Козаченкова, 61 рік,
с. Андріївка Новомосковського повіту, 6 грудня 1913 року.*

5) Ще інча [Від безсонниці і крикливців] (Б)

"Ходила чорна куриця по смітті, збирала крикливці й плаксивці нічнії, деннії, батькові, матерені. Я вас визиваю, я вас висилаю на ліса, а в лісі дуб, а в дубі дід, а у його дочка Наталочка. Там вам пити, гуляти і роскоші мати от народженого, крещеного, молитвенного младенця (имя)". Тричі прошепчи і тричі плюнь.

*Баба Параска Козаченкова, 61 рік,
с. Андріївка Новомосковського повіту, 6 грудня 1913 року.*

6) [Від безсонниці і крикливців] (В)

"На морі, на острові стояв дуб гилистий, коренистий; під тим дубом сидів син Герасим. Гукав, кричав, крикливці викликав, сонливці насилав на народженого, хрещеного младенця (имя)".

*Баба Ганна Чувачка, 65 років,
с. Андріївка Новомосковського повіту, 14 травня 1914 року.*

7) Від крикливців

Проговори "Отче наш", а далі: "За морем два дуба; давайте побратаємся, давайте посватаємся: у мене син, у вас дочка, – нате вашій дочці крикливці, а моєму народженому сину Івану (або інче) дайте сонливці! Дим-диммище, сволок-сволочище, слиж-слижище, – нате вам крикливці, а дайте народженому Івану сонливці! Уроки-урочища водянії, вихровії, прозорнії! Поки вас не знав, від уроків не шептав, а як став знати, то став всіх святіх споминати".

*Дід Яків Гуня, 60 років,
с. Маламина Верхньодніпровського повіту Катеринославської губ.*

Із записної книжки Митрофана Захаровича Лаврушки, м. Нікополь, Катеринославського повіту, 1912 р.

8) Від младенцького (А)

Господи, благослови і поможи! Дай мені, Господи, на поміч народженній, молитвенній, хрещеній Катерині!

Святителі Антипій, Антоній, Феодосій, Михаїл, Гавриїл і всі святії преподобники, Божії угодники, благословіть і допоможіть, своїм духом дихніть рожденній, молитвенній, хрещеній, благословенній, миром мированій, водою обливаній Катерині на стану поставить от супротивника! На третій (або інчій) квартирі, на добрій годині, Іван Іванович, руський царевич! ти не хрещений, не молитвенний, не благословенний, отчепись, открутись! Тобі внутрі не стояти, огнем тобі не палати, морозом тобі не знобити, сімдесят суставів не крутити, щірого серця не нудити, жовтої кості не ломити і не троштити, червоної крові не пити, білого тіла не сушити! Я тебе визиваю, я тебе викликаю, із народженої, молитвенної, хрещеної младенця Божого Катерини, з її голови, з її рук, з її ніг, з її пальців, з її суставців, з її коси, з її краси, з її волоса, з її голоса, з її кості, з її покості, з її крові, з її покрові, з її жил, з її пожил! Супротивнику подуманий, погаданий, стрічний, сказаний, вітровий, вихровий, водяний, полунічний, світовий! Я тебе визиваю, я тебе викликаю! Іди собі, – пропади собі, – на очерета, на болота, на болотні води, де лежать гнилі колоди; там тобі селиться, будиться, проживати і пробувати, а народженого, молитвенного, хрещеного младенця Катерини у вічі не видати!

*Баба Катерина Остапівна Старченкова, 70 років,
с. Розумовка Катеринославського повіту, 31 січня 1913 року.*

9) [Від младенцького] (Б)

“Ти супротивнику, спліснику! чи ти позірний, чи ти вітряний, чи ти водяний, чи ти чоловічий, чи ти жіночий, чи ти хлопьячий, чи ти дівчачий, чи ти дитячий, чи ти який на світі є! Тут тобі не стояти, у младенця Михайлика (або інче) жовтої кості не ламати, білого тіла не сушити, червоної крові не пити, серця сердешного не нудити! Зійди з младенця Михайлика, де вітер не віє, де сонце не гріє, де чоловічий глас не заходе! У пустім місці камень гладай, у великому лісі дерево гладай, у глибокому морі воду пий! Там тобі бути, і пробувати, і роскоші розкошувати! Розійдись, роскотись тихенько, легенько маковим, дробовим, перовим хмелем!” Треба виказати тричі. Потім подуї на хворого тричі і застав хвору дитину тричі плюнуть.

*Баба Василиса Власівна Гетьманка, 78 років,
передмістя Олександрівська Слободка, 7 червня 1886 року.*

10) [Від младенцького] (В)

Господи і всі святії: Антосій, Феодосій, Михаїл, Гавриїл, Варвара Великомученица, прийдіть, благословіть і поміч принесіть народженому,

хрещеному Івану (або інче) от младенческого робить.

Ви младенчески водяні і вітряні, пужарні, і батькові, і матерені, і попівські, і жидівські, чоловічі, жіночі, парубочі, дівочі! На Орданку собіралися папи римські, сходилися і розходилися, так і ви, младенчески, розійдіться з народженого, хрещеного Івана, з його голови, з його в'язей, з його плечей, з його грудей, з його ребер, з його уст.

*Баба Марія Фоминишна Білоконка, 68 років,
Олександрівськ, 19 лютого 1913 року.*

11) Від младенческого і причини (падучої) (Г)

Промов “Отче наш” за’дним духом, а потім оп’ять за одним духом прокажи:

“До Синього моря, тудя виходили папи Римські; на Ордань-річку – тудя збірались супротивники колючії, болючії, нудючії, подумані, погадані. Не я ж вас визиваю і викликаю, визивають вас сильчаки Соловецької, котрі на престолах стояли, за нас Господа милосердного прохали і нечистіх сил з нутра виганяли, на луга ссилали і на безплідні дерева, де люди не ходять, де християнський голос не заходе з народженого, хрещеного раба Божого (або раби Божої – назвать по імені)”.

Від падучої і младенческого треба отчитувать тричі по тричі в місяць: первий раз – на молодика, вдруге – на повнім місяці, втретє – на сході місяця.

За всяким разом “Отче наш” прокажи один раз, за одним духом, а шептать треба трі рази і всякий раз за одним духом.

*Дід Федір Йосипович Ждан-Гугля, 67 років,
с. Вознесенка Олександрівського повіту, 23 лютого 1913 року.*

12) Від младенческого і переполоху

“Переполоше-переполошіще, страшний чоловіче! Батьків ти, матерін, дідів, бабин, сестрин, братів, шляховий, вітровий, грошовий, дивний, пристрітий, прозірний, курячий, гусячий, собачий, волячий, жаб’ячий, перепелячий, ящерячий, котячий!”

Після цього вистрижи у дитини волосся навхрест на голові, зміряй ниткою рост, теж навхрест, тоді візьми воску з страшної свічки, закачай те волосся і нитку в віск і засунь в глухий одвірок, а свяченою вербою забий.

Тоді кажи далі: “Переполоше-переполошіще! Отсікаю тобі головище і зубище, і лапище, і хвостище, щоб ти тут не стояв, червоної крові не пив, рожденному серденька не в’ялив!”

Тричі плюнуть назад, а тоді растопить воск в черепочку, налить в

миску холодної води і держать її над головою младенця: однією рукою держать миску, а в другу взять черепочок з воском і, виливаючи переполох, вишіптувати далі:

“Я тебе визиваю, я тебе викликаю – з головоньки, із очей, із плечей, із рук, із ніг, із живота, із поперека! Отступись, розійдись за димами, за вітрами от рожденного, хрещеного, молитвенного младенця або раба Божого (имя)”.

*Баба Параска Козаченкова, 61 рік,
с. Андріївка Новомосковського повіту, 6 грудня 1913 року.*

13) Від переполоху (испуг)

Ти переполох-переполошище, чи ти названий, чи ти насланий, чи ти чоловічий, чи ти жіночий, чи ти парубочий, чи ти дівчачий, чи ти дитячий, чи ти собачий, чи ти кошачий, чи ти свинячий, чи ти гусячий, чи ти курячий?! Тут тобі не стояти, младенця Оленки білого тіла не сушити, жовтої кості не ломити, червоної крові не пити, серця сердешного не нудити. Поки ж ти не стояла у младенця Оленки, – поти я тебе не визивала, не викликала і не ссилала! Я ж тебе визиваю, я ж тебе викликаю і ссилаю! Зійди ж переполох-переполошище з младенця Оленки на очерета, на болота, на великі лози! Там тобі быть, і пробувать, і роскоші роскошувать, де люди не ходять, де кури не бродять, – там тобі быть і пробувать. Там комлики ночують, столи застилають, мед-вино кружають, з младенця Оленки переполоху бажають! Там тобі быть і пробувать, там тобі камень гладать, у глибокому морі воду пить, а в великому лісі дерево точить. Згинь, переполох-переполошище, з младенця Оленки, як слина з рота счеца, пропада, щоб так це все лихо згинуло, пропало, ісчезло.

*Баба Василиса Власівна Гетьманка, 78 років,
передмістя Олександрівська, Слободка, 7 червня 1886 року.*

14) Від переполоху, пристриту, сухот і лихоманки

Господи, благослови, стань мені в допомі!

Сяя болість супротивна, переполошна, сухотна, лихорадошна, чоловіча, жіноча, парубоча, дівоча, дітяча, стрічна, сказана, вітрова, вихрова, водяна, подумана, погадана! Я буду вишіптувать, заговорять, викликать з народженної, молитвенної, хрещеної Катерини висилать: з її голови, з її ніг, з її пальців, з її суставців, з її волосу, з її голосу, з її русої коси, з її краси, з її білого лиця, з веселого серця, з її карих очей, з її плечей, з її в'язей, з її грудей. Тут тобі не стояти, головоньки не крушити й не ломити, під груди не підперати, душі с тілом не розлучати! Піди собі, – пропади собі, – на очерета, на болота, на бистрії води, де лежать гнилії

колоди! Там тобі селиться і будиться, проживати і пробувати, народженої, хрещеної і молитвенної Катерини у вічі не видати!

*Баба Катерина Остапівна Старченкова, 70 років,
с. Розумовка Катеринославського повіту, 1 лютого 1913 року.*

**15) Від уроків, пристріту і інчіх
(сглаз)
(А)**

“Попервах Господу Богу помолюсь і милосердній Матері Божій поклонюсь, всі святії отці, станьте мені в помочі. Я буду Господа Бога прохати, хрещеної, народженої (имя) від всякої болізни – пристріту, сібирки, падучої і інчої буду шептати, Господь буде помагати, Мати Божа в помочі стояти і всі святії отці станьте в помочі! – Київські, Печерські, Святогірські, апостоли Божії Антоніє, Феодосіє, Миколай угодник, святий Божий помічник! Як Господь от гробу воскресав, як у Сібірі соєдинялись, у християнську віру приставали, усі до хрещеної, народженої раби (або раба) на поміч поспішали, шептали, помагали. Святий Михаїл, святий Гавриїл, святий Антоній, станьте всі у помочі! Ви зорі, зорі! і уроки, уроки! підстріт підстрічній! підвій підвійний! Ви іспиті, із’ідені! подумані, погадані! спрацьовані, трудовані! наслані, наслані, самі війшли! степовії, водянії! Я вас визиваю, молитвами викликаю, гострим мечем побиваю, на моря ссилаю! Ідїть собі тим путем, де сам Господь не ходе, де християнський голос не заходе! там собі живїть-проживайте і роскоші собі майте!”

Це треба прочитати 9 раз безперестанно.

*Знахар дід Кабух, с. Федорівка (Бурлацьке), Олександрівського
повіту Катеринославської губ., 22 вересня 1888 р.*

Із рукопису повітового лікаря В.В. Гнуча.

**16) [Від уроків, пристріту і інчіх
(сглаз)]
(Б)**

Прочітай “Отче наш”, а потім скажі: “Господи, благослови і поможи! Пресвятая Троїце і Богородице, стань мені в помочі!

Пристріт насланий, подуманий, погаданий, батьків, материн, жіночий, дівчачий, парубочий, хлопчачий, дитячий! Я тебе буду вишіптувати, визивати й викликати з рожденного, молитвенного Федора з нутра висилати; з його голови, з його живота, з його волосу, з його голосу, (а як дівчина: “з її коси, з її краси”), з білого лица, з веселого серця, з вьязей, з його грудей, його пера, з його ребра, з його рук, з його ніг! Тут тобі не стояти, галовоньки не крушити й не ломити, щирого серця не нудити, не колоти й не шпигати, душі с тілом не розлучати! Піди собі, - пропади

собі, на очерета, на болота, на болотнії води, де лежать гнилії колоди!
Там тобі селиться і будиться, проживати і пробувати, народженого,
крещеного і молитвенного Федора у вічі не видати!”

*Баба Катерина Остапівна Старченкова, 70 років,
с. Розумовка Катеринославського повіту, 31 січня 1913 року.*

**17) [Від уроків, пристріту і інчіх
(сглаз)
(В)]**

Ісус Христос назустрічь мені, Пресвятая Троїця на поміч мені, що Ісусу Христу і Пресвятій Троїці, – те буде й мені.

Пристріт чоловічий, пристріт жіночий, пристріт хлопьячий, пристріт дівчачий, пристріт із людей, із поганих очей! Бійся мого духу, бійся Божіх молитов! Тут тобі не стояти, костей не ламати, білого тіла не вялити, щирого серця не сушити! Я тебе одговоряю сама од себе одмовляю, од свого тіла, од свого білого лица, од свого щирого серця! Йди собі на очерета, на болота, на чистії поля! Там тобі жити і проживати, там тобі ломить, трощить... Згинь, одійди от народженної, хрещеної, молитвенної (такої-то або такого-то – имя). Молитва читається 9 раз.

*Баба Марчиха,
с. Ольгінське Маріупольського повіту, 9 травня 1876 року.*

**18) [Від уроків, пристріту і інчіх
(сглаз)
(Г)]**

“Господи Ісусе Христе, стань мені в помочі!”

Скажи тричі, а потім шепчі:

“Пристріт, пристріте! Чи дівочий, чоловічий чи жіночий, парубочий, подуманий, погаданий! Я його визиваю, я його викликаю із твоїх очей, із твоїх плечей, із твоїх суставів, с твого білого лица, с твого щирого серця! Тут тобі не стояти, жовтої кості не ламати, червоної крові не пити, білого лица не сушити! Я тебе визиваю, я тебе викликаю, іди собі на очерета, на болота, де людський голос не заходе, де півні не співають”.

Шептатъ тричі і битъ поклони.

*Баба Гапка Саєнкова,
с. Покровське Олександрівського повіту, 12 січня 1886 р.*

**19) [Від уроків, пристріту і інчіх
(сглаз)
(Д)]**

“Господи Сусе і всі святії, поможіть і благословіть мені от пристріту робить!

Ти пристріт водяний, вітряний, пужарний, кров'яний, колючий, болючий, шпигучий, батьків, матерін, сестриний, братяний, чоловічий, жіночий, парубочий, дівочий, попівський, жидівський! На Орданку збирались папи римські, сходились і розходились, так і ти, пристріт, розійдись з народженого, хрещеного Івана (або інче), з його голови, з його в'язей, з його плечей, з його грудей, з його ребер, з його уст!"

Прокажи тричі.

*Баба Марія Фоминишна Білоконка, 68 років,
Олександрівськ, 19 лютого 1913 року.*

**20) [Від уроків, пристріту і інчіх
(сглаз)
(Е)]**

Як починаєш шептати от пристріту до обіда, то перше скажи "Добридень!", а як після обіда, або ввечері, то скажи "Добровечер!" Тоді починай і кажи за одним духом:

"Добровечер! Пристріту-пристрітище, узору-узорище, прозору-прозорище! Ти буваєш батьків, ти буваєш матерен, ти буваєш чоловічий, ти буваєш жіночий, ти буваєш парубочий, ти буваєш дівочий, ти буваєш вітряний, ти буваєш водяний, ти буваєш подуманий, ти буваєш погаданий, ти буваєш колючий, ти буваєш нудючий, ти буваєш сквернючий, ти буваєш поганючий! Я тебе визиваю, Матір Божу на поміч призиваю і на луга ссилаю, на безплідні дерева, де люди не ходять, де християнський голос не заходе з рожденного, хрещеного раба Божого Івана (або інче мення: чоловіче, жіноче)".

*Дід Федір Йосипович Ждан-Гугля, 67 років,
с. Вознесенка Олександрівського повіту, 23 лютого 1913 року.*

**21) [Від уроків, пристріту і інчіх
(сглаз)
(Ж)]**

Взять потрошку в платочек жита, пшениці, проса, соли, ладану, уголля і положить на три дні під свячену паску. Після цього святощі держать про случай. Як захворає дитина от пристріту, – визьми трошки святощів, розітри на столі пляшкою, покропи свяченою водою і підкури дитину. Так колись у нас лічили дітей от пристріту, і помагало.

Повідомив дід Швець, 74 роки. Олександрівськ, 2 січня 1884 року,

**22) Від уроків і зглазу
(А)]**

Ви уроки огняні, ви уроки водяні, ви уроки вітряні! Тут вам не бувати, жил не в'ялити! Я вас не зашіптую, я вас вишіптую, я вас визиваю, я вас

викликаю, на густі лози, на бистрі води ссилаю! Тут вам не бувати, жил не вьялити, червоної крові не пити, костей не ламати! Отступіться із ушей, отступіться із вязей, отступіться із головоньки, отступіться от ліца, отступіться от щірого серця, отступіться із рук і ніг, отступіться із жил і пожил, отступіться от семідесяти семі суставів, отступіться от стану нарощенної, молитвенної і хрещеної раби Божої (имя).

*Баба Параска Козаченкова, 61 рік,
с. Андріївка Новомосковського повіту, 6 грудня 1913 року.*

23) [Від уроків і зглазу] (Б)

Господи милостивий, стань мені в помочі од лихої немочі! Святий Миколай, Божий угоднику, поможи мені!

Дубе, дубе Ладимирю! Бачу тебе через гори, через води! Посватаємось, побратаємось! Возьми собі уроки вітрові, вихрові, подумані, погадані, запитені, заїдені, мужичі, жіночі! Я вас визиваю, я вас викликаю, на очерета, на болота ссилаю; тут вам не бути, червоної крові не пити, білого тіла не сушити, жовтої кості не ломити! Тут вам не бути, не гуляти, на білій березі спочивати, де півні не співають, де молодецький голос не заходе! там вам жити-гуляти, там вам роскоші мати од нарощенного младенця (або раба Божого – імя).

*Баба Ганна Чувачка, 65 років,
с. Андріївка Новомосковського повіту, 14 мая 1914 г*

24) Від сухот у дітей (А)

Розведи огонь під припічком, налий в вагани* води і купай дитину. Купай і шепчи:

“Ви сухоти-сухотищі, чи ви подумані, чи ви погадані, чи ви помислені, чи ви стрічні, чи ви чоловічі, чи ви жіночі, чи ви парубочі, чи ви дівчачі, чи ви дитячі, чи ви які на світі! Ви сухоти сухущі, болющі, палющі, розійдїться от младенця Марійки, та підїть собі (після цього слова взять дитину с купелю і махнуть тричі перед огнем) за огнем, за полонням, як дим з димаря розлітується і роскочується, то так і ви, сухоти, сухотищі розійдїться, роскотїться за огнем, за димом, за вітром, за полонням тихенько, легенько, маковим дробовим хмелем і дайте спати, спочивати младенцеві Марійці”. Викажи тричі, а потім тричі подуй на хвору дитину і тричі плюнь на долівку.

*Баба Василиса Власівна Гетьманка, 78 років,
передмістя Олександрівська Слободка, 10 червня 1886 року.*

* Вагани – горшки.

25) [Від сухот у дітей]
(Б)

Як побачиш молодика, стань на тому місті і гукни, щоб подали дитину. Тоді прошепчи тричі за одним духом:

“Місяцю ясний, ти молодик красний, прийми з нашого младенця сухоти і дай йому тіло”. Не сходя з міста, облий його тричі водою, скинь всю одягу з дитини і закопай.

Із рукопису початку 1800[-х] років поміщика Олександрівського повіту Н.С.Білого.

26) [Від сухот у дітей]
(В)

Візьми в руки сухотну дитину, помолись і скажи: “Боже з високости, Дай тіло на ції кості!” Сказати три рази і рвать траву, яка попадеться під руку. Після цього траву зварить і купать хвору дитину до схід сонця.

Із рукопису початку 1800[-х] років поміщика Олександрівського повіту Н.С.Білого.

27) [Від сухот у дітей]
(Г)

От сухот треба одроблювать довго: місяць, неділь шість або й того більше. Треба висмикнуть с трьох хатніх стріх житньої соломи по пучку і обійти тричі ту хату, де хвора дитина. Обійти первий раз, стать під вікном, що протів печі, і гукнуть: “Добривечер!” Мати стане з дитиною перед вікном і одкаже: “Дорове!” Тоді баба подає один пучечок соломи, мати кладе під комін і підпалює. Баба знадвору і гука: “Де таке в світі видано, щоб дитину гнітили?” А мати с хати і собі обзивається: “Де таке в світі видано, щоб сухоти народженого, хрещеного младенця (имя) гнітили?” Після цього обійти вдруге, втретє хату і всякий раз подавать по пучечку соломи, здоровкаться і говорить, як і в первий раз.

Перед тим, як одроблять от сухот, треба умовиться з молодичею, котрої хвора дитина, що треба казати і як одмовлять. Потім солону треба брать бабі с тих хат, де живуть люди первої парі (первого брака).

*Баба Марія Фоминишна Білоконка, 68 років,
Олександрівськ, 19 лютого 1913 року.*

28) [Від сухот у дітей]
(Д)

(Рецепт)

Як занедужа дитина сухотами, то посади її на лопату після того, як посадиш в піч хліб, скачай з житнього кіста бублик і надінь дитині на

шию. Потім зніми дитину з лопати, а бублик посади в піч; як спечеться – кинь його через плече собаці, хай з'їсть. Після цього зроби купель і поклади туди зарізане чорне порося, як єсть, не росчинине, посади дитину і купаєш. Як скупаєш тричі в одній купелі – сухоти кинуть.

*Баба Марчиха,
с. Ольгінське Маріупольського повіту, 25 грудня 1875 року.*

29) [Від сухот у дітей] [Е]

Шоб помогло от сухот, треба посвятить на Великдень веретено, ложку, корінець хрину, віхоть, три воскові свічки і держать про случай.

Перед тим, як шептать, треба сплеснуть води на дитину і говорить: “Зорі-зірниці, вас на небі три сестриці – вечерня, полуношна і світова, станьте мені в допоміжці от деякої немощі, наповняйте луги і берега, коріння і креміння, наповніть народженого, хрещеного Івана (або інче)”. Потім розірвать сорочку на дитині і закопать під воротами.

*Дід Яків Гуня, 60 років,
с. Маламина Верхньодніпровського повіту Катеринославської губ.*

Із записної книжки Митрофана Захаровича Лаврушки, м. Нікополь, Катеринославського повіту, 1912 р.

30) [Від сухот у дітей] (Є)

От сухот буду шептати, Господь мені буде помагати.

Ви сухоти сухучі, і колючі, і болючі, і тошнючі, і шляхові, і вітрові, і степові, і водяні, і пристрітні, і з'їдені, і спиті, і подумані, і погадані, і примовені, і пріговорені! Я вас не зашіптую, я вас вишіптую, я вас викликаю, я вас визиваю, я вас виганяю за димом, за вітром, на темні ліса ссилаю. Там вам і їсти, і пити, очерета і болота ломити, от народженого, хрещеного, молитвенного раба Божого (имя).

*Баба Параска Козаченкова, 61 рік,
с. Андріївка Новомосковського повіту.*

31) Від огника у дітей

Як стане смеркаться надворі, винеси дитину і повернись, де світиться огонь. Стій на тім місті і кажи: “Огонь, огонь горючий, візьми з младенця (имя) огонь летючий!”

Скажи тричі і не оглядаючись неси дитину в хату.

*Баба Василиса Власівна Гетьманка, 78 років,
передмістя Олександрівська Слободка, 8 червня 1886 року.*

32) Від затвердіння груди (сосків)

Як затвердіють груди у жінки, що не можна дитини погодувати, або у корови дійки, що не можна видоїть, то прокажи тричі:

“Ви всови-всовищі і врови вровищі! чи ви прозорі, чи ви вітряні, чи ви чоловічі, чи ви жіночі, чи ви парубочі, чи ви дівчачі, чи ви дитячі, чи ви які на світі є? Тут вам не стояти у раби Божої Явдохи (або інчої)¹. мнясом не обростати, кровью не окипати, жовтої кості не ламати, білого тіла не сушити, червоної крові не пити, жил не вялити, серця сердешного не сушити. Розійдіться, роскотіться тихенько, легенько маковим, дробовим, перовим хмелем. На Ордані на ріці збирались попи римські всі; вони сходились і розходились, щоб так і ви, всови-всовищі і врови-вровищі розійшлись, роскотились тихенько, легенько маковим, дробовим, перовим хмелем”. Тричі здуть, тричі сплюнуть хоч людині, хоч скотині. Тоді підкурить страшною свічкою, а потім знайти на дворі кісточку (суставчик с скотини або-що), обвести ним тричі кругом грудей і сказати тричі: “Як ця кісточка лежить тихо, мнясом не обростає і кровью не окипає, щоб так це лихо затихло, заніміло у раби Божої Явдохи”².

*Баба Василиса Власівна Гетьманка, 78 років,
передмістя Олександрівська Слободка, 10 червня 1886 року.*

33) Від пліснявки

Як нападе на дитину пліснявка, понеси її де годують свиней, достань свинячої слини і помаж дитині в роті. Пліснявка кине.

*Баба Марчиха,
с. Ольгінське Маріупольського повіту, 25 грудня 1875 року.*

34) Від поднебення

Помолись, прочитай “Отче наш”, візьми на руки дитину і піднеси до печі. Потім всунь праву руку під комін, приторкнись пальцем, щоб пристала сажа, і подави дитині піднебення тричі. Тричі подави і тричі прицмокни губами і піднебення того ж дня отпухне.

*Баба Козлиха,
с. Кушугумівка Олександрівського повіту, 24 травня 1883 року.*

35) Від пропасниці (лихоманки, трясці)

(А)

“Пресвятая Богородіце, Мати Божа, стань мені в помочі со всіми святими кіївськими, печерськими, ахтирськими і каплунівськими. Афанасію,

¹ Як корові шепчуть, то треба казати: “Тут вам не стояти у цієї скотини”. [прим. Нов.]

² І тут, як шепчуть корові, треба казати “... щоб так це лихо затихло і заніміло у цієї скотини”. [прим. Нов.]

святий угоднику Божий, скорий помошнику, і всі святії отці духовнії, станьте мені в помочі!

Ти царице Поганице, не розсилай свого війська негодного на мир хрещений, народжений, молитвенний! Їхав Господь степом і став поганок зустрічати, став їх гострим копієм побивати, от миру хрещеного, народженого одвертати і в чужу землю завертати. Підійть собі в чужу землю, там живіте, миру хрещеного не нудіте, жовтої кості не ломіте, щирого серця і рум'яного лица не вьяліте, з раба Божого (имя) геть зійдіте! Я вас зашіптую, зганяю, заклинаю! Будь ви прокляті, прокляті, прокляті!”

Після цього дать хворому в руки куряче яйце, нехай розібьє, тіко не вилива з його нічого. Потім позрізувать нігті з рук, з ніг, зо всіх пальців, вистрегти волосся трошки на голові навхрест, положить в яйце, винести його до схід сонця на распуття, положить і тікати додому не оглядуючись. Потім ввечері отщитать 77 зернин проса, побігти до річки і гукнуть: “Помагай Біг, тітки! Всіх вас сімдесять сім, нате вам по зерну всім!” Сказати це і тікати додому, не оглядаючись. Після цього дать хворому корінець воронця¹, нехай погризе, а потім зав'язать у пазуху і давати вдруге, втретє.

*Із рукопису початку 1800[-х] років
поміщика Олександрівського повіту Н.С.Білого.*

36) [Від пропасниці (лихоманки, трясці)] (Б)

Послати хворого по воду і наказати, щоб вернувся не оглядуючись. Тоді прошептати тричі за одним духом:

“Мамо, тітко, сестро покинь мене! Як ти не покинеш, єсть у нас на морі, на окіяні, царь Гадіір і той побьє тебе камінням, кременням, залізними ланцюгами”. Лихоманка просить: “Царь Гадіір! не бий мене ні камінням, ні кременням, ні залізними ланцюгами; не буду тебе займати і того, кому ти будеш сей отчешаш казати”. Тоді переведи дух на воду, дихни тричі і напийся. Потім умийся тією ж водою і помий руки.

*Із рукопису початку 1800[-х] років
поміщика Олександрівського повіту Н.С.Білого.*

37) [Від пропасниці (лихоманки, трясті)]ц (В)

(На славянском)

Во имя Отца, и Сына, и Святаго Духа. Аминь!

Внезапу замутился море, из моря изыдоша двенадцать дев простоволосья, и увидя оныя святые отцы Урила, Ерифон и Фладила,

¹ *Raeonia tenuifolia* L. В 1870-х годах растение часто встречалось на целинной степи Мариупольского уезда [прим. Нов.].

и приведоша их ко святым апостолам и евангелистам Матфею, Марку, Луке и Иоанну Богослову, и те вопроша, что они за дщери? Они же сказаша им: “Мы дщери Ирода царя, – идем на святую Русь к рабу Божию или рабыни (имя) тело его дробити, кости ломати!” Святые отцы велели им пасти на землю, и взяша тридевять дубцов железных, и даша има тридесят сот ран, и заклинаша их Господом Богом Сававофтом. Оныя девы возопиша: “Где сію молитву увидим и услышим, то будем от раба Божяго (имя) и от его дому бежати!”

Отойдите, отбегите, проклятыя, от раба (или рабыни) Божяго (имя). Аминь! аминь! аминь!

Из рукопису початку 1800[-х] років поміщика Олександрівського повіту Н.С.Білого.

38) Від пропасниці (А)

(лихорадки, лихоманки, трясці)

Піймай земляну жабу, зав’яжи в платочок і повісь хворому за спину. Хай так і спить. Або пропасниця задушить жабу, або жаба пропасницю. Як жаба скоро здохне, – откинь її, піймай і прив’яжи другу або й третю. Пропасниця покине.

Записано від дівчини с. Веселого Таврійської губернії Мелітопольського повіту Пелагеї Смолівни. Олександрівськ, 17 червня 1885 р.

39) [Від пропасниці] (Б)

Як захворіє пропасницею дитина, або хто інчий, – не давай лежать, – хай сидить. Скажи йому: “Не подавайся, – ти її збореш”. Хворий буде сидить, а ти принеси с колодязя води, зайди ззаду, щоб хворий не бачив, і зразу вилий відро на голову. Хворий злякається, – побіжить, а пропасниця перетрусе і кине.

Повідомила баба Софія Боченкова, село Нескучне Маріупольського повіту, 24 червня 1885 року.

40) [Від пропасниці] (В)

Візьми чисту сорочку, куряче яйце і побіжи до річки купатися. Роздягнись, вскоч в воду і нирай тричі; за третім разом кинь через голову яйце, щоб упало в воді, біжи мерщій на берег і одягайся. Чорну сорочку

неси додому, хай мати випере. Пропасниця кине.

*Повідомив дід Терешко, захожий городовик (полтавець).
Олександрівськ, 17 червня 1885 р.*

**41) [Від пропасниці]
(Г)**

Як нападе пропасниця, вийди на перехрестну дорогу або улицю і шукай мотузочки. Як найдеш – почепи на шию, і пропасниця на другий день висипе на губах і кине.

*Повідомив дід Терешко, захожий городовик (полтавець).
Олександрівськ, 17 червня 1885 р.*

**42) [Від пропасниці]
(Д)**

Назбірай гімняшків кругленьких, шо накочують волики¹, тілко сухеньких, візьми с печі жару в черепок і наклади туди гімняшків. Годі посади хворого над курищем, накрий рядном і нехай ковта дим. Пропасниця зразу кине від цього. Тільки зроби це тричі натоцка, та ще і до схід сонця.

*Повідомила баба Софія Боченкова,
село Нескучне Маріупольського повіту, 24 червня 1885 року.*

**43) [Від пропасниці]
(Е)**

Христос водрузіся,
Сатана связася,
Вон рарка (?) срибра (?). От раба Божого (имя).
Ежели начнется параксизм, для больногo взять горчицы тертой,
высыпать в рот и запивать по глотку водою.

*Из старого рукопису Н.П.Боровка
Павлоградського повіту, 7 травня 1883 року.*

**44) [Від пропасниці]
(Є)**

От пропасниці буду шептати, Господь мені буде помагати! Йшли святі Ісаакій і Карпо, несли дротяну пліть і зустріли Іродових дочок сімдесят сім і питали: “Де ви ідете, Іродові дочки?” – “Йдемо до раба Божого Онопрія (або інче)”. – “Верніться ж, Іродові дочки: будемо вас плітью бити, побивати!”

Пропаснице, лихоманко! ти колюча, болюча, шпигуча, трясуча; ти

¹ Навозные жуки [прим. Нов.].

шляхова, степова, вітрова, водяна, спита, з'їдена, наслана, стрічна, денна, нічна, зоряна, насередна, супротивна; чоловіча, жіноча, хлоп'яча, дівчача! Я тебе вишіптую, я тебе висилаю, я тебе викликаю і ссилаю на темнії ліса, на сухії лози, на бистрії води! Тут тобі не бути, червоної крові не пити, серця не сушити, білого тіла не ломити. Іроде, Іродице! Не напускай своїх дочок на християнську віру, держи їх на прикові от рожденного, хрещеного, молитвенного раба Божого Онопрія (або інче).

*Баба Параска Козаченкова, 61 рік,
с. Андріївка Новомосковського повіту.*

45) Від бешихи (А)

(Рожа)

“Святий Архистратиг Михаїл, помоліся Господу Богу за раба твого Івана (або інчого)!

Ти бих-бешище, чи ти прозїрна, чи ти вітряна, чи ти водяна, чи ти болюща, чи ти сверблюща, чи ти палюща, чи ти кров'яна! Тут тобі не стояти у раба Божого Івана. Поки ти не стояла, поти я тебе не визивала, і не викликала, і огнем не припікала¹ і ножем не присікала². Я ж тебе визиваю, викликаю і виговорю з нарожденного, молитвенного, хрещеного раба Божого Івана. І піди ти собі, бих-бешище, де вітер не віє, де сонце не гріє, де чоловічий глас не заходить. У пустім місті бих-бешище, там тобі бути, і пробувати, і роскоші тобі роскошувати. У пустому місці камень гладай (їж), у великому лісі дерево гладай, а в глибокому морі воду пий. Там тобі бути і пробувати... На Ордані-ріці, там збирались всі римські попи. Шоб ти так, бих-бешище, розійшлася, як вони. Розїдись, розкотись тихенько, легенько маковим, дробовим хмелем і дай спати, спочивати рабу Божому Івану (або іншому)”.

Треба шептать тричі. Те ж можно шептать і от зубів.

*Баба Василиса Власівна Гетьманка, 78 років,
передмістя Олександрівська Слободка, 7 червня 1886 року.*

46) [Від бешихи] (Б)

“Пресвятая Троїце, прошю тебе і благаю, стань мені у помочі!

Бешиха гладуха, бешиха краснуха, бешиха чоловіча, бешиха жіноча, бешиха хлоп'яча, бешиха дівчача, бешиха вітряна, бешиха заспана, бешиха наслана! Я тебе визиваю, я тебе викликаю! Бійся мого духу, бійся божіх молитов! Откотись і откіснись от тіла, от крові, от кості! Тут тобі

¹ При тім слові запалить страшну свічку і обвести нею кругом болящого міста.

² Треба взять ніж і навхрест придавить біля болящого міста. – *Примеч. рассказчика.*

не стояти, костей не ламати, тіла не вьялити, серця не крушити! Йди собі на очерета, на болота, на ліса, а в тих лісах купена! Там тобі бути і перебувати, там тобі всі роскоші мати. Я тебе викликаю, на мення називаю, откотись, откіснись от раба Божого народженого, хрещеного і молитвенного Семена”.

Шепчи 9 раз безперестанку.

*Баба Варвара Кропива, 60 років,
с. Крестовка Маріупольського повіту, 9 листопада 1904 року.*

**47) [Від бешихи]
(В)**

“Бешиха-бешишище, колюча, болюча, шпегуча, пекуча, сверблюча, нудюча, вітряна, водяна, кровьяна, пожарна, пристрітна, подумана, погадана, помислена, розійшлась і сьому слові амінь!”

Дев'ять раз прочитай, і пройде.

Я як шепчу, то після цього прикладаю до болющого тіла нарізану з молодой бузини кору і, Бог милує, помага всякий раз.

*Баба Катерина Остапівна Старченкова, 70 років,
с. Розумовка Катеринославського повіту, 10 лютого 1913 року.*

**48) [Від бешихи]
(Г)**

“Помолюся Господу Богу і всім святим. Господи милосердний, поможи мені в сей день і святая суботінко!”

Обчеркни мізинцем правої руки опухоль бешихи і прокажи тричі:

“Піду я на пустую ниву, де не сіяно, не орано, там уродила пшениця он яка лопушна, колосна! Як стала та пшениця посихать, став той опух опадать от народженого раба Божого (имя)”.

*Із рукопису початку 1800[-х] років
поміщика Олександрівського повіту Н.С.Білого.*

**49) [Від бешихи]
(Д)**

Візьми жару с печі в черепочек, посип зверху крихтами от свяченої паски, шкаралущами (скорлупы) свячених крашанок і інчих святощів, які остались от велікодніх святків і підкури хворого. Тоді помолись і шепчи.

Бешиха-бешишище! Ти красна, біла, огненна, болюча, сипуча і огнюча! Я тебе визиваю, я тебе викликаю червоної крові не палити, білого лица не сушити, жовтої кості не ломити! Отступись, розійдись за димами, за вітрами, за морями от рожденного, хрещеного, молитвенного раба (або раби) Божого (имя)”.

Бешиха така болість, шо треба шептать і одроблювать. Шептать тричі

і за кожним разом брать ніж, терти об лаву, аж поки стане гарячим, і прикладувать гострієм до болючого міста.

*Баба Марія Довгалька, 60 років,
26 грудня 1913 року.*

50) Від зубної болі (А)

“Молодик молодий, в тебе хрест золотий! Місяцю Владимірію! вас три брати: один на небесах, другий на морях, третій на землях; коли ви до одного стола зійдетесь пити, гуляти, бенкетувати, – тоді у народженого, хрещеного Івана (або інче) будут черви оживати! Коли мертвий чоловік буде оживать, то тоді у рожденного, хрещеного Івана в зубах черви болючі оживать! Коли мертвий чоловік буде ходити, тоді в зубах черви будуть боліти і крутити! Як мертвий чоловік замре і болісті присушить, так і ви замріте і болісті присушіте!”

Шоб помогло, – проказать треба тричі.

*Баба Марія Фоминишна Білоконка, 68 років,
Олександрівськ, 19 лютого 1913 року.*

51) [Від зубної болі] (Б)

Вийди на молодика (в день рожденія) і кажи:

Місяцю молодий,
У тебе ріг золотий,
Риба в морі,
Звір у полі,

коли вони зійдуться вечеряти, тоді у мене народженого, молитвенного, хрещеного раба Божого (имя) зуби заболять.

*Із старого рукопису Н.П.Боровка першої половини 1800-х років,
Павлоградського повіту, списано 25 січня 1886 р.*

52) [Від зубної болі] (В)

Перше прочитай “Отче наш”, потім молитву святому Антипу: “Великий преосвященний святий Антипе, моли Бога об Іванові (або інче) грішному”. Потім повернись до місяця молодика, як ясно світе, і шепчи:

“Ти місяцю Авраме, чи ти був у мертвих мертвеців, чи ти чув, шоб мертві мертвеці по цім світі ходили й говорили? Коли мертві мертвеці по цім світі будуть ходити і говорить, тоді у Івана (або іншого) народженого, молитвенного, хрещеного будуть зуби боліть”.

*Баба Василиса Власівна Гетьманка, 78 років,
передмістя Олександрівська Слободка, 7 червня 1886 року.*

**53) [Від зубної болі]
(Г)**

Як і в першій молитві, прочитай “Отче наш”, а тоді Антипові і шепчи: “Заїць у полі, камінь у морі, серп під землею, коли ці три брата зйдуться пити, гуляти, тоді у Івана (або іншого) народженого, молитвенного, хрещеного будуть зуби боліть”.

*Баба Василиса Власівна Гетьманка, 78 років,
передмістя Олександрівська Слободка, 7 червня 1886 року.*

**54) [Від зубної болі]
(Д)**

Стань навколюшки, помолись і скажи: “Господи, благослови!
На небі місяць, а в землі камінь, в лісі дуб; як сії три брати зйдуться докупи, то тоді шоб мої зуби боліли!”

Із старого рукопису кінця 1700-х і початку 1800-х років.

**55) [Від зубної болі]
(Е)**

Гора з горою, камінь с травою, риба з водою! Як всі вони зйдуться докупи, як камінь заводяніє, вода закамняніє, – тоді зуби заболіють у народженого, молитвенного, хрещеного Михайла.

*Баба Катерина Остапівна Старченкова, 70 років,
с. Розумовка Катеринославського повіту, 10 лютого 1913 року.*

56) Від зубів

Місяць на небі сяє, зуби засмикає, зуби-зубищі, темні-темнищі!
Місяць на небі, дуб на землі, риба в морі; коли вони зйдуться вмісті пити, гуляти, тоді у рожденного, хрищеного і молитвенного (имя) зуби заболять.

Баба Марія Мельничка, 58 років, 4 січня 1914 року.

57) Від більма

“Їхав Юрій на білім коні, а за тим конем бігло дванадцять псів. Один лизнув, другий лизнув, третій лизнув (считай до дванадцяти)... дванадцятий лизнув – більмо злизав, сльозу спустив.

Більмо зійшло з народженого, хрещеного раба Божого (имя)”.

Проговорить тричі за одним духом.

*Баба Ганна Чувачка, 65 років,
с. Андріївка Новомосковського повіту.*

Ср. 1 вып. наш Сбор. “Малорусск. Заговори” и проч., стр. 27, варианты А и Б.

58) Від болячки

Перехрестись і скажи: “Господи, і Ти, Пречиста свята, благослови і поможи!” А потім: “От болячки буду ратувати, Господь буде помагати, народженної, крещеної, молитвенної раби Божої (имя)! Жила вдова край села, а у тієї вдови три сина, а у тих синів три ножа і три кійка, і взяли тії сини три ножа і три кійка і пішли вони на шлях сікти, рубати і болячку розбивати. Ти болячка болюча, шпигуча, колюча, крутюча, степова, шляхова, вітрова, чоловіча, жіноча, хлоп’яча, дівоча! Я тебе вишіптую, я тебе викликаю, я тебе висилаю от сімидесяти суставів, от жіночого стану! Тобі тут не бути, червоної крові не пити, серця не сушити, білого тіла не ломити.

*Баба Параска Козаченкова, 61 рік,
с. Андріївка Новомосковського повіту.*

59) Від порухи (коли чоловік надірветься)

Ти Золотниче, Божий чоловіче, ти спрацьований, ти трудований, посланий, насланий, подуманий, погаданий! Я тебе буду зашіптують і заговорять у народженого, молитвенного, хрещеного Івана на місто поставлять. Тобі, Золотниче, Божий чоловіче, по животу не ходити, костей не ломити, червоної крові не пити, білого тіла не сушити, веселого серця не томити! Піднімись собі тихенько, піднімись легенько, стань собі на місто, на святе кресло, де ти родивсь, де ти хрестивсь, де тобі Господь місто показав і престол заслав, там тобі жить, там тобі бути, там тобі віку доживать. Як сира земля не щемить, не болить, не горить, так і тобі, Золотниче, Божий чоловіче, у рожденного, молитвенного, хрещеного Івана не щеміти, не боліти, не горіти; як сира земля із своїх містів, із своїх креслів не стряхнеться, не здвигнеться, так і ти, Золотниче, Божий чоловіче, народженого, молитвенного, хрещеного Івана не стряхни, не здвигни з своїх містів, з своїх креслів; як сволок на хаті багато дерева держить, так і ти, Золотниче, Божий чоловіче, дай місто в своїй державі народженому, молитвенному, хрещеному Івану.

*Баба Катерина Остапівна Старченкова, 70 років,
с. Розумовка Катеринославського повіту, 10 лютого 1913 року.*

60) Від завійни (біль у шлунку)

(А)

Намочі в горільці листок сухого табаку мархотки, а потім посип перцем і приклади до голого пупа.

Із старого рукопису кінця 1700-х і початку 1800-х років.

**61) [Від завійни
(біль у шлунку)]**

(Б)

Це боліть дуже тяжка, а як не задавнена, то одробить можна.

Стовчі часнику, перемішай пополам з медом і дай хворому з'їсти тричі. Тіко не давай з ложки, а з сокири: поклади мед на гостріє сокири і дай кому-небудь держать над ротом хворого. Тоді візьми гострий ніж і ножем погодуй його тричі. Хворий засне і буде здоровий.

*Дід Федір Йосипович Ждан-Гугля, 67 років,
с. Вознесенка Олександрівського повіту, 25 лютого 1913 року.*

**62) Від колючки
(кольки)**

Колючка-колючище, ти й болюча, ти й шпигуча, ти й преїстрїтна, ти й простудна, приговорена, наурочена! Тут тобі не стояти й не шпигати, жовтої кості не ломити і жил не тягати, червоної крові не пити, серця не сушити! Отступися, розійдися от рожденного, крещеного, молитвенного раба Божого (имя).

*Баба Параска Козаченкова, 61 рік,
с. Андріївка Новомосковського повіту.*

**63) Від жовтяниць
(рецепт)**

Зробить три-сорока (3x40) вареників с сиром, зварить в воді і тією юшкою умитьсѧ, обмить груди, шию. Зробить це треба тричі до схід сонця. Вареників їсти не треба, а отдать собакам.

*Баба Марчиха,
с. Ольгінське Маріупольського повіту, 25 грудня 1875 року.*

**64) Від гикавки
(ікотки)**

(заговор)

“Гикавко, гикавко, піди до води,

Кого схоч, того і напади,

Хоч коня, хоч корову,

Хоч дівчину чорноброву!”

Скажи тричі, не переводя дух, а потім тричі без одиху, напийсѧ води.

*Дівчина Палажка Самарська, с. Краснокутівка
Олександрівського повіту, 15 років, 6 грудня 1890 року.*

**65) Як замовить кров
(у людини і тварини)**

(А)

“Ішов Христос,
Матір Божа, Пречіста святая,
І кров перестала”.

Скажи тричі, а як не поможе, – треба сказати тричі по тричі за одним духом.

*Дід Савелій Яценко, 57 років,
Мало-Михайлівка Олександрівського повіту, 8 травня 1883 року.*

**66) [Як замовить кров
(у людини і тварини)]**

(Б)

Летів орел через море, спустив крило, заткнув жерло. Злетів півень на камінь, крилами махає: чорний камінь не движись, християнська кров остановись у народженого, молитвенного, хрещеного Івана.

*Баба із с. Андріївки Олександрівського повіту, 16 червня 1909 року.
Повідомив у рукопису доктор В.В.Гнуча.*

**67) [Як замовить кров
(У людини і тварини)]**

[В]

Ішла Пречіста понад сінім морем і золотим ціпком підпіралася. Назустріч їй святий Петро. “Куда Ти, Пречиста, ідеш?” – “Іду туди, де бились три брата, іду кров замовляти”. Рана стулилась, кров повернулась, Пречиста назад вернулась. Амінь!

*Дід Яків Гуня, 60 років,
с. Маламина Верхньодніпровського повіту Катеринославської губ.
Із записної книжки Митрофана Захаровича Лаврушки,
м. Нікополь, Катеринославського повіту, 1912 р.*

**68) [Як замовить кров
(у людини і тварини)]**

(Г)

Г) у людини

Іван Богослов, не однослов, море потопив, рожу посадив; рожа не прийнялась, – у народженого, хрещеного раба Божого Івана (або інче) кров уйнялась.

II) у скотини

Іван Богослов, не однослов, море потопив, рожу посадив; рожа не прийнялась, – у білої кості, сірої (або інчої) масті кров уйнялась.

Дід Яків Гуня, 60 років,

с. Маламина Верхньодніпровського повіту Катеринославської губ.

Із записної книжки Митрофана Захаровича Лаврушки,
м. Нікополь Катеринославського повіту, 1912 р.

69) [Як замовить кров (У людини і тварини)]

(Д)

“Стій, кров, у рані, як вода в Ордані, тоді як Іван Христитель Христа охрещав, тоді рожденному, хрещеному, молитвенному (имя) кровь замовляв!”

Шепчи тричі і держи, затуливші рану рукою.

Баба Параска Козаченкова, 61 рік,

с. Андріївка Новомосковського повіту.

70) [Як замовить кров (У людини і тварини)]

(Е)

“Йшла дівка поганим шляхом, на поганий огород, поганого зілля рвати, поганим ножом кришити, поганий борщ варити; став борщ закипати, – стала кров затихати”.

Шепчі дев'ять раз, не переводя дух.

Баба Ганна Чувачка, 65 років,

с. Андріївка Новомосковського повіту.

71) Від укуса гадини

(А)

“Господи і всі святії – Антосій, Феодосій, Михаїл, Гавриїл і великомученица Варвара, прийдіть, благословіть і допоможіть!

Змія Орпія! Змія Орпія! Змія Орпія! Поклич ти всі свої змії – і степовії, і лісовії, і гноянії, і водянії і накажи їм, щоб вони не кусали ні скотини, ні людини; щоб вони пускали свої зуби з рота додолу, а ти забори свої зуби з народженого, хрещеного раба Божого Івана (або інче).

Прокажи тричі.

Баба Марія Фоминишна Білоконка, 68 років,

Олександрівськ, 19 лютого 1913 року.

**72) [Від укуса гадини]
(Б)**

Перед тим, як шептати, треба помолитися і сказати: “Господи, благослови!”

“На морі, на лукоморі, стоїть дуб розложестий, барзо хороший; на тому дубі цариця-Яриця. Будь же ти милосердна, будь милостива; посилај ти три сестри: Марію-Полумарію, Анну-Полуанну, Лукерью-Полулукерью, нехай виймуть зуб від гадини рябої, від полевої, від травьяної, від земляної, від водяної, від жовтопузої, від жовтобрюхої, від хатньої”.

Треба проговорить тричі. Помага і людині, і скотині.

Із старого рукопису кінця 1700-х і початку 1800-х років.

**73) [Від укуса гадини]
(В)**

“Помолюся Господу Богу і всім святим! Господи милосердний, поможи мені сей день і святая суботінко!

На морі на Діяні, на острові на Кіяні, там стояв дуб, а в дубі дупло, а в дуплі гніздо, а в гнізді цариця: одна Кіліяна, друга Іліяна, а третя – цариця Веретениця. Ти цариця Веретениця, ти вийди, вигукни, висвисни на своє військо – на полевеє, на лісовеє, на водянеє, на гноевеє, на домовеє! Закажи ти йому, царице Веретенице, нехай воно так не робе, де не треба, не кусає, зубів своїх не пускає, бо зубам тім не бувати і на землю випадати з народженого, хрещеного, раба Божого (имя)”.

Так саме шептати, як укусе гадина і скотину, тіко вкінці не казати “з народженого”, а назвати масть корови або інчої товаряки.

Із рукописного збірника заговорів та замовлянь початку 1800[-х] років поміщика Олександрівського повіту Н.С.Білого.

**74) [Від укуса гадини]
(Г)**

А в полі море, а в тім морі золотий камінь, а на тому камені золота яблуна, а на тій яблуні золоте гніздо, а в тім гнізді цар Гадюн сидить. Ти царь Гадюн, склич свій гад лісовий, луговий, степовий, водяний, гноевий, погрібний, загатній, хатній! Через море калиновий міст, а під тим мостом Дубіян стоїть, а під тим Дубіяном гадина Яселуха, лежить. Ти гадина Яселуха склич свій гад та вийми зуб до землі от жовтої кості, от білого тіла народженого, хрещеного раба Божого (имя).

Із рукописного збірника заговорів та замовлянь початку 1800[-х] років поміщика Олександрівського повіту Н.С.Білого.

Списано у 1884 р.

**75) [Від укуса гадини]
(Д)**

(заговор від нападу)

Як буде на тебе гадюка нападати, а ти без палиці, то кажи: “Гад, гад, земля горить, тебе спалить” (багато раз). Як не послуха і буде лізти до тебе ближче, кажи: “І я горю, тебе спалю” (багато раз). Як на воді гадюка, а ти в воді, то кажи: “Гад, гад, гад, вода горить, тебе спалить, і я горю, тебе спалю!” Як на камені, на траві, на піску, або на інчій місті, так і кажи: “Гад, гад, камінь (або трава, пісок) горить, тебе спалить і я горю, тебе спалю”. Так ще можна і дразнить гадюку, щоб вона тікала від тебе.

*Дід Карпенко, 84 роки,
село Аули Катеринославського повіту, 3 липня 1889 року.*

76) Як брати гадюку в руки

Перехрестись і скажи: “Господи, благослови!” Тоді бери і кажи: “Беру ласкою, замовляю Христом Богом с хлібом і святою паскою”.

Із старого рукопису кінця 1700-х і початку 1800-х років.

**77) Від гадини
(як укусе людину або скотину)**

“Господи, помилуй, Господи, помилуй, Господи, помилуй! Господи, поможи мені! Господи, благослови!

На Осіяньській горі, там стояла яблуня, а на тій яблуні золоте гніздо, а в тім гнізді цариця Шевелуха. Ти царице Шевелухо, і всі твої гади! Єсть вас по степах, єсть вас по лісах, єсть вас по лугах, по водах, по безкетях, по дубах, по гноях, по пустинніх містах, єсть вас по всіх усядах! Вийміть, викиньте ваші зуби на землю з білого тіла, жовтої кості раба Божого (имя)!”

А як укусе гад скотину, то треба казати: “... вийміть, викиньте ваші зуби на землю с половиї (або інчої) масті, з жовтої кості!”

Прошепчи тричі за одним духом і скажи тричі: “Аміль, аміль, аміль!”

Із старого рукопису кінця 1700-х і початку 1800-х років.

**78) Шоб побачить судженого
(дівчача молитва)**

(Читати на ніч тричі).

Понеділок з вівторком,

Середа з четвергом,

П'ятниця з суботою,

Неділенька удовиця, –

Який мені сон присниться?

Дай мені, Боже, того повидать,
С ким мені вік вікувать.

*Оришка Буриносова, 18 років,
с. Веселе Мелітопольського повіту Таврійської губернії, 1886 рік.*

79) Шоб чоловік любив і не бився

Візьми спечи оладок або перепічку і носи під рукою, шоб пройшло потом. Потім візьми покорму (молока) з своїх грудей, помаж той хліб і дай чоловікові з'їсти. Від того разу битися перестане.

*Баба Гацька,
с. Ольгінське Маріупольського повіту, 6 лютого 1876 року.*

80) Заговор від запою

Іду я, раба Божа Палажка, до раба Божого Омелька усе лихо одганяти, - з його жовтої кості, з його червоної крові, з його семидесяти сугавів, з його волоса, з його голоса, з його очей, з його плечей, з його голови, з його булави. Цур тобі та пек, сімсот болячок та глек, паскудо проклята, гідото пиката, заклинаю тебе ладаном та кадиллом, страсною свічкою та кропиллом. Іди, жабьяга зводнице, гадюча гріховоднице, не на людське горе, а в пущі та в нетрі за льодове море, де ні дерева, ні трави, а снігове поле, скеля на скелі, сім київ твоїй голові. Тут тобі не жити, жовтої кості не сушити, червоної крові не пити, серця тобі його не в'ялити! Іди ти, жабьяча зводниця, гадюча гріховодниця, на ті болота та на ті очерета, де глас Божий не заходить, де люди не ходять. Як ішла я понад болотами, та понад очеретами, та прийшла на високу могилу. Ой там на могилі та Осіянській горі стоїть церковця Божа, бубликом замкнута, медяником засунута; одкусю я медяника, одкусю я бублика та вйду я в ту церковцю, а там святая святниця, небесна цариця. П'ятінко-матінко, і ти, понеділку, Божий ключнику, Горпино, Марино, Ага[фіє?], Олексю, Романе, Дем'яне і ти, Миколаю, Мерликійський чудотворче, пом'яніт раба Божого Омелька і ті книжки, шо в церквах читають, Ярмолаю, Бармолаю, Псалтирь і ту, що телятиною обшита.

Наберу я в черепок хуху-духу та виллю я на раба Божого Омелька¹. Аллилуй же його², Господи, шарпани його по боках, по ребрах, по кістках, по череслах, коло його скотини, коло його дитини, пом'яни його³, Бичковський Марку, Сухий Никоне, Мокрий Миколаю. Радуйся, Охрімко, Пархимко і ти, невісточко, свята Покрівонько, шо в Лаври

¹ Піврядка закреслено.

² его

³ его

замурована! Хрест на мені, хрест на спині і з боків скріз хрести, хрестами захисти, і вся я в хрестах, як овечка в реп'яхах. Шари мари, дара Господа в час Василечко попер. Амінь біжить, амінь кричить, амінь доганяє! Тьфу!

*Записав А.П.Барський, с. Касмиківка,
Павлоградського повіту 1916 року.*

**81) Від всякої напасті
(сон Богородиці)**

(А)

На Осіяньській горі, на отецькій землі, де сонце сходить, там Пресвятая Діва свого Сина за рученьку водить. Повела Його на вечерню, а з вечерні на всюношну, з всюношної на утренню, а з утрені в службу Богу, с служби Божій на синє море. А на морі престол стоїть, на престолі книги лежать, а біля книг свічі горять, а там Ісус Христос лежить. Прийшов до Його святий Петро і святий Павло. “Святий Петре, святий Павле! не страждайте за Мої муки, а беріте хреста в руки, закажіте всьому світу, старому, малому й храому: хто буде Пресвятої Діви сон говорити, той не буде в огні горіти, в воді потопати і наглою смертю померати, не буде звір його поїдати, не буде гад його пососати”.

*Баба Василиса Власівна Гетьманка, 78 років,
передмістя Олександрівська Слободка, 6 серпня 1886 року.*

**82) [Від всякої напасті
(Сон Богородиці)]**

(Б)

На Осіяньській горі, на Аптипінській землі, там Божа Мати спала, спочивала. Прийшов до неї Ісус Христос. “Встань, Мати, пробудися, Своім сном похвалися: який Тобі сон приснився?” - “Приснилось мені, мов Тебе жидова ганяла, на дереві роспинала, гвоздями руки прібивала, терновий вінець накидала, шепшиною порізала... Я взяла Тебе за білу рученьку та й повела до вечерні, од вечерні до служби, од служби на синє море. На синьому морі престол стоїть, на престолі Христос лежить, рани розкриває, муки приймає. “Не дивіться на Мої муки, та беріть хреста в руки; ідіть, загадуйте малому й старому, сліпому й кривому: хто сю молитву буде читати, той не буде в огні погоряти, в воді потопати і наглою смертю померати; як на дереві листя осиплеться, так на душі гріхи осипляться”.

*Записано зі слів діда Машенка, с. Мало-Михайлівка
Олександрівського повіту, 6 травня 1883 року.*

**83) Від панської напасти
(заговори часів кріпацтва)**

(В)

Угли з углами,
Пани з панами,
Іду я до вас с паскою,
А ви до мене з ласкою;
Я до вас с перцем,
А ви до мене с щирим серцем.

**84) [Від панської напасти
(заговори часів кріпацтва)]**

(Г)

Не сам я йду,
Черним волом їду,
Сухою гадиною поганяю,
Правою ногою на поріг ступаю,
Своїм ворогам язик одвертаю:
Шоб вони губами не плямкали
І зубами не клацали,
Надо мною, рабою Явдохою (або інче).

**85) [Від панської напасти
(заговори часів кріпацтва)]**

(Д)

Ісус Христос, стань мені в помочі!
Іду я в горниці,
Аж сидять пани с панами,
Німі як стіни,
Беруть тарілки, а я ніж виймаю,
Із-під серця своїм ворогам горло затикаю.
Мій суд, моя правда і повага,
На всі сторони обернуся, і обминуся,
І вас, і всіх ворогів не боюся!

*Баба Приська Капшучка, колишня кріпачка, 82 роки, с. Григорівка
(на р. Конкі) Олександрівського повіту, 23 квітня 1883 г.*

“Було як ідеш до панів, то і шепчеш одну або всі три (заговорки)...
Тоді дуже катували людей”. (Пояснение рассказчицы)

86) Заговор від вора

Шоб злодій не вліз в хату, комору або інче місто, треба заперти двері і проговорить до замка:

“Сам як лут (мордатий), язик як прут, голий як тума (?), зведе вора з ума, а мене, народженого, хрещеного, Господи, спаси”.

*Дід Яків Гуня, 60 років,
с. Маламина Верхньодніпровського повіту Катеринославської губ.
Із записної книжки Митрофана Захаровича Лаврушки,
м. Нікополь, Катеринославського повіту, 1912 р.*

87) Шоб худоба була благополучна

Взять сіно, котре лежало два тижня під багатою кутею, понести в загін або в кошару і положить навхрест. Після цього посипать його зерном, що зостається в хаті після посипальників на Новий год, і закопать серед загороди. Це треба робить на Івана Хрестителя. (7 январа).

*Повідомив дід Андрій Іваненко,
с. Ольгінське Маріупольського повіту, 28 грудня 1876 року.*

88) Від перелогів і уроків у тварин (скотская болезнь корчі, судороги)

(А)

Йшов піп з дяком, найшов піп шапку, а дяк рукавиці і стали ділитися. Попові шапка, дякові рукавиці, а нечистому перелоги надівать на роги! Шапкою або штанями поміз задніми ногами!

*Дід Савелій Яценко, 57 років,
с. Мало-Михайлівка Олександрівського повіту, 8 травня 1883 року.*

89) [Від перелогів і уроків у тварин (скотская болезнь корчі, судороги)]

(Б)

“Ішов святий Петро і святий Павло; святий Петро ніс рукавиці, а святий Павло нагавиці¹. Йшли вони і говорили: “Ції уроки і перелоги чортові між ноги”.

Прокажи тричі і покропи скотину свяченою водою. Потім отслужи молебень святому Оверкові, шоб вовки не нападали.

*Дід Кузьма Лугай, 75 років,
с. Вознесенка Олександрівського повіту, 1 серпня 1887 року.*

¹ Штаны, галицк. [прим. Нов.].

**90) [Від перелогів і уроків у тварин
(скотская болѣзнь корчі, судороги)]**

(В)

Помолись і скажи тричі: “Ідїть, перелоги, де камень при дорозі; кому камень пригодиться, тому згодяться і перелоги!”

*Дід Фока Горянець, 73 роки,
с. Вознесенка Олександрівського повіту, 6 серпня 1887 року.*

**91) [Від перелогів і уроків у тварин
(скотская болѣзнь корчі, судороги)]**

(Г)

Прочитай молитву “Богородице Діво, радуйся”, а тоді:

“На морі на окіяні стояло 12 дубів, на тіх 12-ти дубах сиділо 12 соколів, крилами розмахали, хвостами перелоги розмітали”.

Скажи це тричі за одним духом, погладь скотину по кряжах правою рукою навідлі і сікни ножом тричі хвіст, щоб пустить кров.

*Із рукопису початку 1800[-х] років поміщика Олександрійського
повіту Н.С.Білого. Списано у 1884 році.*

**92) [Від перелогів і уроків у тварин
(скотская болѣзнь корчі, судороги)]**

(Д)

Як упаде скотина або кінь на землю і почнуть її корчить перелогі, – скинь зараз з себе штани і посовай ними скотині по кряжах. Болість пропаде сразу.

*Баба Катерина Остапівна Старченкова, 70 років,
с. Розумовка Катеринославського повіту, 10 лютого 1913 року.*

**93) [Від перелогів і уроків у тварин
(скотская болѣзнь корчі, судороги)]**

(Е)

Прочитай “Отче наш”, а потім кажи:

“Ходив святий Петро по Осіянській горі і збирав каплички і черевички; каплички чипляв на роги, а черевички кидав ворогу під ноги, щоб потоптав сірої (або інчої) масті перелоги.

*Дід Яків Гуня, 60 років,
с. Маламина Верхньодніпровського повіту Катеринославської губ.*

*Із записної книжки Митрофана Захаровича Лаврушки,
м. Нікополь Катеринославського повіту, 1912 р.*

**94) [Від перелогів і уроків у тварин
(скотская болезнь корчи, судорги)]**

(Є)

Поможі мені, Господи, от перелогів ратувати, от сірої масті, от білої кості, от сімідесяти суставів, от волового ребра! Сидять судді за столами, а розсудки під столами; судді судять, а розсудки розсуждають, суддям на гриці, розсудкам на рукавиці, а чортові перелогі між роги от сірої масті, от білої кості, тут вам не бувати, серця не сушити, білої кості не ломити.

Баба Параска Козаченкова, 61 рік, с. Андріївка Новомоск. повіту.

95) Від бельма у тварин

(А)

“Їхав святий Юр на сірім коні, в сірому жупані, за ним бігло три хорти: один сірий, другий білий, третій чорний; і сірий більмо зганяти, і білий більмо зганяти, і чорний більмо зганяти з народженого, хрещеного раба Божого Івана (або інче)”. Як шептать от більма скотині, то треба казать: “... і чорний більмо зганяти з сірої (або інчої) масті, жовтої кості”.

Це треба тричі поробить (пошептать) до схід сонця.

*Баба Марія Фоминишна Білоконка, 68 років,
Олександрівськ, 19 лютого 1913 року.*

**96) [Від перелогів і уроків у тварин
(скотская болезнь корчі, судороги)]**

(Б)

“Їхав святий Юрій на сірому коні, в сірій одежі, попереду сірий хорт, сірий ворон, сірий кінь. Хорт каже – вибрешу! ворон каже – виключо! а кінь каже – як добіжу – копитом висічу!” Як більмо зганять з сірого коня або вола, то треба казать так, як єсть. А як масть полова, гніда, ворона або інша, то на таку масть і в молитві читать (“на половому коні в половій одежі, половий хорт” і т.д.).

*Дід Савелій Яценко, 57 років,
с. Мало-Михайлівка Олександрівського повіту, 8 травня 1883 року.*

**97) [Від перелогів і уроків у тварин
(скотская болезнь корчі, судороги)]**

(В)

Бігла собака через дорогу; сама біла, білі ноги, білий хвіст, нехай вона більмо з’їсть!

*Баба Василиса Власівна Гетьманка, 78 років,
передмістя Олександрівська Слободка, 6 серпня 1886 року.*

**98) [Від перелогів і уроків у тварин
(скотская болєзнь корчі, судороги)]**

(Г)

“Ішов Христос мостом, а за ним два хорти: один білий, другий чорний, а третє більмо. Господи Сусе Хрісте, помилуй нас”.

Скажи тричі за одним духом.

Баба Агафія Саєнко,

с. Покровське Олександрівського повіту, 12 січня 1886 року.

99) Від ран і черв'яків у тварин

(А)

“Помолюся Господу Богу і всім святим. Господи милосердний, поможи мені сей день і святу суботінку.

Було у царя Поганина дванадцять жінок, а з дванадцяти – одинадцять, з одинадцяти – десять, з десяти – дев'ять, з дев'яти – вісім, з восьми – сім, з сіми – шість, з шести – п'ять, з п'яти – чотири, з чотирьох – три, з трьох – дві, з двох – одна, а з однієї до послідньої перевелись і пропали, а черви на землю упали”.

Сказать не переводя дух три рази.

Із рукопису початку 1800[-х] років

поміщика Олександрівського повіту Н.С.Білого.

100) [Від ран і черв'яків у тварин]

(Б)

“Господи милосердний, стань мені в помочі!”

Тоді шепчи:

“Жив собі Аврам, було в його сім ран, з сіми – шість, з шести – п'ять, з п'яти – чотири, з чотирьох – три, з трьох – дві, з двох – ні одної!”

Треба прочитать тричі за одним духом.

Від дядихи Біянговської, 70 років,

с. Ново-Гупалівка Олександрівського повіту, 16 вересня 1885 року.

101) [Від ран і черв'яків у тварин]

(В)

(Рецепт)

Як заведуться у скотини черви, візьми м'якушку хліба, змішай з мнятою і дай ззісти. Черви повипадають.

Яків Михайлович Козловський, 60 років,

с. Ольгінське Маріупольського повіту, 4 листопада 1875 року.

102) Від порчі корови (А)

“Пресвятая Богородиця на престолі стояла, Господа Бога просила і всіх святих споминала. Всі святії Божії угодники, скорії помошники, допоможіте уроки зігнать і здоровьє даць червоної (або інчої) масті! Зорі зірниць, вас на небі три сестриці: одна вечірня, друга полуночна, третя світова, станьте мені в помочі от всякої немочі! Ти місяцю ясний, ти на небі красний, ти високо ходиш, ти багато світа бачиш, багато питаєш, очищаєш луга і берега, коріння і кремення, долини і могили, ріки і моря, колодязі і озера, очість і наповни червону масть молоком і збором в черхах і вимені. Добридень, колодязе Іване і зрубе Авраме, а вода Ульяно, а земля Тетяно! Я не прийшов води брать, я прийшов помочі прохать. Наповняйте луга і берега, кремення і коріння, наповняйте червоної масті збором в черхах і в вимені”.

Як виганять корову в череду, треба прочитать “Отче наш”, сказать: “Гей, червона масть (або мення корови) на зелену пашу, на жовті води, по крутий сир, по густу сметану, по жовте масло! Рогами од ворога отколись, ногами одгребись, хвостом одмахнись, дійною прийди і всю мені користь принеси!

Во імя Отца, і Сина, і Святого Духа аминь!”

Дід Яків Гуня, 60 років,

с. Маламина Верхньодніпровського повіту Катеринославської губ.

*Із записної книжки Митрофана Захаровича Лаврушки,
м. Нікополь, Катеринославського повіту, 1912 р.*

103) [Від порчі корови] (Б)

На горі на Ялині стояв хрест кіпарисний, під тим хрестом мати Божа спочивала, святого Петра дожидала, святий Петро йшов з усіми своїми учениками, і йшли вони не воювати, а йшли вони сірій (або інчої масті) корові од нужди помагати.

Баба Ганна Чувачка, 65 років,

с. Андріївка Новомосковського повіту.

104) Від беха (скотская болезнь)

Збираються Бех і Бешіха в поле орати, а чорт іде їм помагати. Не іди ти, скверний, поганий, – ми сами будемо орати, бо у нас плуг золотий і чапігі золоті, і війя золоте, і скраклі золоті, і ярма золоті, і занози золоті, і кілочки золоті, і каблучки золоті, і топірня золота, і колішня золоте, і чересла золоті, і лемеші золоті, і тяжло золоте, і підволок золотий, і хабки

золоті, і гайки золоті, і вся снасть золота! Не йди ж ти, скверний, поганий, ми будем сами орати, бо у нас воли золоті, і плугатирь золотий, і погонич золотий, і батіг золотий, і усе золоте! Не йди ж ти, скверний, поганий, ми будем сами орати!

*Баба Параска Козаченкова, 61 рік,
с. Андріївка Новомосковського повіту.*

105) Від шуліки, щоб не хватала курчат

Як вилупе квочка курчат, візьми віник, виганяй її надвір (вперве) і приговорюй: “Веди, моя квочка, і гляди, щоб на тебе ні гави, ні шуліки, ні рябці ротів не роззявляли, очей не витрищали, крил не здіймали!”

Прошепчи тричі.

Баба Марія Мельничка, 58 років.

Приложение

106) Перечень болезней и разных случаев, от которых существуют в народе заговоры, молитвы и заклинания

От бессонницы, бешихи, бежа, бильма, болячки, волоса, гадины, гикавки, *гостца, глистов, дання**, жовтяниц, завийны, *закруток*, зглаз, злодия, *золотухи*, зубив (боли), *кира* (кори), колючки, крови (истечения), *курячей слепоты, лишая*, младенческого, *насланния*, напасти, огника, *остуды*, перелогив, переполоху, *пидвия*, пиднебення, порухи, порчи (коров), пропасницы, прыстриту, плиснявки, *сказу, сояшниц*, сухот, урокив, *чарив*, червей, *чорной болисти*, шулики (щоб курчата не хватала), *ячминця*.

107) Перечень болезней и других причин, против которых существуют заговоры: молитвы и заклинания

Бессонница	Закрутки
Бешиха	Зглаз
Бех	Злодий
Бильмо	Золотуха
Болячка	Зубы
Волос	Кир (корь)
Гадина	Колючка
Гикавка	Кровь
Гостець	Куряча слепота
Глисты	Лишай
Дання	Младенческое
Жовтяницы	Насланния
Завийна	Напасть

Огник
Остуда
Перелог
Переполох
Пидвий
Пиднебення
Поруха
Порча (кров)
Пропасныця (лыхоманка)
Прыстрит

Плиснявка
Сказ
Сояшныци
Сухоты
Уроky
Червы
Чорна болисть
Шулика
Ячmineць.

КАЗКИ ТА ЛЕГЕНДИ

108) Горошок до неба

Жив собі дід та баба. Посіяв дід під полом горошку; горошок росте, як з води йде, та виріс такий, що і під полом не помістився. Баба й каже:

- Приймай, діду, піл.

Дід прийняв піл. Горошок росте, - та під стелю.

- Приймай, діду, стелю, - каже баба.

Дід прийняв стелю. Горошок росте, - та під кришу.

- Приймай, діду, кришу, - каже баба.

Дід прийняв кришу. Горошок росте під небо. Баба й каже:

- Роби, діду, драбину, та лізь горошку рвать.

Дід поліз, а за дідом баба, за бабою внучка, за внукою сука, за сукою котик. Тіко шо стали долазити до неба, - а дід як полетить вниз, та як пхне бабу, баба пхнула внуку, внука пхнула суку, сука пхнула ката, а кіт всіх їх як поніс, та кругом коліс, та всім по дулі під ніс.

*Розповів Григорій Лисий,
с. Ольгінське Маріупольського повіту. Записав Я.Новицький.*

109) Голе теля

(Казка)

Жило собі голе теля, пішло у ліс пастись. Іде, йде, коли дивитця - курка гребетця. Прийшло то теля до курки, а вона питаєтця:

- Куди ти, теля, йдеш?

Воно каже:

- У ліс пастись.

- І я піду.

- Іди.

Ідуть та ідуть, - коли гусак пасеця.

- Куди ви йдете?

- У ліс пастись.

- І я піду. Ідуть, та ідуть, - коли собака:

- Куди ви йдете?

- У ліс пастись.

- І я піду.

Ідуть та ідуть, - коли орел сидить.

- Куди ви йдете?

- У ліс пастись.

- І я піду.

- Іди.

Ідуть та ідуть, - коли ведмідь:

- Куди ви йдете?

– У ліс пастись.

– І я піду.

Пришли у ліс, попаслись, тоді голе теля й каже:

- Давайте хатку строїть.

А ті кажуть:

- Ми не хочем.

Теля построїло собі і живе.

Ішли вони раз кудись і зайшли до голого теля[ти] у хатку.

– Пусти, голе теля, у хатку погрітця.

– А строїть не було вас?

А курочка каже:

- А я хатку розгребу.

А собака каже:

- І я розгребу.

А гуска:

- А я пощіпаю.

А орел:

- А я поклюю.

А медвідь:

- А я розкидаю.

Пустило воно усіх, само лягло на печі, а ті біля коміна стоять, гріюця.

Коли вовк іде, а вони кажуть:

- Куди ти йдеш?

– Голе теля їсти.

Медвідь тоді його лапою, а собака за хвіст, а орел на голову взлетів та й клює, а курка та гуска полетіли додому, а ті остались, живуть та хліб жують.

*Зі слів Микити Кириченка, березень 1886 року,
с. Мало-Михайлівка Олександрівського повіту,*

110) Троцій (Казка)

Був собі дід та баба. У діда була дочка і у баби. От і посіяли вони у городі конопельки, і унадилися туди воробейки. От у перву ніч пішов дід стерегти конопельки. Прийшов і каже:

- Киш, киш, воробейки, не клюйте наши конопельки; наши конопельки ше зелененькі: сами ни беруця і нам не даюця.

А тут хтось обзиваєця:

- А я Троцій на трьох ногах, як зачну дідів терти та мнять, то ти не знатимеш куди і тікать.

Дід злякався і утік.

Пішла дідова дочка та і каже:

- Киш, киш, воробейки, не клюйте наші конопельки; наші конопельки ше зелененькі: самі не беруця і нам не даюця.

- А я Трощій на трьох ногах, як зачну дівчат терти та мняти, то не знатимеш куди тікати.

Пішла бабина дочка, - а Трощій і їй те ж каже. Бабина дочка не побоялась і пішла Трощія воевати. Зустрілось їй личко та й питаєця:

- Куди ти ідеш?

- Трощія воевати.

- Піду і я.

Пішли. Далі зустріли вони утку, півня, індика і козу, і ті до них пристали. Дойшли вони до Трощія хати, вийшли - Трощія нема дома. Личко сіло на порозі, утка на ослоні, індик на полу, півень на столі, а коза на печі. Як тільки Трощій ввійшов у хату, личко зараз опутало йому ноги, він впав, а ті всі давай його бити, а півень стоїть на столі і співа:

- Кукуріку, кудкудак, не поводитця в нас так!

Трощій вирвався і утік у ліс. Дівка пішла додому, а коза зосталася у Трощієвій хаті.

Зустрілась з Трощієм у лісі ліса і каже:

- Чого ти плачеш?

- Як же мені не плакати, - залізло щось у мою хату, мене побило й вигнало, а само там і досі.

- Ходім, я його вижену.

Пішли; ліса питаєця:

- Хто-хто у Трощієвій хаті?

- Я коза-дереза, сама сіжу на печі, держу кійок на плечі, хто вийде – вб'ю.

Злякалась ліса і пішла у ліс. Зустрів їх вовк, та й каже:

- Чого ти плачеш?

Трощій розказав йому про свою біду.

- Ходім я вижену.

Пішли. Вовк і питаєця:

- Хто в Трощієвій хаті?

- Я коза-дереза, сижу сама на печі, держу кійок на плечі, хто вийде – вб'ю.

Вовк не побоявся, ускочив у хату, гам! – та й ззів козу.

*Записано зі слів учня Андрія Гриценка.
с. Мало-Михайлівка Олександрівського повіту.*

111) Бичок третячок

Був собі дід та баба, та були в їх дочки такі, шо не вмiли ні шить, ні прясти. С хазяйства у діда та в баби тіко і був бичок-третячок. От баба й

каже дідовій дочці:

- Гони пасти, та на тобі руно вовни, щоб ти спряла, щоб ти оснувала, і виткала, і звалила, і свиту пошила.

Гоне дівка бичка та й плаче, а бичок і каже:

- Чого, систричко, плачеш?

- Як міні, бичку, не плакати: дала мати руно вовни, щоб я спряла, щоб оснувала, щоб і виткала, і звалила, і свиту пошила.

Бичок дівці і каже:

- Заглянь міні в праве вухо, а в ліве виглянь.

Заглянула дівка в праве вухо, в ліве виглянула, - і є в неї свита.

Увечері жене вона того бичка співаючи, а мати вийшла протів неї та й пита:

- А що, зробила роботу?

- Зробила, - каже дівка.

Взяла мати свиту та на свою дочку й наділа.

На другий день уп'ять дідова дочка гоне пасти бичка, а мати й каже:

- На тобі повісмо прядіва, та щоб ти спряла, і оснувала, і виткала, і вибілила, і сорочку пошила, і уставки повишивала.

Гоне дівка бичка та й плаче, а бичок і каже:

- Чого, систричко, плачеш?

- Як міні, бичку, не плакати: дала мати повісмо прядіва, щоб я спряла, оснувала, виткала, вибілила, сорочку пошила і уставки повишивала.

Бичок дівці й каже:

- Заглянь міні в праве вухо, а в ліве виглянь

Заглянула дівка в праве вухо, а в ліве виглянула, - і є в неї сорочка.

Увечері жене дівка бичка співаючи, а мати вийшла протів неї та й пита:

- А що, пошила сорочку?

- Пошила, - каже дівка.

Взяла мати сорочку та на свою дочку й наділа.

Забажала баба мняса та й каже дідові:

- Заріж, стара собако, бичка.

- Чи різать, то й різать, - каже дід.

От устав дід удосвіта і гостре ніж, а дівка пішла у хлів та й плаче. Бичок її і пита:

- Чого, систричко, плачеш?

- Як міні, бичку, не плакати, шо на тебе ніж гострять.

- Нехай гострять, - каже бичок, - аби ти тіки кишки прала; там два зерна буде: одно золотеньке, а друге срібненьке, ти їх забереш і посієш.

Зарізали бичка, а дідова дочка й пішла кишок прать. Пере, - коли найшла одно зерно срібненьке, а друге золотеньке та й посіяла на воротах.

За ніч виросла яблуня. Вранці вийшла баба на двір та й каже:

- Чого це двір сяє: чи не прийдуть моєї дочки сватать?
Ідуть старости, та тіко зійшли на поріг, - а дідова дочка й заховалась у димарь. Старости й кажуть бабиній дочці:
- Як достанеш із яблоні яблуко, то посватаєм.
Дралась, дралась дівка на яблуню й не достала. Старости й кажуть:
- У вас ще десть дівка є?
- Є, - каже баба, - та така, шо ви й куска хліба гидуваемете після неї ззісти.

- Не гидуватимимо, виклич її, ми подивимся на неї.

Баба викликала її з димаря. От старости й просять, щоб вона яблуко достала. Пішла дідова дочка й достала яблуко. Посватали її старости за гарного парубка, забрали її з собою, а за нею і яблуня пішла. Стала дідова дочка щасливою й багатою, а бабина дочка дівкою і зостарілась, бо була зла і лінива.

*Записано Я.Новицьким зі слів учня Івана Домбровського,
с. Ольгінське Маріупольського повіту Катеринославської губернії.*

112) Хлопчик-мизинець

Був собі дід та баба, та не було у їх дітей. Пішла баба до ворожки, а вона й каже:

- Уріж, бабо, собі пальця, мизинця, то знайдеться дитинча.

Баба зрізала мизинця, - а дитинча й знайшлось.

Поїхав раз батько з роботником на степ жать, а мати з дитиною зосталась дома. Наварила мати обідать, хотіла нисти на степ, а хлопья й каже:

- Дайте, мамо, я понису обідать батькові.

- Так ти не піднесеш, каже мати.

- Піднису.

Поставила мати йому на голову горшки, а він і поніс. Доніс до шляху, а там калюжка була, - він і гука:

- Тату! Ідіть перенесіть, а то і сам утоплюсь, і горшки із стравою потоплю.

Подививсь дід кругом, - нікого не видно; слуха, - коли упяць кричить. Дід пішов до шляху, - коли горшки стоять, а біля їх і син його збільшки в мизинець. Забрав дід горшки, взяв і мизинця і пішов до воза. Обідають батько з роботником, а син і каже:

- Піду, тату, поганять волів.

- Куди ти підеш, - каже батько, - воли стопчуть.

- Ні, не стопчуть, - каже син, та й пішов. Прийшов до волів, уліз воліві в вухо, та й кричить: "Гей, соб!" А воли і стали орать.

В ту пору пан їхав шляхом. Слуха, - шось поганя, а плугатиря нема.

Дививсь, дививсь пан та й каже поштареві:

- Піди подивись, шо воно поганя.

Пішов поштарь до волів, дививсь, дививсь, - нема нічого; пішов і сказав панові, шо нікого не бачив. Встав сам пан, пішов до волів, та й приглядаїться, та прислухаїться. Коли хлопець висунувся із вуха, та й каже:

- Чого дивися? Хочиш, щоб я тобі очі заплював?

Здивувався пан та й пішов до діда.

- Доров, діду!

- Дорове.

- Продай, діду, хлопця, – каже пан.

- Як можна продати: ми сами гаразд, шо розжились.

- Та продай, – каже пан, – я тобі дорого дам за його.

Хлопця стоїть в траві, так шо його ніхто й не вглядів, як воно й прийшло, та й каже:

- Та продайте, тату, мене панові!

Дід взяв і продав.

Взяв пан в кишеню хлопця й поїхав. Приїхав додому, та мерці у хату до барині, та й каже:

- Вот я купіл штучку.

Коли у кешеню, – а його й нема: він вискочив та й заховався у базу (скотской сарай), а заміс себе zostавив в кешені таке, шо й казать гидко. Убрав собі пан руки. Зариготалась з його бариня, і вигнала надвір руки банить.

Уночі вори захотіли у пана воли вкрасти. Стали красти, а хлопиць і каже:

- Ви без мене не вкратите.

Вори й кажуть:

- Ну, будь нам за товариша.

Війшли вори у базу, а хлопець і кричить:

- Якого вам вола вивисти?

Вони й кажуть:

- Цить, не кричи, а то пан почує.

Він їм і вивів вола за ворота. Вори й кажуть:

- Де б нам ножа взяти, щоб вола зарізати?

- Я знаю де, – каже хлопиць, – у пана на столі.

- Ну, піди візьми, - кажуть вори.

Він пішов, та зліз на стіл, та й кричить:

- Чи великого, чи малого?

- Цить, не кричи, – кажуть вори, – а то пан почує.

А він упьять гука:

– Складанного вам подать чи колодій?

– Колодій, – кажуть вори.

Він виніс, та й зарізали вола. Хлопиць і каже:

– Дайте міні кишки і кендюх.

Дали вони йому кишки і кендюх. Він пішов на досвітки, а хлопці спали покотом; він узяв та й позъязував їм чуби кишками докупи, а сам уліз у кендюх. Стали хлопці вставать, та смикне один другого за чуб, та й кричать:

– Ну, не скубись!

Повставали дівки, дивляться - кендюх; вони взяли його та й понесли до річки банить; стали вивиртять, - а хлопиць й каже:

– Ви міні очі виколите.

Дівки зглянулись та й кажуть:

– Шо воно таке обзивається?

Стали на другий бік вивиртять кендюх, - а він упень і каже:

– Коли одного не викололи, так друге виколите?

Дівки одрізали от киндюха кишку та й закинули. Біг вовк та й ізів кишку. Хлопиць виліз із вовка та й почипився йому на хвіст, та як криконе:

– Тюу! фіть, фіть!

Вовк як оглянеться, як дремене... Біг, біг та й лопнув. Тоді хлопиць обідрав шкуру та й поніс до пана:

– На тобі, пане, цю шкуру за вола.

Сказав це та й пішов до діда. Пан подививсь під шкуру, - нема хлопця, подививсь кругом – нема. “Шо за морока, - дума собі, - тут же тіко-шо кричало, а нема”. Пропали панові гроші, шо дав дідові за хлопця, а бариня йому очі висміяла, шо його хтось піддурив.

*Записано Я.Новицьким зі слів учня Данила Баранника,
с. Ольгінське Маріупольського повіту Катеринославської губернії.*

113) Івасик і відьма

Жили собі дід та баба, та був у їх син Йвасик. Напався син на батька:

- Зробіть, та й зробіть міні, тату, човен; я поїду риби ловить.

Зробив батько човин. Поїхав Йвасик і лове.

Через тиждинь пішла мати за рибою і понисла Йвасику їсти, сорочку і штани, сіла на березі та й гука:

- Ой синочку Йвасику, пливи, пливи до бережка: принесла тобі їсти, й пити, і хороше походити.

Почув Йвасик материн голос, зрадів і приплів до берега. Мати посиділа з ним, побалакала, отдала одержу, погодувала, забрала рибу і пішла додому.

Зачула відьма як мати кличе сина, підійшла до берега та й собі:

- Ой синочку Йвасику, пливи, пливи до бережка: принисла тобі їсти, й пити, і хорошо походити.

Приплив Йвасик, - а відьма вкинула його у мішок, зав'язала мішок, поклала його на траві, а сама лягла відпочити та й заснула. Виліз Йвасик із мішка, наклав каміння та й утік. Виспалась відьма, взяла мішок і понесла додому. Принесла та й гука в двері:

- Оленко, дочко, отчини!

Оленка отчинила. Відьма ввійшла в хату і стала витрушувати мішок. Дивиться, - коли каміння. Відьма розсердилась, пішла до коваля, та й каже:

- Ковалю, скуй міні такий голос, як у Йвасинової матері, а як не скуєш такого голоска, то знім і тебе і жинку твою, і кобилу.

Скував коваль голосок. Відьма пішла до річки, сіла на березі і кличе:

- Йвасику, мій синочку, пливи, пливи до берега: принесла тобі їсти, й пити, і хороше походити.

Приплив Йвасик. Відьма вхопила його в мішок, понесла додому і гука:

- Оленко, дочко, одчини!

Отчинила Оленка. Відьма унесла Йвасика в хату і посадила на піч та й приказує Оленці:

- Гляди, дочко, я піду гостей кликати, а ти натопи піч та й скажи Йвасику: "Сідай, братіку, на лопату, я повизу за хату", - а як сяде, то прямо його в піч, і замажеш, щоб і жарився.

Сидить Йвасик на печі та й чує. Нажарила Олена піч та й кличе Йвасика з печі:

- Йвасику! іди сідай на лопату, я повизу за хату.

Йвасик зліз з печі і положив тіко одну ногу на лопату.

- Не так, братіку, - каже Оленка, - сідай увесь.

- Сядь сама, - каже Йвасик, - то я побачу, як ти сідаєш, та й сам сяду.

Тіко шо сіла Оленка, а він її мерці у піч, заслонив заслінку, замазав та й хода з хати; добіг до дуба, зліз на його та й сидить.

Прийшла відьма додому з гостями і гука:

- Дочко Оленко, отчини.

Не чуть Оленки, Відьма отчинила сама двері, ввійшла в хату, вийняла з печі жарене м'ясо та з гостями і поїла. Повиходили тоді відьми з хати та й давай качатися по зеленій траві та приказувати:

- Покатюся, повалюся, Йвасикового м'ясця наївшися!

А Йвасик сидить на дубі та й собі кричить:

- Покотюся, повалюся, Оленчиного м'ясця наївшися. Дивляться відьми, - коли Йвасик сидить на дубі. Як закричить, як заголосо, як заскригоче зубами Оленчина мати:

- Ах ти сучій син, перевів мою дочку: тепер же я і тебе знім.

Стала відьма дуб гризти; гризла, гризла, зуби поламала; побігла до коваля та й каже:

- Ковалю, ковалю, скуй міні зуби: а як не скуєшь, то й тебе ззім, і твою жінку, і твою кобилу.

Заходивсь коваль кувать зуби.

Мимо Йвасика летіли гуси, а він і кричить:

- Гуси мої, гусинята! візьміть мене на крилята, та понесіть до батинька, а в батинька їсти, й пити, і хороше походити.

- Хай тебе задні візьмуть, - отказали гуси.

Литять задні. А Йвасик і до їх гука:

- Гуси мої, гусинята! візьміть мене на крилята, та понесіть до батинька, а в батинька їсти, й пити, і хороше походити.

- Хай тебе задні візьмуть, зас..ні.

Литять зас..ні. Гука Йвасик і до їх:

- Гуси мої, гусинята! візьміть мене на крилята, та понесіть до батинька, а в батинька їсти, й пити, і по коліна в просі ходять.

Гуси-гусинята взяли Йвасика на крила, понесли до батька і посадили на хаті. Йвасик поліз на горіще та й слуха, шо в хаті робиться.

В те времня якраз обідали. Чує Йвасик, - коли мати раздає пережки і каже:

- Це тобі, старий, а це міні.

Йвасик обізвався із горіща:

- А міні, мамо!

Зачули дід з бабою голос Йвасика, скочили з-за стола як печені і побігли на горіще. Дивляться, - коли Йвасик сидить, і сорочка на йому чорна, і штани чорні та в дірках, і схудав з голоду. Взяли вони тоді Йвасика в хату, зодягли його, обмили і погодували. Гусям дали проса, попоїли. Полетіли тоді гуси в край далекій, у чужії землі. Став жить Йвасик дома і с тієї пори шабашь рибальчить.

Розповідь Григорій Лисий,

с. Ольгінське Маріупольського повіту. Записав Я.Новицький.

Порівн.: "Записки о Южной Руси Кулиша", II, стр. 17.

114) Ведмеже вухо, Вернигора і Крутивус

Жили собі піп та попадя, і був у їх на руках малий син. От попадя узяла сина і пішла в ліс моху рвати. Де взявся ведмідь, ухопив попадю з сином, поніс в гущину, вкинув в нору, став гудувать їх. Виріс син і каже:

- Мамо! Ще шість день нам пробути тут, а тоді удерем додому.

Вийшло шість днів; вони вилізли із нори. Тоді син вирубав кийок і пішли додому. Дивляться, коли біжить ведмідь. Син і каже:

- Ви, мамо, ідіть за лісом, а я коло ліса.

Мати так і зробила. Ведмідь біжить до попаді, а син як ударив його кийком та й убив. Тоді поклав на ведмідя кийок і говоре:

- Оттак тобі, зла личина, і треба.

Ідуть далі; дивляться, - стоїть криниця, а біля неї рів. Вони сіли в тім ріву і сидять голі. Приходе дівка до криниці по воду, а вони й говорять:

- Піди додому, дівко, і скажи своїй матері, нехай дасть нам по сорочці.

Дівка пішла і розказала дома все, що бачила. Пішов батько до попа, розказав йому, де його попада і син, а піп зрадів, та мерщій забрав сорочки і штани і пішов. Приходе – коли так: сидить попада з сином голі і трусяться. Піп повдягав їх та й повів додому.

Як пустив піп свого поповича до хлопців граться, то він якого ухвате за руку – руки нема, за голову – голови нема, за ногу – то й ноги нема. Бачать мужики біду та й кажуть попові:

- Де хоч свого сина подінь, нехай нам біди не робе, а не то і тебе із села виженем.

Росердивсь піп на сина та й каже:

- Іди від мене світ за очі, бо через тебе і міні життя нема.

А син і каже:

- Зроби міні, батінька, булаву (пулю) таку, щоб її триста чоловік зсадили на гарбу, і чотиріста коней везли в ліс.

Піп зробив булаву і вивіз у ліс. Як усе було готово, син і каже своїй матусці:

- Слухай, мамо, я кину булаву вгору, а сам ляжу спать на сорок часів, а ти як почуїш, шо буде литіть булава вниз і буде густо, то тоді ти мене збудиш.

Проходе сорок часів, пуля гуде і от-от скоро опиниться на землі; а мати і збудила сина. Він підставив мизинний палиць, а булава як упала на палиць, та й розбилась, а палиць цілий зостався.

От як іспробував попів син свою силу, та назвався Ведмежим вухом і пішов у степ. Іде, - коли навстрічу йому багатирь Вернигора. От вони і побратались. Йдуть вони дальше, а як приходить їм переходить гору, то Вернигора переверне гору, та й підуть по рівному. Довго йшли вони, - коли зустріча їх Крутивус-багатир. Вони й того прийняли і пішли втрьох. Приходять до широкої і глибокої річки. Крутивус скрутив свій вус, річка розступилась, і вони перейшли. Дойшли до скелі, зробили з камінів хату і стали там жить.

От раз Ведмеже вухо і Вернигора пішли в ліс, а Крутивус зостався дома на хазайстві. Прилитів до його Змій, зідрав шкуру з потилиці та й пустив, а сам полетів. На другий день зостався Вернигора дома. Наварив він каші, а Змій прилитів, поїв кашу та й Вернигорі зідрав шкуру з потилиці, а сам уп'ять политів. На третій день зостався Ведмеже вухо, а

Вернигора і Крутивус пішли в ліс. От наварив він каші, а Змій і прилитів. Ведмеже вухо узяв Змія за голову, прив'язав до дуба і підпалив його, тоді забрав попіл в торбину, поніс до Змійової нори і поліз туди. Там сиділо бравих три дівки. Він витяг їх, і ідуть вони вчотирьох. Дивляться, - коли пасеться табун коний. Вони узяли чотирьох, посідали і поїхали додому. Приїхали, - коли дома Вернигора і Крутивус. Тоді вони взяли та всі троє пожинились на дівках, одіграли свадьбу за одним столом і стали жить та поживать.

Розповід Михайло Маєвський.

с. Ольгінське Маріупольського повіту. Записав Я.Новицький.

Порівн.: Чубинск. 1, 212-216.

115) Котигорошок

Жило собі три брати, та усі три Кіндрати. Поїхали вони у поле орати, а сестрі загадали:

- Напечеш їсти та й винесеш у поле.

А сестра каже:

- Так я не знаю, куди нести.

А вони кажуть:

- Ти дивися, ми будем їхати та усе стружки кидати понад дорогою.

Вони ідуть та усе стружки стружуть, та усе стружки стружуть. А Змій летить, та усе на свою дорогу перекида, та усе перекида. От він перекидав. Сестра напекла та й несе. Несе, несе, дійшла до хати, відченила двері, - коли стружка через поріг лежить. Одченила і другі – стружка лежить (і так до 12 дверей). Відченила дванадцяті, - коли тут уже Змій сидить, а він їй і каже:

- Як будеш моєю жінкою, так не ззім, а як не будеш – ззім.

Брати ждали, ждали – нема. Прийшли додому і узнали, що Змій вкрав сестру. Пошли до Змія її отнимать. Ідуть та й ідуть, - коли табунщик коні пасе.

- Драстуй тобі.

- Драстуйте. Кудя йдете?

– До Змія, Змія воєвати, сестри Насті отнимать.

– Як уб'єте мого найстаршого жеребця, то повоюєте.

Тіки они стали іти жеребця вбивати, а він як зарже, стане цапа, - вони і утікли. А табунщик і каже:

- Кудя вам повоювати!

Вони уп'ять ідуть та ідуть, - коли табунщик пасе бугаїв.

- Драстуй тобі.

– Драстуйте. Кудя ви йдете?

- До Змія, Змія воювать, сестри Насті отнимать.

– Як уб'єте мого найстаршого бугая, то тоді, може, звоюєте.
Тіки вони до його, бугай як зареве, як забує, – вони і уткли. А той і каже:

- Куди вам, поганим, Змія повоювать!

Вони вп'ять ідуть та ідуть, - коли чабан вівці пасе.

- Драстуй тобі.

– Драстуйте. Куди ви йдете?

– До Змія, Змія воювать, сестри Насті отнімать.

– Як уб'єте мого найстаршого барана, може чи не повоюєте!

Тіки вони хотіли іти до барана, баран як розженеця до їх, – вони і уткли. Уп'ять пішли, ідуть та ідуть. Коли баба пасе индики.

- Драстуй тобі, бабо!

- Драстуйте, мої синочки! Куди ви їдете?

– До Змія, Змія воювать, сестри Насті отнімать.

– Як уб'єте мого найстаршого индика, може, уб'єте Змія.

Вони тіки до його, индик як напугре кишку, - вони і втекли. Баба і каже:

- Куди вам, поганим, повоювать.

Вони пішли. Змій устрів їх на дорозі, повбивав, під стріхою на ключку повісив.

Ну, один раз та дівка їсть горох, а одна горошина впала з рук та покотилась, і покотилась до того колодязя, відкіля мати її (Насті) воду носе. Настя і каже:

- Котись, моя горошино, та не попадись нікому у відро, попадись тіки моєї матері.

Прийшла її мати за водою, вона і попалась її у відро. Вона ззіла ту горошину, - і через несколько днів вилупивсь Котигорошок. Пішов він на смітник, найшов голку, поніс до коваля і каже:

- Ковалю, ковалю, скуй міні таку булаву, щоб у шести не звести, семи – не піднять, а доброму молодцеві нічого у руки узять.

Він сковав, а той як кине ту булаву, та наставив мізинній палець, - вона і розбилась. Тоді говорить він:

- Це ти не з того заліза робив.

Пішов уп'ять на смітник і найшов шило, поніс до коваля, той зробив з шила булаву. Він як кине угору, наставив долонь, - вона впала і не розбилась. Він пішов, повбивав жеребця, бугая, барана і индика, поїв їх і після кожної одпив по бочці води. Прийшов до Змія в хату, а та сестра Настя каже:

- Де б я тебе діла?

І сховала під піл, під вагани. Прилетів Змій і каже:

- Фу, руська костя воня (тричі).

- Це ти по руських світах летів, руської кости напивавсь, то вона тобі і тут відрегаєця.

Настя каже йому:

- Що б було, якби мій брат, а твій шурина прийшов?

Змій каже:

- С добрим – пили б та гуляли, а с плохим би билися.

Він виліз, посідали їсти свинцевих горішків. Змій їсть по пригоршні, а Котигорошок по мірці. Змій за це хотів його убить, а той каже:

- Стій, ходім битися!

Пішли вони на залізний тічок. Змій каже на Котигорошка:

- Бий ти.

А той каже:

- Ні, бий ти: твой степ, твоя воля, твоє царство, твоє государство.

Змій як ударить, - Котигорошок по кісточки загруз, а Котигорошок як ударе Змія – то по коліна. Змій як ударе його, - той загруз по коліна, Котигорошок як ударе Змія - то по пояс. А Змій як ударе Котигорошка, - а він і вискочив із залізного тічка і каже:

- Як повоскресаш моїх братів, так ще поживеш на світі, а як ні – вб'ю.

Змій і каже:

- Повоскресаю.

Він узяв його під руки, витіг, той полетів, дістав цілющої і живущої води, повоскресав їх. Тоді ті вчотирьох Змія вбили, взяли Настю і пішли. А ті брати зненавиділи Котигорошка і прив'язали його до здорового і товстого дуба. Він вирвав і дерево, нагнав їх, поклав того дуба на повозку, - вони і не підвезуть. Вони уп'ять його вкинули (він їм подавався) в глибокую-глибокую яму, аж на той світ. А там у ямі були одної птички діти. А дощ іде здоровий, здоровий - як з цебра лле; він тіх дітей і накрив. Перестав дощ, прилетіла птичка, каже дітям:

- Хто це вас накривав, що вас і дощ не позатопляв?

Діти і кажуть:

- То під лопухом чоловік сидить, він нас і накрив.

Птиця каже йому:

- Як би я тебе звідси винесла? Сідай на крилля.

Той сів, вона довго-довго його несла. Птиця і каже:

- Ой, подай сили, бо не винесу.

Він узяв литку у себе, кинув їй високо-високо, птиця за нею погналась і винесла його. Винесла вона його, притулила литку - вона і приросла. Прийшов він додому, братів усіх повбивав та й живе і досі. Живе і хліб жує.

*Зі слів учня Юліана Хорунжого
с. Мало-Михайлівка Олександрівського повіту.*

116) Тремсин, Жар-птиця і Настасья Прекрасна із моря

Був собі чоловік та жінка, і була в їх мала дитина, хлопчик. Влітку поїхали вони на степ жать. Нажали копу снопів та й положили дитину під нею, а орел прилітїв, ухватив дитину, понїс в лїс та й положив в гнїздо. В лїсу три розбойника шлялось. Слухають вони, - коли кричить дитина в гнїзді: “Ува! ува! ува!” Вони прийшли до дуба, де було гнїздо, та й кажуть:

- Давайте убьемо з ружжя дитину.

А один між ними обїззавсь:

- Лучче я полїзу та зніму її.

От полїз і зняв хлопця. Стали годувать його і дали йому мення Трьомсин. Годували вони довго Трьомсина, аж поки став парубком; а тоді дали йому коня, осїдлали та й кажуть:

- Ну, тепер їдь від нас шукати свого батька та своєї матерї.

Поїхав Трьомсин та й став у чистїм полі коня пасти, а кїнь до його й балакає:

- Як будемо далї їхати, то буде лежать перо з Жар-птиці; ти його не бери, а то велика бїда буде.

Поїхали. Їдуть та й їдуть, заїхали на десяте царство, на инче государство, на тридєв'яту землю, - коли лежить перо. Парубок і каже:

- Як не взять перо, коли воно ше й здалека, та вже й сяє.

Підїхав до пера близько, а воно так сяє, шо й сказати не можна, і не здумать, не згадать, нї в казці сказати. Трьомсин взяв те перо та й приїхав в город до одного пана. Пішов до пана в горницю та й каже:

- Чи не можна до вас пристати за робітника?

А пан і каже:

- Чому не можна? Можна, приставай.

У того пана були робітники, та все конї чистять, щоб ловкі були. Став Трьомсин і свого чистить. Тїко робітники нїколи пановїх конїй не вичистять так гарно, як Трьомсин свого. От раз пановї робітники і доглядїлись, шо Трьомсин як чисте коня, то держе перо з Жар-птиці, а від того шерсть на коневї так і стане вилискуватись. Позавидували вони йому та й кажуть:

- Як би його з свїта звисти, або яку б йому таку роботу загадать, щоб він не зробив її та щоб пан прогнав його.

Пїшли до пана та й хваляться:

- У Трьомсина є перо з Жар-птиці, та ще казав, шо як захочу, то й саму Жар-птицю достану.

Пан призвав Трьомсина й каже:

- Ну шо, Трьомсине, мої робітники казали, шо ти можиш достати Жар-птицю?

– Я не можу, - каже Трьомсин.

– Ну, коли так, - каже пан, - то мій меч, а твоя голова з плеч.

Трьомсин тоді іде до коня й плаче:

- Загадав, - каже, - пан, службу служити.

– Яку? - пита кінь.

– Шоб Жар-птицю достать.

Кінь і відповідає:

- Це ще не служба, а службочка. Поїдемо, - каже кінь, - у поле, та ти мене пустиш пасти, а сам роздягнешся догола і ляжеш на траві, а вона й прийде пасти. Як буде вона тебе клювати, то ти не ворущись, а як стане тебе клювати в око, то ти тоді її і ухопиш.

Прилітіла Жар-птиця, стала скрізь його клювати і тіко що клюнула в око, а він її так і вхопив за ноги. Прибіг тоді кінь до його, сів Трьомсин і одвіз Жар-птицю до пана.

Позавидували робітники і уп'ять думають: "Яку-б йому таку роботу загадати, шоб він не зробив, та шоб його з світа звисти". Пішли до пана та й кажуть:

- Казав Трьомсин, що достав Жар-птицю, як зхочу, достану й Прекрасну Настасью з моря.

Пан уп'ять призвав Трьомсина й каже:

- Ну, достав Жар-птицю, - достань тепер Прекрасну Настасью з моря.

– Не можу, - каже Трьомсин.

- Ну, мій меч, а тобі голова з плеч.

Іде Трьомсин до коня і плаче. Кінь і пита:

- Чого ти плачеш?

– Як не плакати? Загадав пан службу служити.

– Яку?

– Шоб достав Прекрасну Настасью з моря.

Кінь і каже:

- Це ще не служба, а службочка. Піди ти до пана і скажи, нехай біля моря наставить біліх палаток, та накупе разного краму і в пляшках вина й горілки, то ти будеш продавати. Прийде Прекрасна Настасія купувати краму, то ти її й піймай.

Пан так і зробив: понаробляв палаток, накупив різних платків і ситців, порозвіщував їх, понаставляв пляшок з вином і горілкою. Трьомсин тоді виїхав конем до палаток, а кінь йому й каже:

- Ну, тепер я піду пасти, а ти ляж, та мов спи. Прекрасна Настасья вийде, та як буде питати, почем платки або ситці, то ти мовчи, а як нап'ється вона вина або горілки, то тоді сама засне в палатці, і тоді можна взяти її.

Трьомсин ліг, а Настасья вилізла з моря, прийшла до палаток та й пита:

- Крамарю, крамарю, почем оця штучка?

А він лежить і не зворухнеться. Вона питалась, питалась, та підійшла до палатки, де стояли пляшки, покуштувала вина – добре, покуштувала горілки - добре, вона й напилась. Як оп'яніла та й заснула в палатці. Трьомсин узяв тоді прекрасну Настасью, сів на коня і повіз її до пана. Пан його похвалив. Тоді сама Настасья загадала Трьомсину роботу:

- Ну, - каже, - коли достав з Жар-птиці перо, достав Жар-птицю, достав і мене, так достань же моє й намистичко з моря.

Іде Трьомсин до коня, хвалиться йому, плаче. Кінь йому й говорить:

- От бач, я казав тобі: не бери пера, а тепер яка біда!

А далі кінь і каже:

- Ну, не плач, це не служба ще, а службочка.

Поїхали вони до моря. От кінь і каже:

- Пусти мене пастися, а сам дивись: як вилізе рак з моря, то ти йому й скажи: “я тебе знім”.

Пустив Трьомсин коня, а сам став на березі та й дивиться, коли баче – пливе рак. Він йому:

- Я тебе знім!

- Не їж мене, - каже рак, - а пусти мене в море, то я тобі в великій пригоді стану.

Трьомсин й каже:

- Ну, достань міні з моря намисто Прекрасної Настасї, - та й пустив його в море.

Рак заходився з своїми рачинятами, зібрав все намисто, виніс на берег і віддав Трьомсинові. Тоді прибіг кінь, сів на його Трьомсин і одвіз намисто до Настасї.

- Ну, каже Настасья, - достав з Жар-птиці перо, достав Жар-птицю, достав мене і моє намисто, - тепер достань з моря моїх табун коний.

Пішов Трьомсин до коня, похвалився йому та й плаче.

- Оце вже, - каже кінь, - не службочка, а настояща служба. Піди, - каже кінь, - та скажи панові, нехай накупе 20 шкур, та 20 пудів смоли, та 20 пудів прядива, і 20-ти пудову гиру.

Трьомсин сказав панові, а він і накупив усього. Тоді Трьомсин забрав це все на коня і поїхав до моря. Приїхали, а кінь і каже:

- Поскладуй на мене шкури, смолу і прядиво, та тіко клади так: положи шкуру, тоді пуд смоли, тоді пуд прядива, і все так складуй, поки не складеш всего.

Трьомсин так і зробив. Кінь уг'ять каже:

- Як упірну в море, та як буде море красний бурун гнать, то тікай і сам, а то пропадемо. А як білий бурун, то сиди і дивись: як я вискочу із води, а за мною табун, то ти гирию ударь коня, котрий буде бігти вслід за

мною, то він стане не такий сильний.

Кінь упірнув в море, а Трьомсин сидить на березі та й дивиться. Вибіг кінь на лощину, котра в морі, а там пасся табун коний. Як угляде його здоровий кінь Настасьї, шо він ввесь у шкурах, та за ним, а з ним і ввесь табун, та й погнали його в море. Тоді здоровий кінь Настасьї догнав Трьомсинового, зірвав з його шкуру та й давай рвать її на шматки, а той навтики. Він уп'яць дожене його, зірве шкуру, начне її шматать, поки пошмата на кусочки, то той і втече на 70 верст. Так він гнався, поки всі шкури не зірвав. Сидить Трьомсин на березі, коли дивиться, - набіга білий бурун, за буруном вискакує його кінь, а за ним пристрашений кінь прекрасної Настасьї і ввесь табун за ним. Трьомсин як ударив його 20-ти пудовою гирію по лобу, - він так і став. Тоді Трьомсин надів на його уздечку, сів верхом і погнав ввесь табун до Прекрасної Настасьї. Похвалила його Настасья та й каже йому:

- Ну, достав перо з Жар-птиці, достав Жар-птицю, достав мене, мос наместо і мій табун коний, тепер же подій кобил і надій молока три шапки, щоб в однім було гаряче молоко, як кип'яток, в другім тепле, а в третім холодне.

Іде Трьомсин до коня та й плаче.

- Чого плачеш? - пита кінь.

- Загадала, - каже, - Прекрасна Настасья службу, щоб три шапки молока з кобил надоїть.

- Ну, це ще не служба, а службочка. Я буду чухать кобил, а ти дій, поки всіх подоїш.

Так Трьомсин і зробив: надоїв три шапки, два загрів, а третій так зоставсь. Як усе було готово, Прекрасна Настасья і каже Трьомсину:

- Ну, стрибай перше у холодний шапник, тоді в теплий, а потім в гарячий!

Стрибнув Трьомсин в первий шапник – вистрибнув старим; стрибнув в другий – помолодів, а як стрибнув в третій, то вискочив такий молодий та гарний, шо ні пером написать, ні в казці не розкажуть. Стала тоді стрибать сама Прекрасна Настасья. Стрибнула в первий шапник – стала стара, стрибнула в другий – стала молода, як стрибнула в третій – стала така молода, та брава, шо ні пером не написать, ні в казці не розкажуть. Заставила тоді Прекрасна Настасья пана стрибать. Стрибнув пан в первий шапник – постарівся, в другий – наче трохи помолодчав, а в третій як стрибнув – зовсім ізпикся, аж обліз. Тоді Трьомсин взяв за себе Прекрасну Настасью і зажили вдвох на пановім хазяйстві, а роботників, вражіх синів, зовсім попроганяли.

*Записано Я. Новицьким зі слів учня Данила Баранника,
с. Ольгінське Маріупольського повіту Катеринославської губернії.*

117) Іван царевич і Залізний Вовк

Був собі царь та мав сина Йвана. От Йван царевич поїхав раз на охоту. Приїхав у темний ліс і став гулять конем. Дивиться він, - коли литить пташка з золотими крильцями. Тіко шо наміривсь стрелять, а позад його шось як зашелестить. Він оглядівсь, - коли біжить Залізний Вовк та й каже:

- Давно вже я по лісу гуляю, та не бачив ніколи царевича, а тепер уже наймсь царського мняса.

- Не їж мене, - каже царевич, - лучче візьми з мене, шо тіко хоч.

- Ну, - каже Вовк, - тоді я тебе ззім, як будиш жиниться.

Довго Йван царевич не жинивсь, а потім батько його й каже:

- Жинись, сину, вже пора.

- Ні, - каже царевич, - не хочу, бо як їздив на охоту, то Вовк казав іззім, як ожинюсь.

Батько йому й каже:

- Ні, не бійсь, у мене є багато війська, воно застреле Вовка.

От вони й поїхали у друге царство сватать царівну. Засватали царівну, пішли в церкву повінчались, а потім забрали царівну і приїхали додому свадьбу грать. Звелів царь війську обступити кругом хату, а молодіх завели за стіл і зачали горілку пить. Випили по чарці і тіко шо стали музики грать та танцювать молоді, коли чують, - військо кричить:

- Вовк біжить! Вовк біжить!

Став добігать Залізний Вовк до хати, а солдати давай його стрілять. Стриляли, стріляли, - нічого не зроблять: біжить напролом та кусяється. Баче царевич, шо Вовк добіга до вікна і скоро в хаті буде, та й кричить:

- Сідлайте міні прудкого коня!

Салдати осіддали. Йван царевич сів на коня і политів на йому, як птиця, а Вовк за ним. Біжить царевич степом, коли дивиться, - стоїть хата на курячій ніжці. Царевич убіг у хату, - а там сидить відьма з трьома дочками. Поздрастувавсь царевич, а відьма його й питає:

- Чого сюди зайшов: чи по волі, чи по неволі?

- Ні, - каже царевич, - я козак не без долі, зайшов сюди по неволі.

Відьма й пита царевича:

- Яка тобі неволя?

- Та, шо Залізний Вовк хоче мене ззісти.

А відьма й каже:

- Бери за себе мою старшу дочку, то я Вовка іззім.

Поручився царевич брать відьмену дочку. Вовк біжить - та прямо в хату і вскочив. Відьма зараз дала йому їсти, а Вовк сів за стіл каже:

- Фу, як вона руська кость.

Відьма й пита Вовка:

- А що ізів руського царевича?
- Ні, - каже, - утік.
- Ну, як не будеш його їсти, то він буде нам зятем! - (відьма була жінка Залізного Вовка).

- Чи так, то й так, - каже Вовк, - равно ніякий біс не случайтсья.

Упустили царевича в хату, а Вовк і каже:

- Як маїш талан, шо утік, то тепер будиш із моєю дочкою жить.

Став царевич жить з його дочкою. От замітили вони, шо царевич не дуже любе відьмену дочку, та й радяться сами між собою, як би його перевести. Прикинулась відьмена дочка хворою, і посилають вони його в ліс за живущою і цілющою водою. Пішов царевич до коня та й плаче:

- Тепер уже, - каже, - я пропав.

Кінь і каже:

- Сідай, поїдемо.

Їдуть лісом, - коли лежать кгавинята; став царевич їх забірять, а стара кгава литить та й кричить:

- Кра, кра, слихом слихать, як царевича в вічі видать!

А далі й пита:

- Чи по волі, чи по неволі?

Царевич і отвiча:

- Я козак не без долі, зайшов сюди по неволі.

Кгава й говоре:

- Шо хоч візьми, тіко не руш моїх кгавинят.

Царевич і говоре:

- Я з тебе нічого не хочу, тіко достань міні живущої і цілющої води.

- Добре, достану, бо я цю воду сама й стережу.

Политіла кгава до малої пташки, звеліла достать води і приказує їй:

- Як улиши у колодiзь та набереш води, то не лити вгору, а лити убiк.

От пташка набрала води і политіла убiк. Як залитіла вона далеко, а кгава тоді й кричить на весь ліс: "кра, кра!" Змії стерегли воду, та почули, шо наче кгава каже: "крав, крав", та вставали з міст і пустили з себе вогонь. Бачать, шо не запалили вора, та й кажуть кгаві:

- Брешиш ти, нікто води не крав.

А пташка долитіла вже до Йвана царевича і оддала йому воду. Царевич сів на коня й поїхав. Їде, - аж стоїть хата, а в тій хаті сидить дід. Царевич увійшов у хату та й каже:

- Здоров, діду!

- Здоров, Йван царевич!

- Чи по волі, чи по неволі? - пита дід.

- Я козак не без долі, зайшов сюда по неволі, - отвiчає царевич.

Росказав Йван царевич дідові, де бував, шо видав і куда тепер iде. У

діда тоді якраз баба умерла, і він хотів її вже ховати, а царевич і покropив бабу живущою і цілющою водою; вже й ожила. Дід тоді дає царевичу хусточку і навчає, як Вовка стребить:

- Як прийдеш, - каже, - додому, то кинеш Вовкові на шию хусточку, то з його залізо спаде і стане він Змієм з 12-тю головами; тоді рубай з правого боку, то зараз 6 голів і отпаде, а потім з лівого боку зрубайш і другі 6 голів.

Став царевич з хати виходить, а дід дав йому ще й рушничок:

- На, - каже, - цей рушничок, та як уже стребиш Залізного Вовка, то од'їдиш от відьменої хати, та вернися назад, махнеш рушничком і зробиш котиком. Тоді вбіжиш у хату і підслухайш, що вони будуть балакати, щоб тебе звисти. А як захочеш уп'ять стать чоловіком, то вбіжиш надвір, махнеш рушничком і станеш чоловіком.

Приїхав царевич і дає воду. Став Вовк брать, - а він і кинув Вовкові на шию хусточку. Поспадало з Вовка залізо, і став він страшенним Змієм з 12-ю головами. Царевич рубнув його з правого боку, - а 6 голів так і одлітіли. Він повернув шаблю, та з лівого боку, - так і поодлітали остальні 6 голів. Тоді він язика повиймав, попалив голови і все м'ясо Змія і попів на вітрі розвіяв. Управився з Змієм, помолився Богу, осідлав коня і поїхав додому. Виїхав в степ і здумав, що йому дід приказував. Вернувся він, прив'язав коня до дуба, а сам пішов до хати. Махнув рушничком, зробиш котиком, вбіг в сіни і кричить: "няв, няв!" Стара відьма й каже дочкам:

- Пустить котика в хату, а то той проклятий царевич перевів нашого хазяїна, то ше й котика переведе.

Впустили котика в хату. Посідали втрюх на пічі та й радяться, як би царевича звисти. Старша дочка й каже:

- Я піду на степ та зроблюсь криницю, то він напьється води, то й здохне.

Менша каже:

- А я піду та стану яблунею золотою, то він зірве золоте яблуко, іззисть, та й здохне.

Найменша каже:

- Я піду та зроблюсь горницю, а в горниці буде багато наїдків та напиків, то він вїде, наїсться й напьється і лусне.

Вислухав котик все, що вони говорили, вийшов надвір, махнув рушничком та став чоловіком і пішов до коня; сів на коня і їде. Довго він їхав і захотілось йому пити. Дивиться – криниця, він зліз з коня і хотів пити, а кінь йому й каже:

- Не пий, а то вмреш!

Він підійшов до криниці, вдарив по ній навхрист шаблю, - а з неї кров

так і потікла. Поїхав даліше. Дивиться - стоїть яблуня, а на ній золоті яблечка. Він під'їхав до неї, вдарив по ній навхрист шаблюю, - а з неї кров так і потікла. Їде він даліше, - коли стоїть горниця, а в тій горниці самі наїдки та напитки. Він встав з коня, вийшов в горницю та вдарив навхрист шаблюю - по стінах, а з неї кров так і задзюрчала. Сів тоді Йван Царевич на коня і гайда додому. Приїхав додому, вийшов у хату, - а йому всі стали раді, раді. Пообсїдали кругом його жінка, батько й мати, і давай він їм всі свої походження та сторії розказувать. Живуть вони тепер з молодою жінкою та царствують.

*Записано Я. Новицьким зі слів учня Кліма Козловського,
с. Ольгінське Маріупольського повіту Катеринославської губернії.
Ср. Рудченка, "Южнор. сказки", т. 1, № 3. стр. 149, Залізний Вовк.*

118) Ох

Був собі дід та баба, та мали вони собі сина такого дурного, що не вмів нічого робить. От баба й напалась на діда:

- Поведи та й поведи його, - каже, - між люди, нехай навчиться робить.

Дід і повів. Їдуть вони та й їдуть, - коли це могилка, а дід і каже:

- Давай, хлопче, оддохнем.

Тіко шо став сідять та й каже: "Ох!" А Ох і вискочив із могилки.

- Здрастуй, - каже, - діду! Навіщо мене кличеш?

- Бог з тобою, - каже дід, - я тебе не кличу, то в мене така привичка охать.

- Кудя тебе Бог несе? - питає його Ох.

- Сина наймать веду, щоб хто його научив робить.

- Найми до мене!

- Так я не знаю, де ти живеш.

- А ось саме на оцій могильці й живу, - каже Ох.

- Шо ж тобі за те, шо вивчиш? - пита дід.

- Та даш повну мишачу шкуру грошей.

- Ну, добре, - каже дід.

Тіко шо се сказав дід, а Ох так і загурчав в землю з дідовим сином. Прийшов додому та й расказує бабі, так і так, каже:

- Найняв сина й сам не знаю, до кого.

От виходе год. Дід наклав у мишину шкуру мідняків і пішов до могилки. Сів та й каже: "Ох!" А Ох нарубав сажень дров, спалив їх, перевіяв попїл, провіяв його і найшли там зерно взбільшки з квасолину, та й каже хлопцеві:

- А шо, знаєш робить?

- Знаю, та не дуже, одвіча хлопець.

Ох нарубав другий сажінь дров, спалив їх, провіяв попїл, найшов таку

зернину як орошина і пита хлопця:

- А що, знаєш робить?
- Знаю, - каже, - та не дуже.

Нарубав Ох третій сажень дров, спалив, провіяв попіл, найшов зернину таку як мачина і каже хлопцеві:

- А що, знаєш робить?
- Знаю, - каже хлопець, - та не дуже.

Сидів, сидів дід – нема нікого, а далі повернувся, та “Ох!” А Ох і вискочив.

- Здрастуй, діду! За сином?
- За сином, - каже дід.
- Ну постой, виведу.

У Оха було багато хлопців в науці; от він і вивів їх орлами. Дід подивився та й каже:

- Щось я не визнаю свого.
- Ну, - каже Ох дідові, - приходь на другий год.

Дід віддав гроші, пішов додому та й розказав бабі, що було.

Виходе другий год. Дід уп'ясть набрав гроший; пішов. Узнав син, що йде батько, вилетів голубом та й каже:

- Ну, тату, тепер нас Ох випусте голубами; як будете пізнавать, то девіться, у котрого голуба замітите сльозу, то то буду я.

Узяв тоді та й полетів. Дійшов дід до могили, сів та й каже: “Ох!” А Ох і вискочив.

- Здрастуй, діду! За сином?
- За сином, - каже дід.
- Ну, - каже Ох, - буду випускать: як пізнайш, то твій буде.

Випустив він хлопців голубами. Дід подививсь й каже:

- Ото мій, що посередині.
- Ну, здається, твоє, - каже Ох, - угадав сина.

Віддав дід гроші й пішов додому з сином. Прийшов син і каже:

- Нуте, тату, я зроблюсь конем, а ви поведіть мене на ярмарок, та продасте за триста карбованців, та тіко уздечку назад візьміть.

Став він конем, а дід і вивів його на ярмарок. Ох ходе по ярмарку та й пита діда:

- Шо, продажній кінь?
- Продажній, одвіча дід.
- Шо ж тобі за його?
- Триста карбованців.

Ох віддав гроші, повів коня, а дід і забув уздечки знять. Як сів Ох на того коня, як почав гонять! Гоняв, гоняв і заїхав до сестри в гості, прив'язав його так, щоб ні лягти йому не можна було, ні повернутися. У сестри

Оха був малий хлопчик. От хотів він дати йому сіна, та тіко шо попустив поводи, а кінь і вирвався. Ох тоді як улупе за всеї мочі за конем, та й погнав його до моря. Кінь прикинувся окунем, а Ох щукою і шовболх обоє у воду. Давай вони тоді крутятся в воді. А щука й каже:

- Окуне! Повернись до мене головою та поговориш зо мною.

Окунь баче, шо щука хоче обмануть його та ззісти, і каже:

- Коли ти, щука, бистра, то бери мене с хвоста.

Побоялась щука брати с хвоста, бо колючий, та все крутиться біля окуня і ніяк його не влове.

Біля берега баришня одна прала сорочки. Окунь перекинувся золотим перстнем, викинувся на берег, а баришня його й вхопила. Зробивсь Ох чоловіком і став прохати перстня:

- Це мій, - каже.

А баришня йому й отказує:

- Не дам я тобі цього перстня. Мій батюшка увесь світ із'їздив, а такого перстня не бачив.

Наділа вона перстень і пішла додому, а Ох за нею. От Ох панові й каже:

- Ваша дочка знайшла мій перстень, та не віддає. Хай віддасть.

Пан подивився на перстень й каже:

- Не дам я тобі цього перстня.

Ох йому й каже:

- Ну, я наймусь до вас на місяць за перстень.

- Нанимайсь, - каже пан.

Служе Ох, а баришня все носе той перстень. Кончився місяць, а пан і став одбирати от дочки перстень. Дочці дуже не хотілось віддавати перстня, та й сказала батькові:

- Хай лучче сей перстень не буде ні в мене, ні в його, - і покинула його в двір. Перстень той зробивсь просом, а Ох півнем, і тіко шо хотів склювати просину, - а з неї уп'ята зробився орел. Давай тоді орел битися з півнем і вбив його. Зробився тоді орел бравим паничем та й ожинився на баришні. Забрав він у панські горниці свого убогого батька й матір, живуть десь і досі та хліб жують.

Записано Я. Новицьким зі слів учня Федіра Панчішного,

с. Ольгінське Маріупольського повіту Катеринославської губернії.

Порівн.: Рудченко, "Н. юр. ск." II, 107, Мордовцева, "Малор. сборт.", 354-361.

119) Сорок один брат

Було в батька синів аж сорок один. От як умирав батько та й поділив їх: дав всім по коняці, а тіко сорок першому сину не достало коняки. Він

дав йому лошя вмісто коня. Сини й кажуть:

- Поїдемо, братця, жениться до П'ятниці.

От старшій і каже:

- У П'ятниці тіко сорок дівок, а однії не достає.

А другі й кажуть:

- Поїдемо до Середи: у Середи сорок одна дівка: якраз до пари прийдеться.

Поїхали. Приїздять і давай вибирать: старшій старшу, менчий менчу, і так всіх і розхватили. Самий менчий брат і каже:

- Я собі візьму ту малу, шо сидить на пічі з хусточкою. Принесли вони водки сватання пить. Запивше могоричек, вони полягали спать з дівками. Самий менчий брат і говоре:

- Уведу я своє лошя в сіни.

От він увів лошя, ввійшов у хату та й ліг спать. Дівка його лягла з хусточкою, а він як зачав просить, як зачав просить, - і випросив у неї хусточку.

Серета почула, шо люди всі послули, та й вийшла надвір гострить шаблю. А лошя й каже:

- Ой хазяїну мій милий, вийди сюда.

Він вийшов. Лошя й каже:

- Познімай із сонніх хлопців сорочки та понадівай на сонніх дівчат, а дівчачі на хлопців, бо буде біда велика.

Він так і зробив. Серета вигостирила шаблю, увійшла і де на лапа чоловічий комір, тому й одруба голову. Як поодрубувала вона своїм дівчатам голови, та й лягла спать. Лошя і каже:

- Хозяїну мій милий, буди хлопців, та давай убираться будем.

Він побудив хлопців та й послав уперед, а сам сів на лошя та й їде. Лошя й каже:

- Оглянься, - чи женеться Серета?

Він оглянувся і каже:

- Женеться.

Лошя йому й каже:

- Махни хусточкою.

Він як махнув, - та й стало зразу позаді море. Поїхали вони далі. Лошя упать пита:

- А шо, женеться?

Оглянувся він і каже:

- Женеться, братці!

Лошя й каже:

- Махни хусточкою в лівий бік.

Він махнув в лівий бік, - і став зразу такий ліс густий, шо й миша не

пролізе. І поїхали вони даліше. Лося упень пита:

- А подивись, - чи не догоне Середа?

Він оглянувся, - аж біжить, та вже й недалеко.

- Махни хусточкою, - каже лося.

Він махнув, - і стала гора крута-крута. Вони упень їдуть, лося упень каже:

- А оглянься, чи не доганя Середа?

Оглянувся він і каже:

- Нема.

Їдуть вони тоді та й їдуть, і вже стало недалеко от дому. Меншій брат і каже старшим:

- Їдьте додому, а я поїду парі шукать.

От їде та й їде. Коли із Жар-птиці перо лежить. Він і каже:

- Дай візьму.

А кінь і каже:

- Не бери пера, бо буде тобі худо і добро.

Хазяїн і каже:

- Шо я буду за дурак, шо не візьму пера?

Вернувся і узяв те перо. Їде даліше, - коли стоїть землянка; зайшов в ту землянку, - аж там сидить баба.

Він і каже:

- Пусти, бабо, на ніч.

Вона й каже:

- У мене нема ні вечерять, ні світить.

Він увійшов у землянку, положив перо на вікні, - а воно так і осіяло всю хату. Заснув. А баба побігла до царя та й каже:

- До мене заїхав якийсь чоловік та положив якесь перо на вікно, а воно так і жевріє.

Царь і догадався, шо із Жар-птиці перо, та й сказав своїм салдатам:

- Підить покличте того чоловіка сюда.

Взяли салдати і привили чоловіка того. Царь його і пита:

- Ти до мене не наймешся?

- Наймусь, - каже, - тіко шоб у мене були усі ключі.

Царь оддав йому ключі і одвів йому особу хату жить. Раз царь і каже роботницям:

- Спарьте шаплик молока.

Ті спарили. Він взяв вкинув золотий перстень і каже:

- Доставти із Жар-птиці перо, достань же із кип'ячого молока перстень.

Він і каже:

- Привидіть мого коня, нехай побаче, яка міні смерть буде в кип'ятку.

Привили йому коня. Він тіко пірнув у кип'яче молоко, а кінь як чмихнув, - молоко так і вибігло через верх. Він ухватив перстень і дав цареві. Молоко уп'ять убігло назад. Бачив царь, що з кип'ятку чоловік вийшов молодим та бравим, і каже:

- Давай і я попробую достать перстень.

Укинув він перстень і сам плигнув в молоко, щоб достать. Дивились, дивились люди, що довго нема, та й давай виливать молоко. Коли царь уже чисто скипів. Чоловік той і каже:

- Ну, цариця, ти тепер моя, а я твій.

Та й стали вдвох жить.

*Записано Я. Новицьким зі слів учня Андрія Ігнатенка,
с. Ольгінське Маріупольського повіту Катеринославської губернії.*

120) Премудрий Соломон і зла мати його

Був собі багатирь, і був у його син Соломон. От цар потребував багатиря на службу, а син і каже:

- Піду і я з вами.

Батько і отвіча:

- Ти маленький, сину, оставайся дома!

Син остався і став граться. Зробив терезки і почав важить г...о собаче і баб'яче. Мати і каже:

- Шо ти, сину, робиш?

А син і каже:

- Важу собаче г...о з баб'ячим, так баб'яче важче, це значить, що воно будто й толком розумніше.

Мати і каже:

- Ах ти сукин сину! Постой я тобі дам!

Та і пішла до бондаря, та і каже:

- Зроби міні бочку з залізними обручами, бо міні дуже треба.

Бондарь зробив. Вона взяла ту бочку, принесла додому, напекла паляниць, пошила каптан своєму синові і посадила його в бочку, тоді найняла чоловіка, щоб одвіз бочку на море. Той чоловік одвіз і вкинув в море. Плавав той син в морі небагато: сім год. Коли ось приходить його батько додому і пита:

- А син де?

Вона отвіча:

- Умер.

- Справляла ж ти поминки?

- Справляла! – отвіча жінка.

От зробив багатирь золотий плуг, найняв людей і послав з плугом по світу та й каже:

- Хто угада ціну плугові, того й приведіть до мене.

Ті люди пішли. Шукали, шукали - нікого й не нашли, щоб ціну угадав.

Коли це багатирьського сина викинула вода на берег. Біля берега паслось два буйвола і підійшли води пити. Салимон почув, що щось шамтить на березі, та як закричить в бочці:

- Єй, хто там ходе?! Вибейте, спасибі вам, у цій бочці дно!

Буйволи прийшли, та один із їх як торохне рогом, - так дно й вилитіло. Він тоді вийшов з тії бочки, пирихристився і дивиться кругом. Коли це побачив на горі віз, а біля воза сидить чоловік. Він пішов до його та й каже:

- Здрастуйте!

- Здрастуй! - відповідає дід.

- Шо ви робете?

- Вівці пасу! - каже дід.

- Найміть мене!

- Так грошей нема!

- Дайте мені ту сопілочку, шо ви граєте, то буду служити і за неї.

- Ну, коли хоч, паси, за сопілочку.

Він і найнявся.

Взяв він тоді одержу свою поскидав, поховав у торбу, а чабанську понадівав, взяв кийок, сопілочку і пішов овець пасти. Коли ідуть люди і плужок золотенький несуть. Побачили чабанський віз та й кажуть:

- Ходім до того воза, може там хто одгада.

Прийшли та й кажуть:

- Здоров!

- Здорове! - каже дід.

Вони і питають:

- Чи ви розберете ціну сьому плужкові?

- А хто його знає, шо він стоє, - каже дід, - підіть до мого підпасича, може, той чи не розбере.

Вони пішли. Побачив підпасич, шо вони йдуть з плужком, та сів та й с..., і хліб їсть, і воші б'є. Вони й кажуть:

- Шо ти робиш?

Він і відповідає:

- Старовину викладаю, а новину накладаю і ворога побиваю.

Ті люди кажуть:

- Шкода й показувать, - і пішли додому. Прийшли та й кажуть багатереві:

- Ніхто цьому плужкові і ціни не складе. Багатирь тоді і питає:

- Шо як ви хоч бачили, розкажіть?

Вони відповідають:

- А що ж ми бачили? Ми бачили хлопця, так як розкажуть вам, то ціла сторія; ось слухайте: прийшли ми до чабана, показали плуг, а він каже: “Не складу йому ціни, несіть до мого підпасича”. Ми дивимось, що далеченько на траві сидить хлоп’я, пішли до його; коли він, звиняйте за це слово, сів с..., і хліб їсть, і воші б’є; так ми йому й плужка не показували.

- Біжіть, - каже багатир, - то сами той, що відгадає.

Пішли до його, узяли з собою плужок золотенький і трое коний, щоб привізти його додому. Доходять до його, він уп’ять те робе: сів с..., хліб їсть і воші б’є. Вони кажуть:

- На оцей плужок, та розбери ціну йому.

А він і каже:

- Цей плужок нічого не стоє.

Вони тоді взяли його на коня і повезли додому. А він як заграв, а коні як затанцюють, а вівці і собі танцюють та до гарби біжать. А ті люди полякались та пустили того коня, що він сидів. А він тоді поїхав до гарби, взяв свою одежу, каптан той, що мати пошила, як у бочку заперала, і поїхав додому. Приїхав, а батько побачив та й каже:

- Здрастуй, мій син!

- Здрастуй! - відповідає йому.

Багатир тоді і каже своїй жінці:

- Бач, ти казала, що умер, аж воно і брешиш? - І став її лаять та бить.

Пожив син з батьком небагато. Потребували батька уп’ять на службу, а син остався з матерею. Один раз мати підмовляла сина з собою спать. Син не хоче. Мати позаперала двері, щоб він не втік. То він тільки скаже слово “отченітеся”, то двері й поотчеляються. Стільки раз не заперала, то вони й поотчеляються.

- Ну постой, - каже мати, - я тобі дам.

Намовилась із тим, що горілку куре, винокуру, чи як його по панський; каже:

- Я пришлю його, а ти вкинеш в горілку.

Він согласився.

На другий день посилає мати сина до його. Син пішов та і вкинув у горілку самого винокура, а сам пішов, куда очі глядять. Іде та й іде. Коли дивиться, - стоїть кузня. Він пішов у кузню та й каже ковалеві:

- Здрастуй! Боже поможи!

- Спасибі! - відповідає кузнець.

- Найми мене в ковалі!

- Наймись.

Найнявся він. От стали вони кувать. Той кузнець загадав йому молотом бить. Багатирський син як узяв молот, та як ударе, - а те кувadlo так і зашуміло в землю, і сама кузня розвалилась. Коваль ізлякався.

Багатицький син і каже:

- Стой, не лякайся, то я не зважив руки.

От построїли вони нову кузьню. А багатицький син і каже:

- Давай скуєм цеп довгий, та зробім хату скляну, та прив'яжимо цеп до хати, та я влізу в хату, а ти пустиш на морське дно: я подивлюсь, що там є.

Скували цеп, і хату зробили, і поїхали до моря. От багатицький син і каже:

- Гляди, як стрепену цепом, так щоб ти витяг.

- Ну, ну, - відповідає коваль.

Пустив коваль багатицького сина в скляній хаті в море. Він в морі і побачив кіта-рибу. Кіт-риба і каже:

- Чого ти сюди заліз: чи по волі, чи не поневолі?

Він і відповідає:

- Більше того що по волі, чим по неволі.

От і пробував там багатицький син небагато: сім год. Як вийшло сім год, він тоді стрепенув цепом, а коваль і витяг.

- Ну, - каже багатицький син, - достали в морі глибини, ну достаньмо ще й висоту.

- Давай! - каже коваль.

Взяли зробили залізну драбину. Багатицький син і поліз вгору, та доліз під небо, а даліше нікуди. Бог дивиться, що він робе, та й каже ангелам:

- Очиніть небеса!

Ангели отченили. Він тоді уліз. Бог питає:

- Чого ти сюди заліз: по волі чи не поневолі?

Він відповідає:

- Більше по волі, чим по неволі.

- У тебе ж і родичі є?

- Єсть на землі один брат.

Бог каже ангелам:

- Підіть на землю та возьміть цього чоловіка брата.

Ангели злітали, принесли його брата коваля. Вони обидва там і присвятились.

Записано вчителем Трухановим в с. Михайлівці Маріупольського повіту Катеринославської губернії і доставлено в рукопису Я.П. Новицькому

121) Розбійник

Як був собі розбійник і він ходив дванадцять год по світу, щоб хто з попів покуту йому накинув за гріхи. Як которий не кине, то він його і

вб'є. За дванадцять годів убив дванадцять попів. Прийшов до 13-го, щоб той спокутував його гріхи, розказав своє походження і похвалився, стіко попів убив. Перелякався піп і каже:

- Ну я тобі покуту накину. Іди, - каже, - до мене в сад, там єсть яблуня, і від неї йде 7 одростків, зрубай ти її, порубай на мілкі часті, запали та й положи зверху руки по лікті, а ноги по коліна.

Зробив так розбойник і поодпалував собі руки й ноги. Після того приносе йому піп мідну цеберку й каже:

- На, та в цій цеберці носи дванадцять год воду, та поливай яблуню, поки вона одросте і уроде.

Разбойник 12 год лазив рачки з цеберкою, носив усе воду та поливав яблуню. Через 12 літ у його одросли руки й ноги. Пішов розбойник до попа й хвалиться, що яблуня так уродила, що аж гілля попідпірав. Піп йому й каже:

- Піди тепер та стрепени її 12 раз, щоб всі до одного яблука попадали, то тоді вже ти всі свої гріхи спокутував.

Розбойник як стрепенув 12 раз яблуню, - так яблука і поосипались, а два тіко і зосталось. Тоді розбойник пита попа:

- Шо воно за знак: усі яблука попадали, а тіко двоє й зосталось?

Піп і каже:

- То батькові та материні гріхи. Шоб спокутувать, - каже піп, - батькові й материні гріхи, то наймись до мене або так стань на год вівці пасти.

Разбойник согласився.

От раз іде побіля кладбища, коли дивиться, - ходе чоловік з ціпком та й штрика в гробки:

- Уставайте, - каже, - сукини сини, та ідіть на панщину!

Розбойник прийшов та й пита:

- Шо ти тут робиш?

Той мовчить. Він ударив його раз кгирлигою та й убив. Тоді погнав до попа вівці та й хвалиться, що убив чоловіка.

- Якого? - пита піп.

Розбойник й розкажує:

- Ходив, - каже, - по гробках, штрикав палицію в гробки та приговорював: вставайте, сукини сини, на панщину!

- Ну, - каже піп, - тепер ти совсім спокутував уже свої гріхи і негрішним став, бо вбив того чоловіка, що його й земля не прийма: то чоловік був у пана отаманом над панськими людьми, та так дуже обіжав людей та не по правді робив, що грішнішого від його, мабуть, і в світі вже не було.

Та й отпустив тоді піп розбойника.

Записано Я. Новицьким зі слів шкільного сторожа Герасима Хвоста

20 лютого 1875 року, с. Ольгінське Маріупольського повіту
Катеринославської губернії.

Порівн.: Кулиша, “Записки о Ю. Руси”; т. I, стр. 309-311. Афанасьєва.
“Нар. р. легенды“, 478 (белорусский вариант).

122) Дурень на небі

Було собі три брати, та пішли вони всі щастя шукати. Пішли: той у одну сторону, той у другу, а самий менший, що був трошки дурний, пішов прямо. Іде та й іде. Коли це дивиться, - уже й край світа, і небо стоїть на землі. Він узяв зліз на небо та й пішов аж на саму середину неба. А там лежала велика купа полови. Він заходився з тієї полови плести верьовку. Плете та й плете; коли це чує, мов верьовка достала уже до землі. А вона зовсім іще не достала і до половини: вона десь зачипилась за хмарку та й держеться. Він пішов шукати палиці, щоб перекласти на дірці і до неї прив'язати ту верьовку. Ходив він скрізь по небі та шукав палиці. Коли біга дівора, котра померла на цім світі, і гра в свинки. Пішов він до їх, узяв і собі ковіньку та й давай з ними грати. Та як заджуле свинку, - а вона і вдарила одного хлопця по лобу. Як наробив же він репету, брат ти мій! Він тоді ковіньку на плечі та й давай тікати. Пребіг, прев'язав верьовку та давай скорій спускаться вниз, щоб старі мертв'яки його не піймали. Сунуться та й сунуться вниз по верьовці, та нечувсь, коли добрався до кінця верьовки. Як увірветься ж він із тієї верьовки, та летів до самого вечіра, поки упав на землю, та по пояс й загруз. Тоді виліз та й пішов шукать своїх братів. Найшов їх дома: вони сами збірались їхати на степ орати. Він поїхав з ними й собі. Оралі вони на степу до обід; а потім стали заходиться варить обідать, - коли й сірнечків нема. Недалеко од їх орав один чоловік. Пішов дурень до того чоловіка та й каже:

- Здоров, земляк!
- Здоров.
- Дай міні вогню?
- Давай ногу загну!
- Е, так буде болить!
- Так буде огонь горить.
- Не хочу: дай луче так!
- Ну, скажи казки!
- Не вмію.
- Ну скажи небилиці!
- Не смію.
- Ну приказки!
- А не скажеш, дядьку, брешеш?
- Ні!

– Ну так слухай: як був я молодим, та ходив на небо, а там мертьвячки малі у свинки грали, я ї собі пристав до їх, та як зачипив в одного мертьвячка свинкою....

– Та брешиш?!

– Ну, кажи тепер сам собі.

Набрав вогню, наварили вони собі обідать, пообідали та й ну за роботу.

*Повідомив Трохим Дешко, с. Вознесенка
Олександрівського повіту Катеринославської губернії.*

123) Іван дурень і Петрова дудка

Було в чоловіка три сина: два розумних, а третій, Іван, дурний. Батько їх поділив хазяйством та й умер. Пішли всі брати щастя шукати, і тіко розумні своє хозяйство покидали дома, а у Івана з хозяйства була одна ступа, так він і ту з собою взяв. Ідуть вони та й ідуть і вже стало смеркать. Дійшли до лісу та й кажуть:

- Давайте позлазим на дуба та переночуем, а то шоб розбойники не напали.

А один і каже:

- А оцього дурного біса де дінемо з ступою?

Іван і каже:

- Думайте за себе, а я сам злізу на дуба та й заночую.

Полізли розумні аж на самий вершок дуба та й сидять, а Іван і собі лізе, а за собою й ступу тягне на дуба. Хотів було долізти до братів, так гільки дуже тонкі, ламаються. Так він зостався унизу, на товстих гільках; сидить і ступу держе.

От ідуть розбойники із своїх промислів та й стали ночувати під тим дубом. Назбирали дров собі та й зачали варить у великому казані куліш на вечерю. Наварили, посідали кругом казана, побрали ложки, та тіко шо стали їсти, та все студять, бо дуже гарячий був, - а Іван як пусте ступу, та прямо в казан; а кип'ячий куліш чисто позаляпував їм очі. Вони зляку як посхвачувались, та й ну тікати в ліс, забули й товар, котрий награбили у крамарів. Іван тоді зліз із дуба та й каже братам:

- Лізьте до долу!

Брати позлазили, забрали увесь товар і коні та й поїхали додому. А Іван узяв собі тільки мішок ладану, пішов на могилу, поволік і ступу та й давай товкти ладан. Коли це явивсь до його Святий Петро та й каже:

- Шо ти, добрий чоловіче, робиш?

- Ладан товчу, та буду хліб пекти.

- Ні, чоловіче, я тобі ось шо совітую: оддай міні оцей ладан увесь та візьми з мене шо хочь за його.

- Дай міні, Святий Петре, дудочку, - каже дурний, - та таку, шо як

заграю, щоб усе й танцювало.

– А ти ж умієш грати?

– Та хоть і не вмю, то навчусь.

Святий Петро вийняв із пазухи дудочку та й дав йому, а сам узяв ладан та хто його зна де й дівся. Іван став та дививсь на небо, та й каже:

– Бач, я думав, від чого ці хмари на небі, - аж це, мабуть, Святий Петро ладаном накурив.

Узяв Іван ту дудочку і ну грати. Як заграє він, так і пішло все танцювать: і вовки, й зайці, лисиці, ведмеді... Потім птиці попадали на землю та давай танцювать. А Іван все гра та сміється. Уже ті ведмеді сердешні танцювали, танцювали та й поморились; уже й за дерево хватались та держались, щоб не танцювать, - так ні, не вдержаться.

Уморився Іван та й ліг оддыхать. Трохи оддыхнувши, встав і пішов у город. Люди сами несли на базарь продавать: хто паляниці, хто крашанки в коробці, а хто квас у відрах. Іван як заграв у дудочку, так і пішли усі танцювать. Один чоловік ніс коробку яєць побіля Івана та й побив їх чисто, танцюючи, і сам, як чортяка, убрався в яєшню. Ті, що спали, посхвачувались та давай і собі танцювать: хто голий по хаті, хто без штанів, хто без сорочки, а хто без спідниці. Пішов увесь город перевертом: і собаки, і свині, і кури, і все чисто, що було живе в городі.

Уморився Іван, граючи, і пішов у слободу найматься у роботники. Прийшов у слободу та й іде поміз попа; а піп побачив його та й каже:

– Наймись до мене, добрий чоловіче, в роботники!

– Добре, - каже Іван.

– А що ти візьмеш в год?

– Та я недорого візьму: п'ять карбованців.

– Чі так, то й так, - каже піп.

Найняв він роботника та на другий день і послав волів пасти. Погнав Іван волів на сінокіс, а сам зліз на стіг та й сидить, а воли пасуться. Сидів, сидів Іван та й здумав: “Дай заграю я на дудку, а то давно уже грав”. Як заграв, - а воли зараз і пішли танцювать; а далі й лисиці, й зайці, й вовки ті, що були в тернику. Танцюють та й танцюють, уже воли чисто поперепадались. Пригоне Іван волів увечері додому, а вони голодні, ривуть та з загати смичуть гнилу солому та їдять. Сам Іван пішов повечеря та й ліг спать.

На другий день погнав уп'ять волів пасти. Пас, пас, а потім уп'ять заграв, - і все пішло танцювать. Дограв до вечіра і погнав волів додому голодніх і замучених танцями. Дивиться піп на волів та й каже:

– Де він їх в чорта пасе, що вони так перепались та голодні прийшли?

Сказавше це, подумав собі: “Ні, треба завтра самому піти та подивиться, де і як він їх пасе”.

На третій день погнав роботник волів пасти, а піп і собі за ним слідком. Пішов тай сів в тернику, біля котрого роботник пас волів. Сидить та й вигляда, шо він буде робить.

Ізліз Іван на стіг та й давай грать. Як пішло все танцювать - воли і всяка тварюка, а далі і піп в тернику. Терник був густий, і піп як почав по йому плигать, як почав - та й порвав на собі і штани, і рясу, і сорочку, а косу та бороду чисто вискуб терном, а виразок стіко наробив на тілі, шо так з його мазка й тече. Баче піп, шо лихо, та давай кричать, шоб роботник перестав грать. Роботник грає собі й не чує; а далі зирк в терен, - коли піп плига як оглашений; він тоді й годі грать. Піп вискочив, та й дав тягу додому. Добіг до села та як шморгнув улицями! Люди його не пізнали, дивляться, шо в його тільки шматочки висять з одежі, а то все тіло видно, та давай на його тюкать! Він тоді звернув з улиці, переліз через лісу, та як гайнув по огородах бурьянами, а собаки за ним. Дехто думав, шо розбойник, та давай його цькувать собаками.

Прибіг піп додому ввесь у бадринцях, та в репьяшках, а попадая угляділа його, не пізнала та й злякалась, а далі роботникам і каже:

- Біжіть, вижиніть з двору скаженого чоловіка.

Ті побігли з дрючками, а він до їх і забалакав. Тоді роботники узнали попа, привели його в хату, і давай він попаді розказувать про Івана. Попада слуха та дивуїться.

Увечері пригнав Іван волів, загнав у загін, дав сіна, а сам пішов вечеряти. Увійшов у хату, а піп йому й каже:

- А ну лишинь, Іване, заграй попаді коротенької пісні! - А сам узяв та й прив'язав себе до стовпа, котрим був підпертий сволок у хаті.

Іван сів долі, біля порога, і начав грать. Попада сіла на лаві, шоб послухать, як він гра, - та як схватиться з лави і давай танцювать; а далі як закрутиться якоїсь панської, та й міста їй мало. Де в чорта взялась кішка, вискочила с-під припічка та давай і собі плигать. А піп державсь, державсь за стовп руками, так ні: уже і сили нима, та тіки що пустився руками, а воно його так і сіпа біля стовпа. Сіпало, а далі канат ослаб - і давай тоді піп стрибать кругом стовпа на канаті. Стрибав, стрибав, та вже аж боки понамулював канатом, та тоді давай кричать Іванові:

- Годі! перестань! хай тобі біс!

Іван перестав грать, сховав у пазуху свою дудку та тоді й пішов спать.

Піп і каже попаді:

- Давай Івана проженем завтра, а то він чисто помуче нас і наших волів.

Іван брав одежу в сінях та й чув, шо піп казав попаді. Уранці встав Іван і пішов прямо до попа та й і каже йому:

- Коли ти, попе, задумав мене прогонить, так дай сто карбованців, то я собі й піду. Як не даси, то буду грать, поки ви обоє з попадею

позамучуєтесь танцюючи, а сам поселюсь на вашім місті та й буду жить.
Піп скріб уже собі потилицю, - так ні, треба давать гроші. Узяв вийняв з гаманця сто карбованців та й дав Іванові. Іван загравав на прощання однії, поки піп з попадею потомились, аж язики висолопили з рота, та й пішов по білому світу блукать.

*Повідомив Трохим Дешко, с. Вознесенка
Олександрівського повіту Катеринославської губернії.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

124) Хитрий дурень

Жили собі три брати: два розумні, а третій дурний. Вийшли вони на вулицю гуляти, а чоловік веде козу. Дурний і каже:

- Я як зхочу, то у цього чоловіка зараз козу вкраду.

- Дурний ти, - кажуть розумні, - як ти її украдиш, шо вона в руках у його?

- Ні, вкраду.

І побіг дурний поперед чоловіка, забіг вперед даличенько, та скинув з себе один чобіт, запоганив його та й покинув. А далі упять побіг. Одбіг далеченько до ліска, шо над річкою стояв, та взяв знов з себе другий чобіт та й той покинув, а сам ізліз на дуба та й сидить.

Чоловік довів козу до запоганитого чобота та й каже:

- Нашо він міні здався, запоганитий, - і повів козу дальше. Повів до чистого чобота і каже:

- Було б міні взяти запоганитий чобіт, то обмив би, і було б пара. Сказав це, повів козу у ліс та й привязав до дуба, сам побіг за чоботом. Дурінь ізліз із дуба, узяв козу та й повів додому.

- А шо, брати, казали не вкраду кози, а я й украв!

Дивляться брати, шо дурінь босий, та й кажуть:

- Е, це ти за чоботи виміняв.

- Натє мирщі ріжете, - каже дурень, - а міні дайте тіко голову, то я вам не то шо чоботи, ще й одежу з чоловіка принесу.

Зарізали брати козу, а йому віддали голову. Дурінь застругав палицю та надів на неї козину голову, побіг до річки та застромив у річку палицю так, шо голова зосталась на версі, мов коза по вуха вбрила в воду, а сам поліз на дуба та й сів.

Чоловік ходе, шука кози та й кличе:

- Кузю, кузю, кузю!

А дурінь з дуба як закричить:

- Ме-ке-ке-е-е-е!

Оглянувсь чоловік кругом, коли зирк на річку, - а в річці і забачив козинячу голову та й каже:

- Моя козонько, тошто водиці схотіла, полізла пить та й загрузла, сердешна, по самі вуха.

Кликав він її, кликав, стоя на березі, - не йде. Він тоді чоботи, штани й сорочку з себе, - та в воду за козою. Дурінь - з дуба, та за одержу, та й дав тягу додому. Чоловік так і зоставсь голий та з козинячою головою.

Приніс дурінь одержу братам та й каже:

- А шо, казали, проміняв козу за чоботи, - от вам дві парі чобіт, ще й одержа.

Недовго брати жили вмісті, пожинились всі три і порозрізнялись: кождий став хазяїнувати особо. От дурінь виміняв на одержу горщок, узяв та й пішов у ліс. Викрисав вогню, розклав огнище і наварив каші. Потім того обставив землею горщок, та сидить і їсть кашу. Ідуть лісом три розбойники, угляділи дурня та самі собі й балакають:

- Дивись, брате, без вогню горщок кашу варе.

Дойшли до дурня та й кажуть:

- Доров!

- Дорове.

- Продай нам цей горщок.

- Купіть.

- Шо тобі за його?

- Як дасте повин гроший, то ваш буде.

Вони насипали йому повин гроший. Дурінь висипав гроші в заполу, оддав їм горщик, а сам пішов.

От старший розбойник й каже:

- Ідіть ви, брати, на розбой, а я наварю каші та й вас покличу.

Пішли брати, а він налив води, наклав пшона, обсипав горщок піском та й сидить. Довго сидів, а каша все не вариться. Він розсердивсь, ухватив той горщик та й вивирнув, а сам побіг доганять братів. Догнав, а вони його й питають:

- А шо, варе кашу?

- І, брати мої: ше тіко як варе! - (розбойники були такі, шо, було, один другому ніколи правди не скаже). Та така добра, шо їв, - та їв та й не наївся.

- Дай ми собі зваремо.

- Варіть, - каже старший брат, - а я піду на розбой.

Менші брати наготовили кашу, обсипали піском горщик та й сидять. Довго сиділи, а він все не варе каші. Вони розсердились, вилили з його воду з пшоном і пішли шукать брата. Зійшлись в лісу. От старший брат сміючись і пита:

- А шо, наїлись каші?

- Ні: він зовсім не варе.

– Не варив і в мене.

Постояли вони, порадилися і кажуть:

- Ходім сучого сина уб'єм, шо обдури́в нас, та кат-батька-зна яке горща наділив.

Пішли. Ідуть лісом і тіко шо стали із лісу виходить на гору, коли глядь, - а дурінь зробив возик та й спускається з гори. Прийшли вони до його та й кажуть:

- Ти ба! – без волів, без коний, возик їде; давайте купимо! Шо тобі за возик? - питають дурня.

– Дайте мішок грошей.

Дали вони гроший мішок і взяли возик. От старший брат і каже:

- Ідїть ви, брати, вперед, а я сяду на возик, та вас буду доганять.

Одійшли менші брати версти дві, а старший тоді сів на возик та совавсь, совавсь, - а він і не їде. Схватився він з возика, взяв його за вїйце та й побіг братів доганять. Догнав братів, а вони й питають:

- А шо біжить?

– Біжить, - каже.

– Ну, дай, і ми прокатаїмся.

Оддав він возик і пішов сам вперед. Сіли вони на возик, совались, совались, - а возик з міста і не зворухнеться. Взяли вони возик за вїйце, догнали брата й питають:

- А шо, у тебе не біг возик?

– Не біг, - каже, - то я обманив вас, щоб усім нам не соромно було, шо ми, дурні, на чорт-зна-шо гроші потратили.

Розсердились вони на дурня та й кажуть:

- Ходім його уб'ємо.

Пішли. Дурінь заколов свиню, надув з неї пузиря, напустив повен крові, прив'язав жінці до бока, сплів батіжок та й приказує жінці:

- Гляди, прийдуть до мене розбойники, то я як ударю тебе в пузирь, ножем мов в бік, то ти упади, наче заколота; а як ударю батіжком, то ти й устань.

Прийшли розбойники до дурня в хату та й сіли на лавці. Дурінь як ухвате ніж та як ударе жінку в бік, - вона так і впала нежива і кров'ю підплива. Він тоді упяць як ухвате батіжок, та як ударе, та й каже:

- Шушка-марушка, встань, ти живушка!

Вона як опечена схопилась і дала їм обідать.

Пообідали розбойники і бачуть, шо після бійки жінка дурнева стала проворніша, та й кажуть:

- Продай нам оцей батіжок.

– Е, - каже дурінь, - це дорогий батіжок, бо де вбитий чоловік лежить, то тіко ударь ним, то він і оживе.

– Продай-бо, - кажуть розбойники, - що хочиш, те й дамо.

– Дайте, - каже дурень, - два мішки грошей.

Дали вони два мішка грошей, взяли батіжок та й пішли у ліс. Самий старший брат-розбойник і каже:

- Ідьте ви, брати, по домам, а я візьму батіжок та свою вибью жінку, щоб моторна була.

Розійшлись брати по домам. Старший прийшов та й кричить жінці:

- Давай, сяка-така, обідать!

А далі як ухвате ніж, як ударе її під бік, - вона впала й затрепеталась. Він як ухвате тоді батіжок, ударив ним, та як закричить:

- Шушка-марушка, встань, ти живушка!

Не встає жінка, бо вже й душі нема. Він тоді підкинув її під припічок та й пішов до середульшого брата.

- А що, - пита середульший, - чи моторна стала жінка після бійки?

– Моторна, брате, - каже старший, - а й не признається, що її вже й на світі нема.

– Ну, дай і міні батіжка, я й свою провчу.

Оддав старший брат батіжок, а сам пішов до найменшого. Середульший і каже своїй жінці:

- Давай, сяка-така, обідать!

А потім як ухвате ніж, як стусоне її під бік, - вона впала, затрепеталась і кровью підпливла. Ухватив він батіжок та давай стібать та приговорювать:

- Шушка-марушка, встань, ти живушка.

Не встає жінка, бо вже в неї й душі нема. Він підкинув її під припічок, а сам пішов до найменшого брата односить батіжок. Прийшов, а менший і пита:

- А що, моторна жінка стала після бійки?

– Моторна, - каже. Оставив батіжок, а сам пішов додому, повісив голову.

Менший брат зостався з жінкою в хаті та й каже їй:

- Давай, сяка-така, обідать! - та як ухвате ніж, як стусоне її під бік, - вона впала, затрепеталась і кровью підпливла. Ухватив він батіжок та й зачав стьобать та приговорювать:

- Шушка-марушка, встань, ти живушка!

Не встає жінка, бо вже й душі нема. Він підкинув її під припічок. Зійшлись брати вкупу та й хваляться: той каже “моя жінка нежива”, другий каже “нежива” і третій каже “нежива”.

- Ну, - кажуть брати, - тепер ходімо та уб'ємо його, вражого сина.

Прийшли до дурня, вловили його, зав'язали в мішок, та й положили біля річки, на березі, та й кажуть:

- Ну, нехай полежить до завтра, а завтра будемо йти мимо його на ярмарок та й укинемо його у річку, а тепер нехай трохи попомучиться в мішку.

Сказавши це, пішли додому.

Лежав довго дурінь, коли чує - їде жид конякою і джиркотить. Він і став кричати:

- Ей, люди добрі, хто їде, розв'яжіть мене.

Жид схопився і розв'язав його. Дурінь вхопив жида за попереки, вкинув в мішок, зав'язав, положив на тім місті, де лежав сам, сів на повозку та й поїхав на ярмарок.

На другий день розбойники стали йти на ярмарок, зайшли до мішка, взяли його та й кинули з жидом у річку, на саму глибину. Пішов жид на дно, аж забулькотів.

Ходять розбойники по ярмарку, коли зирк, - аж тут і дурінь. Вони до його:

- Доров!

- Дорове.

- Де ти взявся?

- Із річки виліз; спасибі вам, що в річку вкинули: там самі крамарі ходять, та краму стіко, що хочь даром бери.

- Повиди й нас, - просять розбойники.

- Ходімте.

Повів їх дурень до річки і повкидав поодинок. Живе собі дурінь із жинкою та хліб жує.

*Записана зі слів Андрія Іващенко Євпака його сином Михайлом.
с. Ольгінське Маріупольського повіту Катеринославської губернії.*

125) Три брати Кіндрати

Було собі три брата, усі три Кіндрата: два між ними було розумних, а третій дурний. От дурний і каже:

- Давайте хліви плести, та побачимо, у чій хлів більше скотини увійде.

Поплели хліви. От їде череда, - та вся в дурнів хлів, а до розумних тільки один поганій віл і увійшов. Розумні і кажуть:

- Чим ти будеш годувати свою череду?

Дурний, не довго думаючи, взяв та й проміняв їм цілу череду на одного поганого вола; тоді взяв налигав його і повів продавати. Веде, а собака: "Гав, гав!" А далі і каже:

- Здоров, свату! Продажній віл?

- Продажній, - каже дурінь.

- Продай міні набір, а гроші через неділю прийдеши і возьмеш.

Продав дурінь вола. Пройшла неділя; дурінь закурив дюльку і пішов

за грішми. Іде, а собака: “Гав, гав!”

– Давай гроші! - каже дурінь.

А собака від його навтіки, та під гнилий пень, - тіки її дурень і бачив. Заглянув дурінь під пень, - коли там гроші. Він набрав цілий віз грошій, привіз додому. От брати і кажуть:

- Де ти стільки грошей набрав?

– За вола, - каже, взяв.

Брати і посилають його:

- Біжи до попа, попроси мірки, та не кажи, що гроші міряти, а кажи, – що будем мірять пшеницю.

Пішов дурень.

– Здоров, попе!

– Здоров, дурню! - каже піп.

- Дай нам мірки!

– Нашо вам мірка?

– Гроші мірять.

– А міні дасте?

– Дамо.

Приносе мірку додому, а брати й питають:

- Як ти казав?

– Я казав: дай, попе, мірки, будем гроші мірять.

– А щоб же тебе, та бодай тебе, дурню: і нашо було так казати. Ну біжи та стань на воротах, як буде піп іти до нас, то свиснеш, а ми тоді будемо пшеницю мірять.

Став дурінь на воротах, а піп тіко що став у ворота уходить, а дурінь як свиснув попа кійком, - він так і витягсь. Входить дурінь у хату, а брати його й питають:

- Де піп?

– А там, біля воріт: я його свиснув, а він і витягся.

Дивляться брати, - коли і справди так.

- Біжи ж, - кажуть, - сховай його.

Пішов дурінь і заховав попа на горище. Розумні брати переховали попа, зарізали барана та й поклали його на горище, як раз на тім місті, де лежав піп. Попадя й пита:

- А де, дурню, піп?

– На горіщі, – каже дурень.

Лізе попадя на горище, а дурінь її і пита:

- Попаде! Чи твій піп з рогами?

– Ні, дурню, такий як і ти.

– Попаде! Чи твій піп з чотирьма ногами?

– Ні, дурню, такий як і ти.

Злізла попада на горище, глянула, та й каже:

- Е, це, дурню, баран.

Записано вчителем Трухановим в с. Михайлівці Маріупольського повіту Катеринославської губернії і доставлено в рукопису Я.П. Новицькому

126) Попівський наймит

У одній слободі жив піп. Один раз він пішов на базарь наймать работника. Довго ходив по базарі. Коли це зустрічає одного чоловіка та й питає:

- Чи ти наймися до мене в работники, на год?

- Наймусь.

- А скільки ти візьмеш?

- Та я візьму недорого: двадцять карбованців; та тільки с таким договором, щоб один на другого не сердився і не лаявся, а як який із нас розсердиться, то тому одрубать голову.

- Чи так, то й так, - сказав піп.

Дає піп работнику карбованця завдатку й каже:

- А я тут ще походю та децо куплю, а ти йди до мене прямо додому.

Живуть вони тиждинь, другий. Дивиться піп, - не сполня його работник свого діла так як слід. Що йому робить? Прозьби ни слуха, а лаять не можна! А далі піп придумав один примір та й каже попаді:

- Давай пошлем свого работника в ліс за дровами; там його звірюки зідять. Дамо йому поганих волів, щоб не шкода було, як і їх ізідять звірюки.

Прийшов піп до работника та й каже йому:

- Запрягай отих сіреньких волів та їдь у ліс по дрова.

А работник не був роззявою, він чув усю балачку попа с попадею та узяв достав собі пуд прядева, бочку смоли, зробив собі батіг, причипив його до *биндюга**, положив на віз, запряг волів та й поїхав у ліс по дрова. Заїхав аж насередину ліса та й давай рубать дрова. Коли це приходи два ведмеді і заходились ловить волів та їсти. Роботник і каже їм:

- Їжте, їжте, будите ви сами тоді визти мій віз.

Нарубав дров, наклав на віз їх такого багацько, що ті воли, якіх ведмеді поїли, і з міста б не зворухнули. Тоді взяв, половив тіх ведмедів, запряг їх у віз, а сам зліз на віз та й поганяє їх батагом.

Прийхав додому, а піп як побачив, що работник їде ведмедями, та аж сказився. Роботник взяв випріг своїх воликів, пустив їх у загін, а сам пішов у хату обідать. Як пішли ж ті волики душить та їсти усю скотину, так за неділю осталась у загоні тільки одні маслачки.

* Курсив в оригіналі.

Посилає піп уп'ять свого робота до поміщика за грошима, на думці собі, що там його розірвуть злі собаки. Аж ні, цього робота сплюха не одуриш, бо він, мабуть, заколдований. Він запряг своїх волів, взяв батіг і поїхав править гроший, цілу мірку. Приїжджає до пана в двір, - а собаки його й напали. Він їх усіх узяв та й повбивав своїм батоном. Уходить до пана в хату та й каже йому:

- Давай, пане, попові гроші!

- Які? - каже пан.

- Та я ж не знаю: мене послано, так давай, а то тут тобі і смерть.

- Скільки ж тобі гроший?

- Та цілу мірку!

Злякався пан, одмірив мірку гроший і оддав. Роботник узяв гроші та й поїхав додому. Приїжджає, - а піп стоїть біля воріт сам не свій, ворота одчиняє і головою киває, на думці собі: "Оце чиста халепа міні з таким роботником".

Через тиждинь піп уп'ять посилає робота у млин, до чортів за борошном. Він поїхав. Приїхав до млина, встав із воза і йде в млин. Чорти тут його і оборонили:

- Чого це ти, - кажуть, - сюда притаскався? Ми тебе тут роздеремо й маслачка не останеться!

Він, не довго думавши, взяв свій батіг, та як зачав чортів перебірати, як зачав Чорти уже бачуть, що лихо, та давай пірять мішки йому на віз; натаскали такого, що ведмеді тіки-тіки що тягнуть. Він ізліз на віз та й їде до дому. Коли це трісь! поламалась ося. Він устав із воза, побіг у млин до чортів, піймав одного за роги та й цупить його до воза. Привів й каже:

- Лізь, окаянний, під ося, та диржи її, щоб вона не тяглась по землі!

Той чортяка утроє зігнувся, диржить, та аж крекче от такого лиха, якого йому і зроду не случилось бачить.

- Держи, держи, окаянний, - кричить йому з воза попів роботник, а сам потяга своїх волів батоном.

Приїхав до двору, а піп ходить у дворі. Роботник і гукає:

- Попе, попе! Одчиняй ворота!

Росердився піп, що й з чортами роботник справився, та й каже:

- Хай тобі біс!

- Та біс не гуля, він диржить вісь, - каже роботник.

Нічого робить попові, треба одчинять ворота. Уїхав роботник у двір, поскидав мішки в коморку, та тоді взяв свій батіг, та як опоре того чорта! Чорт, сердешний, трохи не і дременує додому, тільки пил схвативсь.

Живуть вони місяць, живуть півтора, - коли це піп з попадею задумали втекти од робота. Взяв піп два мішки, наклав в один сухарів, а в другій

ризи, книжки, та ще дещо і налагодив в дорогу. Протів того дня, шо їм сами тікати, піп розговорився з попадьою про тікання, а роботник тоді сами лежав на лаві та й чув їх балачку. Почув він, шо вони вже сплять, та узяв укриття свою постіль рядном так, мов він там сам спить, а сам пішов та висипав сухарі із мішка, уліз у мішок і зав'язався.

Устає піп, подивився, шо роботник не ворухиться, та й буде попадю:

- Уставай, та будим скоріши тікати!

Попадя встала. Вийшли потихеньку надвір, піп ухватив той мішок, що був з сухарями, а попадя той, шо з книгами тощо, та й подались і не оглядаються.

Біжать та й біжать, і вже далеко забігли. Коли це слухають, мов щось гукає. Вони тоді ще швидче подались. Уже попадя так уморилась, шо аж ногами плута, а ще таки тіка. Біжать та й біжать, - коли це річка, хоть не дуже глибока, так широка. Стали вони переходить через ту річку, а роботник сидить у мішку та й каже:

- Гляди, попе, мене не замочи!

А піп з переляку не розібрав, де воно балака, та як побіжить, шо скажений, та незчувсь, коли й на березі опинивсь. А роботник і кричить йому:

- Та не дуже біжи, а то й мене впустиш!

Піп тоді очуманів та й стоїть, а попадя тіко дивиться на його. Думає, думає піп та й каже:

- Хіба і ти тут?

А роботник прорізав мішок ножиком, вискочив та й каже:

- А ви думали так од мене і втекти! Ні, мене не проведете!

Наступа ніч.

- Де ж тепер будим спати? - каже піп.

- А отут, на березі, - каже роботник.

- Про мене, хоть і тут, - каже піп, - тільки ти лягай од берега, попадя всередині, а я аж скраю, од гори.

Послались ото лягати спати. Піп узяв одійшов з попадьою за горбик та й каже їй:

- Як засне роботник, то я збудю тебе, та вкинем його в річку, в глибоке місто, то він утоне.

А роботник усе й вислухав.

Полягали спати. Попадя умоталась у ризи, а піп укриттяся рясою, та й поснули. А роботник лежить та й слуха, чи вони уже хропуть. Дослухавсь, шо вже стали хропти, аж харкотять, він гарненько встав, зтяг з попаді ризи, откотив її на своє місто і укриття мішком, а сам умотався у ризи, ліг та й буде попа:

- Попе, попе, уставай! Уже роботник спить.

Піп схватився, та як ухватять з роботником ту попадю, та в річку – шульбох! - так і забулькотіла. Роботник тоді й каже:

- Отак, пропала попадя!

– Хіба це ти тут? - каже піп; а сам стоїть ні живий, ні мертвий, злякався.

- А ти ж думав де?

Остався тоді піп без попаді з роботником удвох жить, та й досі десь живуть та хліб жують, і ніяк один од другого не одчепляться: шо піп утече, то той парняга і пійма.

*Повідомив Трохим Дешко, с. Вознесенка
Олександрівського повіту Катеринославської губернії.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

127) Мужик, баба, піп, дякон і циган

Жив чоловік з жінкою, та жили вони погано, бо вона неслухняна була і все тягалась. От обридло йому з нею возиться, та й задумав він чумаковать. Поїхав і чумакував небагато: сім год. На восьмий здумав додому, – думав собі, чи не покаялась жінка. По дорозі заїхав на ярмарок і попродав воли з возами та й пішов пішки додому. Прийшов та й сів під винбарем. Коли вийшла дівчина з хати, побачила батька свого, вбігла в хату та й сказала матері, шо прийшов батько. Мати і каже:

- Піди, вклич його у хату.

Ввійшов чоловік, а жінка притворилась хворою, стогне та й пита його:

- Де ти в біса шлявся?

А далі пита:

- Де ж твої воли?

– Подошли, - каже чоловік.

Тоді застогнала жінка та й каже чоловікові:

- Винеси мене хоть надвір, а то я нездужаю вийти, - (вивіряє ума).

Чоловік і виніс, а сам пішов в хату. Тоді жінка каже дочці:

- Найди, дочко, окріп, та змий батькові голову, та дай йому чисту сорочку, та жилетку.

Як прибрала чоловіка та й каже:

- Подай, дочко, вареники с печі!

Дочка поставила на столі. Тоді жінка садове чоловіка за стіл, а сама виняла з скрині пляшку горілки та й давай пить та закусовати. Тоді пита жінка:

- Чи багато, чоловіче, за сім год заробив гроший?

Чоловік заробив 5000, а сказав 500. Чоловік пита жінки:

- А в тебе багато?

– В мене 300 - каже жінка.

Тоді стала жінка хвалитись чоловікові, шо до неї ходять піп, дякон і

циган. Стали вони тоді совітуватися, як би одучить їх. А далі жінка й каже:

- Запрягай ти, чоловіче, бички в віз, та виїдь туди хоть за млини, та й пристойш допізна, поки люди обляжуть; тоді й приїдеш додому. Так як уїдеш у двір та й крикнеш: “Гей, щоб тобі виздыхали, прокляті!” Я тоді скажу: “Ох міні лишенько!” - та возьму та й поховаю їх у скриню.

Приходе ніч. Загуляла жінка з попом, діяконом і циганом. Коли ось як крикне надворі, під вікном: “Гей, щоб тобі виздыхали!”

- Ох, лишенько ж міні, - крикнула жінка, - це ж чоловік приїхав!

Тоді вони і полякались та й кажуть:

- Де нам тепер дітсья?

Жінка й каже:

- Розбуйтесть та лізьте в скриню.

Поховала вона їх в скриню, заперла, та й пішла надвір до чоловіка, та й каже:

- Тепер, чоловіче, я заманила усіх трьох у скриню та й замкнула.

Чоловік каже:

- Підожди, жінко, я бич наготовлю.

Жінка каже:

- Гляди ж, спитаєш мене в хаті: дай, жінко, ключі.

Ввійшов чоловік і каже:

- Дай, жінко, ключі від скрині.

А жінка стала мов плакати, та й отказує йому:

- Нащо вони тобі?

- Дай, - каже чоловік, - я подивлюсь, шо в тебе в скрині.

- Нима нічого, - каже жінка.

- Та я возьму хоть на восьмушку, - каже чоловік.

- Де в мене взялись ті гроші?

- Дай, - каже, - скриню подивлюсь.

Тоді жінка і дала йому ключі. Він одімкнув скриню та й пита:

- Шо це в тебе в скрині?

- Хиба не бачиш шо, - одвіча жінка, - піп, діякон та циган.

Тоді чоловік каже:

- Пора тобі, батюшка, вечерню править!

Та взяв батюшку за коси, а тіх замкнув уп'ять. Тоді зачав батюшку волочить. Піп тоді проситься:

- Денис, бери шо хоч, та не бий!

- Ні, не ходи, сучий син, до моєї жінки!

Одлупив добре попа та й випустив голого надвір:

- Ступай, - каже, - до матушки!

Тоді бере діякона за чуб, та одкатав, - та й того голого пустив, а далі

добрався й до цигана. Як зачав його чистить бичем, а циган:

- А батьку! а голубчику! я більш не буду!

Випустив він і того голого. Сів тоді з жінкою, повечеряли і полягали спать.

На другий день встали, а жінка й каже чоловікові:

- Ну, бери попів кожух та й іди поміж попа.

Іде Денис, а піп і питає:

- Куди, Денис?

- Іду в кабак.

- Так грошей у тебе нема?

- Та ось, - (показує кожух), - попів кожух піду проп'ю.

А піп і каже:

- Не роби стида, на лучше тобі 500 рублів грошей.

Довго не давав Денис кожуха, а далі зжалівся над попом, оддав 500 карбованців узяв і одніс гроші додому. Взяв діякона кожух і пішов поміж діякона. Вибіг діякон і питає:

- Куди, Денис?

- В кабак!

- Так у тебе грошей нема?

- Так твій кожух проп'ю!

- Оддай, пожалуста, кожух, візьми що хоч, не роби стида.

- Що даси? - пита Денис.

- Півтора ста карбованців дам.

Узяв Денис гроші, оддав кожух і пішов додому. Взяв циганів кожух і іде поміж цигана. Вискочив і циган:

- Куди, Денис?

- В кабак.

- Так у тебе грошей нема?

- Так кожух твій проп'ю.

- Не роби стида, - каже циган, - отдай мій кожух, а з мене що хоч візьми.

Запросив Денис 400 карбованців. Довго циган торгувався – нічого не зроби: не уступа Денис. Вскочив в хату та й каже жінці:

- Он гонять табун коней, дай 400 рублів, куплю увесь табун.

Жінка вийняла із скрині і дала. Обманив циган жінку і оддав Денисові гроші, а кожух узяв.

Пішов Денис додому та пощитав гроші, а жінка і питає:

- Багато взяв?

- 1050 карбованців.

Чоловік свої заробіточки приложив, 5000 руб., і стало 6050. Зажили

тоді вони з жінкою, поїхали на ярмарок, купили багато коров, коней, бричок і стали тоді жить та багатіть, а жінка покаялась, і стали вони любиться.

Записана зі слів Гната Вергуна.

с. Ольгінське Маріупольського повіту Катеринославської губернії.

Із рукописного збірника Я.П. Новицького.

128) Балакуча дружина

Ще як були люди панські, то жили собі чоловік і жінка, і жили вони собі дуже бідно. Раз поїхав чоловік на ярмарок і найшов гроші. Накупив собі чого було треба в хазяйство, а жінці свиточку біленьку, платочок гарненький і плахотку червоненьку, а діткам купив бубликів вязку і всякого там гостинця і поїхав додому. Приїхав, став біля двору і дума: “Оце я усього накупив на найдені гроші, моя жінка така проклята, що скаже панові і гляди, буде біда!” Довго думав, як би обманить її, а далі узяв трохи бубликів і поклав по дорозі, біля своєї хати, трохи начіпляв на воротах, а трохи узяв з собою і увійшов у хату. Жінка засвітила, а він і став давать бубликів дітям і жінці. Жінка і пита:

- Де це ти узяв бубликів?

Він і каже:

- Ішла бубликова туча, а я назбирав. Ось піди за двір, то і ти якийсь найдеш, або по тину дивись, може який висе.

Побігла вона за ворота і найшла бубликів зо три; подивилась на тин, - коли і там висить зо три; забрала вона їх, убігла в хату. Чоловік тоді дає їй свитку, платок і плахту. А вона і пита:

- Де ти взяв?

Він і каже:

- Купив.

Вона і каже:

- А грошей де узяв?

А він і каже:

- Найшов.

Хотів тобі ще і платя купить, та наш пан сказився, увесь ярмарок розігнав, так його ковбасою налігали за шию та повили по ярмарку.

Жінка усьому цьому й повірила.

От вони жили смирно, поки ни побились. Як побились, та жінка і каже:

- Піду, скажу панові, що ти гроши найшов.

Стільки він її не спиняв, а вона і побігла до пана.

- Здрастуйте, пане!

- Здрастуй!

- Мій чоловік гроші найшов!

– Коли?
– Та тоді, як ішла бубликова туча.
– Коли ж бубликова туча ішла? - пита пан.
– Тоді, пане, як ви сказились, та весь ярмарок розігнали, а вас ковбасою за шию налігали та по ярмарку водили.

Призивають мужика і питають:

- Найшов ти гроші?

А він каже:

- Ні, не находив, пане!

- Бреше, пане, - каже жінка, - найшов.

- Та коли ж це було, що це ти кажиш? - пита чоловік.

- Та тоді, як пан сказились на ярмарку.

Мужик і відповідає:

- Отака вона, пане, все що на ум наверзеться, те і плете.

Велів пан повести в холодну. Взяли бабу, повели в холодну та поклали під розки і давай її бить. А чоловік пішов додому та й пожив гроші.

Записана Я. Новицьким зі слів учня Михайла Іващенка.

с. Ольгінське Маріупольського повіту Катеринославської губернії.

129) Хитра дівка і пан¹

Жив собі один удовець недалеко од лісу, і у його була тільки одна дочка. Один раз він поїхав конякою в ліс на охоту за зайцями. Пріїжжає пан до його за якимсь ділом та й питає дочки:

- Де твій батько?

А вона й каже:

- Поїхав у ліс, сто рублів на копу мінять.

А пан і каже:

- Як же він буде сто рублів мінять на копу?

- А так: коня не буде, загоне, а зайця уб'є та принесе додому, - от тобі й копа.

- Та це правда, - каже пан. А потім і приказує дівці: - Як пріїде батько додому, то скажи йому, нехай прийде до мене, я йому шось скажу.

Приходить батько додому, а дочка й каже:

- Ідїть, тату, до пана, він тут був, та казав щоб ви прийшли до його: шось скаже.

Він пообідав і пішов до пана. Приходе в хату, поздоровкався, а пан йому і каже:

- На тобі оці десяток варених яєць, та понеси їх свої дочці: нехай вона посаде на їх квочку, та шоб та квочка за одну ніч вилупила курчата,

¹ Весьма однородны с этою сказкою и помещенные в VIII отделе две сказки о Соломоне, особенно № 5, в котором Соломон в конце даже называется просто богатырский сын.

вигодувала, і щоб дочка зарізала трьох, зжарила на снідання, а ти, поки я встану, щоб приніс, бо я буду дожидатись. А як же вона не зроби, то пошлю, щоб одрубали їй голову.

Іде сердешний батько додому та й плаче. А дочка й пита його:

- Чого ви, тату, плачете?

- Та як же міні не плакати: ось пан дав тобі десяток варених яєць та казав, щоб ти посадила на їх квочку, і щоб вона вилупила і вигодувала за одну ніч курчат, і щоб ти пожарила їх йому на снідання.

Дочка заходилась, наварила горщечок каші, оддала батькові та й каже:

- Понесіть оцю кашу панові та скажіть йому, нехай він виоре, посіє її, і щоб вона виросла просом, поспіла на ниві, і щоб він просо скошив, змолотив, перевіяв і натовк пшона годувать ті курчата, котрим треба вилупитись із цих яєць.

Приносе чоловік до пана ту кашу, оддав її панові й розказав все те, що казала дочка. Пан дивився, дивився на ту кашу, та взяв і оддав її собакам. Потім десь найшов стеблинку льону, дає чоловікові й каже:

- Неси оцю стеблинку льону, та нехай твоя дочка вимоче, висуше, поб'є, витріпа, попряде й витче сто локот полотна; як же не зроби, то велю одрубать голову.

Іде він уп'ять і плаче. Зустріча його дочка й каже:

- Чого ви, тату, плачете?

- Та бач же чого: ось пан дав тобі стеблинку льону, та щоб ти його змочила, висушила, побила, напряла і виткала сто локот полотна.

Вона взяла ніжик, пішла і вирізала саму тоншу гілочку із дерева, дала батькові та й каже:

- Несіть до пана, нехай пан із оцього дерева зроби мені гребінь, гребінку і днище, щоб було на чому прясти цей льон.

Приносе чоловік панові ту гілочку, розказав, що йому дочка загадала із неї зробити. Пан дививсь, дививсь, узяв та й покинув ту гілочку; на думці собі: "Цю чорт її одури; мабуть, вона не с таких, щоб дурить". Потім думав, думав та й каже чоловікові:

- Піди та скажи своїй дочці: нехай вона прийде до мене у гості, та так, щоб не йшла, і не їхала, ні шляхом, ні поза шляхом, ні гола, ні одита, і щоб прийшла до мене ні з гостинцем, ні без гостинця; як же вона оцього не зроби, пошлю відрубать голову.

Іде батько уп'ять плачучи додому. Прийшов та й каже дочці:

- Ну, що дочко будем робить? Пан загадав так і так. - І розказав їй все.

Дочка пішла достала десь цапа, зайця і горобця. Прийшла додому, найшла в'ятір, роздяглась, улізла у в'ятір, горобця взяла в одну руку, зайця під руку, ногу одну положила на цапа, котрий іде по шляху, а другою сама іде поза шляхом. Приходе вона до пана в двір. Пан побачив,

шо вона іде до його в двір, та й каже своїм роботникам:

- Прицькуйте її собаками.

Роботники прицькували собаками, а вона й пустила їм зайця. Собаки погнались за ним, а її покинули. Вона тоді прийшла прямо до крильця та й пішла прямо до пана в горницю. Вікна у горниці були одчинині. Вона стала давати панові свій гостиниць, та тільки що просяг пан руку, вона пустила, - а горобець і вилитів надвір.

Пан бачи, шо вона така хитра, та взяв і ожинивсь на їй. Жили вони годів зо три дружно, а потім пан росердився на неї та й проганя:

- Бери, - каже, - собі усе те, шо тобі наймиліше, та тіко іди від мене.

Вона дивилась, дивилась, - нема для неї милішого як він; узяла його за руку та й тягне. Він тоді баче, шо нічого не поможе, помирився з нею, та й живуть вони десь і досі та хліб жують.

*Повідомив Трохим Дешко, с. Вознесенка
Олександрівського повіту Катеринославської губернії.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

130) [Як мужики пана обдурили]

Казка

Жив собі чоловік; запряг він якоесь воли і поїхав волочити ріллю. Доїхав він до поля, випріг воли із воза, запряг воли в борону і став волочити. Волочив, волочив, випріг воли з борони, пустив їх і став волочити сам; узяв руками та й волочить.

Їде пан, побачив це та й каже:

- Локай, піди распитай його: чого це він сам робе, а воли пасуця?

Він роспитав, а мужик йому і каже:

- Та скоро* буду умирати, то за тим і волочу, щоб на той світ сили багато не занести.

Локай пішов і сказав панові. Пан туди сам пішов і каже:

- Чого ти сам робиш?

А той каже:

- У суботу буду умирати.

А пан питаєця:

- Ти скажи, коли я умру?

Той і каже:

- Ви на Великдень, після обіда.

Пан попрощався з ним, сів на коляску і поїхав.

Дождався він і Великодня, пообідали, пан і каже:

- Запрягай коні, будем від смерті тікати.

* Ученик, как это часто бывает, уснащал свою речь русскими словами.

Запрягли коні, поїхали. Доїхали до лісу, а там – стук та грюк, стук та грюк!

Пан і каже:

- Локай, піди подивись.

Локай пішов, - а там люди (це їх той чоловік підмовив) труну роблять.

Локай їх спитав, а вони кажуть:

- Приїде сюди пан помирать, для його і робим.

Локай пішов і каже панові:

- Кажали, що приїде сюди пан помирать, то для його і труну робим.

Пан пішов туди сам і питаєця:

- Кому ви труну робите?

Ті кажуть:

- На кого саме добра буде.

Зробили труну, ліг у неї один, накрили труну кришкою, набили два обручі, - він каже:

- Світиця!

Устав той, - ліг другий. Набили два обручі, - каже:

- Світиця!

Устав і той. Ліг пан. Набили два обручі, - він каже:

- Світиця!

Вони набили і третій, пан каже:

- Світиця!

- Ну оце ж тобі тут, сукин ти сину, і амінь.

(Конец)

*Записано Я. Новицьким зі слів учня Тимофія Боженка,
с. Мало-Михайлівка Олександрівського повіту.*

Конец очень схож с концом сказки о Салимоне, помещенной в сбор. Драгоманова.

131) Злидні

В кінці однії слободи, якраз од степу, жило два брати: багатий і убогий. От убогий прийшов до багатого і заліз за стіл. Богатий його й прогоне:

- Иди, - каже, - геть з-за столу: луче піди на тік та позганяй граків.

Пішов бідний брат і давай згонять. Граки позлітали, а одна шуліка шо злетить, то впьять і сяде. Втомився вже він, ганяючись, і давай її лаять. А та шуліка й каже:

- Не жить тобі, чоловіче, в цій слободі, бо тут не буде тобі ні щастя, ні долі, а іди в другу.

Пішов він додому, позабірав дітей, жінку і деяку одежу з ганчирками і потяг в другу слободу, почепивше через плечі боклаг. Ідуть вони та й ідуть шляхом, а злидні (мов бульбашки такі, чи що) учепірились за

чоловіка і кажуть:

- Куди ти нас несеш: ми від тебе не відстанемо, бо ти наш.

От дітворі заманилось пити, і чоловік звернув до річки. Набрив води, а тоді взяв позапихав злидні в боклаг, заткнув затичками та й закопав з водою на березі. Пішли вони даліше. Ідуть та й ідуть, - коли стоїть слобідка, а кінець неї пуста: люди вимерли з голоду. Вони й пішли туди жити.

Сидять раз вони в хаті і слухають – гука шось на горіщі: “Ізсади! ізсади!” Чоловік вийшов у сні, взяв бичовочку і поліз на горіще. Глянь, - аж сидить козиня з ріжками (а то був чортяка, не при хаті згадуюче). Він узяв, налигав козиня і хотів його легенько ізсадить до долу. Тіко шо доніс до драбини, - а гроші так і посипались у сні. Зліз чоловік і давай їх збирати та й набрав дві скрині. Тоді той чоловік і переказує братові через людей, щоб ішов до його жити.

Брат почув та й дума: “Мабуть, їсти нічого, шо кличе”. Велів він напекти паляниць і пішов. Дорогою прочув, шо брат його розбагатів, та й пожалів нести паляниць: взяв їх і закопав у глинищі. Приходе, - а брат йому і показує одну скриню грошей, а далі й другу. Так завість і взяла багача. Брат йому й каже:

- У мене ще єсть закопані гроші в боклазі, біля річки, - коли хоч, візьми.

Той не зхотів і гостювать, та до річки, та за боклаг. Тіко шо видіткнув його, - а злидні вискочили та так і вчипились за його:

- Ти наш, - кажуть.

Приходе він додому, аж все, яке було богатство, погоріло, а де стояла хата, zostались вугілля. Став він тоді жити в тій землянці, де жив його бедний брат вмісті з злиднями.

Записана Я. Новицьким зі слів дівки Настасії Явдокименкової.

с. Ольгінське Маріупольського повіту Катеринославської губернії.

Ср. переведенный вариант Максимовича “Три сказки и одна побасенка”, К. 1845, 35-44, Афанасьева “Р. н. Сказки”, IV, 420 и след. Еще о доле малор. рассказ у Афанасьева, IV, 425, перепечат. из “Основы”.

132) [Як чоловік ходив Вітра позивати]

Жив собі чоловік і жінка, та не було у їх ніяк хліба. Чоловік пішов у степ, найшов 5 колосків, вимняв у руці, приніс своєї бабі, а вона сказала, щоб поніс змолів. Змолів він, та несе додому у руці. Де взявсь Вітер та й розвіяв. Баба почала тоді його лаять:

- Іди, вітра позивай.

Він пішов, іде та іде, стало вже смеркати, він дивиця – стоїть хата. Зайшов він туди, - коли там жиди. Попросивсь, - вони і пустили. Переночував та іде шукати Вітра. Дивиця - уп'яють хата стоїть. Він зайшов

у ту хату, - коли Вітер там лежить. Він тоді каже:

- Я тебе, Вітер, прийшов позивать.

А він пита:

- За що ти мене позиватимеш?

А він каже:

- За те, що ти моє борошно розвіяв.

- Ну що ж за це тобі дати?

- Козу, що гроші с...

Вітер дав йому. Він узяв і пішов, зайшов уп'ять до тих жидів. Ляга спати та каже:

- А ви, собачі жидки, не кажіть: "Коза, коза, нас... грошей!"

Заснув він. Саме найпоганіше жиденя устало та каже:

- Коза, коза, нас... грошей!

Коза йому нас... повну жменю, - воно й узяло ту козу, а на її місце поставило другу, свою.

Він встав, узяв козу і прийшов додому.

- Кажі, бабо: коза, коза, нас... грошей!

Баба казала, казала, а коза не с... Кажі:

- Іди уп'ять позивать.

Він пішов та й знов зайшов до жидів ночувати. Переночував та й вп'ять пішов до Вітра. Кажі:

- Ти мене одурив, я тебе вп'ять буду позивати.

Вітер йому і каже:

- На тобі таку скатертину, що як скажеш: "скатертино, скатертино, дай їсти", - вона тебе нагодує, та не заходь до тих жидів ночувати, а то вони тебе одурять.

Він не послухав, зайшов, упросився уп'ять ночувати. Ліг спати. Саме найпоганше уп'ять встало та й каже:

- Скатертино (2 р.), дай пити, їсти!

Наїлось, напилось та й перемінило, - ту узяло, а свою поклато.

Той чоловік узяв уранці ту скатертину та й пішов додому. Прийшов та й каже:

- Кажі, бабо: "скатертино (2 р.), дай пити і їсти!"

Баба казала (2 р.), - не дає. Розсердилась, уп'ять гоне діда:

- Іди, позивай Вітра.

Пішов, уп'ять зайшов до тих жидів ночувати, переночував. Уп'ять прийшов до Вітра, каже:

- Я пришов тебе уп'ять позивати.

- Ну, - каже, - на тобі кійки у мішках, та не кажи "кійки до мішка", а кажи "кійки з мішка", тепер хоч і зайди до жидів ночувати.

Зайшов він до їх ночувати, ляга спати, та й каже:

- А ви, собачі жидики, не кажіть “кійки з мішка”!
Тіки заснув, саме поганше устало та й каже:
- Кійки з мішка!
Кійки як повискакують, та по голові, по голові! Воно кричить:
- На тобі й козу, і скатертину, тіки не бий мене!
Чоловік почув, та як крикне:
- Кійки у мішок!
Вони повскакували. Він тоді узяв козу, скатертину та й пішов додому.
Прийшов та й каже своїй жінці:
- Кажи: “кійки з мішка!”
Та сказала, - а ті повискакували та й по голові, по голові. Б'ють по голові, а він як крине:
- Кійки у мішок!
Вони повскакували. Тоді дід силує її (бабу), щоб сказала “коза, коза, нас...”, а баба не хоче. Він пішов надвір, а вона:
- Коза, коза, нас... грошей!
Коза нас... повну пригоршню. Дід тоді увійшов у хату:
- Кажи, бабо: “скатертино (2 р.), дай їсти!”
Вона уже сказала. Вони тоді напились, наїлись, тіки тепер тим і живуть, - скатертиною та козою.

*Записано Я. Новицьким зі слів Микити Кириченка,
с. Мало-Михайлівка Олександрівського повіту. Березень 1886 року.*

133) Казка про дурня

Були собі чотири сини, а один дурень, а батька у них не було. Оце вони і поїхали на степ, усе позабирали, а ковганки не узяли, забули. Приїхали, побачили, що нема, та й посилають дурня за ковганкою. А він і каже:

- Як я піду, я забуду!

Вони кажуть:

- Ти іди та усе кажи: “ковганка, ковганка, ковганка”, - та й не забудеш.

Він пішов та й усе каже: “Ковганка, ковганка”. Коли назустріч іде молода. Він і каже:

- Ковганка, ковганка, молода поганка!

А молода й каже:

- Хіба я поганка? - Та й почала його бить.

А дурень вирвався якось, прибіг до братів і каже:

- Як мені іти, що мене б'ють? - І розказав їм як було діло.

Вони і кажуть:

- А ти, дурень, сказав [би] їй “здоров”, та й уклонився, - вона б тебе і не била.

Він пішов, - коли хата горить. Він і каже:
- Здоров!
А чоловік зачав його бить, що хати не тушить. Пішов дурень назад та й каже:
- Як мені іти, що мене б'ють?
- За що?
- Так-то і оттак-то!
- А ти, дурачино, узяв би цебро і залив огонь.
Знов пішов він, - коли це чоловік свиню смале. Він узяв цебро і залив огонь, а той чоловік і почав його бити:
- Хіба я тобі загадував?
Він вирвався, вернувся і каже:
- Як мені іти, що мене б'ють?
- А ти [б], дурню, казав: "здоров, Боже поможи!"
Пішов він, дивиця – чоловік сидить і с..., він і каже:
- Боже поможи!
Той чоловік почав його бити, каже: "Поїж!"
Знов вернувся він, розказав братам, що з ним трапилось, а ті і кажуть:
- А ти, дурню, плюнув би!
Пішов дурень, - коли чоловік вола тяга. Дурень плюнув, - а той і зачав його бить. Він вернувся і каже:
- Як мені іти, що мене б'ють?
- А ти, дурню, узяв би налігач та батіг та й витяг.
Він іде, - коли жінки воші б'ють на вулиці. Він за батіг та туди, і зачав їх бити. Вони вирвались і почали його бити. Він пішов і каже:
- Як мені іти, що мене скрізь б'ють?
- А ти б, дурню, і собі б їм голову підставив, вони б і тобі побили.
Знов він пішов, - коли собака с.... Він підставив голову, а собака йому поsr... голову.

*Записано Я. Новицьким зі слів учня Петра Мощенка,
с. Мало-Михайлівка Олександрівського повіту.*

Ученик Петр Мощенко очень долго отговаривался рассказывать ее, "бо є таке, що не можна казати".

**МІФОЛОГІЧНІ ЛЕГЕНДИ.
РЕЛІГІЙНО-ЛЕГЕНДАРНІ
ТВОРИ (АПОКРИФИ).
ДЕМОНОЛОГІЯ**

134) Март, Апріль і Май

Раз Март Апріля взяв в гості до себе. Апріль зорвався їхать возом, а Март заходивсь та зробив таке, що став сніг і мороз. Апріль вирнувся додому, бо не можна возом їхать.

На другий год дождався время і ну їхать упьять у гості до Марта саньми. Март зробив тепло, і розлились річки. Упьять Апріль вернувся додому.

Зійшовся Апріль з Майом і жаліється:

– Скільки раз зриваюсь їхать до Марта в гості, та ніяк не доїду – ні возом, ні саньми. Поїду возом – зробиться зима така, що ну; поїду саньми – зробиться оттепель і таке, що ні саньми, ні возом.

А Май і каже:

– Я тебе навчу, як доїхати. Зроби так: візьми віз, сані і човин, то тоді доїдиш.

Апріль дождався время і зробив так, як казав Май. Їде саньми, а на санях віз і човин. Март дав тепло, і ростав сніг, тоді Апріль кладе сані і човин на віз і їде. Став упьять мороз і сніг, – Апріль склав човин і віз на сані. А далі ростав сніг, і потекли скрізь балками річки, і не можна їхать ні саньми, ні возом. Тоді Апріль складує сані й воз в човин і таки їде. Приїхав до Марта в гості так, що той і не сподівався. Здивувався Март гостю і пита:

– Хто тебе навчив, як до мене їхати?

Апріль і відповідає:

– Май.

Март і каже тоді:

– Підожди ж ти, Маю, я тобі крильця вшмагаю!

То оттого і тепер часто в маю мартові морози бувають, бо Март і досі сеїдиться на Мая.

Записана зі слів Андрія Іваценка.

с. Ольгінське Маріупольського повіту Катеринославської губернії.

135) Апріль в гостях у Марта

Весняні місяці не живуть в миру. Колись-то, кажуть, Март кликав до себе в гості Апріля. Той і поїхав возом. Март напустив на його дощ. Місив, місив Апріль грязюку та й вернувся. Март заморозив грязь і закидав снігом. Апріль зважився їхать саньми. Пішла росталь, ушкварив дощ і Апріль знов вернувся. Тоді Апріль і хвалиться Маєві: так і так, каже:

– Двічі збірався до Марта в гості і ніяк не доїду: возом – грязь міша; поїду саньми – росталь не дає ходу.

Май і навчає його:

– Як хочеш доїхать, – бери, – каже, – віз і клади на його сані і човен.

Зробив Апріль, як сказав Май, і махнув до Марта в гості. Март напустив сніг, – а той склав віз і човен на сани і поїхав далі. Полив дощ, розлилась вода всюди, – той склав віз і сани в човен і уп'ять поїхав. Приїздить Апріль до Марта, а той і очі витрищив.

– Як ти, – каже, – зрозумів доїхати в таку лиху негоду?

– І не доїхав би ввіки, – каже Апріль, – та спасибі Маєві – навчив.

– Ну, стой же, Маю, я тобі крилечки вбогаю! – каже Март.

С того часу між Мартом і Маєм немає ладу: шо в маю зацвіте або зросте ранне, то мартівський мороз і вигубе.

*Дід Пилип Молодик, с. Ольгінське Маріупольського повіту
Катеринославської губернії. 26 грудня 1876 року.*

Сравн. сходний варіант, записан. там же в сборнике проф. М. Драгоманова, „Малорусск. народн. предания и рассказы” 1876 г., издание Юго-западн. Отд. Императорского Русск. Географ. Общ., стр.16. Я.Н.

136) Десна і Дніпро

(Легенда)

(А)

Дніпро і Десна – це брат і сестра, – були колись люди. Як вирости вони, батько і мати поблагословили їх в дорогу. Змовились вони вийти ранком і полягали спати. Десна любила спати і проспала ранок, а Дніпро проснувся на зорі, порозвертав гори, порозчіщав гирла і зарів степами. Десна проснулась – аж брата нема. Вона пустила ворона вперед і побігла слідком. Летить ворон і як тіко нагоне Дніпра, всякий раз і крикне. Шо поверне Десна до Дніпрового гирла, – то він вбік – і подався далі. Багато раз Десна підвертала до Дніпра, багато раз повертав він вбік (того він такий і кручений).

На ворона напав рябець і давай битися. Чи довго бились, чи ні, – Дніпро добіг до моря. Як почула Десна од ворона, шо Дніпро далеко, – прихилилась до брата і злилась з його гирлами. Тепер вона тече лівою стороною, а Дніпро правою. Де єсть острова і скелі серед річки – там розходиться Дніпро з Десною. Як ясний день, то видно, де Дніпро, а де Десна: в Дніпрі синя вода, а в Десні мов жовта; Десна тече тихо, Дніпро – прудко. Про Дніпра і Десну єсть пісня:

Десна Дніпру рідна сестра,
Десна Дніпра спережала,
Гори, кряжі становила,
Дніпра-брата не спинила;
Ще й ворона посилала,
А в Києві в Дніпро упала...

Жалується Лиман морю,
Шо Дніпро узяв свою волю,
Свої гирла прочищає,
Лиман-море засипає.

*Дід Михайло Антонович Книрик, 92 роки., с. Язикове
(Федорівка) Катеринославського повіту. 2 червня 1886 року.*

137) [Десна і Дніпро] (легенда)

(Б)

Дніпро – брат, Десна – сестра, – обоє діти Лимана. Зостарівсь Лиман і осліп. У Дніпра руки були в шерсті, у Десни ні; вона наділа рукавички вовняні¹ і пішла прохати у батька благословення. Лиман лапнув за руки, – вони в шерсті і поблагословив. Десна тоді пішла вперед і давай становить високі гори та скелі, щоб не було брату проходу.

Прийшов до Лимана Дніпро.

– Благословіть, – каже, – тату!

– Я ж тебе, синку, благословив!

– Ні, – каже, – я не приходив: то вас обманула сестра!

Поблагословив Лиман і каже:

– Ну, доганяй же сестру!

Дніпро порозвертав гори, скелі, догнав сестру і пішов з нею поруч²: він по праву, вона по ліву сторону. Ото що пороги, забори, – то все ставляла сестра, а Дніпро порозвертав і як зарів, – ревітеме поки світ сонця...

Дніпро по правді робе: прочищає глиб, дає дорогу суднам, а Десна ні: вона ставить коси і засовує річку піском. У Дніпра берег бистрий, а у Десни тихий. У Десни більше риби і більше одмітів³. Про Десну та Дніпро співають:

Закладався сизокрилий орел

З гнідим конем:

– Ой ти коню, рідний брате,

Єсть у полі криниченька,

Там холодна водиченька,

Ой хто вперед долетить,

Ой хто вперед добіжить,

Той тому ніжек утне⁴.

¹ Шерстяные.

² Рука об руку, вместе.

³ Загиб в колене реки, где мало заметно течение – тиховод.

⁴ Сломает.

Орел каже, шо вилетю,
А кінь каже, – шо вибіжу.
Орел летить над лугами,
А кінь біжить все кряжами;
Орел летить дібровою,
А кінь біжить дорогою;
Орел летить, – перо звенить,
А кінь біжить, – трава шумить;
Орел летить – преморився,
А кінь добіг та й напився,
Та й напився, – покотився¹.
Засмутився сизокрилий орел,
Та до коня долітає,
Братом його називає:
– Ой ти коню, рідний брате,
Горе ж, брате, без крилечок,
А як тобі без ніжечок:
Даруй мене крилечками,
Шоб не ходить ніжечками.

– Ну, – каже кінь, – коли не справився, оставайся моїм меншим братом.

*Дід Мартин Власович Заїка (Кравець по вуличному), 78 років,
із с.Новий Кодак. Катеринослав, 9 травня 1887 року.*

Какое отношение имеет приведенный отрывок народной песни к Днепру и Десне, дед Заика не мог пояснить; между тем интересное объяснение дал нам другой, 82 летн. старик Степан Власенко, житель приднепровского села Вознесенки, Александровского уезда. По его словам, Днепр и Десна (также брат и сестра), когда шли в путь, то послали вперед первый – „богатырского коня”, вторая – „сизокрылого орла”, чтобы показывали дорогу к морю. Пускаясь в далекий путь, конь с орлом условились: кто из них первый очутится у морской крыницы и напьется воды, тот будет старший, тот отрубит крылья или сломит ноги отставшему. Посланный Днепром конь мчался с быстротой стрелы; ему не препятствовали ни кряжи, ни горы и первый очутился у моря. За ним вслед лился Днепр и, слившись с морем, широко раздвинул берега и заревел порогами. Орла на пути соблазнило гнездо рябца и он схватил птенца. Рябец пустился в погоню, нагнал орла близ Киева и завязалась борьба. Орел крякнул. Следовавшая за орлом Десна подумала, что

¹ „Спочывать лиг, покачався” (Певец).

опережает брата-Днепра, и в этом месте слилась с его водами. Долетая к морю, орел просил у коня пощады – не рубить крыльев. Конь сжалился и при этом заметил: „Будь же ты меньшим братом!”

Я.Н.

138) Орел і кінь

(А)

Ой заспоривсь орел з конем
За полеві криниченьки,
За холодні водиченьки.
Ой хто кого попередить?
– Як я тебе попереджу,
То я тобі копит утну.
Як ти, коню, попередиш,
То ти мені крилля врубиш!
Ой кінь каже: – Я вибіжу!
Орел каже: – Я вилечу!
Ой кінь біжить все кряжами,
Орел летить все лугами.
Що кінь біжить – земля дрижить,
Орел летить – крилом дзвенить.
А кінь прибіг до криниці,
До холодної водиці.
Що кінь прибіг та напився,
Зійшов на кряж, покотився.
Орел летить, долітає,
Коня братом називає:
– Ой коню мій гнідесенький,
Товаришу вірнесенький,
Даруй мене крилечками,
Як я тебе ніжечками.

Дід Олексій Хрисанфович Якуба,

71 рік, с. Варварівка Павлоградського повіту, 14 серпня 1894 року.

139) [Орел і кінь]

(Б)

Закладався сизокрилий орел
З гнідим конем:
– Ой ти коню, рідний брате,
Єсть у полі криниченька,

Там холодна водиченька.
Ой хто вперед долетить,
Ой хто вперед добіжить,
Той тому ніжок утне.
Орел каже, що вилетю,
А кінь каже, що вибіжу.
Орел летить над лугами,
А кінь біжить все кряжами.
Орел летить дібровою,
А кінь біжить дорогою.
Орел летить – перо дзвенить,
А кінь біжить – трава шумить.
Орел летить – приморився,
А кінь добіг та й напився,
Та й напився – покотився.
Засмутився сизокрилий орел,
Та до коня долітає,
Братом його називає:
– Ой ти коню, рідний брате,
Горе ж, брате, без крилечок.
А як тобі без ніжечок.
Даруй мене крилечками,
Щоб не ходить ніжечками!

– Ну, – каже кінь, – коли не справився – оставайся моїм меншим братом.

*Дід Мартин Власович Заїка (Кравець по вуличному), 78 років,
із с.Нових Кайдак. Катеринослав, 9 травня 1887 року.*

140) Десна і Дніпро – діти богатиря Лимана

(легенда)

Дніпро і Десна – це ж були колись люди. Давно, Бог його зна і коли, у богатиря Лимана росло двоє діток – син Дніпро і дочка Десна. Діти повиростали, а Лиман зостарівсь і каже:

– Ну дітки, завтра на зорі приходьте – буду вас благословить! Полягали вони спать. Десна була старша, а Дніпро менший. От Дніпрові і захотілось першому взятъ у батька благословеніє. Вранці, як тіко зійшла світова зоря, він первий пішов до батька:

– Благословіть, тату!

– А де ж, – каже, – Десна? Вона ж старша!

– Та вона спить.

Батько поблагословив. Порозвертав Дніпро гори, порозчищав гирла

і зарів степами.

Проспала Десна зорю, прокинулась, – аж брата уже нема. Вона до батька:

– Благословіть, татусю!

Він поблагословив і каже:

– Біжи, – як обженеш Дніпра, – старша будеш.

Побігла вона і ворона взяла. Високо піднявся ворон і полетів показувать дорогу. Багато раз доганяв ворон Дніпра, багато раз і Десна повертала до його, а все-таки не попередила його. Як почула од ворона, що Дніпро уже далеко, вона прихилилась до брата і злилась з його гирлами. В Десні вода пробілувата, а в Дніпрі ворона.

*Дід Овксентій Федорович Орел, 65 років, с. Кушугумівка
Олександрівського повіту, 29 грудня 1887 року.*

141) Брати і сестра

(А)

Жила вдова на Подолі,
Та не мала щастя-долі,
Тіко мала три синочка,
Три синочка і три дочки.
Дочки зросли, – заміж пішли.
Що найстарша – утонула,
Середульшу – вовки зїли,
А найменьша – заблудилась.
Приблудилась до лісочку,
А в лісочку огонь горить,
Коло огню розбой сидить.
– Добривечер, добрі люди,
А чи добрі, чи лихії, –
Зведіть мене на дорогу,
На зеленую діброву!
– Сідай, дівко, – вари кашу!
Сіла дівка, та все плаче.
– Давай, дівко, вечеряти!
Дає дівка, та все плаче.
– Пора, дівко, постіль слати!
Стеле дівка, та все плаче.
Стали пити, гуляти,
Стали роду питати.
– Ой я роду вдовиного:
Жила вдова на Подолі,

Та не мала щастя-долі,
Тіко мала три синочка,
Три синочка і три дочки:
Сини зросли – в розбой пішли...
Один каже: – Розстріляймо;
Другий каже: – Не займаймо,
Третій: – Зведім на дорогу,
На зеленую діброву,
Та станемо рядочками,
Зацвітемо квіточками:
Ти зацвітеш синенько, –
Я зацвіту жовтенько,
Люди скажуть: травиця,
А то братік, сестриця.

Дід Арсеній Чорновол, 97 років,

с. Кушугумівка Олександрівського повіту, 20 квітня 1885 року.
Ср. Зап. Ю.-З.О.И.Р.Г.О., Киев, 1874 г., II, 543.

142) [Брати і сестра]

Братья идут в разбойники. – Сестра блуждает в лесу, встречает разбойников и просит указать дорогу. – Братья оставляют ее в лесу и после расспросов узнают. – И братья, и сестра зацвели цветами (кровосмешение).

А

Жила вдова на Подолі...

Пояснение. Колись-то діти не вживались дома: було, пани або ляхи заберуть, то вони повтікають і підуть в разбой; додому уже і не показуються. Так і у цієї вдови: сини були в разбої, а дочки поросли без їх. Ото що дівка найшла в лісу разбой – то її рідні брати. Вони з нею мали гріх... Як распитались послі, – пішли вони й зацвіли квіточками: сестра синеньким, а братіки жовтеньким. Ціх квіточек і тепер єсть багато по плавнях і степах; їх звать у нас „братки” (*Viola Tricolor*).

Дід Арсеній Чорновол, 97 років,

с. Кушугумівка Олександрівського повіту, 20 квітня 1885 року.

143) [Виникнення острова Перуна]

(переказ)

(А)

Колись, кажуть, змій був на небі і літав по всьому світу; його всі боялись, а інші і кланялись йому. Як узнав Бог, що йому поклоняються, взяв і пооднімав крильця. Він упав з неба в Дніпро і поплів.

Ідолопоклонці бігли берегом і кричали: „Перуне, Перуне, пріплеви до берега”! Преплів він до острова, і показалаь йому глибока нора; він туди і пропав. Від того часу прозвано і острів Перуновим.

*Дід Тиміш Драган, 93 роки,
с. Аврамівка Катеринославського повіту, 11 квітня 1890 року.*

**144) [Виникнення острова Перуна]
(Переказ)**

(Б)

Кажуть, що Перунового острівка тут не було, а преплив на йому змії відкільсь згори¹. Як плів він, тоді б то, кажуть, однім боком бігли ідолопоклонці і викликали на берег, а другім вийшли назустріч православни і почали молебствовать і заклинать. Де стояли наші с корогвами, тудя він підплив і став. – Змієва нора збоку – от Дніпра; вона, кажуть, була дуже глибока, та після того, як змії згінув – скеля зійшлася щільно, і нори нема. Буть-то так було, а чи правда цьому, не знаю.

*Дід Олексій Курта, 76 років, с. Смольща
Катеринославського повіту, 12 квітня 1890 року.*

**145) [Виникнення острова Перуна]
(переказ)**

(В)

Нізче трохи Орлового, – острівок Перун. Про цей острів ось що чув я від старих людей. Якийсь-то, кажуть, бог Перун плів Дніпром, і його хвилею² викинуло на острів; тут його заховано, а потім откопано. На йому, кажуть, було золота 3 пуда, а сам зроблений з дерева. Від того і острів став Перун. На Перуні, від Дніпра, єсть нора: колись, кажуть, жив там змії, і йому носили людей. Нору звалі Змієвою.

*Дід Михайло Книрик, 96 років,
с. Язиково Катеринославського повіту, 3 червня 1886 року.*

**146) [Виникнення острова Перуна]
(переказ)**

(Г)

Стіко впам'ятку – острів зветься Перуном.

На йому висока скала, а в ній від Дніпрового ходу, – скота³.

До Христового рожденія, кажуть, жив там змії; він гарбав під себе

¹ С верховьев реки.

² Волною.

³ Нора, пещера.

жінок і дівок, а мужей пожирав. Як Христос народився – змія прокляв, а потім звоював його якийсь багатирь.

У змія було, кажуть, три голови і крила. Він як летить – освіщає весь світ, а огонь так і палає.

На Перуні єсть клад. Як був я ще парубком, у нас в слободі жив такий старий дід, шо аж мохом поріс; йому було більше ста год, а звали Степаном Лисим. Це чоловік був ще запорожського звання. Він все, було, розкажує про клад на Перуні, тіко, казав, його страшно брать – заклятий. Про преміту казав так: від голови єсть лощина, а в лощині куц жостіру, отступи від того куца три ступні на полудень і копай: там запорожці сховали каюк грошей і прикрили шкурою. Каюк, казав, такий, шо чоловік десять переїде через Дніпро.

*Дід Лукіян Сотченко, 88 років,
с. Петровське-Свистуново, 13 січня 1885 року.*

147) Могили і долини (походження)

Давно, Бог його зна і коли, жив на світі багатирь і була у його сестра. От багатирь щодня виїздив на охоту та на войну, а сестра зоставалась дома, варила обідать. Та сестра візьми та й зазнайся з змієм. Багатирь шо виїде з дому, то змії і летить до сестри. Змії був дужий, а протів багатиря і в світі дужчого не було. Задумала сестра звести багатиря з світа. Раз приїхав брат додому, а сестра підсіла до його і пита:

– Скажи, братіку, єсть хто протів тебе дужчий?

– Нема, – каже.

– А якби зв'язав руки дротом?

– Розірву і дріт.

– Шо ж єсть таке, чого б ти не розірвав?

– Все порву, а єсть одно, – шовк; шовком якби зв'язав товсто, тоді б... хто його зна!...

– Ну добре, брате, – достану шовку: спробуєш силу?

– Добре, сестро, достань!

На другий день достала вона шовку, а змія сховала під полом. Приїхав багатирь.

– Нумо, брате, пробувать силу, поки голодний!

– Нум.

Сів багатирь на лаві, а сестра давай його в'язать, давай обкручувать руки. Мотає та й мотає, мотає та й мотає; намотала уже так товсто, шо й руками не обніме.

– Ну, братіку, – пробуй!

– Добре, – побачу.

Смикнув він, – не рветься. Сестра тоді:

– Вилазь змію, скоріше!

Тіко шо показав змії голову, а багатирь як напьявся, – так той шовк з шкурою і зліз з рук. Він тоді махнув раз, вдруге, втретє шаблею, – так ті три голови у змія і одлетіли.

– Оттака ти, – каже, – у мене вірна сестра?!

Взяв тоді її за коси, прев'язав дикому коневі до хвоста і пустив... Як поніс же той кінь, як поніс!... Оце де вдариться вона головою, там могила, де вдариться задом, там долина!... Оббіг той кінь півсвіта, розніс маслочки до одного і вернувся. С того часу, кажуть, стали могили і долини...

Довго ще жив той багатирь с конем, і жили вони дружно. Перед смертю став він щодня їздить за сто верст та возить тим конем камень. Навозив і загадує коневі:

– Як помру, – каже, – насиплеш могилу...

Умер він. Кінь насипав зверху його високу-високу могилу і обіклав каменем. В степу, де невеличкі могилки та долини, – то сестри багатиревої¹, а де високі, – то великих багатирів. Тепер, як роскопують великі могили, то находять маслаки чоловічі і кінські; – то багатирів ховали вмісті с кіньми, бо вірно жили. У нас багато могил запорозьких, бо і між ними були великі багатирі.

Давно, ще цей край звався диким степом, чумаки бачили багатирського коня. Їхала, кажуть, валка степом, коли чумаки, глянули на могилу, – аж вискочив дикий жеребець і рже... Побачив чумаків, та як подався, як подався, – мов та птиця!.. Добіг до лісу, став на диби і подався упрять поверх лісу... Де пробіг, там слід: скрізь поламав верхи на дубах. Це він, кажуть, одвідував могилу свого багатиря.

*Дід Сергій Петрович Вовк, 60 років, с. Григорівка на р. Конкі
Олександрівського повіту, 21 листопада 1889 року.*

148) [Змієві вали]

...[Татарські степи були] от Синього моря, та аж туди за запорозьку гряницю – пошти без малу не до Лубнів. Там і досі єсть межа і буде вона, поки світ сонця.

– Вы, диду, сами видели эту межу?

– Бачів своїми очима. Їздили колись в Полтавську губернію. Поминувші ото слободи Пероги, Жуки і пана Замулу, дивимось – коли поперек дороги насип² з хату заввишкі, а задля проїзду прокопано ворота. Насип цей відно скрізь, стіко очими зведешь, аж до Азовського моря...

¹ Могилки стали на тім місті, де дикий кінь пороскидав кісточки змієвої сестри.
Пояснение рассказчика

² Земляной вал.

Оце вам і межа татарська... З того насипу, видно, татари колись і кріпості робили: скрізь покопано... Бог його зна, як воно по книгах, а у нас розказують, що отой ривчак і насип виорано змієм; там як роздивиться, то чисто тобі рилля, тіко вилика; видно де чересло різало і як поличка одвертала скибу.

– Как же у вас, диду, об этом рассказывают?

– Давно, кажуть, ще зараз після Христового рожденія, жили там люди, такі, може, як оце і ми хрищені, а між ними Кузьма і Демьян. Поселився в тій землі змії і став він людей пожирать. Жрав, жрав, собача личина, а далі уже дійшла черга і до Кузька та Демьяна. А вони були казаки силні, та ще й ковалі. Заперлись вони дванадцятью дверима в кузню і давай кувать плуга на його. Виковали плуг такий, що його зворуше з міста пар сорок волів. Приліз змії, давай добірається до їх, давай лизать ті двері. Як пролизав послідні двері, так і сунувсь до їх... Дужі були Кузько та Демьянко, взялися за того змія: один держе за язик, а другий гате вершлягом¹ по голові. От як упоштовали² гаразд, давай змії проситься:

– Пустіть, – каже, – братці: половину царства дам.

– Добре, – кажуть, – тіко давай попереду перемережуємо царство. Взяли тоді накинули йому на шию залізний ретяз, запрягли в плуг і давай орать. Один іде за плугатиря, а другий збоку потягає вершлягом³... Оре змії, аж очі рогом лізуть, аж огнем з його пале. Дійшли до моря. Змії тоді у воду – і давай пить згарячу. Пив, пив та й лопнув. Тоді як полізли з його гадюки, ящірки, черепахи, жаби... Ту реллю і тепер не переїдеш: улучай у ворота.

Таке-то було колись.

– Так отсюда, диду, взялись гадюки, ящирки, жабы?

– А ви ж думали?

– А что же случилось с Козьмой и Демьяном?

– Присвятились. Их і тепер почитають в церквах*.

149) Походження рік, байраків. Керосин (Кузьма і Дем'ян – божі ковалі. Дивовижний змії)

Колись на землі жив змії. Багато він пожрав людей, – бо дужчого його на світі не було. В те время жили Кузьма і Демьян, – божі ковалі. От задумали вони того змія з світа згубить. Змії сунувся до їх, а вони – в кузню і заперли залізні двері. Змії і каже:

– Кузьма-Демьян, божі ковалі, відчиніть, а то ковтну вас с кузнею...

¹ Молот.

² Поподчивали.

³ Ціпом його, клятого, не дошкулишь. *Примеч. рассказчика.*

* Див. примітку № 148.

Ті і одвічають:

– Коли ти силу маєш, пролижі двері: сядемо на їзик і ковтай.

Змій лиже, та й лиже, а святі гріють та й гріють залізо та кують клещі. Пролизав змії двері, всунув язик. Кузьма та Демьян клещами за той язик і почали гатити молотами... Уморили змія, запрягли в плуг, що на дванадцять пар волів, і давай орать. Орали степ вздовш, орали впоперек, і стілко змії не просив – не давали йому ні пити, ні їсти.

– Буде с тебе, – кажуть, – і того жиру, що откохався на людях...

– Ну, – каже змії, – коли так, то перед Страшним Судом освітю я своїм жиром весь світ...

Чи довго ще орали, чи ні, – дійшли до моря. Змій – в море і давай згарячу пити... Пив, пив, випив все море і лопнув... Кузьма-Демьян взяли і закопали того змія під горою. Бог його зна, коли це в світі було, а ось небагато годів, як полився гас³⁴ с тієї гори. Це б то і кінець світа близько... В слободах і тепер не всякий світе гасом, бо він нечистий.

Так от, коли хочете знать, відкіля взялися по степах річки і балки! Кузьма та Демьян поки не заморили змія, – орали глибоко – і потекли річки, а як заморили, орали мілко – і стали балки.

Дід Григорій Омельченко, 80 років, захожий городовик (полтавець), с. Крестовка Маріупольського повіту Катеринославської губернії, 16 травня 1905 року.

150) Походження рік, долин (від гріха кума з кумою)

(А)

Один раз кум с кумою понесли дитину хрестить. От ідуть від попа, а лукавий і давай підталдикувать на блуд... Положили вони дитину на землю і заходились... На тім місті зразу полилась річка, вони і пірнули в бездну. Ту річку і тепер звать Куминою, тіко не скажу вам, в якій вона губернії: кажуть, наче б то в нашій (Екатеринославской).

Тит Карпов Ляшенко, 45 років, с. Томаківка Катеринославського повіту, 27 жовтня 1900 року.

151) [Походження рік, долин (від гріха кума з кумою)]

(Б)

В Полтавській губернії Лубенського повіту, біля слободи Литвяки, єсть балка, звемо – Озниця. Колись через цю балку їхали кум с кумою

¹ Керосин.

від попа. В'їхали в балку, поклали дитину і почали робить гріх. Бог покарав їх, земля розступилась, – і вони загули під землею. Дитину люди взяли. На тім місті і тепер єсть слід, де запала земля.

Михайло Петрович Лускань, 44 роки, захожий із м.Камишни Миргородського повіту Полтавської губернії, 2 листопада 1904 року.

**152) [Походження рік, долин
(від гріха кума з кумою)]**

(В)

Йшли раз кум с кумою від попа на хутір. Вийшли на бугор – нікого не видно. Положили вони охрещену дитину і давай загравають... Далі дійшло діло до гріха... Господь покарав, – пішли вони скрізь землю, а з бугра зробилась долина. Те місто і тепер називається Куминою долиною.

Дід Степан Онопченко, 52 роки., с. Крестовка Маріупольського повіту, 16 травня 1905 року.

**153) Походження могил та їхнє призначення
(звід думок оповідачів)**

(А)

Могилы высокие – это перед потопом люди насыпали, спасаясь от воды; могилы меньшие – насыпали те же люди, но не успели, и их потопила вода.

Джигирь, Самарський, Рибалка, Черновіл та інші діди.

**154) [Походження могил та їхнє призначення
(звід думок оповідачів)]**

(Б)

В открытой степи, на кряжах, в долинах, на склонах гор есть маленькие могилки, – это могилки байбаков (сурков). До 1840-х годов их было много здесь, рыли они норы глубоко, а землю выносили каждый в одно место, отчего и образовались могилки.

Орел, Власенко, Штепа, Савоська та інші діди.

**155) [Походження могил та їхнє призначення
(звід думок оповідачів)]**

(В)

Когда люди жили войною, насыпали могилы на высоких кряжах степи, чтобы высматривать неприятеля. На них ставили веши и при появлении орды и других неприятельских полчищ, веши наклонялись, а предупрежденный народ предпринимал меры обороны или прятался в

лесах, норах, печерах, камышах.

Могилы имели еще и другое значение. Встарину, когда степь была пустынной, люди старались направлять дороги кряжами на большие могилы, издалека указывавшие путь, а на могилах этих запорожцы расставляли „гардоны” (кордоны) для охраны чумаков и других проезжих от нападения татар и турков. Близ таких могил, на дороге, козаки выставляли ратище, простилали войлок и всякий проезжий останавливался и клал, что мог из съестных припасов или деньги на продовольствие сторожевых козаков. Многие могилы получили от этого название *сторожевых*.

Власенко, Гончаренко, Орел, Бутко, Лутай та інші діди.

156) [Походження могил та їхнє призначення (звід думок оповідачів)]

(Г)

Ще до запорожців жив народ не нашої віри. Було як убьють їхнього князя, або умре, то його ховали і насипали високі могили. На таких могилах ставляли каменні баби. Кажуть, як розкопать високу могилу, то там можна найти людські і кінські маслаки.

Єсть ще високі могили, насипані запорожцями, – це сторожеві могили: тут стояла козацька сторожа або, як кажуть, – гардоны. Такіх могил багато біля Дніпра, де жили запорожці, і скрізь, де були їх розгони і урочища.

Андрій Іванович Нагірний 97 років., 1885 рік.

157) [Походження могил та їхнє призначення (звід думок оповідачів)]

(Д)

Господь создал землю, а потім людей, і вони довго жили без сонця. Зжалився Господь над миром і послав святе сонечко. Інчі люди радовались, а інчі не злюбили сонця, почали насипать високі могили, тобто до неба, почали с тіх могил плювать на праведне сонце. Розгнівався Господь, і хто з людей плював, той на могилі і окаменів.

Високі могили, де стояли колись каменні баби, стоять от сотворенія мира. Літ 50, 60 назад на могилах було багато баб, а потім, як почали селиться люди, стало тісно і бабам: їх звезли в слободи і повкопували біля воріт.

Грицько Усатий, 72 роки., с. Маркусове, 1882 року.

158) Каменні баби

Каменні баби – то люди колись були. Їх звали великдонамі, а інче веленями. Це, кажуть, був самий великий і сильний народ і жив він ще

до створення сонця Божого. Як послав Господь сонце, стали великдони виходити на могили, стали плювати на його. Так Господь і прокляв їх. С того часу вони і покам'яніли. У нас цих баб не дуже багато було, а найбільше їх в Таврії: в Васильєвці, Янчікраку і інших слободах¹. Там ними підпирають тини² [та ставлять на воротах]*.

*Дід Яків Рыбалка, 75 років., Андріївка
Олександрівського повіту, 7 квітня 1886 року.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

159) [Каменні баби та їх походження по веруванням народу]

Интересны рассказы крестьян о происхождении каменных баб.

Это, говорят, были такие же люди, как и мы, но окаменели. Было это так. Бог создал людей прежде солнца, жили они в потьмах, питаюсь плодами растений. Но вот явилось солнце. Люди переполошились и чтобы избавиться от солнца, начали выходить на высокие могилы и плевать на него. Бог проклял за это людей, и они где стояли, там и окаменели³ (Несват и Пивень).

Но у этих окаменелых людей, говорят, есть надежда снова ожить, сделаться такими же, какими их Бог создал. На эту тему интересный рассказ сообщает нам Потап Сироух.

Давно когда-то по сторонам проезжей дороги, на могилах, стояли каменные бабы. Случилось человеку проезжать верхом мимо этих могил и застал его дождь. Он – на могилу, сбросил с лошади седло, накрыл половиной бабу, под другую сам спрятался. Смотрит – с соседней могилы идет баба. Подошла и говорит соседке: „У тебя, сестрица, и гости есть”. Тогда обе бабы начали расспрашивать человека, как и что делается на свете. „Носят ли на рождественских святках вечерю?⁴ Ходят ли в гости кум к куму, кума к куме, брат к брату, сестра к сестре? Поют ли петухи?” – „Все это есть”, – ответил человек. Тогда пришедшая баба призадумалась и говорит: „Долго, долго придется нам еще стоять, сестрица”. Сказала это и ушла на свою могилу.

¹ Село Мелитопольского уезда Таврич. губ.

² Плетни.

* Додано до передруку 1912 р.

³ Совершенно сходный вариант нами записан в приднепровском селе Андреевке (Иваненкова) от деда Якова Рыбалки. Эти, окаменевшие теперь, люди назывались великдонами, говорит Рыбалка. Они имели каменные корыта, доили коров и питались молоком.

⁴ В малорусских селах сохранился старый обычай носить, накануне Рождества, вечерю (ужин) т.е. взвар, кутью, пироги к соседям и чаще к родственникам: бабке, крестным отцу и матери, деду. Носят дети, а в обмен получают этот же взвар, кутью, пироги и несут из хаты в хату далее. Детей награждают деньгами, гостинцами.

160) [Мамаї на могилах]

На вопрос, что известно в народе о происхождении могил, он передает легенду, что „до Христова рождения” был потоп; что в тех местах, где вода „застукала людей”, они насыпали могилы, „ховалысь” на них. Сам дед говорит об этом неуверенно, дополняя: „чі правда, чі ні, Бог його зна: чув так”.

– Кто же „мамаив” ставил на могилах? – спрашиваем деда.

– Татари... Вони всі стояли лицем на схід сонця¹ ...

Це були їх боги або сторожі.

– И на всех могилах были мамаи?

– Ні, тіко на великіх. Воно, може, коли і на всіх стояли, та знято і позакопувано в землю. Я ще зазнаю, було, там, де нема мамайя поверх могили, то викопують або виорюють його в землі. Їх не глибоко закопано.

– А куда же они девались с могил?

– Порозбірали пани і мужики². У нас в слободі й досі стоять два мамайя: у Макара Бабака і Микити Логвиненка. Тут по слободах їх мало, а туди, до моря, єсть до пропасти.

– Почему же к морю их больше?

– Там жила татарви сила... Їх степи були от Синього моря та аж туди за запорозьку границу – пошти без малу не до Лубнів. Там і досі єсть межа і буде вона поки світ-сонця.

161) Звідкіля взялись камні

Варвара Великомучениця (оповідання)

(А)

Як жила Варвара на землі, то не було ні одного каменя. Вона була богомольна і праведна, а батько її їз жидів і лютий, як звірюка. Було як

¹ На восток.

² После 1847 г., по рассказам старожилов, в особенности много снято баб по поручению бывшего Екатеринославского губернатора Фабра. Покойный Андрей Яковлевич Фабр, как известно, состоял членом-учредителем „Одесского общества истории и древностей”, и потому лучшие экземпляры каменных изваяний отправлены им в музей Общества, худшие – пошли на фундаменты строений. В то же время, по поручению Фабра, каменные бабы сняты и с могил нынешнего Мариупольского уезда покойным фон-Графом, заведовавшим Великоанадольским лесничеством. Не далее как в 1877 г. нам пришлось видеть массу этих баб в целом виде и обломках в названном лесничестве. Немногие из них расставлены по углам аллей, остальные в беспорядке свалены в лесу. У нас на юге почти каждая могила имеет свою историю, свои интересные предания, легенды; поэтому очень жаль, что, снимая баб, ни Фабр, ни фон-Граф не оставили своих записок для будущего историка. Правда, Фабр напечатал статью „О памятниках некоторых народов варварских, древлеобитавших в нынешн. Новороссийском крае” (См. „Записки Од. Общ. Истор. и Древ.”, т. II, отд. I, стр.42 – 45), но эта статья не дает нам ответа на затронутый вопрос и вообще не имеет за собою строгого научного интереса. Автор.

застане її за молитвою, то зараз і почне бить та мучить. Стіко вже він її не мучив, вона все молиться Господу. От раз застав її на колінах, розлютувався і до неї. Вона навтіки, та в степ. Там паслись вівці – вона меж вівці і заховалась. Прибіг батько.

– Чи не бачили сякої-такої? – пита чабанів.

– Бачили, – кажуть, – меж вівці вскочила і заховалась. – І указали пальцем.

С тії пори чабани і вівці покам'яніли. Ото як случается бачить скелі – стоять мов люди з руками – то чабани, де каміння лежать – то все вівці.

*Баба Марчиха,
с. Ольгінське Маріупольського повіту, 23 жовтня 1876 року.*

162) Звідкіля взяли камні Варвара Великомучениця

(оповідання)

(Б)

На могилі пасла баба овець. Недалеко жиди мучили Варвару. Вона вирвалась і сховалась між вівцями. Стали жиди питать бабу, а вона і показала пальцем. С того часу окам'яніла вона і вівці.

*Трофим Кузьмич Лубенець, 45 років., с.Крестовка
Маріупольського повіту, 8 липня 1905 року.*

163) Походження каміння. Жахливі змії. Полози. Велетні

До Христового рожденья лукавий мав велику силу! Каміння, скелі, печери – це все його робота. В печерах він ховався от Божого гніва, от гріму. Тоді людей ще мало було, іскушать нікого, то він і давай розносить та роскидять по землі каміння: де кине малий камінець – через год виросте великий; де покладе великий – там виросте ціла скеля. Хотілось йому всю землю покрити камінням, щоб ніщо не росло, щоб не жив чоловік, звір, птиця Божя. Тіко не по його вийшло: народився Христос, –зараз же і прокляв нечистого. С тієї пори каміння так і zostались.

Після Христового рожденья в шкалубинах¹ жили змії с трьома головами; вони літали, їли людей і всяку звіряку. Довго вони жили на світі, і може б ще жили, та звоювали їх багатирі-велені. Страшений, кажуть, народ був! Колись вознесенській² чоловік копав колодязь і на дев'ятому сажени глибині найшов такий зуб, шо насилу підняв. Жовтий він, жовтий та місний³, як камінь. Поніс у волость показать, а старі люди

¹ В печерах.

² С.Вознесенка на Днєпре, Александровского уезда.

³ Крепкий.

і сказали: „Це більше нічий, як не веленя...”*

Після богатирів ще жили змії, тіко уже з однією головою. У наших містах, кажуть, жило три таких зміяки: один на острові Хортицькому¹, другий – на Гадючнім порозі², а третій – на острові Перуні, шо нижче [порога] Будила³. Пещери їх і тепер єсть. Ці зміяки похожі на великий гад, тіко шо літали. Крила, кажуть, як у кажана⁴ і покриті лускою⁵. Хвіст довгий, а на кінці мов стрілка з зазубнями.

Їли вони людей і всяку звіряку. Як понаходили сюди запорожці, як почали вони воювать турків та татар, – вони зляку і порозлітались к бісовій матері.

Після зміїв упьять плодились тут полози⁶. Це уже гад недавній, бо і наші покійні батькі бачили. Полоз, кажуть, був гад страшенно довгий, і як обкрутитьця кругом вівці або чоловіка, так і задаве. За людьми він котився колесом, і як хочіш втікти – біжи протів сонця: він не баче.

*Фома Горянець, 73 роки, острів Хортиця, 30 серпня
1886 року, курінь на баштані.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

164) Велені (Великаны)

Бог його зна, чи до потопа, чи до Христового рожденія жили тут великі люди – велені. Їх маслаки⁷ і тепер находять, тіко дуже глибоко в землі. Діди наші було, розказують, шо як стали находить сюди люди, такі, як оце і ми, грішні, то зараз почали орать і сіять. От раз, кажуть, виїхав чоловік с погоничами, запряг вісім пар волів в плуг і оре собі. Коли де взявся з-за Дніпра велень, забрав всіх з волами, з плугом в жменю⁸, ступнув там стіко раз і опинився верст за сто біля своєї матері. Приніс і показує:

– Дивись, мамо, яка мала муравка, а як землю портить.

Мати подивилась і каже:

* К величайшему сожалению, эта находка давних лет погибла бесследно.

¹ О-в Хортица на Днепре.

² Последний порог, иначе – Вильный.

³ Так же днепровский порог, ниже Волнига. Живописнейший из небольших островов Днепра Перун у левого берега против южного конца Таволжного о-ва и дер. Августиновки.

⁴ Летучая мышь.

⁵ Чешуя.

⁶ Разновидность удава.

⁷ Кости.

⁸ В горсть.

– Одниси, синку, де взяв, нехай портить: з неї колись люди будуть. Вернувся той велень і пустив людей на реллю¹, де взяв.

*Макар Євдокимович Пазюк, 80 років, с. Біленьке
Катеринославського повіту, 12 липня 1887 року.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

165) Два каменя „Багатирі”

Росказують старі люди, що колись, дуже в давню старину, зійшлося два багатирі: один став по той (левый) бік Дніпра, а другий по цей (правый): зійшлися та й кричать один другому через Дніпро. Цей каже:

– Уступи міні місто, я посилюсь з своїм народом.

А той каже:

– Ні, я заселю цей край; геть ти відціля!

Тоді багатирь з правого берега й каже:

– Коли так, то давай лучче поміряйся силами: хто кого пересиле, того й земля буде.

– Давай, – каже багатирь з лівої сторони.

Взяли вони, поотколупували з скель каміння однакової ваги, поставали на горі, понад Дніпром – той з того боку, а цей з цього, – і давай шпурлять. З лівого боку як кинув багатирь камінь, то він і впав біля цього берега, в воді, недалеко від Стрільчої скелі; тоді з правого боку багатирь як шпурнув свій камінь, – він так і опинився на тім боці, на сухому березі. Тоді багатирь з лівого боку й гука:

– Ну, коли так, так я піду дальше, а ти заселяй землю.

І пішов багатирь дальше, а цей поселив народ свій і по цім, і по тім боці. На тім каміні, що з лівого боку, і досі zostався слід якраз в тім місці, де багатирь брався руками: так руки й знать, і пальці, і долоні.

Камни “Багатирі”, две огромные гранитные глыбы, лежат ниже скалы “Стрільчей”, один под правым берегом в воде, а другой на левом берегу, на суше. Камни у лоцманов носят название багатирей – “правого” и “левого”.

166) Багатирі

Колись, в давню старовину, зійшлися два богатиря: один с правого, другий з лівого боку, і давай кричать через Дніпро. С правого боку каже:

– Уступи мені місто, – я поселю своїх людей.

А той одвіча:

– Ні – геть ти відсіль: я заселю цей край...

Тоді багатирь с правого боку і каже:

– Давай поміряємся силою!

¹ Взборожденная пахать.

– Давай!

Поотколуповали вони каміння од скель однакової ваги і давай шпурлять... Багатирь з лівого боку як кинув, – камінь так і опинився біля цього (правого) берега. Як шпурнув же багатирь с правого боку, так і вгруз той камінь на тім боці, на сухому.

– Ну, коли так, – каже багатир з лівого боку, – я піду дальше.

І пішов. На тім камені, шо з лівого боку, zostались сліди, де багатирь брався руками: видно і пальці, і долоні.

*Волох Тимофій Каверма, с. Волоське
Катеринославського повіту, травень 1875 року.*

Камни Богатыри – это две гранитные скалы ниже порога Лохана, из которых одна среди реки, несколько ближе к правому берегу, другая на суше левого берега. На языке лоцманов скалы носят название Богатырей “правого” и “левого”.

Такое же название Богатырей носят два камня на пороге Волниге, которым жители приписывают совершенно сходную легенду.

Я.Н.

167) Песиголовці-людожери

Старі люди розказують, шо колись-то було таке времня, шо не було смерті. Тоді замісто смерті жили, кажуть, песиголовці з одним оком. Було песиголовці піймають чоловіка, та закинуть його в яму, та й годують його конфетами та пряниками, поки стане гладкий як свиня. Тоді полізуть у яму, полапають його за боки: чи багато поросло сала! Як до маслака долапають, то значить худий, а як не долапають, то тоді візьмуть чикнуть ножом пальця: як біжить маска, то ще пригодовують, а як ні, то то значить уже годиться на заріз і ріжуть. Звісно, песиголовці: візьмуть та й зідять чоловіка.

Стали тоді люди Бога просить, щоб послав на їх лучче смерть. Бог змиловився і послав страшну смерть з косою. Заходилась тоді смерть біля песиголовців і давай їх перебірають, чисто їх позводила з світу. Тепер, кажуть старі люди, і досі єсть десь та земля, де жили песиголовці, та вже песиголовців осталося мало: поперевадились.

*Записано Я. Новицьким від Герасима Хвоста,
с. Ольгінське Маріупольського повіту Катеринославської губернії.*

168) Песиголовці (А)

Йшла одна дівка в Київ Богу молиться. От прийшлося їй іти через дуже густий та темний байрак. Іде та й іде. Коли дивиться, – їдуть два чоловіка верхами. Під'їхали ближче, дівка глянула, – аж то не люди, а

песиголовці, бо в їх було по одному окові якраз посеред лоба, вище носа. Вона й злякалась. Песиголовці й питають:

– Куду йдеш?

– Йду, – каже, – Богу молитися!

– Наймись, – кажуть, – лучче до нас служить.

Дівка не хотіла, так вони взяли її силою і повели в ліс, до землянки. Ведуть поїд землею та й ведуть. Коли там скрізь кров на долівці та маслаки, а посеред землянки лев на цепу так і клаца зубами.

Привели дівку в кімнату, – коли в однім вуглі пороблені кучки з кілків, а люди так і товпляться та заглядають скрізь кілки. В другім вуглі піч, біля печі сидить старий дід, песиголовець, та все гріє окропи. Біля кучок з людьми скрізь валяються бумажки з канфетів та лушпиння з оріхів, бо песиголовці конфетами та оріхами загодовували людей на сало. От ті два песиголовця оставили дівку дідові, а самі уп'ять поїхали. Як виїжжали, та й приказували дідові, щоб дівку залив окропом, а вона й чула.

Поставив дід дівці голодцю, і давай вона його оплітатъ. Виїла до дна, коли глянє, – аж на дні лежить рука з чоловіка; вона й ложку покинула. Бачє вона, шо киплять окропи, та й каже дідові:

– Давайє я вийму казани з печи, бо ви старі і, може, нездужаєте. Довго дід не давав вийматъ, а далі й каже:

– Виймай.

Дівка вийняла один казан – та як лине на діда, а далі мерщї й другий, – так він тут і скипівсь. Тоді ті люди, шо сиділи мовчки в кучах, пораділи й кажуть:

– Ну, випускай же й нас з неволі, та будемо втікати.

Повипускала дівка людей, і стали вони виходить із землянки. Лев було кинувсь на їх, так вони кинули йому по шматку м'яса; він за м'ясо, – а люди і вийшли. Давай тоді тікатъ. На дорозі попався їм пеньок. Жінки та дівки взяли поскидали з себе хто спідницю, хто керсет, хто разок намиста, хто платок, і одягли його мов дівку, а сами хода відтіля. Вибігли з лісу і подались в Київ, на богомілля.

От песиголовці наловили людей та й ідуть. Дивляться, – аж стоїть наряжена дівка; вони до неї – коли воно пеньок. Песиголовці тоді позаберали одєжу, погналі людей до землянки і кажуть:

– Треба ще раз вернутъся та пошукать, чи нема кого в лісі, шо одєжу заставило, бо тут хтось був. Приїхали, вийшли в землянку, – аж лежить дід обшпариний кип'ятком і людей нема нікогісінько. Вони тоді в погоню. Шукали, шукали і не найшли нікого.

“Вірте, не вірте, а цьому була правда”, – добавила от себя рассказчица.

*Записано Я. Новицьким від Єфимії Боченкової,
село Нескучне Маріупольського повіту Катеринославської губернії*

169) [Жахливий змії]*

Исчезновение острова Дубового на Днепре. Оскудение рыб, зверей и птиц после падения Сечи. Змії. Плач невидимого чудовища.

Покойний Матвій Шут, мій дядько, – був кухарем у запорожських рибалок; вони рибальчили на острові Дубовім, що був тут таки біля Хортиці, та змило водою. Довгий був цей остров: от Вознесенки та аж до Стівпів¹ верств 3 довжиною. На йому росли дуби, груші, і якісь кріпості стояли; був колись і шинок на йому. Після сорок п'ятого году все пішло в Харсон...

Поки козаки жили тут, багато було риби, звіря, птиці і лісу по Дніпру, а на степах такий був комиш, що виїдеш верхи, і не видно. А гаду того!... Були жовтобрюхи, полози, а в печері, що в Вищій Голові острова Хортиці, кажуть, жив Змії. Він нікого не займав і козаки його не боялись. Було, кажуть, вночі змії як засяє, як засяє – так і освіте Дніпро. Він, кажуть, не щоночі і показувався, а так в місяць або неділі в три раз і все біля печери, що і тепер звемо Змієвою².

Як подались відціль запорожці під турка, пішла за ними риба і птиця, звалував і звірь всякий... Після того, кажуть, як зійшли запорожці, тут, по скелях, щось ходило і тужило... Було вночі як заголосе, так аж тіло холодне... А потім с Кічкаського боку³ як почне кидать каміння на Хортицю, як почне, то так те каміння і прикіпа на Чорній⁴ скелі... Сумно і страшно було тоді... Після запорожців остались одні пугачі: по скелях вони і тепер сумують щоночі⁵.

*Дід Йосип Шут, баштан на о. Хортиці, 16 серпня 1887 р.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

170) Полоз

Міні на своєму віку не приходилось бачить полоза, а чув от свого діда. Це, розказував покійний дід, великий гад був! Як було дожене чоловіка, обкрутиться і задаве. Полози жили по степах, по лугах⁶, а найбільш по скелях.

Раз їхали запорожці Дніпром і пристали до берега в Великому Лузі.

* Заголовок поданий Я.П. Новицьким при передруку.

¹ Три огромных скалы среди Днепра, против северной части острова Хортица.

² Пещера в Верхней голове – северной части Хортицы.

³ Правого берега Днепра.

⁴ На о. Хортице, ниже Змиевой пещеры.

⁵ В 1880-х годах действительно можно было иногда видеть, а по ночам и слышать пугача (филина), а теперь он представляет зоологическую редкость Я.Н. (подано в передруку).

⁶ На малоруск. языке “луг” часто употребляется в смысле “лес”.

Між ними був і мій покойний дід. От старі козаки понакладали люльки та й курять, а молодик¹ пішов на охоту. Далі один старий обдивився кругом і каже:

– Стой, братці, – ми молодикові і не сказали, що тут полози: вони задують його...

Пішли вони, – коли так: стоїть він обперся на рушницю, а полоз обкрутився кругом його і рушниці... Як став уже полоз давить, козак дінжал² витяг і засадив в голову. Полоз так і застив³ на йому. Побачив козак своїх і кричить:

– Ой, братці, рятуйте!

Розмotalи вони, глянули, – аж він подавлений і рушниця погнута... В тім урочищі, кажуть, жило чотирі полоза: два старі і два молодих.

Оксентій Орел, 65 років,

Кушугумівка Олександрівського повіту, 28 грудня 1887 року.

Из рукописного сборника Я.П.Новицкого.

171) [Змії на острові Хортиця]

В народной памяти много местных преданий, много легенд отмечено об острове Хортице и его урочищах, о Змиевой пещере.

По сказанию деда Фоки Горянца, после Христова рождения в пещере этой жил трехголовый Царь-Змей, совершавший налеты на чужие страны и вступавший в битву с богатырями-велинами (великанами). По сказанию деда Степана Штепы, здесь, как и по всем Поднепровье, жили великаны, жили богатыри, жили наконец трехголовые змеи... Брошенные у берегов и среди Днепра скалы – это дела богатырской потехи; сохранившиеся в скалах пещеры – это логовища чудовищных змеев...

По рассказам 84-летнего рыбака Осипа Шутя, скалатавшего остаток лет на Хортице, остров этот знают старые люди всюду. В молодые годы бывал он в Донщине, за Кубанью, в Черномории, на рыбных косах Азовского моря, и куда его не бросала судьба, везде находил старых земляков, везде спрашивали его, что случилось с Хортицей, с порогами Днепра; живут ли там потомки запорожцев... В Черномории седой старик спросил его: „Живет ли и поныне на Хортице змий с тремя головами?” И когда он ответил „нет”, старик, покачав головой, заметил: „Правду кажеш, козаче: помандрував він слідком за запорожцями в Туреччину, звалував за ними і звір всякий”...

Дед Осип, передавая рассказы о змеях-богатырях, поясняет, что во всем Запорожье жило три змия, из них один на острове Хортица, другой

¹ Молодой, новичек.

² Кинджал.

³ Захолонул.

на острове Пурисовем, ниже порога Гадючого, где есть пещера, а третий, самый чудовищный и лютый Царь-Змий, – змий над змиямы, – на острове Перун. Последний, говорят, имел два логовища: на Перуне и Стрельчьей скале, что близ порога Лохана. Все эти три змия, летая по ночам, искрами крыльев освещали пороги и ночной путь запорожцев...

Змии жили как богатыри и вступали в битву только с богатырями. Они охотились на людей, одних только запорожцев не трогали, так как и между ними были богатыри и характерники...”

„В скалистых местах Днепра, – передает далее дед Осип, – водились полозы – это самый большой гад. Сам он полоза не видел, но много слышал от дядька своего запорожца Матвия и др. стариков в детстве. Говорят, гад был опасный: будучи голоден, он сползал на дерево и, прикрываясь листвой, бросался оттуда на всякого зверя, какой вздумал бы подойти близко; питался всякой мелкой тварью, но задушить мог и человека и лошадь. Полоз и за людьми гонялся: совется колесом и котится вдогонку. Чтобы уйти от погони, надо бежать против солнца: оно заслепляло ему глаза...”

Водилось здесь множество всяких ядовитых змей и тарантулов, так, что босой ногой, бывало, и не показываешься; теперь остались одни желтобрюхи да гадюки, но и тех мало. Желтобрюхи – гад смиренный, – совсем не кусается”...

„В былую старину, – рассказывает далее Осип, – когда берег Днепра и балки были покрыты лесом, а степи не касался плуг, здесь водилось много диких коней, сайгаков, коз, кабанов, бобров, видних (выдра), сурков, хомяков, зайцев, волков, чекалок (шакалы), лисиц; многое множество также водилось лебедей, журавлей, диких гусей, уток, огарей, бакланов, дроф, тетервей, куропаток, стрепетов и всякой другой птицы, всякого зверя, каким и счету не сведешь... Все это перевелось, ушло куда-то или истреблено. Одних сусликов, говорят, здесь вовсе не было: они появились в 1830-40-х годах с востока в большом количестве, когда стали сеять хлеб. Это было уже за моей памяти, – заключает Осип, – когда они во множестве переплывали Днепр”.

172) [Полоз у Богатиревій балці]

– Тут жив богатирь, тіко не докажу, чи наш він був, чи турьскій... Після того, як богатиря не стало, жили запорожці, а після їх уже – полоз.

– Что же это такое, диду, за полоз был?

– А ви й не знаєте? Такий зачортований гад.

– Как это – „зачортованный”?

– А такий великий! На гадину гріх казать здорова, от у нас і кажуть „зачортована”.

– А вы видели хоть раз полоза?

– Бачів, цур йому¹ ... Як згадаєшь, та і теперь страшно.

– А расскажите, диду.

– Був я хлопцем. Ну, звісно, – яка забавка малому? Дереш було гав, сорок, шулік². От зібралась раз дітей ціла юрба, побрали кійки і гайда до Багатиревої. Прийшли, пороздягались, порозбувались та й давай лазить по дубах. От понадирали повні пазухи яєць та й згукуємось. Зійшлись докупи, похвалились хто стіко надрав і нум додому. Стали добігать до одежі, – коли це воно як підніме голову, як поверне хвостом!... Гульк, – аж полоз... Ми вкрик; та стіко мочі додому. Біжемо, падаємо... Яйця побили, сорочки, штани хлющать, по ногам юшка, шкаралущі... Насилу добігли до села. Досталось нам от батьків... Одежу нам принесли уже третього дні, чі що.

– А как велик был этот полоз?

– Довжінею далеко більше оглоблі, а товщінею як добра кроква. Голова велика, страшна; ротом так, стерво, і воде на людей.

– А проворно двигался полоз?

– Він лізе, кажуть, швидко, як жовтобрюх. Воно не в тім сила, шо швидко лазе, а в тім, шо котиться колесом. Тоді не доводь Господи нікому хрещеному: і конем не втечеш. Від його треба тікати протів сонця – він тоді не баче.

– А бывали случаи, чтобы полоз излавливал кого-нибудь?

– А чом же! Пійма, задаве – та й амініь... Того ж його і боялись люди...

– А чем питался он?

– А так, шо потрапе, те й лопа: пійма ящирку, тхора, зайця – не випусте; пійма ягня – і його ззість.

– Скажите, диду, есть и теперь где полозы?

– У нас Бог милує – перевились, а он на тім боці, у канцирських німців³, там, чутка ходе, і тепер є.

173) [Птахи в народних повір'ях]

Лебеди – ранний весенний перелет лебедей знаменует неурожайное лето. Догадливый хозяин старается сохранить запасы хлеба.

Баклан – когда бакланы остаются зимовать – это предвещает теплую зиму. Плавают они в незамерзающих ополонях Днепра, в особенности в порожистой части. В летнюю пору постоянной спутницей баклана

¹ Ругательное слово, в смысле чорт с ним.

² Коршун.

³ В 1882 г. в окрестностях к. „Канцерки” (кол. Розенталь, смежная с Высшею Хортицею, Екат. у.) и Хортицы действительно носился слух о появлении полоза в скалистой приднепровской степи.

являється цапля. Он хорошо ныряет, ловит рыбу, выносит на поверхность и в этот момент цапля с проворством отнимает и проглатывает.

Утки, крыжни, черята, норци, остающиеся у нас, служат также предвестниками теплой зимы.

Дрофы – такое же замечание относится и к зимующим дрофам.

Орлы, прилетающие к Сретению (2 февраля), тоже предвещают раннюю и теплую весну. По наблюдению старожилов, орлы мостят гнезда в скалах и выводят птенцов до открытия муравейников. „Муравка заїдає орлят”.

Сыч – предвестник семейного несчастья. Когда закричит на хате больного три раза „кукував!” – смерть неминуема.

Аист

Ни братъ яиц, ни убивать аиста не следует – аисты могут поджечь хату. Почитают счастливецом того, на чьей усадьбе поселится аист.

174) Брати на місяці (Каїн та Авель)

(А)

Старший брат Кавель мав велику злобу на Вавеля і задумав убить. Вавель все тікав. Раз Вавель сховався в копицю, а Кавель і підглядів. Пішов він братъ сіна і заколов вилами Вавеля. Заколов і хотів сховати, а Бог і сказав:

– Ні, тепер не сховаєш, а будеш держати на вилах до кінця віку.

І поставив його на місяці, щоб бачили люди.

*Трохим Кузьмич Лубенець, 45 років., с. Крестовка
Маріупольського повіту, 16 травня 1905 року.*

175) Брати на місяці (Каїн та Авель)

(Б)

Великдень – таке велике свято, що не тільки чоловік, а й скотина не повинна їсти, поки не посвящать пасок. Один чоловік не подививсь на це і пішов до світа давати волам сіна, а під сіном спав його брат. Став вилами набирати сіно і заколов брата. Щоб люди калялись за такий гріх, Бог і поставив цих братів на місяці.

*Козак Денис Срібний, 58 років. Захожий із м. Голтви Кобелякського
повіту Полтавської губернії, 1905 рік.
(Повідомив В.Н. Калиниченко).*

176) Брати на місяці (Каїн та Авель)

(В)

В неділю гріх вилами давав скотові. У батька, кажуть, було два сина. Раз у неділю раненько проснувся старший син, взяв вила і побіг скотові давати. Побіг, та на свій гріх... Сіно було в копиці, а там спав менший брат. Розігнався він вилами і заколов брата... Заколов ото і як підняв вгору, так і застив... Шоб всім було видко, Бог взяв і поставив тіх братів на місяці.

Іван Терещенко, 43 роки, с. Краснокутівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії, 3 червня 1905 року.

177) Брати на місяці (Каїн та Авель)

(Г)

У батька було два сина. Він не велів їм ніколи робить в праздники, бо гріх, а вони не слухали. Раз в неділю поїхали вони в степ за снопами. От менший зліз на віз, а старший став подавати снопи. Наклали віз горою і заходились вершити. Старший підняв сніп, а менший став брать, – та упав на вила і заколовся. Бог обох братів так і поставив на місяці.

Дід Юхим Пишник, 63 роки, с. Конські-Роздори Олександрівського повіту Катеринославської губернії, 26 липня 1905 року.

178) Моїсей. Виведення євреїв і циган із Єгипту (Звідкіля взяли пісні)

Пісні – це з Синього моря. Люди не доробили панщини, а Мусій і давай виводить їх з Єгипки. Перви пішли жиди та цигани, а за ними другі якісь люди. Передні вийшли, а задніх море залило. Вони, як і ми, живуть в Синьому морі, складають пісні, списують на камені і кидають нам на берег. Наші люди пісень скласти не тямлять, а окрім морських людей складували ще запорожці про свої вжитки, та і ті вимерли. Їх пісні найкращі! З нашої слободи один чоловік служив матросом в Марнополі. То оце, каже, пьють горілку бурлаки, а на камень дивляться, пьють і дивляться, а потім давай співать бурлацьких...

Дід Гаврило Карпович Карпенко (Рогаченко), с. Аули Катеринославської губернії, 2 липня 1889 року.

179) Христос, проданий Іудою

Як продав Юда Христа, Він взяв і сховався у ясла. Воли їли сіно, та рогами і прикрили Христа. Жиди почали шукать і не нашли. Господь

за те благословив волів, і їх можна їсти. Потім сховався Христос у ясла, де стояли коні. Коні поїли сіно, і Христа стало видно. Господь прокляв коней. Сховався Христос в соломі, а кури греблись та й вигребли... Жиди взяли Христа на муку. Прокляв Господь курячі ноги, і ми їх не їмо, а жиди лопають, аж обсмоктують.

*Трохим Кузьмич Лубенець, 45 років., с. Крестовка
Маріупольського повіту, 16 травня 1905 року.*

180) Чому євреї не їдять свинини (оповідання)

Як шукали жиди Христа, Він сховався в ясла с сіном. Коні зверху виїли сіно, а Він сховався глибше. Того м'яса коней не їдять. Кури стали гребти сіно і вигребли. Жиди уловили Христа і почали мучити. Христос сховався в соломі. Свіні почали рить та й зарили Христа глибше. Тим тепер жиди падкі на курятину, а свиней не їдять.

Нам, хрещеним, Бог благословив свинину, оттого ми і святемо сало с паскою.

*Баба Марчиха,
с. Ольгінське Маріупольського повіту, 23 жовтня 1876 року.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

181) Іуда і Пилат

Юда був жидівський митар. Пожаднився він на гроші, продав Христа за 30 сребренників. Раз Христос вечеряв в лісу з апостолами, а між ними затисався і Юда. Прийшли жидівські розбойники і не знали, хто між ними Христос. Юда поцілував Христа, і ті взяли Його на муку. Взяв Юда ті сребренники і пішов купувать товару. Оце до якого жиди не прийде, то той і прогана з лавки:

– Геть, – каже, – розбойник: у тебе гроші в крові!

Стіко не носився Юда з грішми, – ніхто не бере; взяв він та й повисився на осіці.

Пилат був царь. Жиди привели до його Христа, а він і не схотів судить.

– Пустіть, – каже, – це чоловік невинний!

Жиди розлютовались, кинули Пилата в огонь, а Христа распяли...

*Дід Яків Ралка, 81 рік, с. Бурлацьке Олександрівського повіту
Катеринославської губернії,
7 квітня 1905 року.*

182) Чому горобці зимують у нас (оповідання)

Як роспинали Христа, горобці кричали: „Жив! жив! жив!” Жиди почали ще гірш мучити. За те Господь прокляв їх і не позволив їм літати

в теплі сторони. Восені, як бувають жидівські кучкі, то і вони кучками літають. Зімою їх багато погіба: мерзнуть.

*Баба Марчиха, с. Ольгінське Маріупольського повіту,
23 жовтня 1876 року. Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

Про злих духів

(А)

183) Походження чортів

На небі був чорт, та й той упав на землю. Упав, роздивився, – нема нікого. Він до Бога:

– Дай мені, – каже, – Господи, військо.

Бог і каже:

– Вмочи в воду руку, тріпни – і буде тобі військо.

Той послухав, і чорти так і посипались.

Тепер дітям не велять тріпати мокрими руками, щоб не распложувать чортів, бо їх і так до бісової матері.

*Трохим Кузьмич Лубенець, 45 років, с. Крестовка
Маріупольського повіту, 16 травня 1905 року.*

(Б)

184) Задуми диявола

Як прогнав Бог диявола з неба, став він прохатъ, щоб дозволив верховодить людьми. Бог не позволив. Почав диявол огризатъся:

– Я слухатъ не буду!

– А я буду побиватъ грімом.

– Я під камень сховаюсь.

– Я і там найду.

– Я під чоловіка: ти пожалієш чоловіка і мене не убьєш.

– Чоловіка убью і пустю в рай, а ти згинеш.

От грози бувають пожари: то диявол сховається в хату, а Бог убьє його і спале. Буваєть, шо грім чоловіка убьє. Це значить, чоловік не успів перехреститъся, а диявол і сховався під його.

Як грім загремить, треба зараз хреститъся...

*Дід Григорій Омельченко, 80 років, захожий городовик
(полтавець), с. Крестовка Маріупольського повіту
Катеринославської губернії, 16 травня 1905 року.*

(В)

185) Чорт у вигляді вихора

Як схопитъся вихор, треба хреститъся: то летить чорт. Раз ішов чоловік степом, а перед ним схопився вихор. Чоловік і кинув в його ніж. Вихор

розійшовся. Прийшов чоловік додому, слуха, – шось на печі стогне. Глянув, – коли там сидить чортяка, а в ребрах ніж.

– Ну, – каже, – чортом менше стало!

Перехрестився, а чорт в димар – і був такий...

Як побачиш вихор, – хрестись або кидай ніж, сокіру, вила – так годиться.

*Трохим Кузьмич Лубенець, 45 років, с. Крестовка,
Маріупольського повіту, 8 липня 1905 року.*

(Г)

186) Бог, Христос і диявол

До Христового рожденія у Бога з дияволом була росписка: поки чоловік жив, – він божий, а як помре, – дияволів. Бог положив ту росписку в скриню і кинув її в Ордань-річку. Народився Христос. Прийшло время хреститься. Він пішов до Ордані і прийняв хрещення. Став виходить з води, – Ордань загорілась, згоріла і скриня з роспискою. Пішов Христос в ад за душами, а диявол і не пуска:

– У мене, – каже, – росписка єсть...

– Ну, покажи! – каже Христос.

Лукавий пірнув раз, – не найшов, пірнув вдруге – не найшов, пірнув втретє, – а Господь і заморозив Ордань на три аршина. Товкся той лукавий, товкся і пробив лід рогами... Вискочів з води, – а Ордань уп'ять замерзла... Надворі мороз, вітер, аж дух забива. Лукавий змерз, хотів у воду, – так лід товстий. Він і остався мерзнуть. Христос пита:

– А шо, достав росписку?

– Нема.

Взяв і повипускав душі с пекла.

От Водохреща до шести неділь баби не ходять прать сорочок, бо гріх: як баба ляпне сорочкою, то чорт і вскоче в ополонку. Хай лучше чорт мерзне: менше людям шкоди.

*Дід Василь Ващенко, 52 років, село
Крестовка Маріупольського повіту, 16 травня 1905 року.*

187) Чорти і табачники

Умерла в чорта мати. Він положив її і позганяв всіх чортів плакати. Зібрались курії з трубками і нюхарі з ріжками. От курії сіли в один ряд, біля чортової матері, а нюхарі в другий. Курій що потягне з люльки, то й плюне чортової матері міжи очі, та всю її і обплювали. Нюхарі сидять собі смирененько, та котрий потягне з ріжка табаки, то сльози котяться, ніби плаче. Дивився, дивився чортяка та й каже:

– Добре оце діло нюхать табаку: і себе повеселиш, і по другому

заплачеш.

Дознались люди, що чортяка похвалив нюхарів, та й давай і собі товкти табаку та потягують із рїжка, як ті чорти, що за чортячою матерію плакали.

*Записано Я. Новицьким зі слів Максима Євсєєвича Лисенка,
м. Олександрівськ Катеринославської губернії.*

188) Пустельник

Колись-то в запорожських пущах жив пустельник. Довго він там жив і стало йому скушно: не їсть, не п'є, не молиться... Прикинувся лукавий чоловіком, приходе:

– Чого, пустельнику, журился?

– Того, – каже, – шо один в пущах: скушно!

– На тобі каламарчик з порошком: понюхаєш, – буде наче вдвох.

Пішов нечистий. Пустельник смикнув носом раз, вдруге, втретє – чхнув, і стало йому весело... На другий день уп'ять іде нечистий:

– А шо, – каже, – як?

– Весело, – каже, – наче вдвох!

– На ж тобі зілля і трубку: покуриш – буде наче втрєох.

Пішов. Покурив пустельник і повеселішав ще дужче. Приходе нечистий на третій день.

– А шо, – каже, – як?

– Весело, – каже, – наче втрєох.

– На ж тобі каламарь с каплями: як вип'єш – буде наче вдесятьох.

Пішов. Випив пустельник, і стало йому наче вдесятьох: – як заспїва, як загра, як підніме поли... – пішов гопака навприсядки...

Лукавий приносив тютюн і горілку, бо це його вигадка.

*Записано Я. Новицьким зі слів Оксентія Орла, с. Кушугумівка
Олександрівського повіту Катеринославської губернії.
28 грудня 1887 року.*

189) Чорти і водосвяття

(А)

Як святять воду на Водосвяття (Крещение), то чорт вискоче з води, сяде на березі та й плаче. Плаче він сидя і не йде в воду до тїї пори, поки хто почне в річці прать ганчірки. Як тіко яка баба ляпне ганчіркою по льоду, так він і вскоче. Баби тоді й кажуть:

– Як би нам обійтись, шоб довго не йти на річку прать ганчірок: хай би чортяка гірше змерз.

*Записано Я. Новицьким в Маріупольському повіті
Катеринославської губернії.*

190) [Чорти і водосвяття]

(Б)

Як святять воду весною, то чорт вискоче та й плаче, сидя на березі, де бува багато народу, й вижида времня, поки хто скупається. Хто стрибне в воду або ввійде тіко по грішне тіло, то чортяка тоді зрадіє, заригочиться й собі плиг в воду.

*Записано Я. Новицьким в с. Вознесенка
Олександрівського повіту Катеринославської губернії.*

191) Душа в народному уявленні

(А)

Душа виходе с тіла невидимим голубом. Живе вона в хаті шість неділь, а послі ведуть її янголи на небо цілий год, поки проведуть через усі дванадцять метарств. Далі ведуть уже її куди Господь призведе за її діла на цім світі, – чи в рай, чи в пекло.

*Баба Катерина Козлиха, 74 роки, с. Кушугумівка Олександрівського
повіту Катеринославської губернії,
28 липня 1894 року.*

192) [Душа в народному уявленні]

(Б)

Душа людини похожа на бжолу. Вона не виходе с хати до сорока днів і живе паром з гарячого хліба або з окропу. Як милостину хочеш подать, то давай гарячим хлібом: піде за душу. Так і панахида: неси в церкву гарячий книш або паляницю, а холодного, а найпаче купованного, не неси, бо піде марно.

*Баба Катерина Семенівна Чумаченко, 75 років, с. Маркусове
Олександрівського повіту Катеринославської губернії,
4 липня 1904 року.*

193) [Душа в народному уявленні]

(В)

Душа, – мов муха велика, тіко не так гуде. Душу можно побачить тоді, як кінчається шоста неділя. Мене навчили люди і я своїми очіма бачила душу покойної дочки Параски. На кінці шостої неділі, звечора, поставила на покуті канун, засвітила лампадку і сіла на всю ніч доглядать душі. Сидю собі та й сидю.

Тіко шо заспівали перві півні, аж ось вилетіла с-під ікони муха і давай по хаті густі. Літала, літала, – та до того кануну, і давай смоктать... Насмокталась, загула – і опясть за ікону.

Перегодя трохи опясть загула по хаті і опясть до того кануну вдруге, втретє... Як стало на світ благословиться, загула та муха так голосно та

жалібно, що я аж заридала... Загула, – та в двері, і с того часу я уже тієї душечки більше не бачила і не чула.

*Баба Марія Фоминишна Білоконка, 68 років,
м. Олександрівськ, 14 листопада 1904 року.*

194) [Душа в народному уявленні] (Г)

Як розстається душа с тілом, то її попережаються ухватить лукаві... Тоді підступають три янголи і геть проганяють лукавих. Тоді беруть тую душу і скрізь водять та показують, яке вона добро зробила. Як давала милостину, – ведуть у горницю, де накриті білою скатерттю столи, і там сидять всі убогі, а перед ними всяка харч. Потім лукавий показує їй всі гріхи і всіх людей, перед ким вона провинилась. Душа тоді баче все, що робила змалку і до смерти... Потім через шість неділь підхватять ту душу янголи на крила і несуть на восток: там їм треба пролетіть всі, стіко єсть, метарства.

Душа чоловіка похожа на голуба, тіко її не видно; на голуба похожі і янголи: вони білі і невидимі. Голубів гріх їсти, – це душі померших людей...

*Катерина Навроцька, 45 років,
м. Олександрівськ, 14 листопада 1904 року.*

195) Мандри душі по митарствам і відплата за гріхи в загробному житті

Великий гріх за душогубство, злодійство, за блуд, а найпаче за блуд брата з сестрою, батька з дочкою або кума с кумою. Великий гріх і тому, хто зневажає неньку. Як помре чоловік, то душа 40 днів остається на землі і 40 днів скитається, поки пройде 20 митарств. Тіко не всяка душа дійде до Бога на 20-те митарство! Грішну душу провожають два ангола, а третій діявол. Той ангол, що жив на землі, веде душу с правого боку і несе книжки про добрі діла; той, котрого Бог послав з неба за душею, – веде з лівого боку, а сатана ззаду несе 20 книжок, де списані гріхи. На однім митарстві питають про душогубство; на другім про блуд; на третім – за гріх протів батька, неньки; на четвертім – про злодійство, а далі про всякі інчі гріхи. На кожнім митарстві діявол вичитує, чим душа грішна, а анголи про добрі діла. Душі душогубів, блудників, злодіїв і за гріх протів матері рідко випускають с кигтів лукаві. Будуть там душі сидіть до Страшного Суда або поки хто з родичів не одмоле гріхів.

Тепер, кажуть, у пеклі тіко один Іуда остався, а остальні душі, які були, Христос повипускав на волю тоді, як Сам воскрес із мертвих. Сидить, кажуть, окаянный Іуда у пеклі, на дверях, і все трусе тією калиткою з грішми, шо продал Христа.

Тяжко буде грішнім на Страшнім Суді! Хто коней крав, – стоятиме перед ним цілий табун. Буде він водить їх та вертатъ хазяїнам, а ті скажуть: „нащо вони тепер нам: багатій сам”. Хто кому мішок борошна не віддав, – буде носить в зубах і просить: „візьми!” – „Нашо воно мені, – одвіте той, шо позичав, – носи, коли треба”.

Душогуби, блудники, великі злодії і ті, котріх прокляла мати, підуть в ад на вічну муку і за ними Іуда зачине двері.

*Баба Варька Грапиха (Кропива), 60 років,
с. Крестовка Маріупольського повіту, 9 листопада 1904 року.*

196) За прокляття дітей немає прощення

(А)

Раз за верстаком сиділа ткаля і впустила човник; впустила та й каже:
– Підніми, синку, човник!

Хлопчику було п'ять год. Не послухав він або не почув матері і поліз на піч граться. Давай його мати клясти...

Вибіг той хлопчик с хати та й нема і нема його додому. Шукала мати день, шукала два, шукала три, – нема! Вона до попа.

– Іди, – каже, – хоть край світа – найдеш.

Ходила вона ходила, – нема. Пішла до манахів.

– Іди, – кажуть, – хоть край світа, – найдеш.

Іде вона та й іде, іде та й іде. Дійшла на край світа; дивиться – високий димарь, а над ним висить хлопчик догори раком. Вона і пита:

– Чия то дитина?

– Була, – кажуть, – у цього хлопця мати-ткаля; вона його прокляла і буде дитина мучиться ні за що, поки не зуздрить матір.

Ударила мати себе в груди і пішла скрізь землю, а хлопчик упав в димарь. Такіх матерів, кажуть, і Господь не приймає...

*Баба Варька Грапиха (Кропива), 60 років,
с. Крестовка Маріупольського повіту, 9 листопада 1904 року.*

197) [За прокляття дітей немає прощення]

(Б)

У однії ткачихи був невеличкий хлопчик. Заставила вона його сукать цівки, а він і не схотів. Вона давай клясти... Потім випустила човник і сказала: „подай”! Не схотів він і подать. Кляла вона його, кляла, а потім і сказала:

– Шоб тебе чорти взяли!

Хлопець вискочив с хати, вихор схопився і поніс... Летить той хлопець і кричить:

– Ой пропав же я, пропав: прокляла ненька!

Проклятих дітей багато на світі єсть: вони несчастлині. Кажуть старі

люди, що вони являються уночі. Хто догадається, – накине на дитину хрестик, – диявол і отступе. Хто не догадається, – дитина затужить і йде до лукавого.

Матерям, що проклинають дітей, прощення от Бога нема.

*Баба Орина Іщенко, 50 років, с. Крестовка
Маріупольського повіт,
16 травня 1905 року.*

198) До крещення слід охороняти дитину від викрадення дияволом

У одній жінки родилась дитина і осталась на ніч нехрещеною. Баба пішла додому, а роділя загасила каганець і заснула. Нечисті і підмінили дитину: своє поклали в колиску, а те взяли. Стала мати годувать те чортиня і ніяк не нагодує: раз поз раз кричить, просе їсти та росте, як з води йде... Баба догадалась і навчає роділю:

– Як вийдуть, – каже, – всі с хати, – вийди і ти, а потім заглянеш в щілину, що воно буде робить.

Та так і зробила. Глянула в щілину, – коли дитина встала с коліски, звисила ноги і давай гойдаться та співають. Мати зашаруділа біля дверей, – а воно опять в колиску і почало плакать. Тоді баба і каже:

– Виріж дванадцять різок-одноліток, винеси дитину на перехрестну дорогу і бий, стіко мочі!

Та винесла і почала бить: бьє, а воно кричить, бьє, а воно кричить... Де взявся вихор, а відтіль нечистий і гука:

– Не бий, перестань, сяка-така... возьми своє, верни мое!

Матері під ноги так і упала її дитина. Чорт підхватив своє і закрутився дальше вихром. С того часу баба уночі не одходить от дитини, поки не уведуть в хрест.

*Баба Орина Іщенко, 50 років, с. Крестовка
Маріупольського повіту,
16 травня 1905 року.*

199) Оповідання замиравшого человека (чому не всі повинні їсти яблука до 6 серпня)

Один чоловік замерав. Як опинився на небі, до його підійшов старий дід і давай показувать, де шо і як. Ідуть вони з дідом, – коли ось така сила дітей, така сила, шо і не зглянеш. Став чоловік придивляться, а потім і пита:

– Чого воно, діду, так, шо інчі дітки граються яблучками і радуються, а інчі без яблук і гірко плачуть?

– Е, – одвітує дід, – котрі дітки радуються, ті щастливі: їхні батьки і матері терпіли їсти яблук до Спаса, поки освятять; ті ж дітки, шо плачуть,

не удостоїлись яблучок, бо їх родителі забули про померших дітей і їли яблука до Спаса.

У кого дітки мерли, не годиться їсти яблук до Спаса: за це великий гріх.

*Трохим Кузьмич Лубенець, 45 років., с.Крестовка,
Маріупольського повіту, 10 серпня 1905 року.*

200) Не плач по мертвому; мертвець в гостях у дружини

В одній жінки умер чоловік. Як почала жінка плакати, та не багато плакала – три години. От раз в жнива поїхала жінка з сином і невісткою косить хліб. Син косе, а мати з невісткою в'яжуть снопи. Дивиться жінка, – коли щось іде попід нивою і прямо до неї. Вона синові й каже:

– Бач, синові, ото чи не батько йде, – чисто він.

Син і відповідає:

– І видумують Бог зна що; ви вже виплакали за ними очі, то вам так і здається, що батько.

Підходить чоловік ближче і вже біля воза. Глянули, – аж і справді батько. Вони й полякались. Приходить він, поздоровкався і каже:

– Боже допоможи!

– Спасибі!

– Ну, що ж, стара, дождалась мене? Потім плакала, поки зтягла з ями, а тепер прийшов до тебе помогати хліб зібрати.

Взяв косу і давай косить. Як махне, як махне – так весь хліб зразу і викосив, і пов'язав, і в копи поскладав. Тоді й приказує жінці:

– Іди додому та вари вечерять, а ми приїдемо.

Війшла жінка в село і давай бабам розказувати, що її чоловік в гості прийшов. Баби не повірили було, а вона й каже:

– Як буде він їхати з степу з сином, то углядите сами і тоді скажете: чи брихала я вам, чи ні.

Увечері дивляться люди, – коли й справді їде. Вони до його в хату. Почали його питати, як і відкіля взявся. Він і почав розказувати:

– Йшов я, – каже, – дванадцять днів землею та дванадцять білим світом та й дійшов до старої.

А далі почав уговорювати людей, щоб не плакали по мертвяхах, а то за те великий гріх; краще, каже, спомняти Царством Небесним та вічним покоем, то душі буде легше. Багато дечого він там совітував. Вже смеркло. Люди поросходились по домах. Син з невісткою послались спати надворі, а стара з старим zostались в хаті, а синові приказала – гляди, каже, погляди у вікно, щоб чого не було. Ліг син, заснув перший сон, прокинув і до вікна. Гляд – мати сидить з батьком за столом, а він, взявшись під щок, все щось розказує їй та рукою махає. Ліг син і вп'ять

заснув. Прокинувся, подививсь в вікно – сидять батько з матерью і балакають. Ліг він і в третій раз проснувся. Гляд, – коли мати лежить на полу, а батько розирвав їй груди і живіт і давай витягувать кишки. Син тоді до людей і давай сусід скликать. Поки люди зібрались, заспівали півні, а мертвяк де й дівся. Заховали тоді матір і деякі баби заклились не плакати по чоловіках.

*Записано Я. Новицьким від Єфимії Боченкової,
село Нескучне Маріупольського повіту Катеринославської губернії.*

201) Мертвий коханець

З однію дівкою ночував парубок. Дуже вони любилися і уже хотіли браться. От парубок захворав та й умер. Як почала тоді по йому дівка тужити: туже та й туже день і ніч. От раз лягла вона в половнику і хлипа. Коли слуха, – іде шось.

– Чого це ти по міні тужеш?

А вона й пізнала по голосу, шо то був її полюбовник. Зраділа вона та й каже:

– Як міні не тужити, коли дуже жаль.

Він тоді й приказує:

– Піди, – каже, – та позабірай в хаті все своє придане і підемо зо мною.

Вона схопилась, вбігла в хату, забрала все, шо було її в скрині, віддала йому, а він поскладав усе на білу коняку і каже:

– Іди ж за мною.

Повів її на кладбіще. Вліз він у яму, потяг з собою кожух і давай його на шматки рвать. Порвав кожух, вхопив платки і давай і платки шматать на кусочки, а сам аж зубами скригоче. Небагато вже приданого зоставалось йому шматать, а вона злякалась та хода додому. Порвав, пошматав він все, та за нею. Став уже доганять: от-от вхопе, а вона з себе спідницю; порвав він спідницю і уп'ять за нею; вона з себе сорочку та далі; поки пошматав він сорочку, а дівка і опинилась в хаті. Він прибіг, та під вікно й кричить:

– Ну, щастя ж твоє що втекла: знала б ти, як по мертвому плакати! Перестала з тії пори дівка плакати і все минулось.

*Записано Я. Новицьким зі слів дівки Настасії Явдокименкової
20 лютого 1876 року, с. Ольгінське Маріуп. повіту Катер. губернії.*

202) Вовкулаки¹ (А)

Вовкулака не звір, а чоловік, зроблений вовком по злобі. Раз їхала свадьба, а спереду дружка галдовник. Доїхали до водяного млина, і

¹ Оборотни.

захотілось дружкові похвастатись. Спинив коней, та як крикне на млин: „Тпру!” – млин той і став. Мирошник теж був галдовник, вийшов та й собі: „Тюуу! тю! тю!” Свадьба та зразу і розбіглась вовками!

Як найдеться чоловік, та одробе, то вернеться людьми, а як ні, – вовками зостануться навіки.

*Трохим Кузьмич Лубенець, 45 років., с.Крестовка
Маріупольського повіту, 18 липня 1905 року.*

203) [Вовкулаки]

(Б)

Один чоловік розповідав, як він був вовкулакою. Парубком, каже, я любив дівку і не схотів її взяти. Вона пішла протів Великодня до знахуря, а той і обернув мене вовкулакою. Ідуть люди с церкви, несуть паски, а я біжу з села вовком. Люди за мною с ціпками, гоняться, тюкають, кричать: „Вовк! вовк! ловить його, бийте!” – Я все чую, все розбіраю, і паски мені хочеться, та мову одібрало: вовк, та й тіко! Побіг я в ліс і сховався. Ночної доби найшов я вовків, став розбірати їх мову і бігати у шкоду. Так минуло два года. Раз виголодались ми і побігли в слободу. Вскочив я в кошару і давай перекидати овець через тин: кидаю я, а вони підбірають... Збіглись собаки, почали гавкати, вить... Потім де взявся ярчук, та до тих вовків – і порозганяв їх к нечистій матері. Остався я один в кошарі, а собаки гвалтують та виють.

Хазяїн кошари був знахурь. Перед світом вийшов він, глянув на мене і зараз догадався, що я не настоящий вовк, а вовкулака. Вирізвав він три бича і заходивсь біля мене... Репіжив же він мене, репіжив, аж поки шкура лопнула. Я тоді вовчу шкуру геть с себе і став, як і тепер єсть, чоловіком. Одягли мене люди, обули і пустили додому. Не багато ж я і йшов додому, – півгоду...

*Дід Григорій Омельченко, 80 років, заможний городовик
(полтавець), с. Крестовка Маріупольського повіту
Катеринославської губернії, 16 серпня 1905 року.*

204) Відьми

(А)

Відьми бувають рожденні і роблені. Од їх велика шкода людям: то коров доять, то портять, то закрутки крутять в хлібові. Хто закрутку скосе, у того буде руки, ноги крутити, або нападе різачка, живіт болітиме. Узнати можна відьму в Великдень: в заутрені вона цілує замки в церкві. Можна ще узнати, як скот виганяєш в череду. Розговівшись паскою, не бери ціпка, а вигонь скот мечиком із терниці, що коноплі труть. Відьма забіжить перед тебе і спита: „Хіба у тебе ціпка нема?” Це буде відьма.

Відьми бояться собак ярчуків¹, а малих щенят душать. Як хочеш вигодувати ярчука, викопай яму, посади собаку і накрий осиковою бороною. Годуй до году: тоді відьма не задушить.

*Трохим Кузьмич Лубенець, 45 років, с.Крестовка
Маріупольського повіту, 16 травня 1905 року.*

205) [Відьми] (Б)

Що відьми єсть на світі – цьому правда. У нас в слободі пішла жінка капусту поливать і поспорилась з бабою Комониною. А жили вони по сусідськи. Поспорились вони, та й нужди мало. У тієї жінки було дві корови і обидві багато давали молока. Прийшли ті корови з череди, і давай жінка доїть їх. Одну здоїла як слід, а друга пручається, б'ється, не підпуска і близько... Встала жінка на другий день, пішла до коров і уп'ять одну здоїла, а друга не далась; так недоїною і випустила ту корову в череду.

Пішла та жінка до баби ворожки і почала їй хвалитися про своє горе. Та й пита:

– А скажи, молодице, нема у тебе злобителів? Не полаялась бува с ким?

– Ні, – каже, – на днях полаялась з бабою Комониною.

Тоді ворожка і навча:

– Як вернуться з череди корови, то прив'яжи ту, що не дається, і надій хоч ложку молока... Тоді розігрій сковороду, як можна дужче, та молоко те і вилий. Що с цього вийде – побачиш...

Жінка так і зробила. Тіко що заскварчало те молоко на сковороді, аж ось і Комониха в хату біжить. Вбігла, стогне, та до печі:

– Ой, лихо, що це ви робите!... Вийміть, та й вийміть скоріше це молоко, бо мене за серце пече...

Жінка вийняла сковороду, а баба посиділа, поки молоко захолонуло, і вийшла с хати. С того часу корова стала доїться, як слід...

Баба Комониха померала тричі і дуже важко хворіла. Первий раз умерла, і баби заходились її банить. Вона тоді як схватиться, та за ними... Вдруге умерла і оп'ять порозганяла бабів... Потім лягла на лаві, вкрилась і давай кричать не своїм гласом: „Прийміть сир!..”, „Винесіть молоко!..”, „Геть приберіть з очей сметану!..”. Як умерла втретє, баби ждали, поки захолонула, а тоді вже скоріше до попа і давай ховать, щоб не ожила втретє...

*Олександра Савченко, 20 років,
із села Тарасівки Катеринославського повіту, 28 лютого 1912 року.*

¹ Помесь собаки с волком; собака с волчьим зубом; шенок, родившийся единственным, считается ярчуком. В воспитании и охране такого щенка до возраста принимается особая заботливость. Ярчук не боится волков и опасен для ведьм. Таково народное понятие о ярчуке. Я.Н.

206) Відьми на Лисій горі

В одного чоловіка була жінка відьма. Як тіко прийде глупа ніч, він проснеться, – а жінки біля його й нема; оглядиться, а хата на зашипці, і сіни на засуві, а нема її. Він і дума собі: давай вислідю.

Раз прикинувся сонним і діждав до півночі. Жінка встала, засвітила каганець, достала з полиці каламарчик з якимсь-то знадобьям, взяла черепочок, влила туди з каламаря того знадобья, насипала сажі, розмішала, поклала сірки і кукурвасу¹, скинула сорочку з себе, поклала на постелю, накрила рядном, а сама помазала собі віхтиком з черепочка під обома руками та й вилитіла через комін в димарь.

Чоловік схватився, намазав і собі під руками, та й сам вилитів за нею. Летить вона, а він за нею, а він за нею. Пролетіли вже всі села і города, і стали долітати до Києва, якраз до Лисої гори. Дивиться чоловік, – аж там церква, біля церкви кладбище, а на кладбищі відьмів з відмічами що й щоту не складеш, і кожний з свічкою, а свічки так і палають. Оглянулась відьма, – коли за нею й чоловік її летить; вона до його, та й каже:

– Чого се ти летиш? Ти бач, стіко тут відьмів; як побачуть, то вони тобі і дихать не дадуть, так і розірвуть на шматочки.

Потім дала вона йому білого коня, та й каже:

– На-ж тобі цього коня та тікай мерщї додому.

Сів він на того коня і зразу опинився дома. Поставив коня біля сіна, а сам пішов у хату і ліг спать.

Вранці встає, – коли і жінка біля його лежить. Він тоді пішов навідатися до коня. Прийшов, – коли на тім місці, де в'язав коня, прив'язана біля сіна мотузкою здорова верба, з котрої здрана кора. Ввійшов у хату і хвалиться жінці, що заміз коняки стоїть дрючок.

– Візьми, – каже жінка, – той дрючок та заховай в повітку, а то відьми побачуть, то буде тобі лихо, а вночі встанеш та викинеш його через поріг, то не буде нічого.

На другу ніч він ліг спать, а в півночі проснувся і пішов в повітку. Тіко шо вишпурнув дрючок за поріг, – а з його як зробиться кінь, як залопотить, як залопотить вулицю, та хто його зна де й дівся.

*Записано Я. Новицьким від Єфимії Бочонкової, село Нескучне
Маріупольського повіту Катеринославської губернії.*

17 лютого 1876 року.

207) Покарані відьми

Кум з кумом збалакались, та й каже один другому:

– Шо воно значить? Піде жінка з дійницю доїть корову, то й не надое як слід: нема молока.

¹ На вопрос: что такое кукурвас? – „Те, що в чернило, мабудь, іде,“ – был ответ.

Кум і відповідає:

– А ти знаєш що зробишь?

– А що?

– Засядь, – каже, – відьму.

– Як же її засідать?

– Зроби з однолітньої осики борону, постав її біля корови, де вона ляга, а сам сядь за бороною, з лівого боку, та як почувіш, що вона прийде, стане доїть, то замічай тоді, куда її тінь пада. Тоді візьми та й ударь навідлі (от себе) по тині, а сам вхопись руками за неї та й держи, не пускай.

Послухав він кума, зробив з осики борону, сів за нею збоку, досидів до глибокої ночі (полноч) і піймав собаку. Тоді втаскав її в хату і почав бити; б'є, а вона то кішкою, то собакою перевернеться. Що їй робить? Узяв та й одрубав на лапці два пальці. Тоді відьма стала уже так як і слід жінкою і почала проситися:

– Пусти, – каже, – поки й вік не буду доїть твоєї корови.

Пустив він, а жінка й пішла додому. Пішов той чоловік до кума, – коли його нема дома, а кума сидить сама, і рука в неї ганчіркою замотана. (А це була та відьма). Давай вона просить його:

– Не кажи та й не кажи ні чоловікові й нікому, що ти вловив мене і пальці одрубав.

Кум і послухав її. От раз прийшлося йому йти уночі вулицю, а відьма навязалась на його собакою, сіла йому на плечі, і давай він возить її, а додому ніяк не втрапе. Довозив, поки півні заспівали, а вона тоді його й кинула. Став він кумові казати: так і так, відьму возив до світа, посміялась проклята.

– Піді ти, – каже кум, – вночі до перелазу, де тин з тином сходиться, візьми оцю вуздечку, сядь біля перелазу і сиди; як покажеться чия тінь, то ти навідлі кинь вуздечку та й зловиш її.

Він так зробив і вловив коняку. Сів тоді на неї і давай їздить та бігати на всю прить. От уже до того доганяв її, що не здужа і підійти і пустив тіко живу та теплу. Вона пожила три дні і вмерла.

Пішов той чоловік уп'ять до кума радиться і розказав, що відьма вмерла того, що він заїздив. (А то була вже друга відьма). Кум йому й говорить:

– Достань же ти на сю ніч негодного камня, що з млина (з коша), та піді до попа і попроси, щоб він увів тебе у вівтарь, поставив на камені та обвів кругом тебе хрестом тричі; тоді стань на камені навколішки, накрійся сковородою і стій цілу ніч у церкві, а то відьми будуть сю ніч шукать тебе, щоб задавить, бо їм треба взяти з тебе жовчі та крові і помазати її, щоб ожила.

Пішов він до попа. Піп обвів його тричі хрестом і став він у церкві під

залізним небом (сковородою) на всю ніч.

В тій церкві, якраз посередині стояло і мертве тіло відьми. Відьми вночі давай ходять та шукать чоловіка. Шукали, шукали, були вже по всіх усядах, уже й ворожили, – не найдуть. Тоді пішли вони у море, на дно, там єсть такий камінець, що все зна, і давай його питать. Він і каже: – Чоловік той стоїть на каменній горі, під залізним небом, котрого й у світі нема.

Уже вони і у Києві були, уже вони були і на Осіянській горі і скрізь, – не найшли. Діждались до світа, заспівали півні, отперли чоловіка з церкви, і він пішов собі додому. Відьму так і заховали.

*Записано Я. Новицьким зі слів шкільного сторожа Герасима Хвоста,
с. Ольгінське Маріупольського повіту Катеринославської губернії.
("Чув поміж хлопцями як був парубком і пас волів
в с. Миколаївці Маріупольського повіту").*

**УРОЧИЩА, БАЛКИ,
РІЧКИ, СКЕЛІ, ОСТРОВИ,
МІСТА І МІСТЕЧКА
ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ**

ПРАВИЙ БЕРЕГ ДНІПРА

208. Балка Гадюча у порога Гадючого на Дніпрі (Про безліч гадів в давнину. Легенда про Змія)

В старі годи, по бальці Гадючій, був густий дубовий ліс і скрізь понад балкою росли груші і кислиці. В бальці стіко водилось гаду, шо страшно було і ходить. Восени, тоді саме, як гад поховається в нори, ходемо, було, по груші і кислиці. Отсе, було, як прогорнеш листя під деревом, то так і нагребеш мішок груш. Та ще й груші не які-небудь: мнякі та добрі.

Ще, кажуть, в Гадючій бальці водились полози, а низче порога Гадючого, на острівку, була, та і тепер єсть – скота (пещера, нора), де жив Змій с трьома головами; його всі боялись... Оце як летить, то так весь світ і засяє! Це було давно. Зміїв, кажуть, водилось тут три: один на Перуні (остров), другий на Гадючому порозі, третій – на острові Хортиці. На Хортиці, якраз в Висчій Голові, єсть і тепер глибока скота; ми її так Змієвою і звемо.

Супротів остріву Пурисового, шо низче порога Гадючого, покопані городки (редути), де, кажуть, война була, а ще низче, де Старий Кронцвей (меннонит. кол. Кронцвейде), скрізь по піску багато невеличкіх могилок; вони всі мов обкладені камінням. Як був я малим і пас німецьку череду, то було часто находю мідні стрілочки: після великого вітру або після дощу, так і лежать, було, поверх піску.

Дід Фока Горянець, 71 рік, с. Вознесенка Олександрівського повіту Катеринославської губернії. 10 серпня 1886 року.

Небольшие могилы, о которых упоминает рассказчик, разбросаны на песчаном склоне к Днепру, а некоторые расположены попарно. Если взять в соображение, что на ближайшем острове Пурисовом в 1877 г. отмыта течением толща человеческих костей на значительном песчаном пространстве, то нельзя не прийти к догадкам о существовавшем здесь некогда побоище. Местность эта, во всяком случае, является интересною и достойна серьезного исследования.

Я. Н.

209. Балка Бабурка і давні її мешканці

На бальці, шо звемо Бабуркою, жив запорожець Бабура. Там, кажуть, колись і річка була глибока та очеретувата; була риба і раки, було звіра і птиці багато. Біля Бабурки і на Хортицькому острові жили запорожці Шевці, Довгалі, Громуха, Кучугура, Головка, та ще деякі. Як закупили німці бабурську землю*, то котрі хазяйовиті козаки, – перебравлись в

слободу Вознесенку¹, та в кріпость², а котрі бурлаки та рибалкі, – жили вік біля Дніпра. Швець, Довгаль – це великі приятелі моєму дідові. Розказував покойний батько, що попервах в Вознесенці було всього-навсього 13 хат і всі запорозькі. Тоді, було, до діда з'їжаються запорожчі гулять відовсюди: з балки Біленької, с-під Лисої Гори, Крутого Яру, з Великого Лугу. В Крутім Яру жив бурлака і характерник Камінник с Харсуном. Ті, кажуть, багато грошей вивезли с Польші. Камінник подався в Чорноморію, а Харсон остався в Крутому Яру. Скушно стало одному, а тут ще і пани гонять; він кинувся в г. Олександрівск і пристав до Василя Ляшенка. Багато грошей було у Харсуна! Як умер, – зажив тоді Ляшенко і з мужика став купцем! С цих козацьких грошей пішли жить сини і унуки Ляшенка.

Дід Степан Власенко, 86 років, с. Вознесенка Олександрівського повіту Катеринославської губернії. 25 лютого 1890 року

210. Балка Бабурка та р[ічка] Середня Хортиця

(За спогадами старих менонітів)

На этой балке жил запорожец Бабура, отчего и балка получила название Бабурки. Этой балкой течет в Днепр и р. Средняя Хортица.

О Бабуре сохранилось много воспоминаний. В 1789 г. меннониты по прибытии застали его вблизи Днепра. Он был заслуженный казак, жил в доме, обставленном оружием и хорошим хозяйством, имел хороший фруктовый сад и к нему жившие здесь простые запорожцы-рыбаки относились с особым уважением³. Одевался он по-казацки, носил хорошо отточенные усы и на голове чуприну. Когда явилась первая партия меннонитов на остров Хортицу*, он приехал к депутату Гепнеру познакомиться, а на следующий день на обзаведение прислал ему по паре гусей, уток и кур. По приезде немцев, однако, он оставался недолго, распродал лошадей, скот и переселился в Черноморию*. Последовало за ним немало и других казаков, обитавших в Великом Луге.

В то время на гористом склоне к Днепру, неподалеку от балки Бабурки, было брошено много казацких усадеб, с хорошими садиками, откуда меннониты брали молодые деревья для посадки.

¹ Ближайшее к Александровску село.

² Александровск.

³ По исповедным росписям Покровского Собора в г. Александровске за 1782 – 1785 г., видно, что на р. Средней Хортице был поселок и дача “Его светлости, князя Потемкина”, где жил поручик Иван Бабура с женою и сыном. В поселке Средняя Хортица отмечены “малороссияне козацкого звания: Сероштан, Задирака, Шаповал, Моисей Бабура, Кузьма Шугай и Андрей Верба”. Впоследствии, жители поселка, из боязни закрепощения, переместились в воинскую казацкую слободку Нескребивку (Вознесенку, Александров. у.) и в посад Александровск, нынешн. уездн. город.

Река Средняя Хортица была в то время хотя и узка, но глубока, рыбная, поросшая непролазным камышом. По левую сторону р. Средней Хортицы на степи, обращенной к Днепру, уцелели четырехугольные окопы, вроде редутов. На этих местах, говорят, запорожцы ставили стожки сена и окапывали рвами, в предупреждение от степных пожаров.

На балке Бабурке, близ впадения ее в Днепр, была русская слобода, которая переведена в другое место после 1803 г., когда на той же балке, в одной версте от Днепра, основана была меннонитская колония Бурвальд (в народе Бабурка).

Ниже балки Бабурки жил запорожец Громуха¹. Он некоторое время жил еще после 1803 г., так как немцы помнят его, как зажиточного и хлебосольного соседа. Бывало, кто запоздает по пути из Высшей Хортицы в Низшую, то всегда найдет у него ночлег и гостеприимство, так как степь была покрыта рослой травой и кустарниками, где водилось много волков и потому была небезопасна. Случались в то время нередко и разбои.

Записано Я. Новицьким за розповідями менонітів колонії Бурвальд Юліуса Петкау – 86 років, Абрама Левіна – 78 років та колонії Острів Хортиця Івана Гільдебрандта – 63 роки в травні 1887 року

211. Річка Нижня Хортиця (Зміна населення)

За оповіданнями старих мешканців та архівними дослідженнями

После падения Запорожской Сечи в 1775 году, на речке Нижней Хортице доживали свой век б. ч. семейные казаки – Леонтий Попович, Федор Задерака, Максим Нечепий, Фома Самарский и др., занимаясь рыбной ловлей, охотой, пчеловодством и скотоводством, нагуливая по преимуществу хороших верховых лошадей. Под 1780 годом в делах Покровского собора г. Александровска, впервые встречаем мы “Слободу Любимовку, Екатеринославского Наместничества, Его Светлости князя Григория Александровича Потемкина, заселяемую у р. Днепра, при речке Нижней Хортице с правой стороны”. В 1783 году, по данным того же собора, Любимовка отнесена “Ее Сиятельству, графине Катерине Васильевне Скавронской”, имевшей громадныя поместья на левой стороне Днепра, на речке Конке². В 1784 г. Любимовка считалась в Хортицком приходе, с церковью в слободе Новогригорьевке – (Хортице

¹ На острове Хортице, близ паромной переправы, сохранилось название Громушиной балки и скалы. Здесь, передают старожилы, казак Громуха держал ватагу рыбаков, здесь же стоял его рыбацкий кош. *Я. Н.*

² До 60000 дес. при слободах – Ново-Григорьевке, Больше-Екатериновке (Кушугумовка), Мало-Екатериновке (Краснокутовка), Царицыном Куте (Подстепное), Веселой и Хитровке. Поместье это первоначально именовалось также “дачей Его Свет. кн. Гр. Алекс. Потемкина”.

тож), кн. Потемкина, на р. Верхней Хортице¹, а в 1789 г. имела собственный молитвенный дом во имя святителя Николая. Настоятелями молитв. дома были: в 1789 и 1790 г. – польский выходец, священник Петр Оводовский и с 1791 по 1801 – ваоахский выходец, священник Михаил Андреев. В 1801 г., по купчей, земля графини Скавронской (с 1799 г. по замужеству – графиня Литто) Любимовка перешла помещику Тайному Советн[ику] Михаилу Павловичу Миклашевскому, в то время Новороссийскому губернатору. По этому случаю, управляющий имениями графини Скавронской на р. Конке, Тит. Сов. Митроф. Свяягин, донося Преосвященному Афанасию, епископу Новороссийскому и Днепровскому, о данной ему владелицей доверенности перевезть крестьян из Любимовки на левую сторону Днепра, – просил разрешения на перенесение молитвенного дома в слободу Веселую². В 1802 году, вследствие Высочайшего Именного Указа, данного Экспедиции Государственного Хозяйства, Опекунства иностранных и Домоводства, земля при селе Любимовке, в количестве 12223 д., перешла от Миклашевского по купчей меннонитам в количестве 150 семейств, переселенным по Высочайшему повелению “из Хортицких деревень”, и в пользу этих же покупателей остался и молитвенный дом³. В 1803 г., заняв берега Н[ижней] Хортицы, меннониты поселились на левой стороне ее, против пепелища Любимовки – справа. Речка Нижняя Хортица берет начало у колонии Шенеберг (Смоляная) и течет на протяжении 15 верст. Балка, по которой течет Н[ижняя] Хортица, носит название Капустянки. По рассказам старожилов, в балке этой в свое время запорожцы имели левады и разводили капусту, а отсюда осталось за нею и название.

При впадении р. Нижней Хортицы в Днепр, она глубока и рыбна на протяжении менее версты, далее же в степь в летнюю пору почти высыхает. В весеннее половодье широкая при устье долина речки заливается версты на две и получает название лимана ; в это время с Днепра заходит много рыбы, по преимуществу корохов и лещей для терки, и поэтому здесь бывает большой улов. При ловле русские рыбаки употребляют невода и сети, а меннониты охотятся ружьями и остами (острогами).

В 2-х верстах от Днепра, в степи, с балкой Капустянкой справа соединяется другая глубокая и живописная балка Колючая. По

¹ Ныне на этом месте две богатые меннонитские кол. – Хортица и Розенталь.

² В ответ на это, Консисторией поручено было Мариупольскому Духовному Правлению представить справку о количестве душ в слободе Веселой и ближайших к ней деревнях, – но ответа последнего при деле нет (Арх. Покр. соб.)

³ Подл. купч. креп. хранится в Хортицк. Вол. Правлении.

преданиям, такое название балка получила потому, что прежде в ней кустились терновник и шиповник, а открытые склоны ее поросли были ползучим травяным растением якорцами (*Tribulus terrestris* L), почему для босоногих пастухов была непроходимой.

Над балкой Колючей, слева, на склоне, уцелели следы редута, валы которого имеют в длину 70 и ширину 40 шагов, что представляет уклонение от типа часто попадающихся здесь Миниховских укреплений, б[ольшей] ч[астью] квадратных.

Рыбаки д.Разумовки говорят о существовании в обеих балках запорожских кладов.

15 сентября 1884 г.

Я.Н.

212. Урочище Царська Пристань

(Правий берег Дніпра навпроти західної частини острова Хортиця)

Урочище при Днєпрє названо Царскою Пристанью* потому, что в 1790 году и позже в том месте был склад казенного (Царского) леса для роздачи переселявшимся меннонитам-немцам. Екатерина II повелела дать каждому хозяину на постройки домов и др. хозяйственных обзаведений по 100 сосновых 4-х метровых (24 аршина длины) колод и др. лису. За лес этот немцы обязаны были заплатить деньги в казну в течении 10 лет, но так как в промежут[ок] этого времени было несколько неурожайных годов, немцы просили продлить срок уплаты, и им дана была отсрочка еще на 15 лет.

Таким образом немцы расплатились с казною через 25 лет. С этой поры местность названа Царскою Пристанью и под этим именем живет и по сей день. Помимо ходящих рассказов, об этом у некоторых старожилов-немцев сохранились записи.

После бывшего склада казенного леса, на этом самом месте существовал и теперь [существует ?] лесной склад частных лесоторговцев.

Урочище Царская Пристань расположено при устье балки, тянущейся версты две с лишним от речки Нижней Хортицы, на которой расположена колония меннонитов под этим же именем. В старые годы, именно до 1845, этой балкой при значительном поднятии вод весною всегда направлялось стремительное течение Днєпра (Старого) и таким образом между балкой этой, соединявшейся с р. В[ысшей] Хортицею с одной стороны и Днєпром с другой, всегда образовывался остров, который старые русские рыбаки называли Малою Хортицею. После сильного наводнения в 1845 году, когда при разливе балки постр[ада]ла колония Высшая Хортица, немцы перегатили ее несколько, и теперь ее

засыпано песком [...]>* поднялось против прежнего уровня. При весеннем разливе Днепра теперь всегда вода доходит в балку почти до плотины.

*За розповідями менонітів Острів-Хортицької колонії Петра [Відта?], 96 років та Івана [...]** 63 р. 7 серпня 1887 року.*

213. [Урочище Царська Пристань]

Далее дед коснулся Днепра и его островов. Против деревни Маркусовой и ниже к Кичкаской переправе, к острову Хортице, говорит он, во многих местах дно загромождено дубовыми колодами и брусьями, доходящими до громадных размеров. По словам его и друг. рыбаков, колоды и брусья эти почернели от времени и достают их ежегодно, в продолжении чуть не ста лет¹. Как попали колоды на дно реки, нетрудно догадаться, имея впереди порог Гадючий (Вольный). Но что это за отборный дубовый лес? Интересуясь этим вопросом более 10 лет, я расспрашивал многих рыбаков и, если не получил прямого ответа, то во всяком случае догадки их сводятся к одному и тому же, что затопленный лес принадлежит "Царской Пристани, времени Екатерины II". Если принять во внимание известную "Екатеринославскую днепровскую верфь"² существовавшую в 1796 – 1797 годах, в 2-х верстах ниже настоящей колонии Кичкаса³, то нельзя не придать особого значения этим догадкам.

214. Урочище Біляй. Піски

За Розумовкою, не більше як з версту, біля Дніпра, єсть урочище Біляй; в цім урочищі був колись густий ліс і жили запорожці Біляї, або Білівці, від того воно так і прозвано. Недалеко від Біляя єсть друге урочище Канівське, – там жив козак Канівський.

Розказували колись старі люди про губернатора Матлаша⁴ Ця земля, де тепер Бабурка, Розумовка, Біленька і інші слободи, була вся його, вона

* Текст не прочитується.

** Прізвище не прочитується.

¹ Толчя.

² В 1875 году в моем присутствии рыбаки вытащили на берег острова Расстебина (против Вознесенки) почерневший дубовый брус до 5 аршин длиною и до [...] арш. в поперечине; в 1878 году пришлось видеть на Александровской лесной пристани Д.В. Пчелкина черную дубовую, колоссальной толщины колоду, добытую рыбаками также в Днепре.

³ Скальковский. Опыт статистич. описания Новороссийского края. – Ч. 1., стр. 115; архив Покровского собора в Александровке.

⁴ Миклашевський, Михайл Павлович, Тайн. Советн., Екатеринославський губернатор, – 1801 – 1804.

досталась йому за безцінок від Розумовського* і Каменського*¹. Шо за добрий, кажуть, чоловік був губернатор Матлаш, так таких рідко і земля роде. Раз, кажуть, об'їзжав він степ і наткнувся на землянки в урочищі Біляї.

- Шо тут за люди живуть?
- Запорожці!
- Може, чорноморці?
- Ні, пане, – чорноморці в Чорноморії, а ми за порогами.
- Так запорожців уже нема!
- Вони єсть, пане, та не стіко, як було... Ми запорожцями були, запорожцями і помремо.
- Чи так, то й так! Хто ж вас тут поселив?
- Сіли, пане, землянками, як ще земля була козацька!
- А живете чим?
- Ловим рибу, плодим скот, коней, бжолу.
- А сієте шо?
- Хліб на степу, а біля хат – тютюн, капусту, соняшники, баштани...
- І ніхто вам не запреща?
- У вашої милості, – дай вам Господь довгого віку, – стіко землі, шо добрим конем за день і не оббіжиш.
- І то правда!.. Ідїть же, братці, жить до мене в Біленьку, пороблю вам хати: у мене салдат не будете давать, а в вольніх слободах беруть; не будете і панщини робить.

Вони послушали і переселились. Правда, старі жили вольно, а дітям їх прийшлося уже не так: із вольніх козаків та й стали крепаками. Як там кажуть: "У панів широкі ворота входить, а узькі виходить", – так було і

¹ В "Екатеринославском Юбилейном Листке" 1887 г. стр. 63, сын бывшего губернатора, Андрей Михайлович Миклашевский, сообщает любопытные сведения о ценах на землю в конце прошлого и начале текущего столетия. "По предложению двух фельдмаршалов Каменского и Разумовского, отец мой купил у них жалованные земли, в количестве 60000 дес. степной и луговой земли в Александровском и Екатеринославском уездах по 25 к. ассигнациями за казенную десятину". "Продал колонистам Хортицкого округа, где населилась Капустянка (Блюменгорт), Бабурка (Бурвальд), Устровик (Нейостервик) около 12000 дес. по 2 р. 50 к. за десятину".

В переводе на серебро, земля куплена по 7 к., продана по 72 коп. за десятину. Мы имеем копию купчей, совершенной тем же Тайн. Сов. Миклашевским 15 Октября 1802 г., из коей узнаем, что "доставшая ему по купчей крепости земля от Ее Сиятельства Графини Катерины Васильевны Литто, при даче Нижней Хортице, она же Любимовка, 12223 дес., продана им переселяемым из Хортицких деревень 150-ти семействам меннонитов за 24 руб., ассигнациями", при чем издержки 1230 р. 33 к. приняты Миклашевским на свой счет. Таким образом, земля в количестве 12223 д., на наши деньги перешла меннонитам за 6227 р. 28 к. или, считая десятину в 57 к., а с расходом – в 54 коп. серебром. Я. Н.

тоді: на якого пана землі жили запорожці, – за тим їх і записали в ревизію. С тих козаків Біляїв розвелось в Біленькій стіко, шо на собаку кинь, в Біляя влучешь. Запорожці Біляї жили ще, кажуть, в Великому Лузі, шо тепер Канкринська плавня, в урочищі Холуюватуому, шо супротів Наливача.

Дід мій, Трохим Пазюк, жив землянкою там, де тепер німецька слобода Низча Хортиця, біля лиману; і його переселив в Біленьку губернатір Матлаш. “Іди, - каже, - діду, до мене в слободу доживать віку!” Послухав дід, та ось і нашого роду розвелось тут чимало.

Там ще, за Розумовкою, біля урочищ Біляя і Канівського і упять біля Крутого Яру єсть піски, а на тіх пісках або люди жили, або ж військо стояло: скрізь печища, черепки та маслаки. Там находили стрілки вугласті, гвіздки, кулі, кремення, а іноді і гроші, Бог-зна колишні.

*Дід Макар Юхимович Пазюк, 76 років,
с. Біленьке Катеринославського повіту,
12 липня 1887 року.*

Пески, о которых упоминает рассказчик, действительно представляют интересную стоянку древнего человека. Местность эта осмотрена нами несколько раз. Печища, – это следы костров; они возвышаются то там, то здесь на большом песчаном пространстве. По исследовании открытых песков от д. Разумовки до урочища Крутого Яра и раскопкам кострищ оказалось, что все они состоят из кучи золы, премешанной с обугленными костями четвероногих и черепками. Тут же, вблизи кострищ, и везде на песку разбросаны черепки глиняной посуды. При раскопке небольшого усеянного черепками бугра нами найдена разбитая амфора тонкой работы: с узким горлышком, двумя ручками, с заканчивающимся острием доньшком.

Кроме того, при осмотре местности 2 мая 1887 и 26, 27 марта 1888 года около урочищ Беляя, Каневского и Крутого Яра нами найдено более 10 наконечников бронзовых стрел, несколько кремневых стрел и таких же ножей, 2 свинцовые пули грубой отделки, несомненно запорожских, несколько ружейных кремней.

На песках попадают также медный шлак, бусы зеленого и синего стекла, кусочки медной проволоки, кусочки закругленного, на подобие проволоки, зеленого и синего стекла вроде изломанных браслет, грузила красной глины, раковины речных и озерных моллюсков (черепашки), наконец клыки дикого кабана. Последние чаще попадают вблизи кострищ, между костями других животных. Тут же изредка попадают и человеческие кости.

Из монет нам не пришлось найти ни одной, а найденные ранее

пастухами, по рассказам разумовского старика Кирилла Коваля, сбыты в свое время местным евреям- кабатчикам.

Повторяем, – пески правого берега Днепра, ниже острова Хортицы, представляют обильную почву для научных изысканий.

1 мая 1889 г.

Я. Н.

215. Лиса гора, Крутий Яр і Канівське¹. Криниця Андрія Первозванного. Клади

Лису гору далеко видно і з степу, і з плавень. Веселе місто! Глянеш відтіль – як на долоні все: і Дніпро, і плавні, і слободи! На цій горі скрізь пісчани кучугури та ями, мов кріпость яка! В однім місті єсть криниця, – то, кажуть старі люди, викопав якийсь пустельник Андрей Первозванный. В старі годи тут були пущі великі і він собі молився. Потім на Лисій горі жили запорожці, жив там і мій батько, а потім почув, що степ став панський, – він і перебрався хутором в Великий Луг.

Колись було люди находять в піску багато креміння, стрепен, куль (пуль), стрілок і всяке залізо. Це ж все козацьке добро! А то раз в Лисогорській заборі рибалка найшов кусок маслака, видно, з ноги, такий, що в три пуда не вбереш²! Бог його зна колишне воно, і що то за звірюка була!..

Жили ще запорожці і в Крутому Яру, що біля Лисої гори, і в урочищі Канівському. В Крутому Яру – ліс, кручі і таке місто затишне, що Бог його зна де вже такого і найти! В Яру і побіля Яру запорожці, кажуть, всю зіму пасли табуни коней і скот. У їх тут були і хати, і землянки, і садки, і пасіки. Уже слободи почали селиться за Катерини, уже відовсюди і козацтво перебралось в Чорноморію, а в Крутому Яру ще багато оставалось запорожців. Так в землянках і скалатали останній вік. Багатий і хлібосольний був народ!.. Полягло все, тіко памнять осталась, та ще, кажуть, допропасти в землі лежить нерушимих кладів. Гроші деякі люди находили і розжилися, тіко таяться... Давно колись в Крутому Яру шось тужило, – сумно було, а тепер сумуют, та тужять по козаках пугачі!..

В Канівському, що од Яру, близьче до Хортіци, – і там густий байрак, і там, розказують, єсть клади. За Канівським, близьче до Розумовки³, на пісках, було багато печищ⁴, а біля їх находили здоровенні червоні тикви;

¹ Все эти урочища находятся между с. Бельным и колонией меннонитов – Нижней Хортицей.

² Кость эта (осколок бедра мамонта) доставлена нам и передана в Областной Музей имени Поля в Екатеринославе. Я. Н.

³ Дер. Разумовка, основанная после 1778 г. графом Кириллом Григорьевичем Разумовским, последним Гетьманом Малороссии.

⁴ Следы кострищ.

ці тикви не схожі на наші: вони вишиною з аршин або й більше, з двома вушками, а дно гостре¹. Бог його зна, як його і ставляли люди на землю...

*Дід Василь Іванович Джерелівський, 84 роки, с. Підстепне
(Царицин Кут) Мелітопольського повіту Таврійської губернії,
10 січня 1885 року.*

216. Лиса гора і криниця Андрія Первозванного

Давно діло було, – їхав в Київ Св. Андрей Первозванний Дніпром*. Їхав він один як палець, їхав та й пристав каючком до Лисої Гори. Зійшов на гору, – глянув, – коли кругом ліс, степ та могили і ні єдиної душі... “Гарно, - каже, - тут, та жалко, шо людей нема”. І став молитися... Захотілось йому пить, а від Дніпра одійшов далеченько. Спустився с кучугур в ліс, копнув під деревом – і полилась вода... Обіклав він ту криницю камінцями і сказав: “Буде колись з неї пить мир хрещений”... Пішов тоді до каючка, сів і помахав веслом на пороги.

Над цією криницею тепер стоїть зруб і святять воду що году на весняного Григорія². Вода в криниці дуже цілюща і найбільше помага від очей³.

*Дід Петро Шевченко (Марченко), 65 років,
с. Розумовка Катеринославського повіту, 18 травня 1902 року.*

217. Половиця (зі спогадів старої баби)

Розповідь 1-а

В июле 1873 года экскурсировал я в окрестностях села Ольгинского, Мариупольского уезда. День был жаркий. В открытой степи – ни деревца, ни кустика. Усталый, мучимый жаждою, я направился к речке Волновахе, в эту пору, правда, во многих местах пересохшей, тем не менее обилующей камышем, осокою и другою болотною растительностью. Жажды все-таки я не мог утолить; вода в плёсах оказалась негодною; но отсюда, в полуверсте, зеленели конопляники, за ними – ряд кудрявых верб и несколько хат села. Это для меня было лучшим утешением, и я ускорил шаги. Не доходя к конопляникам, я заметил какую-то живую,двигающуюся фигуру, еще ближе – узнал опирающуюся на палку старуху. Я к ней. После обычных приветствий, я крайне заинтересовался старушкой, подсел к ней на зеленом склоне и вступил в беседу. Первое мое обращение к ней было – определить народные названия собранных

¹ См. урочище Беляй, ст. 5 (примеч.)

² 23 апреля.

³ От глазных болезней.

растений, об'яснить употребление некоторых из них в народной медицине. Дряхлая старушка оказалась глуховатою и плохо зрячею. Она узнала, кажется, более по оцупи, аман, кермек, нехворощу, а остальные названия перемешала, признав пижму за деревей, шандру – за “пахучу” м'яту и т. д. Уложив снова растения в капсулю и поблагодарив старуху, я собрався уходить, как тут совершенно нежиданно для меня наш разговор изменился, и мы из области ботаники и народной медицины перешли к истории; на это вызвала сама старушка. Передадим нашу беседу с буквальною точностю.

- Відкіля ж¹ ти, синочку?
- Сдалека, бабусю: от самого Дніпра.
- Знаю Дніпро, знаю...Може, з Половиці?
- Нет, бабусю, из Александровска.
- Не розберу, синку, шо ти кажешь: глуха стала...
- Из города Александровска, бабушка, шо біля² Кічкаса. Знаете?
- Це з Московки, шо кріпость?
- Еге³, бабусю.
- Знаю, знаю...Малою було з батьком їдем Великим шляхом поз ту⁴ кріпость в Токмак.⁵
- А Половицю, бабусю, хіба⁶ ви знаете?
- Як же не знати: росла в ній; зазнаю ще, як зачінався там і город... Я сама родом з Підгороднього, шо під Самарію (Новомосковск), знаєшь?
- Знаю, добре знаю, бабусю. А сколько же вам лет?
- Як?
- Скільки вам, бабусю, годів?
- Годів скільки?
- Еге!
- Багато⁷, синку: дев'яносто шостий пішов от торішньої Покрови.
- А расскажите, бабушка, что вы знаете про Половицу?
- Не второпаю⁸, синку, шо ти мене питаєш: кажи дужче⁹ ...
- Розкажіть, кажу, бабусю, шо ви знаете про Половицу: якою ви її

¹ Откуда.

² Около.

³ Да.

⁴ Мимо.

⁵ С. Тавр. г., Берд. у.

⁶ Разве.

⁷ Много.

⁸ Не понимаю.

⁹ Говори громче.

пам'ятаєте¹, як були ще малою? Якою вона стала як ви вирости? Яки попервах² там люди жили? Все розкажіть, бабусю.

- Отсе як ти міні багато³ загадав...Навіщо⁴ тобі знати?

- Запишу, бабусю, щоб не забути, та розкажу і своїм діткам і добрим людям, бо уже мало на світі таких старих людей, як ви, щоб сказали правду.

- Е, синку, багато треба казати, нездужаю⁵ і забула уже багато.

-Хочь шо-небудь, бабусю, згадайте⁶ та розкажіть.

- Служила я там у козака нянькою, аж три года. Тоді⁷ там жило саме запорозьке козацтво. Хати у їх були великі і малі, тіко⁸ тоді плани були великі: хата от хати геть-геть⁹ далеко - гонів¹⁰ двоє або троє. Огороди були от гори та аж до самісінького Дніпра. По горі садки були у кожного, а по низах левади, в левадах, було, росте капуста, як відра, сояшники¹¹, тютюн¹² і всяка там всячина...

- А хат багато було, бабусю, в Половиці?

- Бог його зна, стіко: знаю тіко, шо слобода була чімаленька¹³ і люди жили все заможні¹⁴; багато було у їх скоту, коней, хліба, сіна, бджіл¹⁵ ... По горі стояли козацькі вітряки¹⁶ і не такі, як тепер німецькі, а нижчі¹⁷ і криті білше очеретом¹⁸. На Дніпрі теж водяні млини на байдаках¹⁹ і було стукотять день і ніч.

- А город, бабусю, коли почався?

- Город уже почався тоді, як пани-генерали стали набігать²⁰ у

¹ Помните.

² На первых порах.

³ Много.

⁴ На что.

⁵ Нездорова.

⁶ Вспомните.

⁷ Тогда.

⁸ Только.

⁹ Туда, туда, далеко.

¹⁰ Гоны равны 120 саж.

¹¹ Подсолнухи.

¹² Табак.

¹³ Порядочная.

¹⁴ Зажиточные.

¹⁵ Пчел.

¹⁶ Ветрение мельницы

¹⁷ Ниже.

¹⁸ Камышем.

¹⁹ Небольшое речное судно.

²⁰ Наезжать.

Половицю, а потім і Катерина пробігла¹.

- А ви, бабусю, бачили² царицю Катерину?

- Ні, синку, не бачила, мала була...Тоді не так було, як тепер, тоді, було, нас лякають³ панами: “Дивись, - кажуть, - було, пан їде!” “Дивись, москаль з ножом...” Ми, було, і ховаємось⁴ в кущах та бурьянах... Сказано, дурні були, як телята...

- Як же город починали строїть, бабусю, розкажіть.

- Це я трохи⁵ зазнаю, бо мене скоро батько взяли додому. Тоді казаки кудись перебірались, а у мого хозяйіна відібрато план під город.

- Якже, бабусю, прозивали вашого хозяйіна?

- Забула⁶, серце, давно було діло.

- Нуте, бабусю, а в городі, як уже построївся, бували?

- Їздила часто, як скоро заміж пішла: було воземо хліб, то так дещо продавать або мінять.

- Як це мінять?

- А так: було як треба горшків, то і міняємо на зерно: всипешь горщок жіта, а потім жіто гончареві в мішок, а собі на віз горщок. Так, було, і глечіки, і миски вимінюємо. За гроші, було, рідко купуємо горшки...

- И хорош город был поначалу?

- Не дуже... Були дома великі і малі, було багато і землянок... По горі і в балочках – скрізь, було, люди живуть в землянках.

- Что же, бабушка, торговля была хорошая, лавки?

- Багато було крамарів, перекупок... З городів⁷, було, навозять.

- Який же найбілше з городів товар навозили?

- Всякий, синку: тютюн, цибулю, мед, дьоготь, вісі⁸, пшоно, днища, мотовила, гребні, гребінки, витушки, повозки...

- А ще що, бабусю?

- Та всяку всячину, синку: мазниці, тютюн, ярма, вісі, дьоготь, мед. (Старушка забывалась и часто повторяла то, что ею раз уже было названо).

- Які ж тоді, бабусю, люди понаїжжали в город?

- Перекупки⁹ з Кременчука, крамарі, чужеземці, пани... Народ усе

¹ Проехала.

² Видели.

³ Пугают.

⁴ Прячемся.

⁵ Немного.

⁶ Упомнила.

⁷ Населенные места Полтавск. губ.

⁸ Оси.

⁹ Торговки.

чудний на віду, одежа на йому не така, і мова¹ чужа, і ходять не по-нашому – сказано, город... Було прїїжжають от моря і пикасті² татари верблюдами, навозять винограду, яблук всякіх... Страшні оці гаспідські³ верблюди: як гляне на тебе, так мов і хоче с'їсти... Було як іде татарва с Криму, то за три верстви чуємо, як скриплять їх колеса.

- А давно ви уже, бабусю, бачили Половицю?

- Давно, синку, мабуть⁴, годів с півсотні буде. Як обсіли діти, то уже білше не доводилось і їздить... У Самарь (Новомосковск), було, їзду, а в Половицю ні... Тепер уже так забралась, шо і ворон костей моїх не занесе туди.

- Як же ви, бабусю, сюда заїхали і давно?

- Годів буде сорок, як не збрехать. Заїхали з зятем, та з дочкою... Тісно уже стало і там, так ми подалися в нові слободи.

- А знаєте, бабусю, як тепер називають Половицю?

- А чом же: тоді було називають Катеринин город і Катеринослав, а ми, було, по-старому звемо: Половиця, та й Половиця. “Куда ідешь?” – “В Половицю”, – каже; або: “звідки ідешь?” – “З Половиці”.

На этом и закончилась наша беседа. Я дал слово старухе заглянуть к ней в хату, но помешал непредвиденный выезд, а чрез несколько месяцев ее уже не стало.

Я. Новицький

218. Половиця-Катеринослав

Розповідь 2-а

9-го мая 1887 г. Катеринослав праздновал столетнюю годовщину. В десятитысячной массе народа можно было видеть представителей городов и сел, видеть людей всех сословий и национальностей. Огромная площадь Преображенского собора и сквер пестрели разнообразием костюмов; горожане, по преимуществу, теснились у разукрашенной зеленью и флагами эстрады, простой народ, селяне – у памятника Екатерины. В толпе пришлого народа одни видели “царицу” в первый раз, другим она известна была и раньше; в числе последних присутствовал и 78-ми летний дед Мартын Власович Кравец-Заика из с. Новых Кайдак. Этот сгорбленный, опиравшийся на палку старик резко отличался своею добродушною наружностью; к нему многие, в таких же свитах, обращались с вопросами по случаю события дня, многих, видимо, он удовлетворял пояснениями. В свою очередь, мы сделали попытку

¹ Наречие.

² Мордатые, полнолицые.

³ Дьявольские.

⁴ Должно быть.

перекинуться словом; знакомство с дедом завязалось быстро и через 2-3 минуты мы уже вели оживленную беседу под тенью дерева. Из многих записанных рассказов передадим следующие, посвященные Екатеринославу-Половице и основателям последней – запорожцам.

“Катеринослав спрежду звали Половицею, бо так звали слободу, де тепер город, а інчі звали його Невінчаною губернією¹. Давно, ще молодим, зайшов я с Таврії в Херсон. Тоді уже в городах почали гроші лічити на срібло, а в слободах, було, все на ассігнацію. От ходю раз по базару і бачу: перекупка продає груші. “Почьом, - кажу, - чашка?” – “Копійка”. – “Сип дві в заполу”. Всипала. Я даю шага (грош). – “Шо це ти даеш? – каже. - На срібло дві копійки”. – “Де ж тобі, - кажу, - у біса взяти копійок срібних: їх же катма...” Вона розсердилась і пита: ”З якої ти губернії?” – “С Катеринославської”, - кажу. “А, це з Невінчаної... тим ви і сьоту не знаєте”. – “А ви, - кажу, – розумні? У нас в губернії тіко одна балка Невінчана, а у вас скрізь продають тютюн під церквами”. Взяв і вернув їй груші.

- А за шо ж, діду, балку прозвали Невінчаною?

- Та все ж за те, шо колись там люди жили невінчані. Попервих город був зовсім малий, то сюди, було, і находять салдати, салдатки, бродяги всякі, кацапня... Інчий жінку, дітей кіне, інча – чоловіка: їх ніхто тут не питав, відкіль і хто. В норах, було, і калатають вік. Народ був все голий та розпутній... Покойний запорожец Берлим розказував, шо у їх не було оцього поганого звичаю ляяться так, як тепер: тепер мала дитина і та гне поматерщині: все це зайшло до нас від кацапів с тієї Невінчаної балки. У запорожців – “єретичний син”, “єретична душа”, “скурвий син”, “копанка або сто копанок чортів” – це найбільша лайка. Вони більше через цю лайку та распутство і перебралися із Половіці в Михайлівку та Краснополь”.

Из старожилов Половицы Кравец знает, и то по рассказам других, известного запорожца Коржа, повествованиями которого, в свое время, воспользовались епископ Гавриил и Скальковский². По его словам, вблизи Екатеринослава, в степи, по направлению от литейного завода, есть две большие могилы, известные под именем “Коржевых”. Там была и степь Коржа. Еще раньше эти могилы, по его словам, назывались “Близницы”. Их, однако, не следует смешивать с теми двумя большими “Близницами”, которые видны на степи Лоцманской Каменки.

¹ У малороссов слово “губернія” часто употребляется в смысле губернского города. “Їздив в губернию на ярмарок”“,Віз хуру (кладь) з губернії”.

² Гавриил – Сочинения т. II “Устн. повеств. быв. Запорожца Никит. Леонт. Коржа” стр. 1 – 101 Москва. 1854: Скальковский А. Из устн. предания о Новоросс. крае Журн. министер. народ. проsv. 1838 г. июль, 1839 г. февраль.

Далее рассказчик наш повествует “В Нових Койдаках умерла баба Иванчиха; їй було більше 100 год. Розказувала покойна, шо дівчиною вона бачила царицю Катерину...Тоді в Нових Койдаках був город, був і земський суд*, і вона тут і остановилась с своїм хлотом¹. С Койдаків поїхала в Половицю, а там жили самі запорожці. “Дай, каже, посміюсь над ними”. Вибрала десять чоловік саміх усатіх, посадила за стіл і каже: “Дайте їм сметани”. Поставили дві здоровенні миски. Запорожці морг один на другого, а потім кажуть: “Вели нам, мамо, перше² подать польової сметани, шо Божа бжолла наносила, а тоді поїмо і цю”. – “Добре, каже, подайте їм миску меду”. Виїли той мед, понамазували вуси, позакручували їх за вуха і давай стьобать сметану. Настьобались – і вуси сухі. Глянула на них Катерина і каже: “Молодці ви, запорожці: вас нічим не проведеш”.

219. Шлях Катерини від Катеринослава до Нікополя

(З народної пам'яті)

Переказ

В приднепровской деревне Языковой (Федоровка), Екатеринославского уезда, живут старики Трофим Ковбаса, 89 лет, и Михаил Кнырик, 94-х лет. Знакомство с ними дало нам возможность собрать интересные сведения для топографии местности, записать немало всевозможных преданий, а в том числе и рассказов о проезде Екатерины. Оба старика передают, что в то время, когда они были еще хлопцами, много жило очевидцев Екатерины, много ходило в народе рассказов и воспоминаний о ее проезде. О пути, по которому совершалось шествие царицы, и который будто-бы существует и теперь в виде проселочной дороги, старики передают следующие подробности.

В Половице, что ныне Екатеринослав, стоял большой маяк-миля. На этот маяк смотрела царица во время своего проезда. От маяка шла “стовповая” дорога на могилы Близнецы, что на Камянской степи. Не доезжая 1 1/2 версты до “Близнецов”, стояла миля – каменный “стовп”³. На нем выбиты были слова - “слова, а може, год”. Далее дорога шла чрез р. Суру и степь с. Волохского. В 10 верстах – опять миля. Отсюда дорога пошла чрез Звонецкий степь генерала Синельникова и – опять миля за Маировою могилою. Проехав до поворотки в Синельниково (Николаевка), царица оставила “стовповой шлях” и поехала смотреть Ненасытецкий порог. Останавливалась в доме Синельникова и с балкона,

¹ Флот.

² Прежде.

³ По рассказам других, этот столб – миля стоит и до сих пор. Старики рассказчики не могли этого подтвердить, так как дорогу проезжали давно.

обращенного к Днепру, любовалась переправой своей флотилии. Судна следовали на почтеном один од другого расстоянии. Когда погружалась в порог первая галера, Екатерина, по рассказам Кнырика, закрыла лицо платком и плакала. Все умолкло. Окружавшая свита напряженно следила за движениями галеры. Когда галера миновала порог, “паны генералы” закричали ура! Когда проходили остальные галеры, Екатерина, по рассказам Ковбасы, смотрела на них в подзорную трубу. Как известно, провожавший галеры лоцман Полторацкий, в награду, получил дворянство и землю¹. Вот что по этому поводу рассказал нам дед Кнырик.

“Судна цариці провів через пороги лоцман Кузьміч, а лоцманській отоман Півторацькій получів награду. Пани не доложили цариці про Кузьміча. Він був отчаяний, сміливий і знав порогі лучше за всіх отоманів... Одна біда тільки - трохи в горілку вкидався²... Як провели судна до Кічкаса, Півторацькій купів Кузьмічу півкварти – ото вся і плата...”

Возвратимся к Екатеринославскому тракту.

Из Николаевки Екатерина снова выехала на “стовповой шлях”. Здесь на пути она проехала крутую и лесную в то время балку Башмачку. Далее, сделав 5-6 верст, проехала вершину лесной балки Канцерки и “выскочила” на Большую Крымскую дорогу. В 8-ми верстах от настоящей станции Канцероволь “гон трое за могилою Галаганкою” – опять миля, но камень меньше первых трех и стоит в степи. Тут Екатерининская дорога уже теряется. Вблизи Галаганки почтовая дорога разветвляется на Никополь и Александровск, чрез Кичкас³. Далее следов Екатерининских миль уже не осталось*, исключая одной под Никополем, на Каменоватой балке, и затем маяк в Кичкасе такой, как и в Екатеринославе. По почтовой дороге, правда, были мили “цегловые”, но они принадлежали к позднему времени и существовали недолго.

От поворотки на Никополь Екатерина, минув вершину балки Вольной поехала в Кичкас. Здесь, по словам наших рассказчиков,

¹ Между Камянской и Старыми Кайдаками, на Крутой балке Сажанке до сих пор уцелел хуторок, бывший некогда Полторацкого. Хуторок носит имя Балки и крайне беден. Земля, говорят, дана была Полторацкому овражистая и неудобная.

² Запивал иногда. На этот счет, как сообщил нам в свое время Каменский лоцман Осип Омельченко, не лучший был и атаман Полторацкий.

³ В “Росписании о дорогах в Новороссийской губернии лежащих” за 1798 год мы находим тот же трактат “От Екатеринослава чрез Александровскую крепость до Мариуполя: Екатеринослав до р. Суры 13 верств (на станц. 6 лошадей), урочища Башмачки – 20 в. (6 лош.), дер. Неенбург – 25 в. (6 л.), урочище Кичкас чрез Днепровскую переправу в крепость Александровскую 18 в. (6 л.) и т. д. Архив Александровск. Предводителя дворянства (дела бывш. Мариупольского предводителя дворянства).

“царыця освидетельствовала” свои галеры¹ и направилась в дер[евню] Потемкина – Хортицу²; отсюда в Никополь.

В связи с этими рассказами деды Ковбаса и Кнырик сообщили нам другие чрезвычайно интересные сведения о балках и вековых дубах своей местности. По их словам, на балке Башмачке жил запорожец Башмач зимовником. “Рибальчів і мав багато скоту”. На Трутовой балке, ниже корча Будыла, жил запорожец Трут”. Сидень, в запорозьке діло не вкїдався, а жїв собі в землянці, мав челядь³ і хліборобів, шоб було чим годувать військо”. В балке и до сих пор, говорят, уцелел вековой дуб.

На “Канцірській бальці”, что ниже Трутовой и выше д. Языковой, жил Канцира-козак; жило и помимо его по балке, лесу много запорожцев. “В бальці єсть тічія⁴, колись росли дуби в обхват 3-4 чоловік”. Квитыня балка”, шо під слободою” – тут жил запорожец Квита”. Сидень був і цей. У його було три сина і вони покинули батька і подалися за Кубань (в Черноморіи, после разорения Сечи). Старий в запорозьке діло не вкїдався і робив хліб на козацтво”.

Далее, по словам рассказчиков, при устье балки Квитыной, над самим Днепром, стоял вековой дуб в обхват 4-х человек. На нем приложено было 24 больших запорожских печати*. Такой толщины и с такими же печатями были еще дубы – один между Языковой и Смольщей (Августовка) в саду Слепушкина**, другой – на острове Таволжаном и третий – в степи, на балке Рябого (запорожца). Под этими дубами, по преданию, в 1762 г. запорожцы присягали на верность Екатерины II, и потому оберегали их, как святыню. Впоследствии, за память рассказчиков, дубы на о-ве Таволжаном и балка Рябого усохли и срублены немцами***; в саду Слепушкина, лет 70 назад, дуб также

¹ В печатных источниках мы этого не находим.

² На том месте, где ныне общественный сад, богатый фабриками и заводами Меннонитской колонии Высшей Хортицы, существовал в то время, сад князя Потемкина и там же красовался его дворец. По балке были разбросаны хаты слободы светлейшего – Новогригорьевки, известной, правда, под этим именем по одним лишь бумагам и слывшей в народе за Верхнюю Хортицу. (Рассказы стариков и дела архива Александровского Покровского Собора. “Верхняя” “Высшая Хортица”, редко “Новогригорьевка”. См. также “Материалы для описания Екатеринославск. Епархии Феодосия, вып. I, стр. 118).

³ Молодые рабочие.

⁴ Ручей.

* По словам Ковбасы, на некоторых печатях старики, жившие раньше его, помнят значки вроде гербов; они очень заросли. Вилычины такой – что надо большой шапки, чтобы закрыть их.

** Бывшего владельца дд. Языковой и Смольши. Теперь и следов нет сада.

*** Остров достался немцам покупкою; на нем до 300, если не более десятин.

срублен и пошел на дрова для винокурни и, наконец, 4-й дуб – на устье Квитиной, усох, и громадный остов его долго охраняли старожилы на память потомству. Лет 20 назад трюхлые корни его подмыло водою, а под ними, говорят, найден большой череп с остальными костями покойника. Дуба уже нет, но на том месте Днепр и до сих пор обнажает вековые корни.

Я.П. Новицкий

220. Нікополь **Катеринославського повіту** **(оповідання)**

Спрещду на цім місті, де тепер Никиполь, слободи не було, а жили запорожці хуторами. По цей бік Дніпра земля була козацька, а по той бік – турецька. Перевоз тут був споконвіку. Де тепер скелі на Дніпрі, – був острів Орловий; його змило водою; він був великий і на йому, кажуть, було становище (кош) січових рибалок. Жили тоді рибалки і понад річкою Лапинкою. Никиполь поділився на кути: де тепер церква і лавки – здавна зветься Містечко, далі вгору по Дніпру, аж до Лисої гори, то – Довгалівка, – жили запорожці Довгалі; далі в степ – Лапинка, – прозвано по річці Лапинці, а тут, біля перевозу, де і моя хата, – Микитине, – жив багатий козак Микита. Попервах і слобода звалась Микитиною, а як поставили запорожці церкву, – назвали попи Никиполем, і звемо так по сей день¹.

У запорожців Січ була в Капулівці та в Покровській* (слободы), а в Никиполі було роздолля велике, був торжок, були шинки, півча, попи, музики... Оце як набридне якому козакові сидіть в Січі, то він отпроситься у кошового і гайда в Никиполь гулять. Як тіко в слободу, так і поверта до Микити. Тоді у козаків були свої звичаї: здрастуй не каже, а під'їде конем під вікно, та й гука:

- А пугу! пугу!
- Козак з Лугу!
- Базавлук!

¹О Никополе в “Географическом словаре” Щекатова (IV, 658 – 59 изд. 1805 г.) находим следующую справку: “Никополь, безуездный, вновь учрежденный город в Екатеринославской губернии и уезде, на западном берегу реки Днепра, при урочище Никитин перевоз, Никитина застава и Никитин Рог называемом, потому что прежде жившие тут запорожские казаки содержали чрез реку Днепр перевоз и заставу; рассточиим от предже бывшей в славе Запорожской Сечи, что ныне Покровским селом именуется, вверх по речке 7 верст (в действительности 20 в.). Указом Императора Петра Великого заложена была против сего места в 1706 году крепость, называемая Каменной Затон, которая по заключенному при Пруте мирному договору разорена и место пусто было оставлено”. (Ныне многолюдное село Каменка).

- Соломаха та тузлук!

Щеб-то прилетів пугач до пугача (козак до козака) та й пита хазяїна: “Шо ти єсть за чоловік?” (пугу, пугу?) А той с хати: “Козак з Лугу”. А цей упьять: “А я козак з Базавлука!” Тоді хазяїн і просе гостя до господи (в хату) хліба-солі їсти (соломахи та юшки з риби, або по-козацькому – тузлук).

На другий день іде козак до церкви, отслуже молебень і каже попові: “Ну, пан-отець – Богові Богове, а кесарю – кесареве!” Викине на тарілку червонця і упьять до Микити пить-гулять... Як підгуляє, – вийде с хати і гука: “А ну коти барило горілки, давай питців, співаків, музиків!..” Звісно, – народові того і треба: тіко пара з рота, – тут тобі вродилися і питці, і співаки, і музики... Давай козак частувать, давай гулять... Далі як загуде скрипка, бубон; як піднімуть танці, співи, галяси, – так тобі і піде все ходором: куди запорожець, – туди й челядь... Так гуля козак день, гуля два, гуля тиждень. Як витрусе кешені, – тоді скоче на коня і гайда в Січь...

*Дід Дмитро Степанович Биковський, 78 років,
Нікополь Катеринославського повіту. 12 червня 1894 року.*

221. Село Аули Катеринославського повіту

(оповідання)

Наша слобода завелась прі Катерині. Спержду хат тут не було, а жили запорожці в землянках понад горою і в байраках, біля Великого шляху. Шлях ішов, як і тепер, із Половиці¹ горою, побіля Романкова на Пушкарівку, Мишурин-Ріг і далі аж до Києва.

Біля Аулу, от степу, були байраки великі, а від Дніпра, – несходимі плавні, рибні озера та прогної. Байраки звали по запорожцях. Позаторік² зрубали Мамраків байрак – це діда мого, Мамрака, кишло: він там жив. Далі жили козаки: Чепа, Хита, Шкіль, Розан, Герасько, Лев; по їх прозвіщам названо і байраки – Чепин, Хитовий, Шкілевий, Розановий, Гараськовий, Левин. Були ще байраки Круглий, – в Круглій бальці, Глиняний – в Глиняній бальці, Сухенький – в Сухій бальці, Водяний – над почтовим шляхом, де була казенна почта, в Водяній бальці. Скрізь жили запорожці, як там кажуть, “де вода та байрак, – там і козак”. Слободу осадили запорожці Бейгул, Косатий Гнат, Свіркин Микита, Підуст Клим, Мамрак Василь, Карабаш Антін, Шулъга, Тупас, Голуб, Шапарь. Їх потомків і тепер багато в слободі. Спочатку в Аулах козаків було хоч і

¹ Так звали Запорозькую слободку на месте нынешнего Екатеринослава.

² 1885 г.

мало, за те все багаті та працьовиті. У Бейгула одного було п'ять млинів: три вітряка і два водяних. Добре колись було тут жити: землі стіко займеш, – стіко і твоя; от і тепер¹ – гляньте на старі огороди: у іншого десятин десять левади с садками, у іншого три, п'ять, сім, а по десятині мало і знайдете, хіба у ледачого. У мене самого сім десятин огороду біля хати, та ще десятин п'ять левади в другім місті. Оце, що в слободі озеро Царинне, – воно було колись велике і глибоке, а кругом його була козацька царина, – хліб, ріс як очерет.

Батько мій – захожий козак з гетьманщини, а мати родилась тут, вона Мамраківна, настоящего запорозького роду. Було покойна розповідає, як населяли слободу. Спершу почали сходиться келебердяни², – прийшло їх сюди возів сто с сімействами; потім посунули рашавці³, поточани⁴, ганчарі з Опошні і Млинів⁵, панські утікачі⁶, а потім уже як прийшли литвини, – всю слободу запоганили: народ усе нечепурний, ледачий, задеракуватий та галдовитий⁷. Головою тоді був старий запорожець Мирін Шкіль, по улишному Любка, з Романкова, бо то слобода велика і давня, там була тоді стара запорозька церква. Оце як почнуть було, – розповідає мати, – люди бунтуються, щоб зігнати литвинів, то Шкіль осідлає коня і біжить усмиряти. “Не бунтуйте, – каже, – люди добрі, у мене є бомага від самої цариці, щоб давати всім землю: бо запорожці с Чорномор'ї більше не вернуться”. Люди послухають Шкіля і притихнуть.

Оттак, коли хочете знати, було спрещду...

Про Шкіля як вам розкажуть, так це був багатий із багатих запорожців. Своему хазяйству він не знав сьоту, а грошей була несчислима сума. Гроші позичав чумакам корячком. Було питають: “Коли ж вам, діду, віддати?” – “Як вернешся, синку, с Криму та вторгуєш”.

Покойна мати часто розповідає про царицю Катерину. Їхала вона, каже, степом, а біля неї верхами сорок козаків; між ними був і її батько, а мій дід Мамрак. Приїхала вона в Половицю та й каже:

- Запорожці, добрі молодці,

З'їжте ви меду по ложці!

- Як твоя милость, матусю, то і з'їмо.

¹ 1889 г.

² Из мест. Келеберды на Днепре, Кременчуцкого уезда, Полтавской губернии, – бывшее сотенное местечко Полтавского полка.

³ Мест. Рашевки, Гадыяцкого уезда, Полт. губ., на р. Исле.

⁴ С. Потоки, Кременчугского уезда, на Исле.

⁵ С. Опошня, Зеньковского уезда, Полтавск. губ. на Ворскле. Село Млины также где то в Полтавщине.

⁶ Беглые.

⁷ Колдуны.

У їх були вуси откохані, довгі. Звеліла вона поставить вагани меду і подать саженні ложки... Запорожці позакручували вуси за уха, взяли ложки і давай один другого годувать... Цариця засміялась і дала кожному по золотому. Дід Мамрак жив більше ста год. Як зігнали відсіль запорожців*, він продав усе гапсом¹ і перебрався в Чорноморію. В Романкові остався племінник його і багато родичів, то було через год-два і приїздить в гості. У племінника його було чотири сина. Раз приїхав і давай пробувать, котрий годиться в чорноморці. Посадив одного на лошака-неука – упав, посадив другого – упав, третього – і той упав. “Е, – каже племінникові, – які ж вони у тебе нікчемні... У нас, було, приймають в Січ не так; у нас, було, піймають дикого лошака і велять сідять без сідла, без уздечки лицем до хвоста. Хто проскоче степ і вернеться здоровим, той і козак!.. “Посадив четвертого племінника. Той взявся за гриву і пустився стіко відно. Гасав, гасав на тому лошакові, поки уморив і вернувся додому. Дід і каже:”Оцей годиться в козаки!” – “Як має охоту, – хай козакує, – каже батько”.

Посіддали дід з унуком коней і подалися під черкеса. Тіко їх і бачили.

Е, колись запроста жилось. Хати робили маленькі і де хто попав. Хранцузької зими (1812 г.) мені було сім год, а на тринадцятому годі мати пошила штани. Тоді мода була водить дітей в довгих сорочках і підпірізувать мотузочкою². Дівчаткам, було, інча мати дає запаску дванадцятого году, а інча воде в одній сорочці, аж поки хлопці не покличуть на досвітки... Хранцузька зима мені і тепер впам'ятку! Тоді снігом покрило всі слободи, не видно було і криш. Люди вилазили в димарі і відкопували скот, сіно і топливо. У кого багато було коней, овець, скоту – все видохло. Кажуть хранцузьке військо тоді стояло під Москвою, а як пришкварили морози, воно поїло всіх кішок і подалося навтіки. Багато погибло хранцуза з голоду і холоду, бо путньої одежі не було, і ходили в черевиках.

*Дід Гаврило Карпович Карпенко (Рогаченко),
84 роки, с. Аули Катеринославського повіту, 2 липня 1889 року.*

ЛІВИЙ БЕРЕГ ДНІПРА

222. Урочище Сагайдачне при Дніпрі

Переказ

Название получило урочище, как полагают старожилы, по имени запорожского ватажка Сагайдака. Интересный рассказ о личности Сагайдака варьировал в 1870-х годах в с. Вознесенке, ближайшем к

¹Все что было вместе, оптом.

²Бичевкой, шворкой, веревкой.

урочищу, при чем рассказ основан на устном повествовании глубокого старца, лично знавшего Сагайдака. Передадим с малорусского варианта, записанный от вознесенского старика Романа Булата.

Лет двадцать тому назад¹, – говорит Булат, – мы ездили в Крым чумаковать. Возвращаясь домой, мы остановились пасть волов вблизи слободы Конской². Развели огонь и стали варить кулиш. Как в это время, едва передвигая ноги, приходит белый, как месяц, краснощекий старик.

- Здорово, чумаки!

- Здорово, діду!

- Откуда Бог несет?

- Из Криму.

- А живете где?

- В селе Вознесенке.

- Знаю... Охота же вам чумаковать!.. Таким молодым да здоровым людям можно бы и без того богатеть!..

- Как так?

- Да так... Вы ведь живете вблизи урочища Сагайдачного... Там столько денег, что не только для вас, – хватило бы на две губернии!..

- Какие же это деньги?

- Сагайдака... Вы слышали об нем?

- Про Сагайдака много рассказывают, но о деньгах не знаем...

- Да, у вас говорят, но никто так не знает Сагайдака, как я; не один год жил я с ним в том урочище, которое по имени его названо Сагайдачным. Вот сто двадцатый год наступает, – вымерли все сечевики, да и мне уже близок конец. Вы молоды, об уничтожении Запорожской Сечи ничего не знаете, а ведь это было на моих глазах... Отобрала от нас Катерина землю, имущество, деньги, войсковые клейноды... Кое-что пришлось припрятать в землю, да мало... Разбрелись казаки, кто куда попал... Но скучно: нигде не было такой воли; вот почему, бывало, не один казак дает тягу по прежнему в Запорожье. Так и мы с Сагайдаком, оставив Сечь, – поселились на Украине. Но не долго. Раз Сагайдак вспомнил былое и говорит мне: “Не привычно казаку жить вместе с бабами: давай махнем к Днепру”. - “Добре, - махнем”, – ответил я. Сказали об этом другим, а тем и на руку ковинька... Собралось нас душ сорок, поседлали коней и подались степью. Хорошо было тогда: едешь, едешь и редко наткнешься на какой поселок, а еще реже на слободу: одна степь и только степь, поросшая высокой травой... Приехали к Днепру, пустили лошадей в плавь и очутились в лесу, против Хортицы... Наскоро построили

¹ Рассказ записан в мае 1875 г.

² С[ело] Григорьевка на реке Конке. В народе сохранилось старинное название села по реке.

землянки и стали жить... Жили что-то долгенько. Сагайдак был наш батаг, давал всему порядок, а мы ловили рыбу, пускались в разезды. Раз направились мы в Польшу. Только что минули Киевскую губернию, как тут войско царицы и изловило нас восем человек. Изловили и заставляют присоединиться к войску. Думали, думали, - что делать? Четыре заупрямилось, дело дошло до сабель, так их взяли и повешали... Нас же четырех "заплишили" в казаки. Так прошел год. Русское войско, в числе 2000 человек, отправлялось в Крым, и нас взяли для указания пути. Подошли к Днепру в том месте, где ныне Кичкасский перевоз, и войско начало наводить понтонный мост. Жаль мне стало Сагайдака: я знал, что его коша не минуть. Отъехал я несколько в сторону от войска и пустил коня через Днепр. В то время, когда был уже на середине реки, казаки войска пустили по мне несколько выстрелов... Далеко слишком было, не попали... Переплывши реку, я выскочил на берег и поскакал чагарником (кустарниками) к землянке Сагайдака. Подъезжаю - когда дед дома, а с ним и запорожцев человек десять возятся кто около сетей, кто около ружей... Я им и говорю: "Эй, батьку, и вы хлопцы, скорее уходите: на той стороне москаль мосты наводит, зайдет и к вам". Посхвачивались все с мест, а Сагайдак и говорит: "Бегите, хлопцы, пригоните скорее дуба (лодку), а я тем временем управлюсь здесь". Проворно скрылись казаки. Старый Сагайдак вскочил в землянку, вынул из скрыни серебряные и золотые талеры, высыпал на две кожи и понес на Среднюю скалу. Страхнул кожи - и пошли деньги между камнями... Он тогда вынес еще боченок, да ведро с деньгами и закопал вблизи скалы. Собрался дед уходить, бросился к казакам, - а тех уже и след простыл... Вскочил Сагайдак в землянку и заперся.

После этого я сел на коня и поскакал до места, где войско, переправившись, должно выйти на берег. Сел около креницы (ключ), вмокаю сухари и ем. Стало войско выходить, а майор как подбежит ко мне, как крикнет: "Ах, ты сякой-такой изменник! Ты уже отведал и Сагайдака!.." Да так шашку над головою и занес... Я оправдываюсь: "Конем, - говорю, - пустился через Днепр по привычке, - это мне не впервый раз"... Так майор скомандовал ехать копиевать Сагайдака... Приехали. Москаль обступили землянку Сагайдака... Бросились к дверям - не отворяет; кричат, чтобы вышел, - не выходит... Стали брать силой, стали бить окна... Рассердился дед и начал палить с окон. Москаль принесли соломы, напхали штыками в окна и подожгли... Задушился Сагайдак от дыму, но к москалям не вышел. Войско устроило здесь стоянку, вырубало часть леса, вырезало много скота и, забрав лошадей и припасы, ушло в Крым.

Долго я еще служил в казаках, а потом подался в заброды (на рыбные

заводы к морю). Много лет рыбальчил и там. Пришла старость. Прослышал я, что в Конской доживают веку товарищи, да и себе махнул к ним. Теперь из товарищей уже никого нет, да и я отживаю последние дни...

Стали отъезжать, а дед на прощанье и спрашивает: “А шо, хлопці, після москаля виріс ліс в Сагайдачнім, чі ні?” - “Виріс”, - ответили мы. – “Е, тепер уже, як порубаєте, – не виросте ніколи”. Поехали мы, а дед подыбал в слободу, и больше мы его не видели”.

На этом Булат и закончил интересный рассказ о запорожском ватажке, давшем название урочищу.

*Село Вознесенка Олександрівського повіту
Катеринославської губернії, 9 травня 1875 року.*

223. [Скелі в урочищі Сагайдачному]

Лучшую местность урочища представляют скалы – Дурна и Средняя* отстоящие одна от другой в 150 шагах. Первая из них живописным мысом врезывается в Днепр, вторая, обрамленная лесом, примыкает к материку, отделена от горы луговой низменностью. Возвышаясь на 70 – 100 футов, эта скала формой представляет громадный степной курган, в окружности имеет 630 шагов, поросла деревьями, кустарниками. Но все: и дикий величественный вид скал, и зеленеющие деревья, и разноколерные цветы, и благоухающие в ущельях ландыши, - все это бледнеет, помрачается пред ее историческим прошлым!... Скала эта утратила свое историческое имя “Казной”, оно унесено в могилу, известно немногим; но в народной памяти пока живет предание, правда темное, но тем не менее дающее ясный намек на событие в народной истории, на событие, давшее скале имя “Проклятой” и “Казной”. Здесь, как передал нам столетний Немныха, здесь, по рассказам, слышанным им в молодости от таких же старцев, казнили запорожцев. Еще “за царя Петра і проклятого Мазепу” здесь было место для “палей” и “шибинец”... Если верить преданию, не здесь ли лилась кровь, гасла жизнь казаков за свободу, за измену Мазепы? При такой догадке невольно восстают из мертвых имена Галагана, Яковлева, Кандыбы и др. героев необузданной мести, бросивших мрачные следы в истории¹ XVIII в.

По рассказам дедов, в старину пространство между скалами Дурной и Средней было затенено густою стеною леса, зеленели вековые дубы, белели тополи; теперь же на месте чащи образовался глубокий залив. Залив этот на языке рыбаков “проріз”, заканчивается каменистым оврагом, который при разливе вод совершенно отрезывает Дурную скалу от

¹ Костомаров “Мазепа”, стр. 528 – 532. Бантыш-Каменский “История Малороссии”, т. III, стр. 112, примеч. 148.

материка и в это время она представляет возвышенный остров.

Как-то мы, спрашивая деда Лутая о Сагайдачном, завели речь о проризе.

- А давно, диду, образовался прориз?

- Це ще за великої води.

- Когда же была эта великая вода?

- В сорок п'ятім годі. Тоді с Кічкаса плило чотирнадцять хат¹, а вознесенці у печах ловили сомів. Після сорок п'ятого году в цім прорізі навалено було того дуб'я, коріння – страшно і глянуть...

Взобравшись на ту или другую скалу, вы видите чудный в тиши хрустальный Днепр, слышите и шумные, и звонкие, нежно ласкающие слух переливы вод, наблюдаете живописно раскинутые окрестности. Пред вами угрюмые “Столбы”, “Стоги”, далее мельницы, домики, вытянувшиеся на гору “плантации” Кичкаса, видите укрепленную часть острова Хортицы, с его кудрявыми грушами, нависшими скалами, песчанными берегами и откосами, и еще далее горизонт, упирающиеся в него могилы и кряжи степи.

Были... тяжело произносится слово ... Были здесь когда то и памятники старины. В тридцатых годах, по словам старцев, на Средней скале можно было видеть оригинальный камень Люльку, формой своей представляющий громаднх размеров трубку “с чабуком и протычкой”, а в 1875 году и позже не раз представлялся нам случай видеть на той же скале “Лижко”, “Стуло”, “Сидало”, на языке горожан - кресло Сагайдака. “Кресло” это, расположенное на вершине скалы, не что иное, как грубо обработанный камень, на поверхности которого выдолблены углубления, соответствующие лежащему положению тела; памятник этот заслуживал глубокого интереса, привлекал любопытных, приковывал внимание туриста. Но не одинакова судьба наших памятников! Одни из них сделались достоянием науки, другие ждут исследований, просят пощады у времени, третьи исчезают бесследно, разрушаются руками человека. Такой печальной участи поверглись и “Люлька”, и “Кресло Сагайдака”. Последнее взорвано порохом, погибло от рук невежества. Разрушение его приписывается пьяной компании из Александровска...

Не изгладились, однако, козацкие пепелища. На месте куреней Сагайдака, Хоза, Шутя остались ямы, поросшие дикой коноплей и чабром, а несколько ниже к Днепру песчаный бугор, усеянный черепками посуды, костями, углями. Среди этих остатков попадаетея железо, свинец, ружейные кремни, монеты.

¹ Это подтверждается Кичкасскими старожиллами. Помимо этого на одной из улиц колонии и теперь встретите скалу, на которой отмечено место уровня воды цифрою “1845 г.". На этой же скале фута на четыре ниже “1877” – также год обильного наводнения.

Время многое изменило, остались воспоминания... Там, где шумно, бурливо кипела жизнь, где ржали кони, лилась казачья песня – тихо, бесследно... В ночную пору сумно, одиноко кричит пугач, сумно вторит эхо...

Я.П. Новицький.

224. Ріка Московка і урочища по ній (Відомості про спорудження фортеці і заселення с. Вознесенки)

І ця річка глибока і по цій було звіра, птиці багато; жили і тут запорожці. Московкою зветься Бог його зна від чого. Попервах і наш Олександрівськ звали Московкою, та його і тепер звать так городовики (полтавцы). Тут, по балках, що повиходили в Московку, жили хуторами запорожці; по їх прозвіщам балки і тепер зваться. Балка Гасанова, – там жив Гасан; Дігтярева – жив Дігтярь; Капустянка, що вийшла в Суху Московку – жив Капустян; Савосьчина і Таранова, що вийшли в Капустянку, – жили Савоська і Таран. Жили ще тут запорожці Летючий, Зінчак, Гайдук, Карбула, Галичий, Нескреба, Самсика, Кенебас, та ще де-які; вони в городі і Покрову строїли¹.

Як не було ще тут кріпості (до 1770 г.), то в плавнях і скрізь понад Московкою був такий ліс, лоза, та очерет, що і звір не пролізе, а як пригнали сорок тисяч лопатників копать вали (строить крепость), – вони його за одну зиму звели. Тоді, кажуть, зима була дуже люта: с під снігу видно було тіко верхи дубів.

Вознесенка тепер велика слобода, а попервах там було тіко три хати запорожців: Нескреби, Гаїдука і Летючого (Безроди). Як стали з городів (заселенных мест Полтавщины и других малорос. губ.) приходити люди на заробітки, то інчий послуже і йде додому, а другий – облюбє місто, зрєбе хату і останетя тут вікувать. Так і слобода населилась. Спрежду слобода звалась Нескребівкою, потім – Вознесенкою, а в двадцять сьомо-му годі, як поставили церкву, – стали її батюшки пісать Вознесенкою, стали так звать і люди, а Нескребівки уже ніхто не згадає².

¹ Покровский собор в г. Александровске впервые построен Инженерною командою в 1773 г., т. е. через три года после основания "военного фурштата"; в 1788 г. "за ветхостию," он значительно был расширен и устроен вновь на средства "посадских жителей и благотворителей", в числе коих преобладали запорожские казаки; в 1887 г. собор разобран по ветхости и на том самом месте заложен и сооружен новый трехпрестольный. *Я.Н.*

² Из архивных дел Покровского Собора, видим, что в 1781 году "вновь заселяемая за речкой Сухой Московкой, над Днепром", существовала "Слободка" под крайне неустойчивым названием: в одних бумагах и росписях она именовалась "Подгородней Слободкой", в других – "Слободкой Александровской". Наконец по ревизной сказке 1795 года она уже официально названа Вознесенкой. Деревянная церковь, во именование Вознесения Господня, заложена 30 июня 1823 г., а освящена 20 ноября 1827 г. *Я.Н.*

225. Річка Кушугум (Олександрівського повіту у Великому Лузі)

Кушугум – річка взялась з Московки; вона узенька та глибока була спрежду, – така вона і тепер. Колись по ній ріс очерет, як ліс, і водились бобри і віднихи (выдры). Біля Кушугума, над кручами, де тепер німецький Шенвіз (колонія), жили колись турки; жили вони, кажуть, в ямах, як собаки: накида туди бурьяну, трави, листя та й зимує. Це давно діялось: як ще гряниця турецька була по Оріль-річку. Там, де тепер огороди і хати Шенвіза, над Кушугумом, було турецьке і кладовище. Запорожці, як зігнали турка, поселились скрізь по плавнях, де високі гряди. У їх була велика сила коней, скоту, а деякі діди-сидні дуже кохались в бжолах. І козацьке кладовище було, кажуть, в кінці Шенвіза, понад Кушугумом, біля турецького¹.

*Дід Василь Іванович Нагірний (Москаленко) 96 років,
передмістя м. Олександрівська – Карантинка, 19 грудня 1884 року.*

226. Ріки – Вовча і Конка²

Ці річки були колись глибокі і рибні, не такі, як тепер. По Вовчій, кажуть, в старі годи, були і байраки³ і очерета, а по Кінці, – самий чагарь⁴ та очерет. Звіру, птиці по цих річках було видимо не видимо; було до пропасти і дикіх кабанів, і коз. Річка Вовча прозвана від того, що колись, біля неї в тернах і в степах плодилась сила вовків, а Конка – тут ходили табунами дикі коні. Хоть я і старий чоловік, а на своєму віку не бачив диких коней, – звалували⁵, а моєму батькові і дідові запорожцеві, так тім вдоволь случалось і ловить їх! Вони, кажуть, були невеличкі, мишастої масті, за те швидкі, та дикі. Було верстов за десять замітять

¹ Следы кладбища и теперь заметны за меннонитской колонией Шенвизе, над крутизной р. Кушугума. В подтверждение рассказов деда, меннониты, в своих дворах, нередко находили на глубине 2-3 аршин турецкие и русские монеты времен Анны Иоанновны, Елисаветы и Екатерины II, а также медные котлы, глиняные баклаги и др. вещи. В конце 80-х годов, когда потребовалось тысячи возов земли при постройке "Механического и чугунно-литейного завода" Т-ва "Лепп и Вальман", значительная часть крутизны обвалена вместе с истлевшими гробами покойников и масса черепов, несомненно казацких, пошла на уравнивание площади, занятой этим грандиозным промышленным зданием. Тут же, в одной из погребальных ям, найден серебряный рубль 1762 года (Екатерины II) и, по счастливой случайности, попал в руки И. Г. Лепп. Монета эта, как дар г. Леппа, передана нами в Областной Музей Поля.

² Первая в Александровске и Павлоградском уездах, вторая, имея исток в Александровском уезде, служит границею губерний Екатеринославского и Таврической.

³ Леса.

⁴ Кустарники, мелкий лес.

⁵ Ушли, переселились в другое место.

чоловіка, та й навтіки; а як піймають, було, запорожці, - дають сіна, яке лучше, вівса, – не їдять; три дні тобі не їстеме, здохне, а до рук не прелучеш¹. Розказує, було, покойний дід, – як понаходять з степів вовки, то дикі коні і позбігаються в табун. Як тіко почнуть вовки підходить, – коні позганяють лошат всередину, постають головами докупи, ногами до вовків і одбиваються задом; а як інчий, голодний, напусте смілость, підскочить, – зараз йому і пощітають зуби... Воно і наші коні так отбрикуються од вовків: чорта з два витягнуть якого с табуна!

По цім річкам ще за Катерини були вольні степи і жило запорозьке козацтво, а як зійшли відсіль, – звалував і звір всякий, і птиця, і риба перевелась... Ще на моєму віку, зазнаю, багато раз приходилось бачить бобрів в плавнях, лебедів, огарів, а по степах бабаків; тепер нема цього і помину, – zostались тіко аврахи. Аврахів скоро не зведеш, – плодючий, лихий звір; він водиться так: стіко в году неділь мнясниць, стіко кажна пара виведе і дітей. Бабаки більші аврахів і жили на цілинних степах; після їх й досі zostались маленькі могилки, мов гробки; під ними були колись глибокі нори бабаків. Колись, було, примічаємо: як на Явдокія (1 марта) свисне бабак, то буде рання весна.

*Дід Василь Іванович Нагірний (Москаленко) 96 років,
передмістя м. Олександрівська – Карантинка, 19 грудня 1884 року.*

227. Великий Луг (Оповідання)

Спрежду в Великому Лузі жило багато запорожців, а після того, як зігнали їх відсіль, остались тіко старі діди. Чимало zostалось дідів, та все багаті та хазяйовиті; всього було у їх вдоволь: і скоту, і коней, і овець і бжл. Вони жили більше понад озерами, на грядях і по кучугурах, від того тепер озера та урочища і прозвіща мають запорозькі.

Як почали ділити землю панам та під слободи, то перше порізали степь по той (правый) бік Дніпра, а потім і цей (левый). На тім боці, під Лисою горою, жили запорожці – Джерелівський, Кавунник і Посунько. Добре було їм там жить, а як почули, шо степ став панський, – взяли і перебрались в Великий Луг. Тут вони і віку дожили. Деякі запорожці жили більше ста год на світі, і були між ними великі характерники². Джерелівський сам кував рушниці і умів заговорювати їх. Великий охотник був він і не боявся ні тучі, ні грому; йому дикий жеребець вухо відкусив і якби не зліз на дерево, то і носа не було б! Капканами ловив всякого звіря, а то раз як налізло десятка півтора вовків в капкани, – взяли і зтягли їх в Дніпро...

¹ Не приручеш.

² Знахари, колдуны.

Жили ще запорожці Канцібери; їх було три брата. Силачі були великі! Один з їх жив с сімейством, мав велику хату, а біля його кишля¹ було і запорозьке кладовище². Тепер того кишля і кладовища не зосталось і сліду, – змив Дніпро. Groшовиті люди були Канцібери! Було ідуть в шинок, а за ними народ так і хиле. Викотять бочку горілки і давай гулять... Нагуляються, наспіваються вдоволь, заплатять шинкареві і гайда додому. Жонатий Канцібера був великий галдовник³, загалдував свої гроші і їх ніхто не візьме.

Ще жив тут запорожець Демьян Гужва; в йому було 12 пудів ваги і був він привеликий силач. Зостарівся дід і перед смертю було все плаче... “Чого ви, діду, плачете”, – питають люди. І почне дід розказувать...

“Того я плачу, шо душа погибша!.. Я, - каже, - на свойому віку убив і замучив чоловік с півсотні нагайців... Аджеж і вони люди!.. Було запорозький табун вийде з Лугу в степ, то нагайва і займе. Мене тоді і посилають с товариством шукать. Оце найду табун, одніму, а нагайцям голови познімаю... Погані були звичаї у бусурменів, погані і у запорожців. Було піймають нашого брата і ведуть в терен. Розипнуть козака, попрев'язують руки і ноги до терену, та й кинуть на погибель... Лежить він день, лежить два, лежить тиждень, поки отдасть Богу душу. До живого козака, було, і звірюка не підступе!.. Весною, поки дерево голе, глянеш було на терен, – лежать козацькі маслаки на прив'язі... За це ж і ми не давали бусурменам спуску... Не раз я на своєму віку і гайдамачив!.. Як згадаю молоді літа, то аж мороз поза шкурою піде: в тій крові, шо я пролив, пірнув би з головою і утопився... Кінь у мене був як змії! Було як їду шляхом, то всяк дає дорогу. При сідлі у мене аркан і якірець. Арканом, було, ловлю туряків⁴, а якірцем перевертаю вози... Тоді чумаки добре вшивали вози шкурами, то я, було, смерком, розжену коня, кину верьовку з якірцем на віз, смикну до себе - і пішов віз шкереберть... Полягло багато душ і від мого канчука... Як згадаю це все, то мені і жалко, і страшно, бо прийдеться Богу давать одвіт...”

Було с полудня як почне дід молитись, то молитись всю ніч і всю ніч гірко плаче. Плаче було та молитись і в церкві. Як умер дід, на горищі зостався його канчук. Страшно було і глянуть: пужално⁵ товсте, як товкач, а на кінці вилита куля⁶. Цим канчуком якби шморгнув раз, то довго б не жив...

¹ Пепелища.

² Кладбище.

³ Колдун.

⁴ Турков.

⁵ Кнутовище.

⁶ Пуля.

Ще жив запорожець Гайдук; цей був характерник і за своє лукавство мав багато злобитилів. Раз поїхав він у слободу, а гайдамашня до його баби: “Давай, сяка – така, гроші!..” Мучили, пекли її на сковороді, аж поки сказала... Тоді за гроші - і були такі...

Ще жили запорожці Лебедь, Кривий, Балабан, Харько і Мусій. Тепер осталися їх озера: Лебедеве, Криве, Балабанове, Харькове і Мусієве. Біля Лисої гори єсть ще Мусієва забора, де козак рибальчив і стояв курінем.

Ще жив тут запорожській коваль Мерін. Оце було приїде до нього запорожець верхом та й гука: “А ну лишень підкуй мене, козаче!” Сам сидить на коні, а Мерін нагріє підкову та й підкує коня. Запорожець висипе жменю грошей ковалеві і скака далі.

Ще жив запорожець Василь Глухий. Старий був дід! Оце набрідне сидить в хаті, то він осідла коня і оббіжить кругом Кушугумівки. Приїде до двора, постое і оп'ять біжить. Так до трьох раз. Як приїде втретє, жінка візьме коня за поводи і веде в двір. Дід тоді встане і іде в хату, а жінка розсідлує коня і ставить до ясел.

Жили ще запорожці: Учорашній, – цей чумакував; Сопільник, – сірома¹, біля річки Халуїоватої, – рибальчив; Дзензеха – сірома на Кушугумі, – і цей рибальчив; Галя-козак, – де тепер урочище Галене. Жив Шоківий козак і багато їх жило по всьому Великому Лузі. Скрізь озера, гряди і інчі урочища по плавнях Строганівських, Канкринівських, Попова, Матлаша, Стрюкова² і інчих мають запорозькі прозвіща, бо скрізь тут були козацькі осідлища.

Запорожці були такі: куда батько, туда і діти! Оце поставлять мишень і стріляють в одну дірочку. Спуску не давали!.. Вони не боялись ні огню, ні води; яка б не була буря, а вони на морі або на Дніпрі, тіко шапки маюрять. У нас тепер як пристають до берега, то: кажут “підтягни дуба”, а запорожці казали “підсуши дуба”.

Тетеря та мед – це козацька їда була. Тетерю варили з борошна і з пшона. Оце кісто – вчине, шоб прокисло, тоді варе кулішь; як тіки пшоно почне роскіпать, – кидає кісто і доварює. Як готова тетеря, тоді розведе мед в гарячій воді, вкине туди тетері і їсть як кутю. Тетерю можна їсти з медом холодну і гарячу. Хліба печеного у запорожців не поводилось. Козаки нічим не крились. Як їде куди, – куреня не запера. Війдеш в курінь, – казан висить, пшона торба, борошно, вяла риба, а у інчого і вагани меду стоять. Хоч, – мед їж, хоч, – тетерю вари або куліш. За їжу нічого не скажуть, а брать с куреня – не бери: узнають – дадуть кіїв.

Горілку пили запорожці не чарками, як ми, а дерев'яними корячками,

¹ Бедный, убогий.

² Рассказчик перечисляет дачи нынешних владельцев Великого Луга: графини Строгановой, графа Канкринина, Попова, Миклашевского и Стрюкова.

з двома ручками: одна – зроблена коником, а друга – кільцем. У їх не було моди частуватися, а хто схоче, – нальє коряк з боклага і хиле на здоров'я... У багатіх була мода держать горілку в мідніх казанах. Оце ввійшов в сіни, – казан стоїть з горілкою, а на казані висить корячок. Хто схоче, бере корячок і пьє. До інчого, було, як увіходиш в хату, то трубки не носи, оставляй в сінях: в хаті боги (икони). Люлешників у їх більше було, ніж нюхарів, а такіх, шо не вживали тютюну, і совсім мало, їх дражнили “святими”, ібо вони і горілки не пили.

У інчіх задля зіми були теплі хати, задля літа – курені, а інчі – літо і зіму жили в куренях. Курені були великі, а шоб тепло було, козак наносе листя, сіна, простеле повсть, натягне на себе кожух та й спить. Хоч який мороз, – йому байдуже...

У інчіх, шо жили сімействами, були хати, тіко жонатіх небагато було. В куренях і хатах у кожного боги (икони), найбільше Микола або Покрова, а по стінах та стелях – рушніці, пістолі, списи¹ і жертки з одежею.

Катерина як стакувала Січ, то багато козаків пішло за Дунай в Турещину, а деякі сіроми zostались. Ні до кого прихилить голови, то вони, було, і живуть в Великому Лузі. Сьогодні до тебе прийдуть, а завтра до мене, а там до третього кого... Найбільше йшли до Івана Джерелівського: той ніколи, було, не випусте голодними. Прийдуть до його та й просяться: “Пусти, діду, спочити!” - “Спочивайте, люди добрі!”, – одвіте їм дід. Годує їх день, годує два, годує і більше, а вони все спочивають. Було пошле хлопця: “Біжи, хлопку, подивись, шо бурлаки роблять”. А їх чоловіка десять або й більше зберуться, та й лежать собі за загонами на сінові. Вернеться хлопець, дід і пита: “А шо?” – “Воші бьють!” – “Ну, ще, - каже, - будуть жить...” Через день-другий опьять посилає. “А шо тепер роблять?” – “Латаються!” - “Ну, тепер, - каже, - скоро підуть”. Так на його мову і виходе: облатаються, подякують і ідуть з Богом.

За запорожців, та ще і за моєї пам'яті, в Великому Лузі і в степу багато звіра було всякого, багато і птиці. Степ, де річки Терса, Солона, Вовча, Гайчур і інчі тоді звали Диким степом. Там бабаків було більше, ніж тепер аврахів. Ото шо zostались на ціліні густо могилки невеличкі, – то їх скоти² були. Бабак завбільшки як кіт; на зіму замерав, а на Явдокії³ – вискоче було з нори і свисне. Ото значить надворі весна. Від нори бабак далеко не заходить, звірь був хоч і хитрий, та смирний, – не кусався. Як стали селиться слободи в степах, стало тісно і бабакам!.. Звалували⁴ вони

¹ Копья, пики.

² Норы.

³ Евдокия, 1-го марта.

⁴ Ушли, сбежали.

відсіть в тридцятих годах.

Ще були, кажуть, дикі коні і дикі свині, та мені їх не довилось бачить: це ще було за запорожців. Були ще барсуки, віднихи¹. Відниха невеличка, як шашча², жила в воді, а іноді вилазила на берег. Були бобрі – і ті скоти робили собі в воді. Бобрів і я бачив на своєму віку чимало: все, було, таскають хмиз³ у воду. Дикі кози і тепер єсть в плавнях, та мало, а була їх сила! Вони люблять пастись там, де мочарь⁴, та дикий хрін. Дика коза обзивається без протягу, тіко меее!, а цап теж коротенько: хав, хав, хав!

З дикої птиці було багато голубів: водились по лісах та по скелях. Дикі гуси, лебеді, журавлі. Вони єсть і тепер, та мало. Водились ще огарі, тетерваки⁵, баклани. Тепер тетерваків нема і помину, – змандрувли⁶, а баклани й досі єсть, та рідко, і то більше на порогах⁷. Вони чорні, сідають на каміннях і заборах серед Дніпра, де мало людей. Колись було багато деркачів⁸, а тепер і тім міста мало. Не густо тепер і качок⁹ стало за вражими стрільцями...

Риба, яка була тоді, така єсть і тепер, тіко її не зосталось і сотої частини: виловлюють, не дають вирости. В старину цього не водилось. Було старі люди кажуть: “Ловіть, хлопці, рибу, та не переводьте, бо гріх!” Так було і робемо: наловим риби і котра велика – беремо, котра мала, – геть її в воду: нехай росте. А тепер шо? Тепер не розбірають, чи велика, чи мала, – налове її повозку горою і везе продавать на коряк... Продав, – добре, не продав – вивернув її в провалля... Оттакі тепер люди стали! А ше й бідкаються: “Риби мало, риби нема!”...

В старину ще й ліс був густий по плавнях, дуби товсті та гілчасті, осокори, лоза непролазна, терни, груші, а по озерах очерета, окуга, осока. Тепер як глянеш – мов не той і край: все попсовано та сплюндровано¹⁰...

За запорожського уряду¹¹ багато водилось пугачів: були вони по всіх байраках, була їх сила по скелях на Дніпрі, а ще більше в Великому Лузі. За год перед тим, кажуть, як зруйновано Запорожья, – пугачі кричали день і ніч. Вони чули козацьку недолю, чули і свою, бо як пішла земля в

¹ Выдра.

² Порода мелких собак.

³ Хворост.

⁴ Мокряя, топкие, покрытая сочной травой места, близь озер и речонок.

⁵ Тетерев.

⁶ Безвозвратно улетели, перекочевали в иной край.

⁷ Можно видеть их на Волнигском и в особенности на Ненасытском днепровских порогах.

⁸ Коростель.

⁹ Утки.

¹⁰ Вырублено, уничтожено.

¹¹ Порядка.

розділ, та стали рубать ліс, то і пугачам міста не стало. Про це єсть козацька пісня, дуже жалібна на голос:

Ой не пугай, пугаченьку,
В зеленому байраченьку!
- Ой як мені не пугати,
Шо хочять байрак вирубати,
А мені нігде та прожити,
Нігде мені гнізда звити,
Маліх діток виглядати...
Та й запугав пугаченько
В зеленому байраченьку...

Після запорожців Великий Луг і степ достались графині Шкавронській, Балабину, Попову і інчим панам. Де живемо ми, ця плавня і степ були Шкавронської¹. Степу було стіко, шо за літній день конем не об'їдеш. І степ все цілинний: одна тирса сивіла як дим, та ще де-не-де куці терну. Сказано – Дикий степ. Добра була графиня Шкавронська! В Великому Лузі прі ній доживали віку запорожці вольно. Оце займе козак яке схоче озеро, стіко схоче лісу, сінокосу і владіє: це його поділок². За поділкі тоді платили пусті гроші. Поділкі ще й тепер прозвіща мають запорозькі: де який жив, того і урочище. Діти запорожців не минули панщини: підскочила ревізія, так їх і записали в панські. За Шкавронської і панщина була не страшна: робили їй, робили собі і були багаті³. Шкавронська вийшла заміж за графа Лита⁴; вона була якась родичка Потьомці.

Оце було як ідуть її підводи через Кічкас⁵, лоцмани і кричать: “Царські

¹ После 1781 г. племянница Потемкина, статс-дама Двора Ее Величества, графиня Екатерина Васильевна Скавронская (рожд. Энгельгард) получила в дар 35000 д. земли в Александровском у., Екатер. губ., с населенными “государевыми слободами” Консководовою (официально – Ново-Григорьевка, основ. Потемкиным), Краснокутовою (Мало-Екатериновка), Кушугумовою (Больше-Екатериновка). Мужское население этих 3-х слобод состояло из 749 душ. Вероятно не менее получила она земли и в смежной, чрез реку Конку, Тавричск. губ., где ею основаны деревни – Царицын-Кут, (Подстепное), Веселая, и Хитровка. (Арх[ив] Покров[ского] Собора и Алекс[андровского] Предв[одителя] Дв[орянств]а.)

² Участок, выданный в арендное пользование.

³ Из дела о беглых и непослушании крестьян за 1824 г. видно, что крепостные графини, вместо барщины, платили оброк по 10 р. ассигнациями в год с рабочей мужской души (2 р. 86 к. на серебро); затем в 1824 г., по собственному желанию, согласились заменить барщиной. (Арх. Александровск. Предв. д-ва.)

⁴ Литто, граф Юлий Помпеевич, всех Императорских и Царских орденов кавалер, в звании камергера двора его величества. (Там же за 1835 год).

⁵ Паромная переправа на Днепре, при древнем урочище Кичкас (ныне меннонитская колония, Екатериносл. уезда).

підводи! Царські підводи! Давайте скоріше порони!” Ці підводи узнавали по возах та по волах: сірі, здорові, круторогі...

У графа Лита дітей не було, а як умерла графиня (1829), а потім і він, то людям доводилось бути вольними¹; коли це десь в Вентелії², чи що, найшовся наслідник. Вони почали бунтоватися, почали переходить с сімействами в Комишоваху* і інчі вольні слободи, а деякі посилали полномочніх до кошового Гладкого, щоб прийняв в запорозькі козаки. Гладкий отказав³. Управителем був тоді пан Листовський. Давай він писать у Петенбурх, шо люди бунтуються, шо не вірують у Бога і не маюť ікон...Як понаїзжало судьїв, як почали перебірать... Досталось тоді виноватому і правому, досталось і лозі⁴... Потім с Петенбурха як понасилали тіх ікон, так не знали, де їх і чеплять...

Оттаке то, чуєте, було колись! Дещо мені рассказувала покійна мати, – вона була запорозького роду, – де що я бачив і сам на своєму віку.

*Дід Микита Джигирь, 88 років, с. Кушугумівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії,
5 грудня 1887 року.*

228. Городище у Великому Лузі Знахідки старожитностей. Спогади про втікачів

За запорожців плавню звали Великим Лугом, а як пішла земля в поділ, про Великий Луг і забули, – згадують тіко старі люди.

В плавнях Попова* єсть городище, котре ми звемо Велике, а на п'ять верст далі, в плавнях Бродского⁵, – Мале. На обох городищах жили колись турки, а потім запорожці, бо й досі в землі находять богато людських голів і трупу⁶. До великої води в сорок п'ятому годі (1845). Велике городище було довге і шіроке, а тепер його і чертвертої части нема, - знесло водою. Щогоду, як прибуває вода весною, воно стоїть мов острів. Тут люди находили черепки посуди, маленькі горщечки, а год двадцять тому назад чоловік викопав невеличку мідну вазу. Викопав та й продав шинкареві. находили тут і гроші срібні, тоненькі та довгі. За

¹ Граф Лито умер 24 января 1839 г., оставив 43942 дес. земли и 1436 душ крестьян мужского пола (Арх. Алек. Предв. д-ва за 1839).

² В Италии.

³ Вероятность этого рассказа подтверждает "Дело" за 1840-й год о неповиновении крестьян умершего Литто законной власти. В качестве уполномоченного с ходатайством к Наказному Атаману бывшего в то время Азовского Казачьего Войска (Запорожцы, выведенный из Турции в 1828 г.) Осипу Михайловичу Гладкому, был послан крестьянин дер. Кушугумовки, Афанасий Грецай (Арх. того же Предвод. д-ва)

⁴ Лозы много истреблено на розги. Я. Н.

⁵ Городище это на даче удельного ведомства, бывшей Бродского.

⁶ Человеч. костей.

старіх годів найшов і я раз шагів зо три мідніх, а між ними один с хрестом посередині.

В тріцятых годах коло Великого городища і в плавнях Матлаша (Миклашевского) жило багато панських утікачів¹. Тоді люди тікали от лютіх панів, а найбільше от лютіх приказчиків², котрі знущались над ними. Тікали по одному, тікали і сімействами. Тут були лози, очерета, терни несходимі, а в такіх пущах були їх курені і землянки. Утікачі і всяка бурлашня, жили тут літо і зіму. Як випаде, було, холодна зіма, то баби з дітьми і просяться до людей в слободу, а мужики так і пропадали на дворі. Разведуть, було, огонь біля куреня та й гріються день і ніч. Тут утікачі жили, тут діти родились і женились. В слободу не показувались: боялись. Був у їх і свій піп, із утікачів.

Було як жене інчій сина, або дає заміж дочку, то й кличуть того попа. Він обведе молодіх кругом дуба тричі, проспівая “отче наш”, – от і все вінчання... Проміж утікачами багато було шевців, кравців, прях. Із слобід носили шить кожухи, свитки, чоботи. Шили добре і дешево. Добрі були і косарі, молотники з їх. Інчі утікачі тут і вік свій зжили. Вони люди були такі ж, як і ми, жили тихенько і шкоди або разбою не робили. Жили убого, хліб брали у людей на одробіток або міняли за рибу.

Оттак, чуєте, жили люди до волі...

*Дід Макар Юхимович Пазюк, 76 років,
с. Біленьке Катеринославського повіту,
12 липня 1887 року.*

Большое городище расположено на низменной равнине Великого Луга, поросшей вербою, лозняком, камышем и бурьянами. С юга, в нескольких шагах, – речка Лопушка, или Лопуховата, а затем вблизи почти со всех сторон много озер и болот. От Днепра отстоит в 3-х верстах, от материка в 15-ти. Ближайшее к нему село, чрез Днепр справа – Беленькое, – в 7-ми верстах; слева с[ела] Скельки – в 15-ти, Маячка – в 18-ти и Васильевка – в 25-ти. По исследовании нами городища 15 августа 1901 г., оно имело в длину 340 шагов, в ширину 120, в окружности 760. Положение – с востока на запад, при чем с восточного конца несколько шире. Грунт – глинистый. Южный склон в нескольких местах – обрывистый и изрыт кладоискателями. Тут попадаются человеческие кости и фрагменты грубых керамических изделий. На городище две экономические хаты и пасека. По строению грунта городище это, надо полагать, в отдаленную эпоху примыкало к материку. Говоря о речке Лопушке, старожилы вспоминают, что еще в 1850-х годах она была

¹ Беглых.

² Управляющих.

судоходна и в весеннее время служила кратчайшим сообщением р[ечку] Конки с Днепром. По ней, говорят, всегда проходили плоты, следовавшие на лесные пристани у сел Васил(ь)евки и Скельки (Попова), на р[ечке] Конке.

Я. Н.

**229. Шпиль-гора над Великим Лугом.
Потьомкін оголошує запорожцям через уповноваженого генерала
про виселення на Дністер**

(Переказ)

От слободи Кушугумівки аж до Сухої балки потяглась Шпиль-гора. Розказували старі люди, що як задумав Потьомка зігнать запорожців, вислав генерала з військом на Шпиль-гору і давай полихатъ с холостіх пушок в Кучугури¹. Там, кажуть, їх був стан.

Запорожці посідляли коней і всі сорок тисяч вискочили з Великого Лугу. Кожда тисяча стала особо, а попереду ватаги так і заграли кіньми. Генерал обвів військо очима і каже: “Ну, братці, збирайте своє добро та виходьте на Дністрові лимани, бо тут будуть селиться слободи”. Повісили запорожці голови та й подалися до куренів... “Бодай, - кажуть, - Потьомко, твої діти стіко заслужили, як ми у тебе!”

Запорожці, кажуть, як виходили з Великого Лугу, то прощались: “Прощай, батьку, Великий Луже! Не звели ми тебе, – не зведе ніхто, поки світ сонця!”

Так думали запорожці, та не по їхньому вийшло: земля пішла в поділ і за старіх панів ліс держався, а як настали молоді – все вирубали, все пішло димом. У інчих панських плавнях по десять год і більше риндували ліс явреї і палили на вугілля, а тепер от того лісу і сліду не осталося: все попсовано, та сплюндровано².

Дід Авксентій Федорович Орел, с. Кушугумівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії, 28 грудня 1885 року.

**230. Битий запорозький шлях і Баштові дуби у Великому Лузі
(А)**

В наших плавнях єсть два озера – Лебедеве і Балабанове³, а проміж ними колись лежав Битий шлях через Великий Луг; над шляхом по праву і по ліву руку стояли два Баштові дуба. Як зруйновали Запорожжя, дуби ще довго стояли, а шлях заріс травою і лісом. Товсті були дуби! Покойний дід було розказує, що як не чотири чоловіка, то і не обхватять дуба. А

¹ Песчаные бугры в Великом Лугу, верстах в 20-ти от Шпиль-горы.

² Вырублено, уничтожено.

³ Оба озера в плавнях графа Канкринна.

гільчасті які! От дощу можна було ховать цілу чумацьку валку!.. Чого вони прозвані Баштовими – Бог його зна, а тіко казав покойний дід, шо під ними, було, збираються запорожці на сходку зо всього Великого Лугу. От тіх дубів шлях, кажуть, ішов плавнею скрізь до Кучугур¹ і далі, де тіко жило запорізьке військо, аж до Микитиноного (Никопольского) перевозу.

Дід Петро Стогній, 70 років, с. Краснокутівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії, 17 січня 1888 року.

231. Баштові дуби і могили (Б)

Баштові дуби були біля озера Лебедевого, а потім далі верстов на шість – на Великій гряді, шо від межі пана Попова, біля Кучугур. На цих дубах, кажуть, запорожці становили якісь високі башти, а на їх викидали огонь², щоб скликать козаків ночної доби. Біля дубів, кажуть, була ціла бурса³ козаків. Оце як прийде звістка яка від кошового, або повертаються козакі з роз'їзду, то і скликають товариство, щоб розказать, шо бачили і чули. Побіля дубів, кажуть, лежав битий шлях через увесь Великий Луг. Там, де слобода Янчакрак, через Кінку, був татарський міст, одбитий козаками.

Запорожці жили і по степах. Оце як блисне огонь в Лузі на дубах – то зараз і світять на могилах: Безсчастній⁴, Градисці⁵, Юрківській⁶, Караватчиній⁷ і інчих, – бо і могили були баштові. Так було і залопотять запорожці кіньми туди, відкіль вперве заглядять огонь.

Дід Арсеній Чорновол, 97 років, Олександрівського повіту Катеринославської губернії, 5 вересня 1888 року.

232. Урочища у Великому Лузі (ріки, озера, гряди)

Дача с. Петровського-Балабіна, графині Ан. Дм. Строганової (А)

Балабинова яма (озеро), – тут Балабин (первый владелец) купався. Закітне Мале і Закітне Велике – це озера.

Оріхове озеро – оріхи ростуть в воді; вони угласті; їсти можна, і добрі,

¹ Кучугурами рассказчик называет песчаные бугры, разбросанные на огромном протяжении Великого Луга, начиная с плавень Попова.

² Несомненно, речь идет о запорожских фигурах, служивших сигнальными знаками.

³ Ватага, отряд.

⁴ и ⁵ Обе близ м. Григорьевки на р. Конке, с правой стороны.

⁶ С левой стороны р. Конки, в Мелит. уез., Таврич. губ.

⁷ На степи Н. А. Капустина, Александр. у., в верстах 30-ти от Великого Луга.

тіко треба варить.

Перевал озеро – вода превалюється з Дніпра весною через піщану грядку.

Лукновате озеро – лукно, кушір тощо (водоросли).

Цимбалеве озеро – жив запорожець Цимбал; тут його був поділок (угодьє, взятоє у владельца в продолжительное арендное пользование).

Шаварене озеро – поділок запорожця Шавари.

Тригубівське озеро – запорожця Трегуба.

Сухинине озеро – там жив Сухина запорожець.

Перелетне озеро – запорожця Перелета.

Колядчене озеро – Колядки запорожця.

Тарасівське озеро – Тарасика запорожця.

Бережнівське озеро – Бережного запорожця.

Шкварцівське озеро – Шкварця запорожця.

Кононове озеро – жив запорожець Конон.

Домаха озеро – не докажу, від чого прозвано. Тут жив запорожець Ткач.

Брилик озеро – по запорожцю Брилю.

Бандурине урочище – жив запорожець Бандура. Було велике озеро, а тепер піском засипано, осталоє плесо.

Самсичене озеро – жив запорожець Самсика.

Левкове озеро – жив запорожець Левко.

Річище – вода заходе з Дніпра.

Воронців куток – урочище, де жив запорожець Воронець.

Петляне озеро – жив Петляний козак. Літ 50 це озеро засунулось піском, а було глибоке і рибне.

Виноградна балка – витяглась з степу в плавні; тут ріс дикий виноград, а запорожці сиділи хуторамі і розводили садки. Тут були і терни густі, де стояли козацькі пасіки. В тім годі, як межували землю панам, в Круглику (лес при устьє балки Виноградной) жив запорожець. Як почув він, шо земля панська, – оставив свою хату, пасіку і подався за Дунай під турка.

*Діди: Іван і Онисько Петренки, Степан Крохмаль і Іван Пелех,
с. Петровське-Балабине Олександрівського повіту
Катеринославської губернії, 25 лютого 1885 року.*

**233. [Урочища у Великому Лузі
(ріки, озера, гряди)]**

(Б)

(Продовження)

Дачи дер. Кушугумовки, Краснокутовки и с. Царьцина-Кута графа Канкринна. Мирошник-річка, верстов на дві низче (по теченію Днепра) Бандуриного; вона виходе з Дніпра і впада в річку Кушугум. – Жив козак Мирошник.

Бистрик, а низче Жбурик – річки; тут жив козак Жбура.

Криве озеро, на півверсти от Бистрика; прозвано того так, шо покручене (извилистое).

Ковалеве, або Ковальське урочище, – там жив запорожець Коваль. Було колись озеро та висохло.

Лебедеві озера – їх троє: двоє кругліх, а одне довге. Біля їх жив і рибальчив козак Лебедь.

Шийчене озеро – жив козак Шийка.

Печище – урочище, або кишло, де жило багато запорожців. Ями, де були хати, і досі остались.

Дзензешене озеро, – біля його жив запорожець Дзензеха.

Мусієво озеро – жив козак Мусій. Воно біля Дніпра, супротив острівка. Біля цього озера був шинок запорозький. Як вийшли запорожці відсіль в Чорноморію, хати довго оставались і там кошикувала (имела привал) прохожа бурлашня, та сіромашня (голь). Сіроми найбільше йшли Великим Лугом: там легше було прохарчиться і ніхто не питав відкіля і хто. Пашпортів у їх чортмало... Де були запорозькі хати, – печища (пепелища) і тепер знать.

Джерелівське урочище – жив хутором козак Джерелівський. Був первий стрілець і заговарював ружжя; знав слід всякого звіря і не давав спуску вовкам; ловив він їх і капканами.

Чорна яма, або Чьорне озеро – біля його жив козак Чьорний.

Харькове озеро і Харькове урочище – жив Харько козак.

Канціберівське озеро і урочище Канціберівщина (гряда) – жив характерник Канцібера. Там тепер людей лякають чорти... Колись там така пуца була (пустыня), така росла полома (трава), шо і не просунешся. Там, кажуть, колись кричало, реготало (хохотало) і вило на всю плавню...

Феськова яма – кругле, глибоке озеро. Тут жив запорожець Фесько; його ще звали Швець.

Полового гряда, вона низче Канціберівщени, – жив козак Половий.

Кругла гряда і Кругле озеро, – того, шо круглі (по форме).

Верещакова гряда, – жив запорожець Верещак; його потомство і тепер

єсть в слободі Підстепній (Царицын-Кут).

Бабене озеро, – багато тудя зліталось колись довгоногої птиці, шо зведе бабами. Ця птиця з довгим носом, в воді стоїть, мов вкопана (неподвижно), і хвата мулявку (мелкую рыбу).

Савене озеро – в Матлашевській плавні (помещ. Миклашевского). Тут, кажуть, жив той Сава, шо про його пісня єсть:

“Ой був в Січі старий, сідий на прозвіще Чалий,
Вигодував сина Саву ляшенькам на славу”

Багато озер і урочищ єсть по плавнях. Попова, Матлашевського, Стрюкова і інчих, де жили запорожці, та про те вже не докажу вам: їх знають старі рибалки в Скельках, Васильовці (сс. Попова, Мелитоп. уезда), Біленькій (с. Беленькое, Миклашевского, Екатериносл. у.) і Тарасівці (Стрюкова – там же).

*Рибак Авксентій Федорович Орел, с. Кушугумівка
Олександрів.. повіту Катеринослав. губернії, 6 листопада 1885 року.*

234. Кучугури (піщані пагорби, бугри у Великому Лузі)

Сліди давнього поселення. Знахідки

В Великому Лузі, насупротів слободи Васильовки, єсть Кучугури, а промеж ними – глибокі ями. Ці Кучугури такі високі та круті, шо не всякий на їх і зійде; а ями глибокі, заросли березою, кущами та хмелем, шо не видно і дна. Старашно там: звір живе всякий і виховуються злодії і душогуби. Як жили запорожці в Великому Лузі, то тут було їх і кишло. В цьому місті ніяка б сила не звоювала війська! Кучугури єсть і близьче, – біля слободи Підстепньої, де кінчаються плавні пана Попова і починаються Канкринські¹. І тут невилазні урочища, і тут жили запорожці. Біля цих кучугур, на Канкринській землі, був якийсь турецький город, бо багато найдено цегли (жженний кирпич) і каменя с хундамента. Цегла місна, як камень. Шоб не затопляла весняна вода, турки насипали високі могили по плавнях і ставили на їх цеглові дворці. Срібні гроші, мов рибьяча луска (чешуя) невеличкі і мідні люди находять і тепер. Ще недавно в цих могилах люди викопували чавунні турецькі казани і якісь мідні труби². Казани і тепер єсть у підстепьянських людей: – вони широкі і мілкі, так шо с кожного можно нагодувать чоловіка десять-пятьнадцять.

*Дід Василь Іванович Джерелівський, 84 роки, с. Підстепне
(Царицын Кут) Мелітоп. повіту Тавр. губернії, 10 січня 1885 року.*

¹ Дача графа И. В. Канкракина.

² Обрезок медной трубы, длиной 14 сантим. и в диаметре 10 сантим. Передан нам графом Ив. Виктор. Канкриним и поступил в Областной Музей имени Поля в Екатеринославе. Я. Н.

235. Кобильна балка і Кобильна річка

По цій балці тече річка і зветься так як і балка, – Кобильною¹. В старину, як ще степ був запорозький, по балці водилось багато диких коней: так табунами і паслись. Літ 80 або 90 грекі часто ловили їх арканами. Раз грек піймав дикого жеребця і повів його в Катернослав до архирея. "На тобі, - каже, - цього жеребця, та зроби мого сина попом: він грамотний!" Архирей жеребця взяв, а сина постриг в попи. Тому архирею було поведуть греки дику козу, то він дякує та плате гроші... Іжжбогу правда!... Забув тіко, як звали того архирея – питайте старіх грецькіх попів... Дикі коні було часто вибігають на Туркову могилу, а потім і подадуться або на Гайчур, або на Янчур пастиись.

*Дід Іван Григорович Гречишенко (Даниленко), 98 років,
с. Цареконстанти́вка Олександрівського повіту Катеринославської
губернії, 22 січня 1879 року.*

Примечание. По свидетельству одного старейшего греческого священника, Преосвященный Иов Потемкин (родствен. Светл. кн. Таврич.) особенно интересовался животными, представлявшими в то время зоологич. редкость. Иов управлял епархией Екатеринославскою, Херсонскою и Таврическою с 1812 по 1823 год и оставил по себе добрую память – гуманнейшего архипастыря.

Я. Н.

236. [Слобода Вольна Гупалівка]

На месте настоящего села, на балке Вербовой, первые поселенцы застали всего три хаты; затем вблизи, на балке Якимовой, застали еще свежие следы пепелища "змандрувавших" запорожских казаков; эта степь, по словам глубокого старца Легезы, была "гулящая", "вольная", на ней мог жить только бесстрашный казак, сживавшийся с диким зверем.

Степь, куда не глянешь, была целинная, поросшая "ковылой" в рост человека. Множество по степи зеленело кустарников, терна, множество "кишало зверя и птицы Божьей". Во множестве водились волки, лисицы, зайцы, байбаки и дикие козы. Незадолго перед этим, говорят, водились и дикие лошади (тарпаны). Они несколько меньше обыкновенной крестьянской, масти мышастой², с черной полосой на спине и очень быстры; встречались небольшими табунами. По речкам водились "виднихи"³ и бобры. Сусликов было мало: они расплодились, когда населялся край и стали сеять много хлеба. Из болотных, лесных, степных

¹ Р. Кобильная – приток Мокрых Ялов слева; она разграничивает уезды Александровский и Мариупольский с восточ. стороны.

² Серой.

³ Речная выдра.

птиц много было таких, какие теперь совсем вывелись, как например: огари, бакланы, тетерваки; много было уток, лисок, куликов, аистов, дрохв, хохитвы¹, куропатов, диких голубей!..

Теперь, говорят старики, другое время, другой свет настал: много кой-чего уменьшилось, многое совсем перевелось.

Балка Вербовая теперь неузнаваема: прежде на ней протикала узкая, но глубокая рыбная речка; по берегам ее росли кудрявые вербы, густая лоза, очерет. Чтобы поймать карасей, линов, раков, бабы, не задумываясь, брали рядна², запаски, налавливали столько, сколько не наловишь теперь неводом в Днепре.

Новые поселенцы мало сеяли хлеба, больше “нагуливали”³ скот и чумаковали. “Тогда более всего знали дороги в Крым по соль и на Дон по рыбу”. Приволье было в степи! Весною, где схотел, там и косил, сколько душе угодно. Да и косили сено только про случай лихой зимы. Скот, бывало, пасется до самого Великого дня, до новой, зеленой травы. Одна беда – много зверя было, волки “шкодили”⁴. Теперь пастух один для целого стада, а тогда пастухов насчитывали десятками, с десятками собак. Бывало, гонят лошадей, овец, скот, берут с собой и ружья.

В народной памяти прекрасно сохранились запорожские названия окрестных урочищ, могил, балок, названия связанные с интересными рассказами, преданиями и легендами прошлого. Приведем некоторые из этих урочищ.

БАЛКИ

Вербовка – названа по обилию верб в старину.

Терноватая – в старину вся поросшая была терном. В этой балке водились полозы⁵ и ее всегда обминали пастухи. Тут также часто выли волки и наводили страх на окрестности.

Бузиновата – росло много бузины. Около этой балки “гардон”⁶, обнесенный валом. В гардоне как раз по середине видны следы ям – это место казацких землянок. Несколько десятков лет тому назад при раскопке одной из ям найдены ружейные кремни, кинжалы, заржавленные остатки оружия и булава с железным держакон (рукояткой). Булава, говорят, весила до 30 фунтов. Находка досталась в

¹ Стрепет.

² Простыня грубой ткани, дерюга.

³ Откармливали.

⁴ Делали убыток, вредили.

⁵ Исчезнувшая змея, из семейства удавов. Очевидцы старики длину полоза определяют до 2 сажень, толщиной в “добрую крокву”. О случаях нападения полоза приведем рассказы в одной из следующих глав.

⁶ Укрепления.

руки бывшего помещика Камышинского, который, по слухам, булаву отправил в казну.

Терса - давно когда-то при весеннем разливе вод, в балке отмыло землянку-кузницу. В кузнице оказались все кузнечные принадлежности и много ржавого железа; кузница, полагают, принадлежала обитавшим здесь запорожцам.

Крынична. Есть криница, близко к поверхности вода. Когда-то крестьянин копал криницу и выкопал клад – много больших медных гривен.

Якимова. Жил здесь запорожец Яким хутором, а потом была целая запорожская слободка. Следы пепелища и теперь заметны. Вблизи есть городище¹. В народе держатся слухи о зарытых здесь кладах.

Попова. В старину, когда при обилии трав, бурьяна стада зимовались б. ч. в степи, непогодой загнало отару поповых овец в балку и она здесь погибла; с тех пор и балка получила название Поповой.

МОГИЛЫ

Гостра. Высокая и острая. Там зарыт запорожский клад.

Рясна. Несколько.

Баба. Стояло когда-то на ней огромное каменное изваяние – баба. Говорят старики, на могиле иногда появляется чабан с дудкой. Поиграет, попляшет на могиле и исчезнет. Там клад.

Батрачка, на степи владельца Дьякова. В старину там жили и скрывались беглые батраки.

Роскопана. Изрыта кладоискателями.

Вовча. По народной легенде, здесь зарыт сказочный железный волк. В этой части могилы, где зарыта голова волка, есть криница, из нее течет вода в подставленное корыто; крестьяне пьют и пьет скот.

В старину, по рассказам, бывали частые случаи находок.

Раз, говорят, чабан пас овец в степи. Смотрит – провалилась овца, образовалась яма. Он вытащил овцу и сообщил хозяину. Ночью хозяин отрыл клад, быстро разбогател и купил землю.

Другой случай. Выехал крестьянин с двумя наемными погоничами орать. Долго орал целину², как вдруг лемешь наскочил на большой медный казан³ и волы стали. Крестьянин крикнул на погоничей: "Випрягайте, хлопці, скоріше волів, та гоніть пасти!" Хлопци погнались. Хозяин припрятал казан на воз, потребовал пару волов, уехал в село и возвратился нескоро. Разбогател также и зажил большим хозяйством.

¹ Укрепление.

² Новь.

³ Котел.

Много находили – и теперь еще находят – разных остатков старины, как стрелы, ружья и проч. Недавно на земле Рудницыной крестьянин выорал ствол кремennого запорожского ружья. Ствол сохранился прекрасно и поступил в наше распоряжение.

Много также легенд сообщают старики о кладах, существующих, но не дающихся при несоблюдении той или другой обрядности, при неумении подойти к кладу.

237. [Заселения села Петровского]

После Бессараба “осадшим” села Петровского был дед нашего рассказчика Сотченко. Говорят, Евгистунов, бывший в это время курским губернатором, поощрял разными льготами переселенцев и по началу к панщине не понуждал. “Всяк платил по 40 руб. ассигнациями от венца в год (8 руб. 40 коп. на серебро) и занимал земли, плодил скота, сколько мог”. Жилось у него, по словам рассказчика, “как у Бога за дверьми”. Более всего к нему, говорят, стекались бурлаки и “утикачи”¹, фамилии которых здесь переименовались. Сотченко поясняет, что первым переселившимся беглым давали всякие фамилии; затем переселившихся позже называли “пизняками”, а третьих, – еще позже, – “третьяками”, отсюда пошли и фамилии Позняки и Третьяки.

В помещицкой деревне Литовской Ахтырского уезда, – передает старик Мусиенко-Гаркуша, – очень плохо жилось крестьянам. Вот один из них, Данилей, и “причвалал” в Петровку. Прослышав об этом, многочисленные кумовья Данилея да и себе “закивали пятками из Литовской”. “Дело, - добавляет наш рассказчик, - случилось еще при Екатерине, – говорить об этом можно...”. Вот “под правую середу” помещику захотелось пройтись по деревне. Смотрит – на улицах тихо, безлюдно. Заглянул он в одну хату – пусто, в другую - пусто, в третью – пусто, и пусто везде, остались одни святые (иконы). И так чуть не вся слобода “смандровала” в Петровку...

Заговорив о былом, рассказчик припомнил, что в старину степь имела иную картину, она покрыта была непролазными бурьянами да тырсой; было в то время много зверей, птиц и всякой дичи. В особенности много было “тетерваков” (тетерев), которые жили стаями. По словам Мусиенка, тетервы отличались резким криком, который издали можно было принять за скрип несмазанных колес или за “клекот” наступающей орды. Таким криком с добавлением “орда иде!” в то время пугали непослушных детей. Было много сурков, но с распашкой полей они “звалокали”, а на смену им явились во множестве суслики. В старые годы много бедствий испытывал хлебородный край от саранчи. Иногда она появлялась в таком несметном количестве, что заслоняла солнце, не видно было света Божия...

¹ Беглые.

238. [Заснування села Маркусівка]

75-летний Дмитро Бут¹ открывает перед нами завесу далекого прошлого, знакомит с историей Поднепровья, с началом колонизации. Давно, очень давно, говорит он, еще за деда, ни здесь, ни вблизи не было поселений. Степь была дикая, поросшая высокой тырсой; по балкам, берегам Днепра, тянулись леса, выли голодные волки. Дед его в то время был еще молодым, неженатым, казаковал в Запорожье. Весело и привольно жилось деду, но это было на закате дней казачества. По подлинному выражению Дмитра, “цярювала тоді Катерина в Петембурсі, а тут князював Потьомка”. Из дельнейших бесед старика я мог заключить, что Екатерина пользовалась большою любовью тогдашнего населения, ее называли не иначе, как “Милостіва цариця”, “Цариця-мати”, “великій світ матуся”; зато Потемкин, по-народному – “Потьомка”, далеко не мог расположить в свою пользу народные симпатии. Падение Сечи, закрепощение вольной запорожской “сиромы”, заселение края чуждым по вере и крови элементом народ приписывает одному ему, помимо воли царицы. Уходя из Сечи, бросая “степи добрі, край веселий”, запорожцы, по выражению Дмитра, “великий гнів положили на Потьомку”. Вот в чем сила и последствия этого гнева: “Мандрували небораки на всі чотири, мандрували і приговарювали: “Бодай тобі, Потьомко, такий вік, як у зайця хвіст...”. Почув Бог праведну козацьку молитву, Потьомка того ж году склав руки”² (умер).

И так разбрелось казачество, край осиротел, в степи жалобно закигикала чайка... Но не всем легко было променять Днепр на Дунай и Кубань, не всем легко было забыть Сечь-матерь и Великий Луг-батька; поэтому одни из престарелых и безприютных оставались здесь, “в пущах Дніпра, біля пасік і худоби”, другие, последовав за массовым течением, раздумали и возвратились снова. К последним принадлежал и дед Дмитра, на словах которого и основываются весьма интересные рассказы.

Начало основания деревни Маркусовой Дмитро относит к ближайшему времени падения запорожского коша. Рассказ его настолько живой и интересный, что считаю нужным привести его дословно.

“Покійник дід розказував, шо зараз після запорожців на цім місті сів якийсь пан Куріка. Багато степу було в його... Звісно, землі багато, а людей мало, то й став він приймать до себе сіромах. “Йдіть, - каже, - хлопці, до мене жить: хто хоче, бери плуг, воли – роби, хто не хоче – пий горілку”. Попервах добре у панів жилось: податі не платили, від

¹ Старик носит три фамилии: по отцу –Калиниченко, по деду – Малый, по жене Бут (“Бутівну держе”). Называем его последней фамилией, под которой он более известен.

² В этом месте ошибается наш рассказчик. Сечь уничтожена в 1775 году, а Потемкин умер в 1791 году, следовательно чрез 16 лет после падения Сечи. Автор.

некрутчіни одозволяли пани... До Куріки багато пристало сіромашні, бо їм уже волі не було: як піймають якого, так зараз в кайдани забьють, і пішов козак залізом маслаки терти... Багато їх було по острогах, багато їх брязчало і по великих шляхах... Обвішають ланцюгами та й гонять як каторжних... Була ще мода така, що й голови брили... Обголять було половину голови, що й на чоловіка не похоже... Ну те, так ото й стала населяться слобода, стала сіромашня жинитись, жили семействами. Як обжілись ото люди, тоді вже пан не те задумав: став він їх потроху до панщини прікручувать, а далі забігла якась бумага (распоряжение), так він узяв, та й закрипостив... Росчовпали козакі та пізно: ради б і назад, так нікуди голови приткнути... Ще не за моєї памяти от Куріки степ, люди і вся богатиня досталась Маркусові, і тоді уже і слободу назвали Маркусовою; попервах вона звалась прямо Кічкасівка. Славний був пан, покой його душі, Константин Мануїлович Маркус: прі йому люди жили лучче, ніж тепер на волі”.

239. [Балка Богатирева]

- А что вы, диду, расскажете про балку Богатыреву, почему она так названа?

- Цього гаразд не докажу: або богатирь жив, або того, що там було багато ревів. Там вовки водились, бабаки. Було вовки як завияють, так аж сумно... Колись наш поділок¹ був біля Богатиревої балки; то оце було як ночуєш на степу, то кладеш біля себе вила, сокиру і косу, щоб було чим одбитися. Того і гляди, що ухопе або тебе, або хлопця біля тебе. Тоді по степу терни були великі, водились жовтобрюхи і всякий гад. Страшні ото ще жовтобрюхи! Міні і тепер у пам'ятку, як старому Коваленкові жовтобрюх одірвав, – звиняйте, – матню... Насилу вирвався живим, покойний.

240. [Скарби в печері “Школа”]

- Скажите, диду, не находили ли здесь когда-нибудь кладов?

- Та так: і находили, і ні. Раз чоловік орав і виорав зопригірці срібних грошей; вони були плесковаті, довгенькі. Одніс барині, а вона, лібонь, в казну послала... Не було ніякої за те награди... Тут єсть недалеко клад великий, та лежатеме він, поки світ сонця.

- Где же это, диду?

- Ви Школу² знаєте добре?

- Знаю.

- Там, де сама вища скеля, єсть припічок і в тому припічку сховано

¹ Земельный надел.

² Название “Школы” носит пещера в скале с левой стороны Днепра, вблизи Кичкаской переправы; скала носит тоже название.

тринадцять тисяч срібних карбованців. Треба або зверху на канаті спускатися, або з Дніпра, як замерзне по драбині... Ніхто їх не візьме... Їх сховали гайдамаки і про це розповідав чоловік, котрий йшов з гайдамаками на покаяніє. Може, ще де є по запорозьких кріпостях – не знаю.

- А где же здесь запорожские крепости?

- На нашім степу, вище балки Кічкаски єсть кріпость¹; на тім боці протів Прусова острова друга²; біля Старого Кронцвея – третя³; на Кічкаскому шпилі⁴, де був колись Старий Кічкас⁵ - четверта⁶, Радуткою зветься, а ще дальше трохи, на горі – п'ята⁷. В цих кріпостях, може, і є клади, бо в їх жили запорожці.

241. [Урочища біля села Маркусівки]

- Теперь вот что, диду: знаете ли вы урочища по Днепру?

- А чом же! Рибалка, та шоб не знав. Уночі кожний камінець налапаю, а про урочище й казать нічого.

- Только, диду, мне нужно знать урочища, балки, скалы, пещеры, острова, носящие старинное название.

- Добре. На тім боці (на правом) тіко і єсть "Тіляче тирло", та камень "Козловський" – це німота назвала, а то все запорозькі прозвіща. З нашого боку єсть балка Осогорова, а от степу з неї виходе Богатирева; про цю я уже вам казав. Далі балка Кічкаска, за нею скеля Хмарна, балка Широка, скеля Пугачі, балка Побережня, за нею скеля Школа, біля неї камень Дзвінниця, потім уп'ять скеля Голуби, Попова і балка Кінська. От вам і урочища від Маркусової до самесенького Кічкаського перевозу.

- Теперь, диду, назовите мне, в таком же порядке, урочища по ту

¹ Небольшой редут, расстоянием от Днепра около 2-х верст.

² Тоже редут, но уже на правой стороне Днепра, над крутизной, ниже последнего порога Гадючого, или Вильного.

³ Редут вблизи немецкой колонии Старого Кронцвейда. Порядок редутов дед ведет вниз по течению Днепра. Расстояние от редута на пороге Вильном до редута у кол. Стар. Кронсвейда – 3 версты.

⁴ Мыс на правой стороне Днепра, против устья балки Кичкаски, впавшей с левого берега.

⁵ Дед Дмитро, а с ним и другие старожилы утверждают, что здесь была в старину Кичкаская переправа (перевоз), почему местность и названа Старый Кичкас. В этом месте и теперь существует зимняя дорога через Днепр; настоящая же переправа, паром, отстоит в двух верстах ниже по течению реки.

⁶ Тоже редут в 3-х верстах от предыдущего, он расположен на сравнительно низменной части берега, у подошвы скалистого склона. В свое время, говорят, редут был прикрыт от Днепра осоковым лесом. Урочище, где расположен редут, сохранило свое название под именем "Радутки".

⁷ Тоже редут в 600 шагах от предыдущего. Редут этот возведен на самой вершине горы в 200 – 300 футах от уровня Днепра. Редут перекрыт от реки скалами.

(правую) сторону Дніпра.

- З того боку, протів нашої слободи, в воді дві скелі – то Розбойник; потім, на березі – Радутка, за нею урочище Криничка; далі упать у воді – Чорна забора, камень Ступка, островки – Крячок, Вербки, каміння: Гудзик, Чуприна. Середь Дніпра тут ще є дві скелі – Середня забора, або Казани...

- Ну те, диду, теперь расскажите про вашу Осокову балку, отчего она так названа.

- А того, шо тут колись росли осокори, вони і теперь ростуть, та мало.

- А далеко она виходит в степь?

- Та далеко: верстов на вісім, або і на всіх десять. Вона колись була вся покрита лісом: все дуби товстелезні були; було, три чоловіка не обхвате... Гущія була! Тут колись і глибока річка була, риба, раки так і кишали.

- Кудаже девались этот густой лес, глубокая речка?

- Ліс сплюндрували¹ пани, а річка висохла. Воно і теперь трохи єсть дубів, єсть і вода, та вже не те, шо було колись.

- А в старое время никто не жил в этой балке?

- Жили запорожці. Там, де вони стояли курінями, й досі єсть ямки. Жили тут і турки, поки запорожці не помірялись силою.

- А про жизнь турков что знаете?

- Про турків – грець їх зна, а запорожці, знаю, шо козакували.

242. [Скелі Хмарна, Пугачі, Дзвіниця, Школа]

- Теперь про скалу Хмарну, отчего она так названа?

- Тут жів запорожець Хмара і він був рибалка завзятий; того і скеля зветься Хмарною².

- А скала Пугачи, диду?

- Тут день і ніч пугають пугачі. Колись що году багато їх плодилось, а теперь виводяться та мало. У їх вуха, мов у того зайця.

- А Дзвіниця? Школа?

- Дзвіницю названо камень, шо він верх вивів гостро, мов справді дзвіниця; Школа – то скота³, така печеря. Уже не скажу, за шо так прозвана, а тіко знаю, шо запорожці і гайдамаки ховали там свою добічь, ховались казаки і сами відо всякой напасти... Виховувались і парубки от некрутчіни. Там, кажуть, колись давно висіла жертка, а на неї

¹ Вырубили, уничтожили.

² Происхождение названия Хмарной скалы иначе истолковано другим стариком с. Вознесенки “Хмарною прозвана від того, шо виходе кутком, там тїнь, темно, мов хмара повисла, сонце Боже туди ніколи не достає. На шо скелю іноді плити наганя бистрею і бьє”.

³ Нора звериная, пещера.

понавішувані були хамути, уздечки, сідла і всяка зброя.

Предание деда о пещере несколько дополняется другими рассказчиком. Так содержатель Кичкаской переправы Чудновский говорит, что в этой пещере несколько десятков лет тому назад нашли: сакву¹, наполненную "спысами"², "бронзументы", с какого-то форменного, заметно, костюма, большую берцовую кость человека, в которой оказалась стрела, и наконец в одном ущельи скалы, у выхода пещеры к Днепру – несколько металлических стрел (наконечники). Разумеется, все эти находки исчезли бесследно. Последнему сообщению мы придаем большое значение, так как Чудновский еще в детстве часто сталкивался с запорожцем Матвием Шутем, который сообщал ему много интересного о старине. Шут умер в 1851 или 1852 году, 120 лет от роду, как свидетельствует один из его племянников.

243. [Скеля Голуби]

- А скеля Голубы, диду, чога так названа?

- Голубиною вона прозвана того, шо там колись плодились дикі голуби; голубів тіх була така сила, шо й сказати не можна. Плодились вони і в тій Школі, скрізь, а найбільше на скелі. Там їх зроду було ніхто не достане; а то вже як понасажували німоту, як розвелись охотники, то й птиця перевелась: підьде з Дніпра, бебехне, та й у воду.

244. [Скеля Попова]

- А скеля Попова, диду?

- Тоже одно почті, шо й Голуби, тіко крайня. Піп, кажуть, упав з неї чи що.

Вознесенскими старожилами происхождение названия скалы описывается с такими подробностями. Вскоре после проезда Екатерины II по Днепру приехал откуда-то священник, с целью осмотреть местность, посещенную царицею. Ночью, не зная дороги, он своротил с Донского шляху, подъехал к скале и с страшной крутизны ринулся в бездну реки. "Не стало попа, осталась одна Попова скеля".

245. [Балка Кінська]

- А балка за Поповою скалою, отчего названа Киньской?

- А бачіте чога: Голубіна скеля по голубах, а балка – по конях. Ця балка, як і Кічкас, спрежду називалась Кінською. Колись було давно-давно татари або запорожці як перегоняють коней на той бік продавати, то заженуть їх в цю балочку, а потім і пускають уплоти. Пливуть прудко, сучі коні, тіко прискають. Нагайці гоняли коней у Бердичів або

¹ Кожаная сумка.

² Копья.

Яласоветград на ярмарок. Прежде плодили коней в дикіх степах, біля моря...

- А не тонули, диду, кони, переплывая Днепр?

- Ні, кінь утоне тіко тоді, як набере води в вуха. За ними, було, пливуть каюками, і як замітять, шо тоне кінь, або лошя, зараз накінуть мотузкою за шию та й переводять.

246. [Балка Лишня]

Много преданий і легенд сложилось в народе о балке Лишней и лучшим, под час забавнейшим повествователем для нас был дед Рыбалка.

По его словам, в Лишней “до Христова рождения” жили песиголовцы с одним оком, после их сменили велени-богатыри, затем турки, и после их долго жили запорожцы. Тут был густой байрак (лис), много было казацких землянок и “пропасть” зарыто кладов. Говорить о кладах, – это была излюбленная тема деда. По его сказаниях, клад есть “у панском саду под гильчастым дубом”, там же, “под высокой шовковицей”, в Лишней “за панским током”. О последнем кладе дед пояснил: “В тім місті яма і вона засунулась. Запорожці викопали погриб глибинию в чоловіка, поставили казан з грішми та й засунули землею. Над ціми грішми щогоду блещить огонь: против Нового году і Великодня”.

По словам деда, деньги ежегодно “обновляются через огонь, перечищаются”.

247. [Балка Єретича]

Пересекающая село балка Єретича получила название по имени какого-то запорожца єретика-галдовника. Этот галдовник одним часто бывал “в пригоде”, на других наводил ужас и делал чудеса. Он заговаривал ружья неприятеля, чтоб не стреляли, пули, чтобы не вредили, оборачивал людей в вовкулаков, песиголовцев, чертей и т. д. Ему вся “нечисть” повиновалась.

248. [Камені й острови на Дніпрі]

- Теперь, диду, расскажите про урочище того (правого) берега Днепра: почему камень назван Разбойник.

- Звісно чоґо! Як нанесе на його пліт або барку - тут їм і край... Тут були скелі у води: одна висча, друга низча, та зорвано порохом; теперь зосталось два каменя шірокі, мов острівки.

- А Редутка, диду, Крынычки, Чорна забора, Ступка?

- Там, де Радутка, жили не за нашего уряду запорожці. За Радуткою зараз же Криничкі – там було багато копанок або криниць; і це ще за запорожців; Чорна забора – то чорний камень висунувся в Дніпро.

- А Ступка, Вербки, Крячок, Гудзык, Чупрына, Казаны?

- Ступка – то камень у воді, і в йому ямка, чисто тобі мов ступка... Може, коли який сіромаха і пшоно товк... Вербікі і Крячок – то острівки під берегом, біля перевозу. Вербками одін прозвано, шо на йому ростуть верби невеличкі, а на другому – сидять крячки – птиця, шо рибу їдять, оттого острівок і названо Крячком. Гудзик – то невеличкій камень у воді; може, того прозваний так, шо як спаде вода, то він мов той гудзик, вигляда з води; Чуприна – камень, похоже на голову з чуприною, як колись було носять запорожці, а Казани – то забора серед Дніпра. Як прибуде вода, то каміння не відно, а крутить бистря, мов у казанах кипить.

249. [Острів Прусовий]

Разговорились мы с дедом об островах.

- А скажите, диду, на котором острове вода отмыла целую гору человеческих костей? Я об этом слышу уже более 5 лет.

- А, це на Прусовому. Вісім або девять год назад була велика вода, так вона в однім місті прорила острів до самого каміння; так от на тім місті кісток було стіко, шо страшно вам і сказать: самі голові та ребра.

- А теперь есть эти кости?

- Есть, та небагато: шовесни вода ріже цим рівчаком і бистрею виносе їх в Дніпро.

- Что же это за кости, диду, и как они попали на остров?

- Бог його зна; не можно вам цього сказать.

- А остров давно носит название Прусова, и отчего он так назван?

- Стіко зазнаю його все зовуть Прусовим. Не докажу вже, чоґо він так названий, а білше, думаю від того, шо він німецький: він на землі Корнія Корнійовича (Гейнрихс, меннонит., землевлад. Екатеринославского уезда).

250. Острів Хортиця у тому виді, в якому його застали сусідні придніпровські поселенці невдовзі після Знищення Запорозької Січі

Після того, як скасували Січ, біля Дніпра стали селить села. В цій слободі (Вознесенка, против о. Хортицы) було хат, може, з десять, або й того менше. Батько мій як поселився, та зараз же заходився рибальчить на Дніпрі; часто було з рибалками стоять каюками на Хортиці, та сушать сітки. Тоді ще, кажуть, на острові, біля озера Домахи, була запорозька хата, така як і у нас тепер хатки. В хаті мов недавно жив хто, бо стояла піч цілісінька, і стіл, і лави; на столі, кажуть, був вирізаний хрест, а збоку, в углі, дірка для свічки. По всьому острову де були цілі, де порозвалювані землянки, цебто куріні запорозькі. Інчі кажуть, шо зазнають, як жив на Хортиці москаль-сторож, буцімто глядів садка, котрий розвів Потьомка. Свинцеві пулі та бомби так було і валяються по острову.

*Записано Я. Новицьким зі слів Стефана Власенка, с. Вознесенка
Олександрівського повіту Катеринославської губернії.*

251. Острів Сторожевий на Дніпрі Володіння Іваненка, Олександрівського повіту

(Клад)

На цьому острові колись збиралась запорозька сторожа. Це ще було за турка, як земля його гряничила по Дніпр. Ще наші діди подейкували¹, що на острівку єсть клади* – гроші і оружје всяке. В сорок п'ятім (1845) году, за великої води, одмило в піску два пистоля, шаблю і багато кремення. Тоді люди були панські, і все отдали панам.

Цей острівок колись був величенький і лісний, на йому пасли скот і коней, а потім стала вода підрізувать і змила більш чим половину.

*Дід Яков Ткаченко, 70 років, с. Оврамівка (Пехотинська)
Катеринославського повіту.
2 червня 1886 року.*

252. [Змієва печера]

- А отчего, диду, печера названа Змиевою?
- Колись тут жив змії.
- Что же это такое за змей был?
- Страшенный!.. Було у його три голови і один хвіст... Він літав і пожірав людей.
- А давно його не стало?
- Цього гаразд не докажу... Мабудь, ще тоді, як запорожці воювали нагайву та татарву. Це була земля турецька.
- Откуда же пришли эти запорожцы воевать татарву?
- І цього не докажу. Розказують тіко, шо народ був отчаяний, здоровий. Страху того він і в вічі не бачів. Було з того боку (правого берега Днепра) тіко накіне оком татарюгу, тут йому і гак. Татарва воювала стрілками, а запорожці кулями (пулями). Колись було багато находимо і куль, і стрілок.
- А теперь уже ничего не находите?
- Рідко. Сім год назад на Ненаситці достали дві пушки, а то було колись витягнемо сітками стволи, списи. Доставалось сіткам! Було зачепеш на дні каюк з залізом, та й стій, або ріж, або рви.
- Что же это за железо было?
- Всяке: стволи, списи, бомби, кулі. Запорожці було як ідуть воювать чужеземця, той ховають своє добро або в пісок, або в воду. Як повертаються живими – візьмуть, як ні – там і остається навіки.

¹ Поговаривали.

* Зверху надписано: “на острівку єсть не один клад”, напівстерто.

253. [Острів Дубовий] Переказ

Спержду Дубовий острів був запорозький, а потім уже цариця Катерина як розділила землю, дала одну половину Сінельнику, а другу Милорадовичу. На Сінельника половині росли осокори, та бур'яни, бо там багато піску; на половині Милорадовича, що від Вовніга, – був дубовий ліс. Тут такі дуби були, що як не вчотирьох, то й не обнімеш. Плодились тут дикі кози, а по той бік острова, де забори, там стіко плавало бакланів, що було весь Дніп чорніє... Як стали рвать каміння в сорокових годах, як стали на погорах гупать порохом мов с пушок – де та і птиця дівалась!¹ ... Бакланів і тепер побачиш, та уже не стіко...

Розказував мій покойний дід, що на Дубовім острові запорожці дуже кохались в бжолах, випасували коней і жили без жінок. Коні у їх були як зміяки і все, було, переганяють їх через річище і назад, щоб уміли добре плавать. Запорожці перепливають, було, через увесь Дніпр і як пливуть, то тіко і видно голови козацькі і кінські. За моєї пам'яті жив запорожець Степан Лисий; йому було більше ста год – то все було розказує про козаків. На Дубовому острові і по балках жили запорожці і гайдамаки; їх жило тут десятка три. Мені й досі в пам'янтку, що було згадують Басараба, Сича, Візіра, Бицулю, Орла, Гаркушів, Гайдука, Чуприну, Куксу і інчіх; їх урочища і тепер єсть. Як став Свистунов населять Петровку, то деякіх запорожців заманув у слободу, а деякі подалися в Турещину та в Чорноморію. Потомство запорожців і тепер єсть в слободі, і все народ здоровий та заможній.

Дубовий острів великий: на йому буде десятин двісті або триста, а довжиною – як наша слобода, – більше трьох верст. Тепер лісу на половині Милорадовича нема: продав жидам на вугілля, а на половині генеральші Сінельнички ще трохи маячить осокорини.

*Дід Лук'ян Сотченко (Осадчий), 88 років,
с. Петровське-Свистунове, 26 вересня 1888 року.*

254. [Острови Рибальський і Червоний]

Ці островки стоять поруч один побіля другого, під Язиківським берегом. Оцей, що біліше до берега, звемо Рибальській, а зараз за ним – Червоний. На Рибальському пісок, і колись росла осокорина, а на Червоному один червоний камінь. В сімдесят сьомім (1877) годі Рибальській був весь в воді, а Червоний затоплює пошти ізогоду і тоді звемо заборою. Лоцмани бояться Червоного, бо бистра так і спиха на його плити, як на тому

¹ Рассказчик припоминает время расчистки порогов посредством взрыва камней и устройства обходных каналов.

Бистрику, що під оврамівським берегом¹. На Рибальському в піску, після сорок п'ятого году находили запорозькі шаблі і багато кісток: все людські голови. Островок був чималий і височенький до сорок п'ятого г[ода].

Ще нізче, під Язиківським берегом, два каменя – Служби. Давно, не за моєї пам'яті так прозвано їх, і не знаю за що. Веселе місто колись було понізде Службів: тут був Язиківський перевоз на той бік. Ще як жили пани, – на цім боці наш Сліпушка, а на тім Свистунов, – було у кожного по два порони і на кождий становили по дванадцять чумацьких возів. Порони нашого пана і тепер в пам'яті, – були зелені. Стіко того чумака переїздило – Боже мій!... Тоді Великий шлях лежав від Самарі² через Свистунівський степ і тут розходився на Олександрівськ і далі на Перекіп і на Язиківській перевоз, а потім на поштовий шлях, що йде з губернії³. Тоді було чумацькі валкі становляться від двора Сліпушки, де скелі, та аж до слободи Язикової, а вище Службів, на бугрі, стояв шинок. У Сліпушки була своя винниця⁴ і горілки – стіко хочь, добра і дешева. Порони плавали на свистунівський берег і вигружались повище Орлового острівка, біля урочища Криничуватого; там, на тім боці, стояла хата і жив лоцман Микита Товстик. Це був чоловік старий, ще запорозького коліна, він отаманував на поронах. Тоді добре було чумакові: за перевоз пани брали гривню (3 к.) од воза і пари волів, а пасли даром. На Свистунівським степу, де розходився шлях, жив дід куренем, було хто їде, то він і присоглаша на Язиківський перевоз: там, каже, паші вволю і перевоз дешевий. Язиківський перевоз був старинний. Покойний Щерба і Товстик було розказують, що тут ще запорожці переправлялись пороном, а вище Перуна на Таволжаний острів, було, перепливають кіньми. Отчаянний народ був!.. У двадцять п'ятому (1825) годі була драна зима, а після того підряд три годи була велика вода. Як повіризіала кручі, так шо і пороном не пристанеш – перевівся і перевоз: всяк, хто б не їхав, – поверта на Кічкас.

*Дід Михайло Антонович Книрик, 92 роки., с. Язикове (Федорівка)
Катеринославського повіту. 26 січня 1886 року.*

255. [Про Язиков перевіз і старий чумацький шлях]

Нізче Службів і вище острова Таволжаного був колись старий перевоз. Це ще було літ 70 назад за панів Сліпушки і Свистунова, поки вони жили собі союзно. На слободу Язикову тоді лежав великий чумацький шлях: він повертав сюда з великого шляху, що йшов колись

¹ См. остров Белый.

² Новомосковск Екатер.

³ Из Екатеринослава.

⁴ Винокурный завод.

на степ пана Захарина із Половиці, де тепер город Катеринослав. С Половиці повертав він на Язикову у Шмаленої могили як поминуть Рябу могилу, де Підгорянська пошта. Було як перевезуть чумака на той бік, то він і поверта, куди йому треба: або на Самарь, або на Оріхов в Перекіп, Керчь, Крим, або в Марнаполь, на Дін. На наш перевоз чумака було йде більше порожнем або везе сушені яблука, груші, а відтіля вертається з рибою і сіллю. Язиківський перевоз був дуже старинний. Колись, було, старі люди розказують, що тут ще перевозились гайдамацьки ватажки і запорозьці. Це Бог-зна колишнє діло... Перевоз був би може Бог зна доки, та перевів його наш пан Сліпушка. То було бере гроші по десять копійок за воза, за перевоз, а пасли волів даром, а то як стало велике здирство і за перевоз і за попас – Свистунов розсердився і попродав порони на Кічкас: “Хай, - каже, - сам обіжда людей, а я не хочу”. Подержав перевоз Сліпушка годів зо три сам, баче, що чумака повернув на Кічкас, він тоді годі і порони держать.

*Дід Трохим Ковбаса, 88 років, с. Язикове (Федорівка)
Катеринославського повіту. 6 червня 1886 року.*

256. [Орлів байрак]

(Переказ)

На островку под Свістуновскім берегом, що супротів Таволжаного (о-ва) був колись рибальській кіш запорожця Орла. Тут він просушував свої мережі і кодоли, тут з бурлаками і прокалатав він свій вік. З берегу, супротів прохвістя островка, протяглась лісна балочка – то Орлів байрак. Старі язиківські люди Товстокорий, Недвіга і Олійник, розказували, що в цій балці стояла і хата Орлова, де жив зімою. На острівочку був колись гарний ліс, та сплюндровали, – остався один чагарь.

*Дід Олексій Кононович Курта, 76 років, с. Смольща
(Августинівка) Катеринославського повіту.*

257. [Острів Таволжаний]

(А)

Таволжаний острів супротів слободи Смольщі. Колись на йому жили запорожці, а тепер zostались одні ями, де були землянки. За панського уряду на острові був великий ліс і добрі сінокоси; було під інчій год накосяємо добрих чотирі, а то і п'ять скирд сіна; було на йому; на бальці Довгій, і два озера рибніх. Ліс вирубали німці, а як стало уже голо на острові, то одно озеро зовсім висохло, а друге осталося, тіко обміліло і риба вивелась.

Як був я молодим, тоді ще по балках багато людей жило запорозького званія. Жили такі діди, що йому сто год і більше, а він ще чує, баче і рибу

лове, а як під чаркою – то і потанцює.

Як збереться було два або три діда докупи, то тіко у їх і балачки, шо про старі вжитки; багато розказували і про клади. Один дід казав:

- Найди, сину, на Товільжаному острові ліщину¹ – вона тіко одна і осталась, а під нею копай - і найдеш восьмивідерне барило з золотом. Копать, - каже, - буде твердо, бо те місто затоптано кіньми.

- Ви б, - кажу, - діду, сами взяли, якби справді гроші були!

- Ні, - каже, - сину, мені не можна: вони закліти на мою голову. Було тут дванадцять козаків, а я тринадцятий жив у їх за кухаря. Як виходили вони в Польщу, гроші закопали і закліли на голови. Довго я ждав, а як почув, шо їм голови знято, пристав до другого товариства і грав конем², аж поки Катерина не одняла рушниці і ратища.

Дід Михайло Антонович Книрик, 92 роки., с. Язикове (Федорівка)

Катеринославського повіту. 3 червня 1886 року.

258. [Острів Таволжаний]

(Б)

Острів Тавільжаний звать ще Язиковим, бо він колись був пана Язикова. На острові от Дніпра, супротив другого острівка Перуна, шо під лівим боком, єсть піски: ми звемо тирло, бо там, як бьє муха (оводи) влітку, стоїть череда, на піску росте шелюг, а біля його десь запорожці положили клад в чотирьох козиних шкурах і закліли. Один лоцман став копать та й осліп: времяя не вийшло.

Дід Якуштенко, 65 років, с. Смольща

(Августинівка) Катеринославського повіту. 18 липня 1882 року.

259. [Острів Таволжаний]

(В)

Тут де Смольща і на Таволжаному острові жили все запорожці. Старі люди було розказують, шо спрежду козаки жили не так, як ми, а все хуторами, роскішь була велика!.. Таволжаний острів був дуже лісний, звіра, птиці плодилась несчисленна сила! Ще за моєї памьяти було як вийдеш в гущину, то так і полохаються пугачі. Страшна птиця! Вони плодились по скелях. Оце, було, як підлізеш до гнізда, він витріще очі і клаца ротом: от-от плигне межи очі! Найбілше їх було на Перуні та на Таволжаному. На дубах плодилось багато орлів. Було як заглянеш в гніздо, – чого тіко там нема: і шуки, і головні, і оврахи, і качки. Так цілком і лежать про запас! Ціх ще страшніше драть, ніж пугачів. Колись орел зробив чоловіка калікою. Зімою, в ожеледицю, обмерз він і сів на дуба..

¹ Орешина.

² Казаковал.

Чоловікові прийшлося іти побіля дуба. Орел хотів злетіть та й упав. Той хотів взяти. Що ж ви думаєте? Орел як запустив йому кігті в стегна¹, – він там і сів. Прибігло чотири чоловіка, та і ті б не отчепили, якби не догадались подрізувати кігтів. Йй Богу правда! Орлів, кажуть, гріх драть. На Таволжаному лісі був кругом острова, а найбільший по бальці Довгій; в цій бальці, в лісу, були і озера. Тепер в голові Таволжаного саме каміння, а до сорок п'ятого году і там був ліс, та ще яка здорова дубота! Йй Богу правда! А на середині – кущі глоду і груші, а між ними щогоду родила така трава, що було накосюємо шість-сім великих панських скирд сіна. А ракити тії, зіноваті росло – страшенна сила! Перевелось! Тепер ціле літо і щогоду пасеться німецька череда та коні. От що!

*Дід Олексій Кононович Курта, 76 років, с. Смольща
(Августинівка), Катеринославського повіту, 11 квітня 1890 року.*

260. [Острів Оврамів і село Оврамівка] (А)

Острівок Оврамів або Нещотного під правим боком Дніпра, трохи нізче Оврамової балки. В бальці, як я казав, жив запорожець Оврам, а на острівку він рибальчив. Після Оврама прийшов з гетьманщини козак Нещотний і на острівку поставив шинок; в йому все було товчуться литвинці с плитів. Це було літ сімдесят назад або й більше, поки пан Коростявец не закрепостив того козака Нещотного. Острівок не більше займа, як одну десятину. В голові його – скеля, далі росте лоза, а прохвістья – пісок. Колись росли верби, та сплюндровано.

Трохи низче Оврамового, серед Дніпра, острівок Сторожевий. На йому колись збиралась запорозька сторожа; це ще було, кажуть тоді, як турецька гряниця лежала по Дніпр. Ще наші діди подейкували, що на острівку єсть клад: гроші і оружје всяке. В сорок п'ятім годі (1845), за великої води, одмило в піску два пістолі і кінжал; тоді люди були панські і віддали панам. Оружје, кажуть, запорозьке. Як я зазнаю, Сторожевий острівок був чімалій, на йому росли товстючі дуби, осокори високі, верби і всякий чагарь. Як сунула в сорок п'ятому годі вода, – розмила і острівок, повивертала і ліс с корінням. Такої великої води не було, та мабуть і не буде. І на цьому острівку в голові – скеля, а прохвістья – пісок. Як буває весною середня вода – острівок видно, а як велика – затопляє весь з скелею.

*Дід Тиміш Драган, 93 роки, с. Аврамівка
Катеринославського повіту, 11 квітня 1890 року.*

¹ Ляшки.

261. [Острів Оврамів і село Оврамівка] (Б)

Наша слобода Оврамівка, а трохи вище на Дніпрі, під нашим таки берегом, – Оврамів острівок. І слободу, і острівок прозвано по козакові Оврамові; колись був він запорозький сидень і жив ще трохи вище слободи і острівка, в балочці. Ця балочка теж Оврамова.

Острівок, що серед Дніпра, – то Сторожовий, стіко зазнаю. Він колись був довгий і шіроченський, і на йому був ліс, було допропасти звіра і птиці. Прозвище йому йде ще от запорожців, бо на йому стояла козацька сторожа, щоб не було обіди від турка. В сорок п'ятому годі острів підрізала вода і поваляла дерево. Після цієї води люди находили там шаблі, козацькі пістолі і ще шось – забув.

*Дід Яків Ткаченко, 70 років, с. Оврамівка (Пехотинська)
Катеринославського повіту. 2 червня 1886 року.*

262. [Острови Дубовий і Лозоватий]

Верстви за півтори або дві нізче Оврамового і Сторожового, під слободою Бердиковою, зеленіє острів Дубовий. Старі люди спрежду ще звали його Виноградним і Клубоківським, бо тут колись ріс виноград і було осідлище запорожця Клубука. Далі, як добре кійком кинуть з Дубового, – менший, зелений острівок, – Лозоватий.

На Дубовому жилі, кажуть, запорозькі рибалки Каблук, Клубук, Красульки, Чепинога; біля острова, від судового ходу, єсть камінь, котрий лоцмани і тепер звать Красульчиним. Клубуковській остров великий: буде на йому десятін сім, або і всіх десять. Дубовим прозвано уже за панського уряду, як перевівся виноград.

Супротив острова, на березі, єсть урочище Загбеева Скаля; там жив запорожец Загбей, був багатий, галдовітий і допропасти грошей закопав біля скали.

Нізче Загбееви Скали з берега потяглась в степ балічка Каблуківська; тут, кажуть, було осідлище козака Каблукі, бо по йому іноді старі люди звали і остров – Каблуківським, або Клубуківським*.

Лозоватий – це зовсім малий острівок, гляди, чи буде і десятина; він низький і на йому щогоду росте добра лоза.

*Дід Тиміш Драган, 93 роки, с. Аврамівка
Катеринославського повіту, 11 квітня 1890 року.*

* В исповедных росписях с Андреевки, на левой стороне Днепра, в числе прихожан 1782 г. встречали имена Михаил Федоровича Кабука, Григория Семеновича Клубука, Андрия Чепыноги и Саввы Афанасьевича Красулька. В 1782 году последнему отмечено 76 лет. (Архив Покровского Собора в Александровске).

263. [Острів Бобровий або Рибальський] Переказ

За запорожців на цім островку, кажуть, водились бобри, від того його спрежду і прозвано Бобровим; як перевелись бобри, і став острівок становищем рибалок, – таке йому і прозвіще дано: Рибальській, то й Рибальській.

На йому жодного літа стоять рибалкі кошем: там в курені і днюють, і ночують, як той казав, от льоду до льоду.

Дед Яков Рыбалка, 75 лет, Андреевка.

264. [Острів Кухарський] (А)

На цьому острові, як і на Хортицькому, жило, кажуть, стіко запорожців, шо аж земля стогнала. Як зігнала їх Катерина на Кубань, то на йому zostались одні старі діди, – козацькі рибалки. Старі люди колись було споминають запорожців Качкарю, Бабака, Венгеря, Майбороду і багато деяких, шо доживали віку на Кухарьскім. Качкаря жив в лощині, шо від Гавиного острова, від того урочище і зветься Качкарине. У діда, кажуть, багато було худоби всякої і бжолі; кишло, де була хата, і тепер знать. Козак Паламарь жив супротив балки Лишньої – і урочище звемо Паламареве. Річище, шо тече поміж островом і слободою, за запорожців звалось Явтух-річка. Воно було мале і, кажуть, влітку козаки переганяли табуни і скот прямо в брод. Потім, якоїсь великої води, розмило його, став глиб великий і скрізь бистря та забори.

Після запорожців багато степу і острова, стіко тут єсть по сей бік, – одрізано Леванидові. Леванидов служив у військові і збірив пекенерів у свій повк. Як почав селить слободу, вистроїв церковку на Кучугурах, біля Круглика, і давай тоді йти до його люди відо всюди. Він було каже: “Коли не хочете, шоб силою брали вас в пекенери – ідіть селіться в моїй слободі: тут буде вам вольно”.

Поки гладив за шерстю, – йшли до його і запорозькі сіроми, і рибалки, а як повернув протів шерсти, як об’явив їх панськімі, – давай вони тягу куди хто попав. Леванидов був, може, і добрий пан, тіко сам не жив тут, а все управителі, та приказчіки хозяйїнували. Дуже, кажуть, приганяли до роботи і катували людей. Оце шо єсть забора через річище на Кухарьській острів, – це, кажуть, все люди носили каміння руками. Про давнє время панщини розказували колись діди: “Поведуть було, кажуть, людей під розки: як піднімуть плач, та голось, – так аж собаки виють”. Били розками і за моєї пам’яті, та слава Богу і цареві, шо це минулось...

*Дід Петро Баштанник, 83 роки,
с. Андріївка Олександрівського повіту, 10 січня 1885 року.*

265. [Острів Кухарський] (Б)

На Кухарському острові жили запорожці, і там багато сховано кладів. Сам я не бачив, а розповідав колись старий чоловік: “Іду, - каже, - з рибальства через острів, – а діло було, значить, вночі, протів нового году, – іду, - каже, - коли в однім місті свічечка - блись, блись! в другім – блись, блись! Потім, - каже, - як залущать ті свічечки скрізь... Я, каже, злякався та хрестюсь”. Ото, кажу, якби на чиє щастя, то і взяв би гроші!

Ви знаєте урочище Качкарене? Там колись жив запорожець Качкаря. Поки був молодим, – бігав частенько драть ляхів, мав грошви допропасти і держав бурлашню; як зостарівсь – остався як палець: його, кажуть, гроши єсть не в однім місті.

Як був ще я погоничем, то всяк звав цей острів Кухарським, а тепер гляди чи найдеться в слободі п'ять чоловік, щоб так звали: великий острів, – та й тіко... А від чого ви думаєте прикладено йому прозвіще Кухарській? Тут покойні діди наші розказували, – побіля рибалок жили запорозькі кухарі, бо, кажуть, як звідсіль зігнали турка, було тут велике запорозьке становище. Колись на острові і по степу росла трава та комиш в чоловіка заввишки, і коней пасуть, було, всю зіму. А шо риби тії було, звіра!

Впоперек річища, супротів хати Музичиної, попової від берега та аж на Кухарській острові лежить самий камінь. Кажуть, ще за Леванидова каміння наносили солдати. Він був якимсь начальником над пекенерами, держав в якономії багато солдат і вони носили те каміння с панскімі людьмі в Дніпро, щоб то по сухому можно було возить сіно з острова, тут колись стояли і млини водяні. Інчі рибалки тепер витягають поміж камінням дубові стовби. Чи гребля вона була, чи Бог його зна, що, тіко дуби ті чорні і місні, як кремень. Це, мабуть, ще Леванидівська памнять, бо за Іваненків тут нічого не було.

На Кухарському від Дніпра, трохи низче порога Лишнього і недалеко від канави, єсть камінь, а на йому підпис; тіко її ніхто не розбере. Може, кажу, і там клад...

*Дід Яків Рибалка, 75 років, с. Андріївка
Олександрівського повіту, 1 травня 1886 року.*

266. [Острів Гавиний]

Запорожці прозвали острів Гавиним, і ми звемо так. На йому ліс, багато гавиних гнізд, а від того він і Гавиний. Так колись люди старі казали, так оце і я вам кажу. Весною, як налуплять гавинят, – тіко і чуєш шо гаа! гаа! гаа! Під негоду не вгамуються і вночі.

Густішого і кращого лісу нема, як на Гавиному. Колись на йому було

багато винограду, хмелю: може, найшов би і тепер, та мало. А звіра було тут... Найбільше дикіх коз. Були вони ще і за моєї пам'яті, а за батьківської, дідової – так і казати нічого. Було покойні розказують, що влітку, як витане вода, то вони так і плавають то з Лантухівського острова на Гавиний, то з Гавиногу туду. Плевуть, було, тіко ріжки маячать, а як багато їх, – показуєтця мов наче вода несе гільчастого дуба. А шо за дика звірюка! Було ніколи не зійдеш, хіба побачешь здалека.

Шо ж, – привольє було велике!.. Запорожці хоть і жили тут, вони, кажуть, не дуже ганялись за звіром: риби доволі, качок – тож. Ще я знаю, було як глянеш на просередь, – стіко того лебедя, журавля, гусей, качок – як та отара, так і вкріють косу!.. Після запорожців багато звалувало звіра, багато перевелось його і за моєї пам'яті.

До великої води в сорок п'ятому году були ще кози, а після того щось не взамітку. Покойний дід було як почне розказувати про козацькі вжитки та про ліс, – стіко його було тут по балках, то зараз і пісню згада.

Ой не пугай, пугаченьку,
В зеленому байраченьку!
Гей, ой як мені не пугати
Нігде ж міні проживати:
Ой де були темні балки,
Тепер стоять там рибалки...

Вона довга, тіко тепер не зведу – забув. В цій пісні говориться про ліс, шо люди попереводили, нігде і птиці знестиь.

*Дід Марко Іванович Музика-Артемченко, 63 роки,
с. Андріївка Олександрівського повіту.*

Параллельно Гавиному, у правого берега Днепра, такої же большой остров Лантухівський.

267. [Острів Лантухівський]

Низче порога Лишнього лежить великий і лісний острів Лантухівський. Тут, кажуть, був рибальській кіш запорожця Лантуха, а по йому дано і прозвіще острову.

Ще за генерала Коховського, при Катерині, тут була слобідка Виноградівка. Не даром же їй і прозвіще таке!.. Коховський замітив, шо тут, по островах і по балках, Гадючій і Вільній, багато дикого винограду, і задумав розвести такий сад, як у хана. Тоді сам Потьомка воював з ханом і набрали тіх турків в полон стіко, шо не зналі куда їх і дівати. Коховській і каже: “Ну, коли хліб їсти, то треба і діло робить”. Прівіз з Криму три мажори виноградной лози і звелів тім туркам садить. Через стіко там годів уродив такий виноград, шо за двісті верст з'їзжались пани дивітьсья... Був і чорний, і білий, і жовтий як голубине яйце, а на смак – як мед...Було,

кажуть, як глянеш на його, то так тебе і тягне, так очі і одбіра... Може, б хто і поживився, так і сторожа велика була.

За запорожців, кажуть, водились тут дикі кози, і було їх тут допропасти. За моєї пам'яті було уже їх мало, а в сорок п'ятом годі, як затопила вода острів, вони і звалували відсіль, кажуть, в Великий Луг. На воді коза прудка і плевтима хочь десять верст...

Лантухівській острів звуть ще Лачинівським по панові, котрий жив тут після Сідельського і Шляхтина, а дехто називає "німецьким", бо землю купив німець Корнієнко...

*Дід Тиміш Драган, 93 роки, с. Аврамівка
Катеринославського повіту, 11 квітня 1890 року.*

268. Пурисові острів і могила (Переказ)

(А)

Острів, що низче порога Вовчка¹, давно звали Явленним, а потім стали звать Пурисовим і Прусовим. Біля острівка с правого боку єсть і поріжок Явленний (забора). Ще за Катерини на острові стояли кошом запорожські рибалки Пурис і Прус; Пруса ще я зазнаю: він довго рибальчив після смерті Пуриса. На цьому островку багато людських кісток. Сидні розказують, що там колись билось два царя і одного царя вілягло все військо. Це було дуже давно. На березі, супротів острівка, покопані городки, а дальше в степ єсть Пурисова могила, де, кажуть, сховані гроші.

*Дід Михайло Антонович Книрик, 92 роки., с. Язикове (Федорівка)
Катеринославського повіту. 26 січня 1886 року.*

269. [Пурисові острів і могила] (Переказ)

(Б)

В степу, версти чотирі від Дніпра, біля Гадючої балки, єсть могила Пурисова, а на Дніпрі, низче Гадючого порога, – Пурисів острів. Колись то, кажуть, жив тут запорожець Пурис і був він дуже багатий. Там, де тепер німецькі степи, – все були його роздоли: тут ходили його табуни і скот, по балках – пасіки, а на острові рибальській кіш Пуриса. Багато його, кажуть, і грошей десь в землі... Його могила пошти вся скопана, а чи найдено гроші – ніхто не докаже. Пурисів острів, кажуть, і в старі годи був такий, як і тепер, тіко тоді на йому був дубовий ліс і росли груші. Після Пуриса тут ще, кажуть, рибальчив дід Прус, від чого маркусівці² і острів прозвали Прусовим.

¹ Так називають в народі последний Днепровский порог, известный под именем Гадючого и Вильного.

² Жители деревни Маркусовой, офиц. Павло-Кичкас.

Від порога, де скеля, на йому було два городки (редута); вони були високі, а в сорок п'ятім годі (1845), як була велика вода, – позмивала так, що не осталося і сліду їх. Того году багато полягло лісу, тоді ж на острові, вирило водою глибоку яму, повнісіньку людських кісток. Як глянеш, було, на ті голови, то аж мороз поза шкурою дере...

Як був я парубком, то було рибальчимо на порогах; з нами рибальчив і старий дід Орел з Іваненкової (Андреевка). Оце було як станемо варить вечерять, то тільки і балачки, що про стародавні вжитки. На Пурисовому острові, розказував він, побито вармію якогось чужеземця. Орел був запорожского коліна: у його і звичай був козацький, і мова козацька; пустіх слів не знав, а що не скаже, було, то все до діла і до ладу. Молиться, було, не так, як оце ми, грішні, харамаркаєм, а як стане на восток, то далеко чуть, що молитися... І не такі молитви, як у нас, а старинні козацькі, і все про Миколу та про Покрову...

*Дід Ілько Савоська, 82 роки, передмістя
м. Олександрівська – Слободка, 6 травня 1887 року.*

270. Пурисові острів і могила (Переказ)

(В)

В дополнение к предыдущим преданиям могут служить интересные рассказы старожилов меннонитских колоний Старый и Новый Кронсвейды.

В 1845 году, по словам 70-ти летнего Франца Паульса, на острове Пурисовом вода отмыла яму, наполненную человеческими костями. Между костями находили заржавленные кремневые ружья, железные, поменьше куриного яйца, пули и сабли. Одна сабля найдена с рукояткою, обтянутою золотою проволокою. Ружья и сабли несколько больше тех, какие употребляются в настоящее время; в особенности длинны ружейные стволы. В речисце, разделяющем остров от правого берега Днепра, после 1845 года найдено две бомбы около двух пудов каждая; затем каждая бомба с отверстием и ушком, а в ушко каждой продеты концы цепи. Бомбы найдены ниже заборы Явленной, между камнями. До 1845 года один крестьянин по имени Прокоп (фамилии не помнит), нашел на острове Пурисовом, около скалы в северной части, несколько старинных серебрянных ложек, ножей и вилок; все это он сбывл "жидам-шинкарям за плевые деньги".

По песчаным буграм правого берега Днепра, вблизи колонии Старый Кронсвейд, много находили стрел и пуль.

*Колонія Старий Кронсвейд
Катеринославського повіту, 10 квітня 1890 року.*

271. Пурисові острів і могила (Переказ)

(Г)

Остров Пурисов по рассказам 80-летнего старца Исаия Гергардовича Крапа, известен ему под именем Дубового; так, по его словам, он писался и на старых планах. Этот остров принадлежит колонии Новый Кронсвейд; под ним около 20 десятин, при длине 1 версты и ширине до 100 саж. Другой меннонит, Яков Петрович Унрау, подтверждает, что редуты на острове Пурисовом действительно существовали. Он сам рыбак с давних пор, знает остров и следы одного из редутов может указать и теперь. До 1845 года оба редута были довольно хорошо заметны, отстояли один от другого шагов на 30.

*Новий Кронсвейд,
28-го січня 1890 року.*

272. Південноруські степи в давнину

Колись було на степах бур'яни та комиш такі, що більші чоловіка, а трави по пояс, бо ніхто їх ніколи не косив. Зімою, було, на степу пасемо скот, як нема снігу; сіном топимо, з сіна робимо загаті вмісто заборів, і обгорожуємо двори; сіно було ніпочом. А як був год неврожайний, що не вродило ні сіна, не хліба, а все випалило, то було чоловік розгребе загату та лучче сіно дасть скотині, а хужим топе. Косить тоді було дуже трудно, бо між травою була нежерь (стара трава). Як пригонять було до стога отару овець, то верх з скирди скинуть геть (верхне було гниле), а добре розкидають по бокам та й годують овець. Як один стіжок чоловік згодує отарою, то жене її сажень за тридцять до другого і годує уп'ять. А мало тоді було звіра всякого та птиць: Боже мій!.. Тепер все перевелось: ні тіх птиць, не того звіра; тіко зайця, вовка, та гавряха і бачиш. А річки Кашлагач, Волноваха, – хіба такі були як тепер, що літом нігде й жабі сісти? Вони ж колись не висихали, і риба в їх було аж кишить. Забреш, було, ругелію раз, то й є риби та раків мішок. Та то ще нічого, що ругелію, а то було хлопці підуть і без ругелі та, гляди, разів зо два зо три забредуть штанами, позав'язувавши холоші травою, то є й на казан. Тепер би й люди сміялись, якби ловив штанами, і риба б не ловилась, бо вже хитріша стала, а тоді ніхто нічого і не замічав. Було парубки, а іноді і молоді чоловіки як постають без штанів у ряд з косами, та як зайдуть по ниві, так аж шумить.

*Записано Я. Новицьким зі слів селянина Маріупольського повіту
Катеринославської губернії
Андрія Костенка.*

273. [Про багатство запорозьких степів у давнину]

- Що, диду, ви одні здесь и козакуете?
- Ні, вдвох – товарищ поплів десь навідається у слободу.
- А ловите чем?
- Ловімо сітками, та толку мало.
- Что ж, время такое подскочило или год?
- Год такі: не ловітся от льоду до льоду. Колись було чи сітку закинеш, чи ятір поставишь, – так сама і налізе, а теперь Бог його зна, чи риба розумна стала, чи її мало, а нас багато... Воно так і звір, і птиця: як охотників намножилось, так і перевелось все.
- А должно быть, диду, было зверей да птицы много здесь когда-то?
- Богато було за нашої памяти, а ще більше за наших дідов. Тут жили запорожци, степа були вольні, слободи де-не-де. Старі люди колись було розказують, шо як вийдеш до Дніпра, як глянешь на коси, так і чьорніє, і біліє птиця. А як пужнешь з рушниці, так похмарніє* від неї, шо й світу божьяго не видно. А крику того було на косах! І журавлі кричать, і чапля, і чайка, і качка, і кулік, і крячка. А огарів було, а лебедів – видно-невидімо! А звірю того! оціх хавряшків тоді не було, а шо вовків, шо лисиць, шо зайців, бабаків, коз дикіх – страшно й подумать.
- А куда же девались эти байбаки (сурки), козы?
- Коз охотнікі вивелі, а бабакі змандрували. За місто бабаків набігли до нас оврахи.
- Откуда же они появились и как давно?
- Ішли вони з захода соннця, й йшла їх така сила, шо нігде було і возом проїхать. Дійшли до Дніпра, та так і сунули на той бік. Це було або в сорок третьім годі, або в сорок восьмому – забув.
- А диких коней, диду, тут не було?
- Були й коні, були й свині дикі. Це ще за запорожців. Коні ходілі по бурьянах табунами; оце було як порасходяться по кущах, то жеребець вибіжіт на могілку та як зарже, як свисне до їх – вони так докупкі і сбіжаться.
- А большего роста были эти кони?
- Ні, невеличкі. Так сказать вам, як не збрехать – як наше лоша – двухлітове. На масть сіренькі, а спинка мишаста.

274. [Запорозький степ]

- А границы запорожских земель не можете, диду, определить?
- Можу. З півночі (севера) вона була по Оріль-річку: там і тепер стоять кріпості; с полудні (юг) – по Кінзьску, на восход сонця – до донців (Земля Войська Донского), на заход сонця – до Соснявки та Бога-річки.

* Потемнеет.

- Кто же определил эту границу?
- Так уже одвойовано запорожцями от турків та ляхів.
- А туда к морю, за Конкою, какой народ жил?
- Татарва, нагайва, кімлашня. Там їх аули були, мечеті. Степь у їх добрий був, скоту, коней, овець було допропасти. Вони було ніколи не косять сіна, а так цілу зіму і пасуть.
- А когда глубокий снег выпадет?
- Все одно: тоді трави та бурьян росли вище чоловіка, так шо скоту можно було щіпать і поверх снігу.
- А запорожцы косили сено?
- Хто косив, хто і так обходився: запорозький степь був однаковий, як і татарський.

275. Місцеві перекази, зібрані під час подорожі на Дніпровські пороги

В конце мая 1875 гола, во время поездки на Днепровские пороги, нам пришлось проживать несколько дней в лоцманских селах, Камянке и Старых Кодаках, выжидая благоприятной погоды, чтобы проплыть пороги на плотках. Села эти населены еще во времена запорожцев, и нам казалось, что в них более чем в другом месте можно легче всего собрать исторические предания и песни. Действительно, мы не ошиблись: в этих селах сохранился еще чисто запорожский дух, и они богаты преданиями и песнями старины. Но и здесь, как и во всех малорусских селах, нелегко заставить старика пропеть ту или иную песню или рассказать что-нибудь о прошлом. Малоросс делается развязным и доверчиво относится к вам только тогда, когда вы сумеете расположить его к себе, когда познакомится с вами ближе, узнает цель вашего приезда, выведает”, не чиновник ли вы” и наконец, когда вы в его убогой хате разделите с ним вместе хлеб-соль и чарку водки, а потом угостите и его в свою очередь. Последнее условие самое главное в быту хлебосольных малороссов, и нам везде приходилось прибегать к этой мере, в особенности, имея дело с стариками. Встречались немало и таких рассказчиков, от которых трудно услышать что-нибудь прежде, чем он выслушает вас. ”Ви люди грамотні, ви розкажіть нам що-небудь про старовину, бо більш нас знаєте”. Вот что большею частью отвечают на просьбу рассказать что-нибудь. Разумеется, передашь один-другой факт старику из истории родной Малороссии, передашь раньше записанное где-нибудь историческое предание, расшевелишь этим старика, и тогда успевай записывать. Таков нам попался и лоцман с. Камянки, Осип Омельченко, с преданиями которого мы сейчас познакомим наших читателей. Передаем слово в слово записанные нами рассказы о могилах.

276. [Могили "Близнюки". (Клад)]

Ще не було села Кам'янки, а в Старіх Койдаках (в трьох верстах нижче Кам'янки) шинкував мужик. Приходе раз до його чоловік й каже: "Дай горілки!" Шинкарь дав. Випив чоловік горілку й каже: "Ходім за мною, я тобі заплачу". Привів його с Кайдаку аж до могил Близниців, а там льох очинитий; в льоху сидить старий чоловік, заковатий в залізо. Той чоловік взяв у закованого діда грошей і віддав шинкареві. Пішов шинкарь додому, а чоловік, випровадивши його, вернувся назад у льох і після того шинкарь вже більш його не бачив. Розказував шинкарь, що льох на полудень від шляху, під могилою, збоку. Дехто із старіх балакають про льох, що він і тепер з грішми.

277. [Сторожова могила]

В старину були забіги. В робоче время, в жнева, стоїть, було, козак з віхою на Сторожовій могилі і дивиться кругом, бо з неї видать скрізь, то оце як забаче було, що йде орда, то він віху об землю і тіка в Кайдацьку кріпость. Люди було в степу все поглядають на віху; углядають, було, що віхи нема, та втікають і собі в кріпость. Віху ту далеко було видно, бо й віха висока, й могила висока.

Могили Близнецы и Сторожевая находится вблизи Кам'янки и Кодак. Первые две видно с берега Днепра, на горе (вблизи деревушки Мандриковни), а вторая удалена в степь. С могил отлично можно наблюдать окрестности.

278. Могила Сторожова (на степу с. Старий Кодак Катеринославського повіту)

(А)

В старину були великі забіги. В жнива стоїть, було, козак на могилі і дивиться кругом. Як тіко забаче, що йде орда, – він віху об землю, сідає на коня і дає знать в Кайдацьку кріпость. В степу люди забачать, було, що віхи нема, та й тікають в кріпость. Віху ту далеко було видно: і віха висока, і могила висока.

*Йосип Омельченко, 70 років, Лоцманська Кам'янка
Катеринославського повіту, 28 травня 1875 року.*

279. [Могила Сторожова]

(Б)

На Кайдацькім степу єсть висока могила; звать її Сторожевою. За наших прадідів там стояли гардони – запорожська сторожа. Хто б не був на степу, – всяк поглядує на ту могилу, бо на ній стояла віха; як віха стоїть – жни, коси, громад; як тіко віха похилилась, – ото вже хватай

дітей, займай скот і мерщі в кріпость, бо орда вже недалеко! З могили добре видно всі округи. Запорожці як побачать було дим, куряву, або звір, птиця полохається в степу, – ото вже й знають, відкіль суне орда.

*Дід Трохим Ковбаса, 88 років, с. Язикове (Федорівка)
Катеринославського повіту. 6 липня 1886 року.*

280. Могила Галаганка

Жили на цій могилі розбойники з ватагом¹. Як забачать було з могили, що їде чумак шляхом, то винесуть ратище і застромлять над шляхом. Як доїжжа чумак, то вже й зна, що треба класти всього потроху с харчів, які в його є; покладе і їде собі дальше. Які чумаки нічого не клали, то розбойники їх грабили. Це було після того, як цариця стакувала Січ, бо розбойники були з запорозьців.

В Сухачевці², літ десять уже буде як умер старий дід, покійник Прихідько. Було ще за жинні старий дід багато де чого розкажує про Галаганку. Було, каже, йому літ дванадцять, як пас він вівці біля Галаганки. Раз, каже, стали варить куліш, - коли до їх приходе п'ять чоловік: два заковані в залізо, а три ні; ті два були, кажуть, розбойники, а три чоловіки гнали їх в Томаківку³. Наварили чабани кулішу і дали всім п'ятьом попоїсти. От як попоїли розбойники куліш, повставали, помолились Богу, подякували і кажуть чабанам:

- Отут, хлопці, шукайте гроший; тут, - кажуть, - на всхід сонця, біля могили, закопано гроший дуже багато: один льох з золотом, а другий з ломом⁴. Приміти, кажуть, на льоху, що з грішми, лежать чотири каміня, на дверях якраз, зверх землі; на льоху, де лом, нема приміти.

Погнали розбойників, а чабани й заходились ножами та палічками копати. Копали, копали й понаходили каміння, та такі великі, шо й з міста не зворухнеш; бачать, шо нічого не зроблять, та взяли те каміння, та й загорнули уп'ять землею і більше вже й не копали.

Як виріс Прихідько, то взяли його в салдати, і там він був тридцять літ. Після служби прийшлося йому чумакувать; віз він раз хуру з губернії в Кічкас; приїхав до Галаганки, пустив волів на пашу, а сам заходився шукать приміти, де колись він бачив каміння; шукав, шукав с півдня і не найшов того міста. Старі люди кажуть, що тіх грошей і досі ніхто не забрав, бо вони глибше ввійшли в землю.

¹ Ватаг це б то старший отаман у розбойників. Примич. Рассказчика.

² Село в 12 – 15 верстах от Камянки за г. Катеринославом над Днепром.

³ Село Катеринославского уезда, между г. Катеринославом и г. Никоподем, в степи.

⁴ На вопрос, не знает ли старик, какой лом был в леху, он ответил: “та бачите який це лом: це, кажуть, то ризи срібні та золоті з ікон, то посуда разна золота та срібна, може поламана та погнута. Казав Прихідько, що було запорожці з Польці всього понаносять, бо й панів і церкви їх грабували”

Могила Галаганка находится в 20 - 25 верстах от Днепра, на Языковской степи, Екатеринославского уезда. Мимо нее издавна проведена почтовая дорога, по направлению от Екатеринослава в г. Александровск.

281. Степові могили Маріупольського повіту Катеринославської губернії

В Мариупольском уезде нам удалось записать несколько преданий о более выдающихся степных могилах. За сообщение преданий, мы в особенности, обязаны крестьянину села Ольгинского Андрею Иващенко (Евпаку по уличному). Иващенко старик бывалый, жил в забродах, т. е. на рыбных заводах у Азовского моря между сбродом беспаспортных буралак (сходившихся туда в сороковых годах со всех концов России), выслушивал от них предания, рассказы, сказки и песни старины. От него нами, кроме преданий о могилах, записано несколько замечательных сказок и запорожских песен. Но приступим к передаче рассказов о могилах.

Записав Я.П. Новицький

282. [Капітан-могила]

Предание говорит, что настоящее название получила могила вследствие того, что на ней убит какой-то капитан. По рассказам, дело было так. Во время царствования Екатерины II, когда поселения были редки на просторных южнорусских степях, на могиле занимала пост шайка лугарей, предводительствуемая “ватагом”. Степи теперешнего Мариупольского уезда, прилегающие к Азовскому морю, назывались тогда “Погорилого участок”; на степях бродили многочисленные отары овец, принадлежащие какому-то капитану. О капитане предание говорит крайне сбивчиво: иные утверждают, что это был купец в капитанском чине, другие уверяют, что это был человек, носивший фамилию “Капитана”, третьи, - что это был богатый помещик, капитан. Но как бы ни было, история идет о Капитан-могиле. В то время, говорят, как капитан следовал обозреть отары в степях, его убила разбойничья шайка на могиле и взяла денег 40, 000 руб. О том, что эти сорок тысяч до сих пор хранятся зарытыми вблизи могилы, мы из многих рассказов крестьян, говоривших с одинаковою точностию, передадим рассказ знакомого нам старика Иващенко. “На Воздвижіння, в шісьдесят хторім годі, їхав я з села Николаєвки¹, з ярмарку. В однім огороді набрав з криниці води в боклаг та й поганяю воли селом, мимо хати старого діда,

¹ Село Николаевка Мариупольского у.

Абрама Волика¹. Дід сидів на призьбі, бачив, що я брав свіжу воду, та й каже:

- Дай міні, сину, холодненької водиці напиться.

Я підніс.

- Отакі люди царство заробляють і щастя запобігають, - каже дід. А я й кажу:

- Щастя як трясця, - кого схоче й нападе.

- Так, сину, не кажи. Відкіля ти?

- З Ольговки, - кажу.

- Ти знайш Капитан-могилу, що вище Платонівки?

- Знаю.

- Піди ж, там коло неї закопано сорок тисяч карбованців гроший; на їх положена Вангелія, хрест, а зверху двадцять копійек мідніх, щоб вони не сходили з міста, бо сребро сходе з міста.

Я й питаю:

- Скажіть, діду, приміту: чи у могилі, чи від могили де?

А він і каже:

- Ти знаєш Ботки (балку), що на Корелівським (с. Карловка) степу, де і вода є?

- Знаю.

- Од могили до Ботків одмірь сорок сажень, то там єсть приліпка – яма; там викопав платонівський чоловік гроші, та хоч і взяв, та мало².

- Чом же ви, діду, синам своїм не покажете, де гроші, або сами не викопаєте?

- Тим, сину, що я з ними не в ладах живу; сам же не хочу, бо як закопували гроші, то цілували хрест і Вангелію і дали таку присягу, щоб нікому з нас не викопувать.

А далі дід і приказує міні:

- Піди, - каже, - на ніч під Виликдень, та заміть, де гроші, бо на тім місті покажиться тобі вогонь; ти заміть місто і тоді коли захочиш, то й викопаїш; та тіко не лай мене, - каже дід.

Я попрощався з дідом і поїхав додому. Перед Покровою, в тім же годі міні прийшлося їхати в Марнаполь (Маріуполь), з пшеницю поз могилу. Став, знаєте, біля могили, подумав про ту приміту, що казав дід, одміряв сорок сажень од могили до Ботків: так і є; мене тоді і дуще охота взяла, бо думав, що правда. Замітивши приміту, я з'їздив в Марнаполь, і вернувся назад. Вже аж через три годи міні прийшлося навідатися до

¹ Дед Вольк, один из участников разбойничей шайки, умер в конце шестидесятых годов в глубокой старости.

² В народе действительно ходят слухи, что крестьянин с. Платоновка выкопал деньги у Капитан-могилы.

грошей, бо все боявся мужицьких наговорів, шо, кажуть, ”буде на тебе квочка кидаться та буде на тебе гора навертаться”. Протів Виликодня я взяв і пішов на ніч з мішком до Копитана могили, а з собою набрав святощів: дарника торішнього, херувимського ладану і страшну (страстню) свічку. Прийшов, одміряв сорок сажень од могили до міста, де колись замітив, сів на урочищі, обчеркнув кругом себе палицею, як казав дід, прочитав воскресну молитву (Да воскреснет Бог) і сижу. Сидів цілу ніч і нічого не бачив. Стало розвидняться, а я, не побачивши нічого: ні страшного і ніякого, взяв собі палицю та й пішов додому. Іду та все лаю того діда: “Сучий сину, мошеннику, обманив мене, шо через його я тіко гріха набрався: ні в церкві не був, ні Богу не молився”. После этого Андрей Иващенко рассказал нам характеристические черты из жизни деда Волька. “Покойный старий Волик, царство його душі і хай Бог простить, шо налаяв (крестится), любив горілку пить. Як нема було в його грошей, то він візьме іконку та й піде просить по чужім слободам, де його не знають, мов на церкву. Напросе грошей та й пропье”. Капитан-могила расположена на возвышенной степи, откуда далеко окрестности и могили Чорна и Ведьмидь могила. Из-под кража, на котором могила, берут начало 6 степных реченок: Кальчик, Кашлагачь, Шайтанка, Ботки и Сухая и Мокрая Виковахы, орошающие степи Мариупольского уезда по разным направлениям.

283. Ведмідь – могила

О”Видьмидь” могиле нами записаны рассказы от трех крестьян, в с. Благодатном (Мариуп. уезда). Яким Сковердяка передал следующее:” Як жила по ярам¹, біля Видьмідь-могили нагайва², то наше військо ставило на могили пушки і виганяло їх із ярів на гору та й било їх. Це було за царя Петра, коли ще Азов був турецькою столицію.

Старик Андрей Костенко, на вопрос, не знает ли, отчего могила получила название “Видьмидь”, сообщил ходячее в народе предание такого содержания: “Як я був ще малим, то старі люди було розказують, шо явились там гроші³; люди було тіко шо стануть копать уночі, то видьмідь зопнеться на задні лапи, йде на людей і реве. Звісно ніч, видима смерть страшна, то вони й тікають. Від того й названа вона Видмідь могилою”.

Крестьянин Семен Гольк, вслушавшись в рассказ Костенка о могиле, добавил и от себя несколько слов: ”Ця могила більш Капитана-могили і

¹ Яр – балка, овраг, провалье.

² Нагайва – нагайці, шо кобилятину їдять; нагайвою іноді називають і татар. Примеч. рассказч.

³ Де є гроші, то там, кажуть старі люди, огонь показується вночі. Примеч. рассказчика.

стоїть на цілині. Я як пас вівці Івана Аліксандровіча Карпова¹, літ тридцять буде тому, то все було як вийдеш в жарку пору на неї, то на ній так вітер і гоне. Пас я там вівці года три, а тепер як їдеш мимо могили, то все зайдеш на неї та подивися, де колись хлопцем грав у сопілку та ночував літ троє”.

Могила “Видьмидь” знаходиться вблизи села Стретенки, на юго-запад; ее видно за десятки верст.

284. Дворяньські могили

На юго-запад от села Ольгинского, в трех верстах, возвышаются шесть небольших могил, из числа которых две побольше. Могилы эти по величине не замечательны, и мы бы прошли их молчаливо, но обратили внимание на найденные в них в разное время вещи, как передали нам об этом Андрей Иващенко и Андрей Костенко. Иващенко передал: “Дворяньські могили названі за те, що там був колись хутір якіхсь-то дворян чи що. Літ двадцять п’ять або й більше буде тому назад, ольговський чоловік Глаголь (покійний) роскопував ці могили і в одній, не знаю тіко в котрій, найшов залізне стремено; стремено було більше, чим тепер у нас роблять, і зроблено на инчий манір”.

Андрей Костенко, говоря о тех же могилах, сообщил: “В Огльовці жив старий Глаголь, котрого я ще добре зазнаю. Він було тіко те і робе, що ходе уночі з лопатою на могили копать гроший. Раз пішов він на Дворяньські могили, став копать і викопав дуже велику макітру; макітра була чи чирипьяна, чи каменна, не знаю, а чув тіко, що велика та місна; в макітрі було чи попіл, чи уголь, чи так якась жорства². Він, кажуть, узяв ту макітру і з год або й більше держав її у себе у скрині; а далі одніс її на прежнее місто та й закопав. Кажуть, шо в тій макітрі і були гроші, та він тіко не вмів їх узять; пожививсь хтось, та другий, бо кажуть люди, шо ту макітру хтось одкопав, тіко місто зосталось”.

Этим мы и окончим наше описание могил Мариупольского уезда. Теперь передадим записанное нами в Мариупольском уезде, от Иващенко³ предание о замечательной могиле Савур, которая воспета народом в думах и песнях. Савур-могила, по словам Иващенко, находится в Земле войска Донского, вблизи сел Обросимовской, Голодаськи и Савуровских хуторов (ближайших к могиле), недалеко от речки Кринки. Расположена она на высоком кряже, и с ней видны довольно далеко окрестности. Предания о Савур-могиле записаны от нескольких стариков, но в общем они сходятся между собой, и мы остановимся на рассказе Иващенко.

¹ Фамилия какого-то помещика.

² Шось таке, піском наче взялось. Примеч. рассказч.

³ Иващенко виходець из Полтавск. губ.

285. Савур – могила (А)

На Савур-могілі колись-то жив ватаг Савва і держав шайку розбишак, таких як сам; жили розбойники в таких землянках або курінях; куріні їхні були понад могилою, бо їй досі zostалися глибокі ями. Біля могили якраз над Великим чумацьким шляхом, що зветься Ростовською дорогою, стояло ратище. Було як нічого їсти сердегам, то вони винесуть повсть або ряденце, простелять біля ратища і покладуть на ряденце те все, що в їх посліднє zostалося і чого треба: чи там риби, сухарів, хліба, пшона, соли, цибулі або там чого другого і виглядають чумаків. Проїздять мимо чумаки, подивляться на рядно, то вже ї знають, яку подать їм треба давать: той висипле сухарів, той соли, той риби, і їдуть собі з Богом. А як же котрий чумака не догадається, а більше того, що не захоче дати¹, то його грабили, а непокорний, то ї били, – було всього. На простого чоловіка було ніколи не кидались, а жидам, ляшкам та ляшським панам, так уже, кажуть, доставалось.

Літ сорок буде, ми їхали з Полтавської губернії з Гадяча, в Ростов за рибою; їхали поз Савур-могілу; на могілі тоді стояла здорова каменна баба. Товариші мої, котрі проходили біля могили не раз, вели мене на неї, щоб познаменуватися з бабою.

- Так, - кажуть, - годиться, хто перше їде, - вони, значить, щоб то хотіли мене піддурити, а я ї не зхотів з нею знаменуватися. Тепер на могілі вже тієї баби нема, а zostалась як раз на виршку могили яма, де жив сам Савва, а в тій ямі росте куш бузини.

286. [Савур – могила] (Б)

Передаваемое дальше предание записано в с. Новотроицком, от 62-летнего старика Павла Шелеста, и мы сообщаем в таком виде, в каком она схвачена карандашом, из уст рассказчика.

“Жили мій покойний батько ще в Харьковській губ. Вальківського уезда, у поміщика Питра Матвіевича Кролевцева, у слободі Грипівці. Були тоді люди паньські. Мене ще на світі не було, а батько мій, Семен, були у погонцях і доставляли з другими людьми провизию для війська, котре стояло біля Азовського моря. Тоді ханцуз воював чи що. Земля, де тепер живемо, розказували покойні батько, була не наша, і не скажу вже вам, чия вона була, а може ї совсім її не було хазяїна. Кажуть, був край чисто дикий: шо за звіра та птиць всякіх!.. Були, кажуть, і коні дикі,

¹ Про те, що треба давать всяк чумака знав тоді добре, бо все було балачка між чумаками їде про Савву. Воно ї тепер, як проїздять чумаки Савур, то ї кажуть: “Нема Савви, нікому з чумака ї подати брати”. *Примеч. рассказч.*

і свині, і кози, і всяка там птиця, котрої тепер нема, бо вже попереводилась. От мій покійний батько їхали з хурою: везли там то сухарі, то крупи, то пшоно. Переїхали Самар-річку, і стали їм попадаться понад шляхом байраки, такі ліски, значить. Заїхали вони от Самари днів за три, за чотири вже далеко, і ніхто їх не займав. Стали вони доїждять до Савура-могили, коли дивляться – що за пришта! в байрачку, що над шляхом, стоїть ратище, застромлене в землю, а біля ратища лежить хусточка; на хусточці посипано небагато соли, пшоно пучка і ще там дечого. Ніхто с погонців не знав, що воно за знак. Батько мій узяв та й швірнув його геть-геть от дороги; хусточки ж не займали, бо боялись: думали то колдовство яке. Тіко стали од'їждять від того міста, де було ратище, коли це з лісу: Бух! Бух! Бух! Так і повалило три воли у вальці. В одного погонця був хлопець, літ там сімнадцяти чи як, і він був такий родимий, що не на худо ріс, а на добро. От хлопець і каже:

- Добийте вола того, котрий мучиться, поділіться та зваремо кулішу.

Вони так і зробили: добили вола, поділили його, наварили кулішу з маханом і давай їсти. Тіко шо стали їсти, - коли до їх з лісу виходе три чоловіки, і один іде та кричить на все горло:

- Рятуйте, хто в Бога вірує!

Погонці дивляться, коли в того шо кричить, очі так і повилазили, і тіко на жилах тиліпаються, а другі два ведуть його під руки. То самий був Савва, котрий мів розбойників на Савур-могілі. Прийшли ті люди до возів, а Савва й питається в погонців:

- Чи не найдеться між вами доброго чоловіка, котрий поробив би таке, щоб очі стали на своєму місці?

А товариші його й собі просять. Погонці не знали, шо їм і отвітить. Хлопець же лежав на возі і нікому не показувався. Батько його встав, пішов до воза і пита:

- Шо їм отвітить?

Хлопець і каже:

- Скажіть сліпому чоловікові, нехай нам доставе три вола, триста карбованців і те ружжьо, котрим убиті три воли.

Сказав погонець Савві, щоб доставив він все те, шо казав його син, а Савва і велів принести ружжьо. Показали ружжьо хлопцеві, а він і каже:

- Це не воно.

Принесли друге.

- І це, - каже, - не воно.

Савві дуже не хотілося давать свого ружжя, та треба, бо очі миліші. От він і послав забрать ружжьо, гроші і три вола. Хлопець подивився на ружжьо і каже:

- Оце так воно!

Забрав він те ружжьо, гроші і воли та й каже:

- Принесіть в казан води.

Товариші Саввині принесли води і поставили на траві біля хлопця. Хлопець узяв, вирвав трави, зробив кропило, прочитав якусь молитву, що ніхто її не розібрав, покропив Савву, повдавливав йому очі в ямки і велів умитися водою із казана, а сам пішов та й заховався між возами. Умився Савва, блимнув очима і став бачить. Дививсь, дививсь на погонців, – ні, не баче того, хто над ним насміявся; він тоді й давай питать. Погонці не показують йому хлопця. Коли це вийшов хлопець, а Савва зразу й пізнав його.

- Молод молодець, ти високо літаєш, - каже Савва.

Сказавши це, попрощався тоді Савва з погонцями і пішов на Савур-могили, до котрої було гонів може десять (около 2,5 верст). Одійшов ще геть-геть, став він та й гука:

- Ну згадаєте ж ви мене! Посміялись ви надо мною, буде вам ще хуже!..
А хлопець і каже:

- Коли так, то не дійдеш ти до свого куріня і за три дні!

Сказавши це, він щось прочитав, і над Саввою зробилась мов річка (воно річки не було, а Савві тіко так показувалось). Давай тоді Савва з товаришами ту річку перебродить; бредуть, бредуть, та все й на однім місті. Поїхали погонці дальше.

От через три дні вже одвезли все до війська, котре недалеко десь стояло, і вернулись третіх суток уп'ять на те місто, де варили куліш, біля Савур-могили. Дивляться, - коли Савва з товаришами ходить на тім самім місті, де їх оставили погонці; штрикають паліччям в землю, мов у воду, і броду ніяк не найдуть, щоб перейти на той бік. Погонці заходились варить куліш. Савва подивився у ту сторону, де стояли погонці, і показалось йому, що то стояла слобода. Прийшов він до їх, а хлопець і каже:

- А шо, посміявсь над нами? Не будь же ще два твої товариші, шо на Видмідь-могилі та на Горілому Пні, то я б і тім очі повидовбував, щоб людей подорожніх не оббірали.

Став Савва просить прощення у погонців, а хлопець уп'ять йому й каже:

- Іди, чоловіче, з Богом!

Пішов Савва на Савур. Як поїхали погонці додому, то вже Савва більше не жив на Савурі і покинув своє кишло. Покинули свої кишла і ті два ватажки, котрі жили на Ведмідь-могилі і Горілому Пні, бо ними завідував Савва.

Рассказчик называл ватага Савур-могили Савву и других двух его сообщников (имен которых Шелест не знает), живших на могилах Медведь и Горелый Пень, еретиками. Савву называл главным "ватагом-

атаманом”, а остальных двух – ”ватажками-послушниками”. Могилы Савур, Горелый Пень и Медведь расположены у проезжих больших дорог, из которых две и теперь, как нам известно, существуют – первая ”Чумацькій шлях” над Савур-могилой и вторая ”Великій шлях і Поштова” над Медведь. О могиле же ”Горелый Пень” мы не могли положительно узнать, где она. По словам Шелеста, Горелый Пень где-то ”над Донцем чи що”, все три ватаги имели шайки лугарей или, как выражается Шелест, ”товариство охотників до розбою”. Ватаги всегда делились добычей, и львиная доля, разумеется, доставалась Савве. ”Було, - говорит Шелест, - як на якій могилі єсть багата добіч, то ватаг тії могили і виставля уночі високе ратище, а до ратища прив’язує хлак і великий фінарь, шоб видно було; то оце ватаги з другіх могил забачать огонь, то й з’їжаються туди с товариством і діляться. Той ватаг, шо стояв на Видьмідь-могилі, викидав хлак і фінарь перше у себе, тоді на Копитан-могилі, котра ближче до Чьорної, а потім уже на Чьорній, котра була ближче до Савура”.

В заключение старик Шелест рассказал, что семь лет тому назад, он был на Савур-могиле. С детства он помнит, что вблизи могилы был дубовый лес, а теперь его нет. ”Сплендрували, – говорит он, - zostались де-не-де пеньки, а од їх ідуть одростки”.

Не так далеко от Савура, южнее, уцелел лес Леонтьев байрак, состоящий в ведении правительства. На самой могиле и теперь остались камни да глубокие впадины ям – места бывших землянок лугарей. Савур-могила, по замечанию Шелеста, высока, потому ”шо на могилі стоїть ще могила”; другие говорят, что она расположена на высоком краже. Вблизи Савур-могилы протекает небольшой приток – Міжа-Кринка, впадающий с правой стороны.

Я.П. Новицький

287. [Савур – могила] [В]

Колись то була така пословиця в старих чумаків, шо каже: ”Савур¹ могила, Теплинський² ліс, де бере чумаків біс”. Жив колись на Савур-могилі Сава козак з товариством. Було поставе ратище біля шляху, а біля ратища простеле повсть. Чумаки й кладуть: хто хліба, хто соли, хто зерна якого сипе. Хто покладе, то той й байдуже, проїде; хто не покладе, то тому вже й біда, про того вже й пословиця говоре.

¹ Могила Савур стоїть в Донщині, між річками Міюсом і Кринкою. Мабуть буде верст сорок до неї от того міста, де Міюс сходиться з Кринкою. Кринка біля самої могили. (Примеч. рассказчика).

² Ліс Теплинський стоїть за городом Славьянським, Харківської губ., верстов мабуть шість, або й сім от города (Примеч. рассказчика).

Раз їхали чумаки поз ратище, а з ними був невеликий хлопець. Стали вони сипать зерно в повсть, а хлопець і каже:

- Не сипте – проїдемо й так; а хто нападе, то я побалакаю з ним, і проїдемо благополучно.

Послухали чумаки хлопця, не сипали ні зерна, ні хліба не клали і поїхали. Од'їхали од ратища, - коли це гоняться розбойники, а між ними і сам Сава. Догнали чумаків, а хлопець і вчипивсь з Савою балакати. Сава замітив, що то хлопець був з розумних, та й взяв його з собою, а чумаків пустив. От, звісно, хлопець пристав уже до їх у шайку і знав, де що ховалось.

Раз послав Сава своїх гайдамак у Київську губернію, а там їх половили і забрали в москалі; взяли й того хлопця, що заграбував Сава у чумаків.

Проїшло з тієї пори вже багато год, і самого Сави не стало на могилі. Пасе раз чоловік біля могили скот, а тут находять дощові хмари. Став пократать дощ, а скотарь зійшов на могилу, сів серед неї, нап'яв сіряк і сидить під ним. Слуха - шось стугонить. Оглянувся він - коли іде до його москаль на милиці. Підійшов та й каже:

- Здоров!

- Здоров!

- Хто оту нивку виорав, що з боку могили?

- Такий-то і такий чоловік.

- Шо ж він, багатий?

- Та розжився, - каже, - здорово.

- Еге, погане діло: один казанок гроший був таких, що можно було б взяти, та й того нема. Отут, - каже, - де ти сидиш, є льох з сребром та золотом, єсть і побіля могили багато грошей, та не можна брать: місто заляте.

Пожалкував, пожалкував за чавунцем і давай розказувать скотареві, що діялось в старину на могилі, – бо це москаль був той самий, котрого Сава хлопцем узяв у чумаків.

Дід Пилипп Молодик, с. Ольгінське Маріупольського повіту Катеринославської губернії. Лютого 1876 року.

**288. Могили: Більмак, Токмак і Кам'яні¹
(сліди Муравського шляху. Ріки: Більманка, Більмак, Берди, Конка,
Торець, Осикова, Яли. Гостинність калмиків і ногайців в давнину.
Про кам'яні баби)**

Могила Більмак – недалеко от слободи Більманки², на казённому участку. По могилі прозвана слобода і річки – Більманка і Більмак, бо

¹Первая в Александровском, вторая в Бердянском и последняя в Мариупольском уездах.

² Село Александровского уезда.

вони взялися на кряжі с-під могили. Більманка тече з запада, а Більмак с півночі. Більманка тече верстов 10, Більмак – верстов 7; обидві зійшлися в слободі Більманці і впали в річку Берди¹. Берда вийшла з кряжа біля Токмак-могили; тече перше на схід сонця, потім на полудень і впадає в Азовське море низче Бердянки (г. Бердянск). Недалеко від Токмак могили – річка Кінка²; вона пішла степом до Дніпра. По ліву руку Більмак-могили лежав колись старий Кримський шлях; відсіль він повернув на Токмак могилу, пройшов поз неї ступнів на 100 по праву руку і далі потягся на Перекіп³ аж у Крим. Взався він десь із-за Озюма⁴, та з-за Сумів, потім повернув на річки Торець⁵ і Осикову⁶, на слободу Марьєвку⁷, на річки Сухі і Мокрі Яли⁸, на Богоявленські могили⁹; далі степом по між Павлівкою і Причистівкою на Кременчук¹⁰, на Апухтіну¹¹ і сюди, як я сказав, на Більмак могилу, на Токмак і далі.

Більмак і Токмак – це високі могили, далеко з їх видно всі округи¹². Перед заходом сонця, як вийдеш на Більмак-могилу, то видно г. Оріхов, с. Жеребець*, с. Токмак, Каменні могили під Темрюком¹³ і багато інчих могил і слобід.

Після запорожців біля Більмак-могили стояли ордою кімлики (калмыки) і нагайці. Тут вони пасли овець, скот. Було проїздом чумаки як підвернуть до їхнього коша ночувать, то вони їх приймають за гостей годують, а як минуть і стануть в степу, то їх посчитують за неприятелів і грабують¹⁴.

Колись на великих могилах стояли мамаї (баби) лицем на восток. Їх, кажуть, ставлять татари, бо вони і обличчям похожі на їх, і шапки такі.

Високі могили Каменні під Теврюком! До цих могил було часто підверта архирей Гавріїл в тридцятих годах. Біля могил, кажуть, був

¹ Берды р. составл. границу между Александровск. и Бердянск. уезд.

² Р. Конка служит продолжением границы Александр. и Мелит. уезд.

³ Перекоп – Таврич. губ.

⁴ Изюм – Харьк. губ.

⁵ Бахмутского уезд.

⁶ Мариупольск. уезд.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Все три села Мариуп. у., при чем последнее греч. – Керменчик.

¹¹ Дер. Александр. у.

¹² Окрестности.

¹³ С. Мариупольск. у.

¹⁴ Судя по архивным данным, еще в начале 1800 годов в обширных, малонаселенных степях Александровского уезда кочевало много ногайских и калмыцких орд, принявших подданство России.

колись татарський город, та запорожці зруйнували. Ями та бугри, де були татарські мечеті, і тепер знать.

*Дід Іван Григорович Гречешенко, 98 років, с. Цареконстантинівка
Олександрівського повіту, 22 січня 1879 року.*

289. Коржева могила (засада гайдамаків)

Під Верходніпровським єсть Коржева могила, а біля неї йшла колись гряниця Запорозької області; поз ту могилу лежав Великий шлях. В старину було як ідуть чумаки поз могилу, то гайдамаки виставлять ратище на могилі, а самі заляжуть в тернах і дивляться, чи покладуть чумаки харчів чи ні. Кладуть було чумаки сухарі, сіль, рибу, пшоно, сало. Хто дасть, – іде благополучно дальше, а хто не дасть – тому бувало всього... Біля Коржевої могили були льохи, байраки, всяке безкеття, де вихевувалась гайдамашня довго ще і після того, як сплюндровали Січ.

*Записано Я. Новицьким зі слів діда Дмитра Биховського, 79 років
м. Нікополь Катеринославської губернії, 12 листопада 1895 року.*

290. Могили: Бельмак і Гусарські (приклад свавільних розкопок і розкрадання)

Года два тому назад ореховский мешанин условился с крестьянином с. Цареконстантинівки разрыть огромную могилу Бельмак, с целью найти клад. Долго копали, вырыли несколько ям сверху и с боков, но денег не нашли. В одном месте кладоискатели натолкнулись на каменный склеп, где вместо червонцев обрели человеческий скелет. Судя по рассказам, в склепе погребена женщина, так как на одной руке был браслет "красной меди", а на шее "разок голубого намиста". Сбоку скелета найдена пика.

В руках невежд, надо полагать, находка была ценная (золото, жемчуг), но для них особого значения не имела и погибла для науки бесследно.

В другой, ближайшей к Бельмаку, могиле те же кладоискатели отрыли целую меру (четверик) ружейных камней, надо полагать, запорожских.

Затем в одной из Гусарских могил, крестьяне рассчитывая найти клад, отрыли скелеты всадника, там же нашли металлические части узды, стремя, бляшки и проч. Эти принадлежности збури, – кто говорит, были серебряные, кто – медные. Находки пошли по рукам и затерялись.

*Записано Я. Новицьким зі слів священника отця Петра Іванова, 70
років, с. Цареконстантинівка Олександрівського повіту.
22 серпня 1885 року.*

291. Могили: Високі. Близнюки (степ с. Кушугумовки Олександрівського повіту)

Біля¹ Кушугумівки єсть Високі могили, їх три; видно їх, як їхать з Олександрівська в слободу Кінську (Григорьєвку). Давно, ще люди були панські, вкопав там срібні таляри² кушугумівський чоловік Рингач. Клад був запорожський, бо на всіх талярах патрет був, кажуть, Катеринин. На цім же степу єсть могили Великі Близниці (2) і Малі Близниці (2). Між Великими Близницями, єсть насип горбом, мов вал. Тут, кажуть старі люди, – льох, а в йому сховано козацьке добро. Єсть клад і біля Маліх Близниць.

Дід Авксентій Федорович Орел, с. Кушугумівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії, 10 травня 1894 року.

292. Могила Касьянова (на межі Крестовського та Чердаклицького степу Маріупольського повіту)

Два года тому назад (1903) серед могили чоловік шукав грошей. Копав він та й копав і вкопав стовб 5 аршин довжини. Стовб трюхлий, Бог його зна і колишній, і ніхто про його не знав. Почав копать збоку і вкопав дві каменні баби. Вкопав, кинув і годі сказав...

*Трохим Кузьмич Лубенець, 45 років., с. Крестовка
Маріупольського повіту. 16 травня 1905 року.*

¹ Обірваний край сторінки.

² “тагяри”

ЗАПОРІЗЬКІ КОЗАКИ

293. Запорожці

Етнографічний нарис

Вымирают старые люди, уносят в могилу старую память. В с. Ольгинском, Мариупольск. уезда, я знавал деда Пилипа и деда Андрия; это было в 1876 году. Не раз я отдыхал с ними в садку, не раз отводил душу в беседах. И Андрий и Пилип – люди бывалые, много слышали, много видели света; Пилип много лет чумаковал, Андрий – всю молодость провел в бурлачестве, жил в “забродах”* и чего только, бывало, не услышишь от них! Раз, помню, завел речь Пилип о том, что пчелам скудно жить, что в степи вывелись терны, исчезли цветы, перестала родить гречка; Андрей вздохнул, покачал головою и повел речь о старине, о пережитом приволье. Вспомнил он деда, отца, детство, жизнь в забродах, бурлаков. С воспоминанием о деде в его памяти воскресли и Дикое поле, и Великий луг, и Днепр, и Лиман, и море, и Запорожье... Редко и очень редко найдете старика, который бы с таким глубоким чувством, с таким уменьем поведал вам о прошлом. Слушаешь, бывало, деда за полночь, слушаешь и не наслушаешься. По рассказам Андрея, дед его был запорожец, жил более 100 лет. Рано лишился Андрей матери; поэтому дед его “с пупку” вынянчил, выкормил и воспитал.

Все рассказы Андрея носили характер этнографического интереса, поэтому, чтобы сохранить их цельность, я не преминал случая записывать их. Интересный рассказ Андрея о запорожцах привожу в том виде, в каком он схвачен мною 9 лет назад.

“Як був я малим, – розказує він, – то за дідом бігав слідком, а як підбільшав – дід за мною. Я горобців деру – дід шапку підставля, я коня пасу – дід за підпасича. Дід любів розказувать, – я любів слухать. Він міні і заспіва, і казку розкаже і загадку задасть. Якби не дід, я не був би в забродах, не знав би ні Ліману, ні моря, ні бурлак; не чув би про запорожців: шо воно за люди і відкіля... Він міні всі виходи розказав.

- Откуда же, диду, запорожцы взялись?

- Найшли відавсюди.

- Что же их влекло, тянуло сюда?

- А ось ще, розказував покойний дід. Якийсь то був рускій царь, шо стояв під страхом у чужеземця... Це давня давніна... Нуте, так ото наш царь тому неприятелеві і платів подать людьми; було займе як отару овец та й жене. Кто було піде до неприятеля, то уже не вернется: помінай як звали.

От раз наш царь послав тому супостатові людей самих отбірніх. Вийшли вони в степ, порадилися і кажуть: “Чого ми підемо до проклятого

* На рыбных заводах Азовского моря.

кімлика – мухамеда? На заріз? Єсть між нами ковалі, швеці, ткачі, гончарі, шаповали; єсть знахурі, характерники; давайте тут жити”. Подались вони в байракі, пуці, повикопували собі землянки і давай жить.

- Что же им не досталось от царя за непослушанье?

- А шо ж їм зоставалось робити, коли у того царя не було жалю і на макове зерно! То б треба грішми платить подать, а він миром (людьми)...

- Нуте, дальше, диду.

- Ну і далі... На другий год опьять найшло людей, на третій опьять, – стало ціле військо. От супостатській царь і пише нашему: “Чом ти, - каже, - людей не женеш?” Наш і одвітує: “Посилаю тобі, - каже, щороку...” Богато годів минуло, попеременялись і царі в землях, а люди все намножаються і намножаються в дикім степу.

Ну став ото неприятель докучать їм набігами, і давай вони біля його ворожить. Стіко не пошле війська, вони все і порубають... Хахарактерники були здорові!.. Тоді ото стала ходить чутка, шо живуть десь запорожці – таке страшне військо, шо і не приступишь.

- А кто же, диду, управлял запорожцами?

- Кошовой... Військо вибере хахарактерника та й орудує він ним.

- А земля чья же это была?

- Нічия, дика; тут кишав звір, гад та птиця Божа.

- Долго ли, диду, жили здесь запорожцы?

- Поки одвоювали у турка землю.

- А много они отвоевали?

- Чимало: од Орлілі та до моря шірінею, от Бога-річки та до Горілого Пня довжінею.

- Где же этот Горилый Пень?

- А туди під Донщину, за Савур-могілою.

- Что же это такое за название “Горилый Пень”, урочище такое или на самом деле обгорелый пенек?

- Могіла, а біля неї колись ріс дуб і такий товстючий, шо насилу було пьять чоловік обхвате; дуб усох, так його обпалили; стояв чорний серед степу, високий; відкіль не їдеш – маяче за сорок верст. Як сплюндровали Запорожжя, то біля того дуба жив один ватажок, а на Савурі-могілі другий – Сава; ото він як схоче до себе покликать Саву в гості, то почепе на дуба копицю сіна, дожде ночі і підпале. Побаче Сава огонь, на коня – та й тут...

- Диду, а куда же девались запорожцы?

- Під турка пішли.

- Как же это случилось?

- А ось як. Стали вороги докучать цариці, шо буцім би то запорожци шкоду роблять, вона зібрала військо і пішла на їх.

- Как же звали царицу?
- Катерина.
- Ну что же, и завоювала?

- Та де ж пак!.. Зійшлись москалі, зійшлись і запорожці. Москалі стріляють, а запорожці поли підставляють... Понабірали повні заполи пуль та й пішли до цариці. “Великий світ, матусю! На тобі оці заряди, вони, може, згодяться”. Вона здівувалась та й каже: “Являйтесь ка мне, я вас угащу”. Зібрались ото запорожці до неї, а вона і пита: “Как вы живете яловое запорожское войско, без жен?” - “Жівемо, - кажуть, - так: сорочку поки вс... поти обідрав, бо нікому прать”... Угостила ото вона запорожців і пішла в їхній стан. Дивіться – хто з козаків чоботи квацює дьогтем, хто... , хто матню лата, хто кашу варе, хто нужу бєе, а інчий вуса круте... “Что же у вас такое нестройное войско?” - пита царица кошового. “Та так, - каже, - матусю, – замиреніє: ні противо кого стройтєся”...

- Диду, как же это запорожцы под турка ушли, когда с ними и пуля не справилась?

- А так, стали їх претіснять, став Потьомка населять слободи, сажать німців... – взяли вони і подались: яки за Кубань, яки посунулись в Турещину... Прийшли, а паша і каже: “Тоді я вас прийму, як заприсягнете вірно служити в моїй землі”. - “Добре, - кажуть, - согласни”... Стали ото збірать їх под присягу, а їх у кожного в торбині була християньска земля; вони понасипали в чоботи землі, підійшли під присягу і кажуть: “На чий землі стоємо, тому цареві і будемо служити!” Так вони і робили: було в Турещині живуть, а помічь дають своїм хрещенім.

- Что же, диду, и до сих пор запорожцы живут под турком?

- Єсть, кажуть, та мало, – їх виведено звідтіль, і тут же вони перевелись.

Я. Новицький

294. Походження запорожців

Запорожців спрежду було всього шістьнадцять чоловік і звались вони чорногорами. Попервах жили вони десь висче порогів в лісу, а поз той ліс пішов битий шлях. Дознався якийсь-то царь, шо по тім шляху великий розбой, і послав військо. Через стіко там днів дійшло військо до того лісу і сунуло прямо в пуцу... Іде воно та й іде, іде та й іде, – коли чує – як затріщить, як залущить... Глянуло воно, - аж на дубах курені, а відтіля виглядають чорногори. Генерал до їх:

- Шо ви за люди?
- Чорногори!
- Злазьте із дубів!
- А шо ж вам від нас треба!
- Треба, шоб ви здались, – от що!

- Знаєте що, люди добрі, - каже кошовий, – ми такі хрещені, як і ви, отбиваться не будемо, а лучше ідіть собі з Богом, відкіля прийшли!

Генерал той як крикне: “Пали!..” Стали вони палить, та не по черногорах, а самі по собі – і вилягли як снопи...

Явився сам царь і викликав трьох чоловік. Прийшли. Він за пістоль та до їх... - аж воно не те: руки так і одібрало... Смикавсь він, смикавсь, та тоді і просе: “Ой, братці, не пустуйте!” - “Добре, - кажуть, - дай же нам вперед бомагу, щоб була нам земля обмежована і щоб хто за межу перескоче, – той і наш!” Царь обіщав і став володять руками. Видав їм бомагу і назначив межу за сто верст вище порогів і за сто верст нізче порогів.

Як сіли вони кошом на порогах, – народ так і сунув до їх. Тоді уже земля назвалась козацькою, а люди – запорожцями.

Оттак я чув змолоду от старіх людей. Тепер покоління запорожців, що кинуло Січ за Катерини, живе, кажуть, під турком на Чорніх горах, і козаки опять звутся черногорами.

*Дід Дмитро Степанович Биковський, 78 років,
Нікополь Катеринославського повіту.
13 червня 1894 року.*

295. Кії – перша назва запорожців. Розорення Січі

Мій дядько, Матвій, умер 110 год в пятьдесят вторім году. Розказував, царство души, що спершу запорожці звались кіями, і не тут жили, а десь в лісах, під Києвом. Кіями звались від того, що ходили на розбой с кіями. Якийсь, кажуть, князь Амлин, чи що, став набирать їх в своє військо і сказав:

- Як поможете міні звоювать турка, – дам вам степи, балки, байраки і весь низ Дніпра: будете жить вольно.

Зібрались вони всі, стіко було, і звоювали турка. Амлин тоді дав їм Дніпро і степ низче порогів, і стали вони запорожцями. Було у їх 40 курінів і 40 тисяч війська, та Катерина зігнала і отдала землю німцям... Вона, кажуть, і сама була німкеня. Амлин той, як давав землю, то казав:

- Буде вона ваша, поки світ сонця, - а Катеріна уже не те сказала:
- Дайте, - каже, - бумагу, шо це ваша земля.

Вони тоді сюди, туди – нема. Як стало військо протів запорожців, а характерники і вийшли.

- Ну, - кажуть, - здаваться не будемо, – бийте!

Москалі за ружжя, та всі зразу: клаць! Клаць! Клаць! – а вони і не палять: глянули, - аж порох мокрий...

- Ну, - кажуть, - вас, мабудь, і чортяка не звоює.

Характерники совсім не хотіли здаватця Катерині, та військо сказало:
- Ні, братьці, у нас єсть батьки і діти: вона їх виріже, - взяли та й
здалися.

*Йосип Леонтійович Шуть, 70 років,
рибальня на острові Хортиця, 15 вересня 1888 року.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

296. Чумаки і запорозька сторожа в степу

Колись степи були дикі, шляхів мало, та і то один от другого на 50 – 100 вер[ст]. По великих шляхах в Крим стояла запорозька сторожа, а по балках шлялась татарва та нагайва. Чумак тоді ходив валками¹ возів 100 – 200 і більше, шоб охитніше² було. Оце їде валка, - аж ось над шляхом стоїть ратище³. Тут, значить, клади, чумак, харчі сторожі. Інчій кладе хліба, сухарів, торбину борошна, пшона: інчій сала, соли, цибулі, тарані. Покладуть і далі собі. Їдуть вони, - коли ось упьять ратище, і уже серед шляху. Тут уже випрягай чумак і стій, бо напереді залігли турки⁴ або нагаяки⁵. Пасуть чумаки волів, - коли ось як вітер летять верхами запорозьці. Запрягають тоді волів і їдуть, а попереду сторожа. Верстів десяток чи більше проїдуть, а там упьять сторожа. Тоді ці вертаютьця, а ті проводять чумака дальше. Чумаки, було, дають запорозьцям і гроші, і могорич, а інчі і вола на махан⁶. Скот тоді був ніпочом, жадний⁷ чумак брав про случай пар дві-три зайвіх⁸. Були такі чумаки, шо не слухали сторожі: скинуть з дороги ратище і дальше поганяють. За те їм і доставалось: або запорозьці плечі нашмагають⁹, або татарва побье, а волів займе.

*Дід Іван Кардаш, м. Олександрівськ, 16 грудня 1884 року.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

297. Із часів татарських набігів (А)

Покойної моєї матері батько, а мій дід Іван Товстокорий був запорожець. Він все, було, розказує, як Ізмаїлов брали, та як Україну обіждала орда. Оце, було каже, зайде орда в село, забере скот, людей, добро всяке і малих і старіх повбиває, посуду потрощить, пірья с подушок

¹ Обозами.

² Безопаснее и веселее.

³ Держак, рукоятка пики, списа.

⁴ и ⁵ Турки и нагайцы.

⁶ Мясом, употребляемое в пищу.

⁷ В смысле каждый.

⁸ Лишних.

⁹ Набьют нагайками.

розвіє по вітру. Управиться в одній слободі – їде в другу, а потім і жене скот, людей під хана. Подушки татари розривали задля того, щоб друга орда бачила їх слід і йшла далі. Як зачують, було, люди, що орда наступає, то вони і сами дають їй одвод; візьмуть пороспорюють подушки, пір'я викинуть на улицю, а сами ховаються по лісах, в норах, погрібах. Орда добіжить до слободи, побаче пір'я, - та й далі... А дітей, бідненьких, як мучили!.. Розказував покойний дід Олійник, оце посадять їх рядком на одну лаву, а другою замахнуть по головках, – там вони і поснуть навіки... Було і так: оце трохи оттягнуть лаву, щоб поставити дітей до стіни, а під шийки лавою ж і подушать... Били несчастних і головами. Оце одну дитину посаде долі, а другу охопе за ноги, розмахне та головою об голову і поб'є.

Багато розказували покойні діди. Раз, кажуть, забігла орда в слободу, вирубала людей, а стара баба візьми та й сховайся в комін. Як на те зайшли татари в хату і нашли цибулю. От один покуштував – плюнув і каже:

- Ну та й гірка руська постирнака!

Не втерпіла баба та й обізвалась с коміна:

- Ні, паноче, то не постирнак, а цибуля!

– Ну, - каже татарин, - коли цибуля, – вилазь, Марушка!

Федір Михайлович Книрик, 61 рік, с. Язикове (Федорівка)

Катеринославського повіту. 29 листопада 1888 року.

298. [Із часів татарських набігів] (Б)

Розказував дядько Матвій¹, як запорожці побивали орду. Раз, каже, військо стояло на Орелі під Царичанкою². На зорі, перед світом, чуємо, – земля стогне, клекіт³ десь. Попрепадали до землі, слухаємо – орда йде. Ми посіддали коней та назустріч. Стали добігати до Ординського Шляху⁴ - аж люди ячать⁵; ми туди стіко духу, і давай рубать орду. Управились, тоді пороз'язували людям руки і пустили з Богом. Орда найбільше заганяла в неволю людей з городів⁶.

*Йосип Леонтійович Шуть, 70 років,
острів Хортиця, 1 січня 1888 року.*

¹ По свидетельству рассказчика Матвий Шуть умер в 1852 году 110 лет (по другим - более). Он вырос и “козакував” в Запорожье до разорения Сечи.

² Старожитное запорожское село Кобылякского уезда, на р. Орели.

³ Шум, говор.

⁴ Ординський шлях – десь біля Царичанки, їде через Оріль. Тепер він зветься Кримським. *Рассказчик.*

⁵ Кричат.

⁶ Полтавской губернии.

299. [Із часів татарських набігів] (В)

Покойний мій батько жив в Соколках, Кобеляцького уїзда, де родилась і я. Колись було часто діди розказують про запорожців і татарську орду. В старину, кажуть, часто набігала на слободи орда, то оце козаків наших порозсилають стерегти царську гряницю або на войну, а до нас понасилають литвинів, щоб одбивались от орди. Було, кажуть, ходять литвини попід вікнами і гукають: “Бабу! А баубу! Дай міні ягудний піруг (с ягодами пирог), я тебе от орди стерегу”. Баби і дають їм пироги і всяку харч. Як оце забачать куряву (пыль) в степу, то зараз на коні і почнуть бігати та кричать: “Орда йде! Орда йде!” потім поперед всіх тікають сами. Таке-то було з їх храбре військо!... У людей тоді скринь таких, як тепер, не було, а все бодні з дубка, щоб легше носить. Повкидають збіжжя (пожитки) та скоріше за дітей і тікають в Соколки, де була кріпость. Туди сбїгався народ со всіх слобід, то було і виходить протів орди. Як сила (много) орди, то наші повинуються і женуть їх в Крим, як мало, – проженуть орду геть (прочь) від слободи.

*Агафія Саєнкова, с. Покровське
Олександрівського повіту, 23 червня 1888 року.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

300. [Як запорожці одбивали полонянок]

Малороссы до сих пор помнят о татарских набегах, о тяжелой татарской неволе. В этом случае из всех записанных нами преданий более всего представляет интерес рассказ Якова Шута.

“Був я ще – звиняйте – безштаньком літ 12 – 15, тоді ще було запроста; то оце покойні батько і питають діда Шевця (тестя):

- Тату! Шо, добре вам жілось за старого уряду?

- Ні, - каже, - сину: не тоді добре жілось, а тепер... Тоді забїждала орда, було велике разбойство... Як жене орда челядь, то здалека чуть, як стугонить земля... Далі підніметься в степу клекіт... То оце запорожці засядуть великою силою і одібьють... Люди кланяються нам, плачуть, цілують одежу, руки, ноги. Кошовий, було, велить ловить і разбівать орду. Було ще і так, що де пройде орда, так комиш, бурьян і виляже, так слідом і валяються люди. Вони, було, зараз убивають котрий прїстане або занедужа. Гонили людей в Крим, бо Крим ще був не наш – турецький. Об цім і тепер єсть пісня (приводим отрывок):

По тім боці огні горять, -
Нікому тушити.
По сім боці орда суне, -
Нікому спинити.

Зажурилась Україна,
Шо нігде прожити,
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти.

Малих дітей витоптала,
Старих вирубали,

Молодую челядоньку
У полон забрала...

301. [Запорожці не милували татар]

- А про Кичкаску балку, диду?

- Це гайдамацька балка колись була: в ней було гайдамаки і запорожці зганяють коней татарських.

- Как же это было?

- А так: спершу запорожці жили по той (правый) бік Дніпра, а відціля, де ми живемо, та аж до моря була татарська земля; а вже запорожці як завоювали татар, то ці і степи стали їхні. Тут вони і жили по балках та байраках. Звісно, тоді були великі набіги на нашу землю, то запорожці, було, і не милують татар. Оце збереться стіко там чоловік верхами та й махнуть степом. У татар було багато скоту, а табунів ще білше. Ну, так ото вони, було, займуть табун коней та й зганяють в цю балку; тут їх пасут, доглядають. А якщо треба перегонять коней на той бік, то один сяде на коня, займе поперед себе табун та й пішов уплав через Дніпро... Тут ще і байрак був густий, в йому колись товклась гайдамашня.

- Диду, а татари не бросались в погоню, чтобы отбить лошадей?

- Чому? Погоня була, та тіко рідко приходилось одбить.

- Почему же, разве запорожцы были сильнее татар?

- Аякже! Одно те, шо вони були силні, а друге – шо між ними були знахарі і характерники великі. Оце, було, на коні та й гайнуть татарським степом. Повстають серед степу, поставлять відро води та відро горілки і кружають собі горілочку... Понапиваються, співи піднімуть, аж степ разлягається... Гульк, - аж ось і орда. Вони тоді один за одним чабульк! чабульк у воду – та й були такі... Виринуть було аж у Харсоні* або й далі... А то ще було і так: забіжать в татарську землю, поприпиняють коней на прикорні, повтикають ратища на могили та й сплять. Діжде ночі орда і ну підкрадуваться до їх. Підійде до могили - а перед нею де й возметься великий, великий та густий ліс. Вона до лісу, а потім і к бісу...

302. Кошовий Сірко (переказ)

(А)

Як померав кошовий Сірко*, то казав запорожцям: “Хто з вас, хлопці, мою могилу поливатиме водою до схід сонця, той буде знать стіко, як і я... А як буде велика потуга на білого царя, то нехай хоть руку мою откапають та понесуть вперед війська: неприятель сам себе поруба”.

У дванадцятому году (1812) хрэнцуз завоював Москву. Стілько наше вiйсько не палило з пушок, – нічого не помогло. Тоді один чорноморець і каже: “Стойте, братці: не буде діла, поки не доставимо руки Сірка!.. Поїхали в Капулівку¹, откопали руку і гайда назад. Як оббігли кругом Москви с тією рукою, – так хрэнцузське вiйсько і сунуло відтіль. Тоді хрэнцузи так скоро тікали, шо й черевики погубили...

Турки і ляхи дуже боялись Сірка і звали його шайтаном (чортом).

Кажуть, багато було охотників поливать могилу Сірка, щоб знать стілько, скілько знав він, та нічого не помогло: треба було воду носить ротом з річки, а річка не так близько, щоб до третіх півнів полить таку могилу, як у його.

*Дід Дмитро Степанович Биковський, 78 років,
Нікополь Катеринославського повіту.
11 червня 1894 року*

303. [Кошовий Сірко (переказ)]

(Б)

Кошовий Сірко був привеликий характерник! Було хто б не задумав воювать з ним, – він уже й зна: зараз і вiйсько збіра, і списи точе, і ратища готове. Недаром його турки прозвали шайтаном...

Запорожці, поки орудував ними Сірко, нікого не боялись, бо його ніяка сила не могла побідить.

До Сірка, кажуть, наші люди платили ляхам подать: третя гуска, третій віл, третій кiнь, хліб, – всього третя частина. Як став Сірко кошовим, – зараз же і зладнався з королем польським.

- Ну, - каже, - ваше величество: хоч биться, хоч мириться, а третьої частини панам давать не будемо!

- Як знаєш, – каже король, – то діється не по моєму приказу...

Зібрав Сірко запорожців, зібрав п'ятнадцять тисяч і турок і погнав ляхів з України. Догнав до Случі і каже:

- Отсе, ляше, по Случь твоє, а це наше...

Ті ляхи піймали свого короля і заслали на морський острів.

- Отсе тобі, - кажуть, - за те, щоб не якшався с Сірком.

*Записано Я. Новицьким зі слів Федора Івановича Потурая, 72 роки, в
передмісті Нікополя Лапинкі.
13 червня 1894 року.*

¹ С. Катеринослав. у., на месте Чертомлыцкой Сечи. Здесь же и могила Сирка.

304. [Кошовий Сірко (переказ)]

(В)

Як був кошовим Сірко, то татарва жахалась його, як те гайворіння... Було тікають, кляті, і коні погублять... А запорожцям того й треба: займуть табун та й гайда через Дніпро...

Після смерти Сірка запорожців, кажуть, довго боялись ляхи і бусурмени. Бьются, було, козаки і праву руку його поперед війська везуть: де рука, там і удача.

Кажуть у Сірка на хресті був підпис: “Хто буде сім год протів Великодня виносить по три заполи землі на мою могилу, той буде мати таку силу, як і я і буде знати стіко, як і я”.

Покійний дід Михайло Неліпа розказував, шо як носив землю протів Великодня, то йому вперве показалось – мов шось гуде; вдруге – зібралось стілько війська запорозького, шо аж земля стогне; втретє – барабани бьють, з гармат палять, козацькі шапки червоніють, як мак... Він злякався, – кинув носить землю і подався в хату.

Носив землю протів Великодня і старий капулівський дід Матрапас (Дымченко), так і той казав, шо страшно: “Шо стану, - каже, - пьєстись на могилу, то воно так тебе і штовхає назад... Раз, - каже, - упав навзніч та й язика прикусив... С того часу і зарікся ходить на могилу”.

*Записано Я. Новицьким зі слів Назара Федоровича Бутузя, 76 років,
в с. Покровському на р. Підпільній Катеринославського повіту
10 вересня 1896 року.*

305. Князь Долгорукий і Сірко

Як був Перекоп турецьким городом, то наші чумаки ходили туда по сіль. У турка скрізь стояли гардони, пропуск був тісний, а здирство було велике... Тоді, кажуть, в неділю раз тільки солили борщ.

Прочув це Довгоруку, звелів Сіркові зібрати запорожців і сунувся на турка... Багато, кажуть, його полягло, поки пробрили дорогу до Перекопа, багато забрато і в полон. Тоді, кажуть, запорожці отбили у турка казну, всі заряди і нечислимо стіко скоту і коней. Ті турки, шо в полон забраті, – ті ж і скот пригнали в Січ. Стало легше чумакам, та ненадовго: як вернулись запорожці додому, – турок застукав чумаків в Перекопі і тисячі вирізав до єдиної голови. Чумацькі воли, вози, гроші і все добро досталось басурменам...

Про це єсть і пісня:

Казав, казав Довгоруку,
Шо не здійме орда рук...

Орда руки ізняла,
Всіх чумаків забрала...

Сірко і Довгоруки – це давні люди! Це ще було тоді, як границя турецька була по Кінку, що вийшла з степу в Великий Луг.

*Дід Дмитро Степанович Биковський, 79 років,
Нікополь Катеринославського повіту. 12 листопада 1895 року*

306. Хмельницький і його плавня. Долгорукий і Сірко. Чалий (переказ)

Як гетманував над козаками Хмельницький, то вище урочища Карай-Дубини, с цього (правого) боку, була і його плавня. Ця плавня, протів Капулівки, й досі зветься Хмельницькою. Біля Карай-Дубини був перевоз, були і броди козацькі, де с турецького берега переганяли коней цілими табунами. В Хмельницькій плавні, кажуть, паслась така сила коней, шо ніхто їм і щоту не знав. Сюди їх гнали пасти с Туреччини, с Польші і зо всього Запорозжя. Як під добру ласку, то козаки не брали за це грошей с татар і нагайців, бо і сами пасли коней на їх суміжній землі.

В Таврії, біля урочища Мамай-Сурки, жив турецький хан Мамай. Дуже лютий був собака, і таке кляте було і його військо. Було спуску не дає ні запорожцям, ні чумакам: де пійма, – там їм і амінь...

Після Хмельницького на Україні правив Довгоруки, а в Січі кошовим був Сірко. Давай той Мамай загравать с Сірком... Раз піймав запорожця, зняв з голови волосся с шкурою і пустив.

- Иди, - каже, - до свого Сірка, та скажи, шо я йому хвоста увірву...

Кошовий Сірко як узнав це, так і вскипів... Сів на коня та як свисонув, як свисонув!... Збіглись запорожці.

- А нуте, - каже, - хлопці, сідлайте коней, та махнем до Мамаю в гості...

Посідали козаки на коней і подались... Мамай зібрав військо і вискочив назустріч. Сірко до його:

- Ну, - каже, – попробуєм, хто кому хвоста увірве, – і давай колошматить...

Побили Мамаю, побили його військо, забрали добро і були такі...

Біля Карай-Дубини часто паслись татарськи табуни, і як тіко, було, козацький кінь переплече туди, то уже назад не вернеться... То отсе, було, Сірко поїде с козаками, наведе сон на табунщиків, а коней займе і гайда через Дніпро в Хмельницьку плавню.

- Отсе їм, - каже, - скурвім синам, за те, шоб не робили запорожцям шкоди.

Сірко як умерав, то казав:

- Як откопаєте мою руку, то будете сім год воювать так, як і зо мною.

Так воно і случилось: як прийшло с козакам докрута, – откопали вони

ту руку і ціліх сім год ніхто їх не зміг подужать.

Як ховали Сірка, то під голови положили і його гроші, а тощаківу срібну чарку отдали в церкву. Та чарка, кажуть, і тепер єсть в Нікипольській Покрові (собор). Гроші, кажуть, пробували взять капулівці, та не дались...

У Сірка жив молодий козак, Чалий; він правив у його за джуру. Після Сірка вибрали Чалого кошовим, а у його був годованик Савка. Про цого Саву єсть і пісня, шо він продався ляхам, грабував церкви і за те запорожці його згубили.

*Записано Я. Новицьким зі слів Федора Єлисеєва Жмудя, 93 роки,
в с. Покровському на р. Підпільній Катеринославського повіту
17 серпня 1901 року.*

307. Оповідання діда Кравця

9-го мая Катеринослав праздновал столетнюю годовщину. В десятитисячній масе народа можно было видеть представителей городов и сел, видеть людей всех сословий и национальностей. Огромная площадь Преображенского собора и сквер пестрели разнообразием костюмов; горожане, по преимуществу, теснились у разукрашенной зелены и флагами вышки, простой народ, селяне – у памятника виновницы торжества, Екатерины. В толпе пришлого народа одни видели “царицу” в первый раз, другим она известна была и раньше; в числе последних присутствовал и 78-летний дед Мартын Власович Кравец-Заика, из с. Новых Кайдак. Этот согбенный, опирающийся на палку старик резко отличался своею добродушною физиономией, к нему многие в таких же простых свитах обращались с вопросами на счет памятника, многих, видимо, он удовлетворял пояснениями и рассказами. В свою очередь мы сделали попытку перекинуться словом; знакомство с дедом завязалось быстро, и через 2-3 минуты мы уже вели оживленную беседу под тенью дерева. Из многих записанных в течение целого дня и в сквере, и в квартире рассказов передадим следующие, интересные в этнографическом отношении.

І. В Нових Койдаках умерла баба Іванчіха; їй було білше 100 год. Розказувала покойна, шо дівчиною вона бачила царицю Катерину... Тоді в Нових Койдаках був город, був і земскій суд, і вона тут і остановілась со всім своїм хлотом¹. С Койдаків поїхала в Половицю, а там жили самі запорожці. “Дай, - каже, - посміюсь над ними”. Вибрала десять чоловік саміх усатіших, посадила за стіл і каже:

- Дайте їм сметани.

Поставили дві здоровенні миски. Запорожці морг один на одного, а

¹ Флотом.

потім кажуть:

- Вели нам, мамо, перше¹ подать польової сметани, шо Божа бжола наносила, а тоді поїмо і цю.

- Добре, каже, подайте їм миску меду.

Виїли вони той мед, понамазували вуси, позакручували їх за вуха і давай стьобать сметану. Настьобались – і вуси сухі. Глянула на їх Катерина і каже:

- Молодці ви, запорожці: вас нічим не проведешь.

II. Катернослав спрежду звали Половицію, бо так звали слободу, де тепер город, а інчі звали його Невінчаною губернією². Давно, ще молодим, зайшов я с Таврії в Харсон. Тоді уже в городах почали гроші лічить в срібло, а в слободах, було, все на ассігнацію. От ходю раз по базару і бачу, перекупка продає такі ловкі груші.

- Почом, - кажу, - чашка?

- Копійка.

- Сип дві в заполу.

Всипала. Я даю гроші.

- Шо це ти даєшь? – каже. - На срібло дві копійкі.

- Деж тобі, кажу, у біса взяти копійок срібних: їх же катма...

Вона розсердилась і пита:

- З якої ти губернії?

- С Катернославскої, - кажу.

- А, це з Невінчаної: тим ви і счюту не знаєте.

- А ви, - кажу, – розумні? У нас в губернії тіко одна балка Невінчана, а у вас скрізь продають тютюн під церквами. Взяв і віддав їй груші.

- А за шо ж, діду, балку прозвали Невінчаною?

- Та все ж за те, шо колись там люди жили невінчані. Попервах город був совсім малий, то сюди, було, і находять солдати, солдаткі, бродягі всякі, кацапня... Інчій жінку, дітей кіне, інча – чоловіка: їх ніхто тут не питає, відкіль і хто. В норах, було, і калатають вік. Народ був все голий та распутній... Покойний Берлим розказував, шо у запорожців не було оцього поганого звичаю ляяться так, як тепер: тепер мала дитина, і та гне по матерщині: все це зайшло до нас од кацапів с тієї Невінчаної балкі. У запорожців – “єретичий син”, “єретича душа”, “скурвий син”, “копанка або сто копанок чортів” – це найбілша лайка. Вони білше через цю лайку та распутство перебравлися із Половиці в Михайлівку та Краснополь.

На вопрос, не знает ли дед, почему слобода названа Половицею,

¹ Прежде.

² В украинцев слово “губернія” часто употребляется в смысле губернского города. “Іздив в губернию на ярмарок”, “Віз хуру (кладь) з губернії”.

ответил: “Того, що вона у полі (в степи) була”* .

III. Из старожиллов Половицы Кравец знает, и то по рассказам других, известного запорожца Коржа, повествованиями которого в свое время воспользовались Стороженко, епископ Гавриил и Скальковский** . По его словам, вблизи Екатеринослава, в степи, по направлению от литейного завода, есть две большие могилы, известные под именем “Коржевых”. “Там був степ Коржа”. Еще раньше эти могилы, по его словам, назывались “Близныщи”. Их, однако, не следует смешивать с теми двумя большими “Близныцями”, которые видны на степи Лоцманской Камянки.

IV. Чаще других Кравец вспоминает запорожца Семена Берлима, жившего в Новых Койдаках. По его словам, “Берлим жив до 120 год, був дуже швидкий і кріпкий. Які б не були морози зимою, а він, було, розстебне пазуху і дає скотині їсти”.

У запорожцев Берлим был кашеваром. Вот что рассказывает Кравец, словами Берлима о запорожцах.

Запорожці жили скрізь по Дніпру, в Великому Лузі, по степах і в городках. У нас називають тепер “майдани”, а у запорожців – то були “городки”. Такі городки і тепер єсть в Старіх Койдаках, на Підгороднянським степу***, під Петріківкою****. Городки обнесени були високим валом, а в тім місті, куди входить – стояло по бокам два високіх стовпа. В саміх городках жили запорозькі старшини. Було кому єсть діло до старшин – іди в кріпость дорогою, а як тіко поліз через вал, зараз підскочать кабичники¹ і ну кіями: “Не ходи, єретичий сину, навпростець², ходи у ворота!”

V. Интересно также предание о том, как запорожские старшины обращались с “товариством”.

* Один из стариков с. Васильевки, что у Ненаситецкого порога, дал другое объяснение: “Там, де тепер Катеринослав, була Половиця. Жили запорожці хлібороби, і у їх багато було полови; оттого і Половиця”. Во всяком случае происхождение слова допускает много толкований. Ко всему тому, что было сказано на страницах “Юбилейн. листка”, приведем еще объяснение Закревского. “Половица. П. Polova, Polovica, половина (большая половиця целого монастыря осталася). (Густин. лет.). П. Половник, имеющий право на половину чего либо. (См. “Словарь малороссийск. идиомов”, стр. 467).

** См. Стороженко. Оповідання, ч. 2. Гавриил – Сочинения т. II “Устн. повеств. быв. запорожца Никит. Леонт. Коржа”, стр. 1 – 101 Москва. 1854; Скальковский А. Изустн. предания о Новоросс. крае. Журн. министер. народ. проsv. 1838 г. июль, 1839 г. февраль.

*** С. Подгорное, Новомосковского уезда.

**** Село Новомосковск. уезда.

¹ От слова кабыця – очаг. Помощники кухарей (повара), кухари.

² Напрямик.

“Запорожців часто грабували ляхи і турки, а за то, було, не спускають¹ їм і запорожці. У їх була черга² – кому їхать на роздобітки, кому дома бути. Оце, було, позьїжаються в табурь³, то старшина і пита кожного, шо він привіз. Як тіко інчий вернеться без нічого або пропье в дорозі, зараз і кричить: “Кїїв єретичому синові”. Всиплять по три кїя в спину та й край⁴... У їх був такий звичай: хоть привіз шо – сїдай пий горілку с старшінами, хоч кїїв получїв – сїдай, пий і їж. Не сердилїсь довго: не прївїз сьогондїя, прївезе завтра, а все-таки роздобуде на товариство”.

Запорожские старшины одинаково дружелюбно относились и к заслуженным казакам, и к голоте; они ненавидели и строго наказывали тех, кто потешался над бедностью.

“Було розгорюють сїромахи⁵ на гроші, куплять горілки і давай кружать. Як тіко який дука⁶ начне насміхаться, зараз отаман оступїться і всиплять єретичому сину кїїв. Про це єсть і пісня”...

К сожалению, Кравец упомянул начало песни, проговорил нам середину и конец; поэтому мы приводим здесь полный, совершенно сходный вариант, записанный на левой стороне Днепра в с. Новогупаловке, Александровского уезда, от деда Логвина-Несвата.

Ой хмариться, туманиться, дрібен дощик іде.
Веселая беседонька, де голота пье.
Ой хмариться, туманиться, став дощик накрапать,
Гей, пора нам хлопці, добрі молодці, намет⁷ напинать.
Напьяли намет, намет червоний, голубії стїни,
Котрії дуки все багаті, у наметі сїли.
Котрії бідні, та ще й безсчастні та й не посміли.
Взяли квартиру, а другу з жарту⁸ та й на дощі сїли,
Прийшов до їх отаман їх та й жалувать став:
Скинув с себе голубий каптан та й намет напьяв.
Тепер хлопці, добрі молодці, будемо й ми пить,
А хто буде насміхаться, то будемо бить.
Прийшов багачь, прийшов дукачь, насміхається:
“За віщо ця, несчастна голота, напивається?”
Обїззався пан отаман голоті з намета:

¹ Не прощають, не милують.

² Очередь.

³ Обоз, стан.

⁴ Конец.

⁵ Бедняки.

⁶ Богачь.

⁷ Палатка.

⁸ Шутя.

“Візьміть дуку за чуб, за руку, та виведіть геть!”
Один взяв за руку, другий за чуприну, третій дула бє¹,
“Не йди багачь, прівражій дукачь, де голота пє”.
Бідна голота загорювала² та й загуляла,
А як не стане – ще загорюєм, та впьять будемо пить,
А хто буде насміхаться, то будем бить.

VI. Поміж запорожцями багато було характерників³. Берлим розказував про Кравчину, котрий в Польщі піймав козацького душугуба Савву*. І про це єсть пісьня... Оце, було, бьются запорожці з ляхами і гляди, ляхи побивають наших. Як тіко наскоче Кравчина, так ляхам і нема ходу. Кулі⁴ летять, а запорожці ловлять їх в заполи. А як треба перейти річку, то Кравчина поведе перед і стане сухо. Так, було, в сухій одежі переходять запорожці і Оріль-річку... А то було ще і так. Як треба пливсти Дніпром, то зроблять з оситнягу⁵ плит⁶, посідають і гайда⁷ за водою...

VII. Запорожці сами куріли горілку. У їх, казав Берлим, караванів⁸ не було, а так прямо вибере на степу глибоке провальє⁹, зроби халупку¹⁰ та й куре... Там у його шаплики¹¹ і весь штрумент¹², як і в каравані. Горілка була далеко добріша, ніж тепер.

Очень сожалеем, что с июня “Юбилейный листок” прекращает свое существование, и мы не успели привести на страницах его всех остальных рассказов Кравца, не менее интересных.

Я. Новицький.

¹ Рукоплетет – “бє в ладошки” – пояснение Старокойдацкого атамана Осыпа Омельченка (1875 г.)

² Разгоревала.

³ Знахари, колдуны.

* Выросши и воспитавшись в Сечи, ватажок Савва Чалый впоследствии передался полякам, был приверженцем Орлика и злейшем врагом запорожцев. С шайкою отчаянных гайдамак он разрушил Гард, грабил запорожцев и, по народным песням, с живых сдирал кожи. Наконец неожиданно (“характерством”) был схвачен запорожским ватажком Гнатком Гольм с помощью Кравчины и, по одним, убит на месте (Антонович), по другим – доставлен в Кош изрубленным и засечен киями (Скальковский). Подробности об этом воспетом в народных песнях ватажке см. – Скальковский: Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII в. Одесса. 1845. Стр. 45 – 49 и Антонович. Исследование о гайдамачестве по актам 1700 – 1768 г. Киев, стр. 116 – 121.

⁴ Пули.

⁵ Болотное растение *Butomus umbelatus* L.

⁶ Плот.

⁷ Пошел.

⁸ Винокурных заводов.

⁹ Крутой обвалившийся овраг.

¹⁰ Крышу, навес.

¹¹ Перерезы, чаны.

¹² Инструмент.

308. [Славний народ – запорожці]

- Расскажите, диду, что вы знаете про запорожцев: что это за народ был, как он жил тут?

- Е, то народ був старинний, великий зростом, дужий¹, не нам рівня. Вони були все захожі² по волі; ідуть, було, зо всього царства; у інчого жінка клята, то він її і кине, інчого неволя та панщина заїдала, то і той сюди тіка; інчого охота тягла. Мій покойний дід зайшов сюди ще хлопцем. Поїхав, каже, з людьми чумаковать. Стала ото валка спочівать, а йому й кажуть: “Паси, сину, волів, щоб звір не одігнав, або щоб не позаходили в бурьянах”. Чумаки полягали, а він і собі заснув. Повставали – нема волів. Давай вони його репіжить батогами... “Ну, - каже, - вражі сини, коли так, найду я вам волів...” Сів на коня³ і подався до запорожців. Білше вже чумаки його і не бачили.

Запорожці жили не так, як ми грішні: у їх жінок не було тут і заводу; так собі і бурлаковали до смерти. Сорочки, штани сами прали, сами латали, сами вони і кухарювали. Інчого мужа, було, заїда, то він штани й сорочку з себе, виквацував дьогтем та й пішов. Інчий зостаріється – іде у монастирь на покаяніє, а інчий вибере собі гарне урочище біля річки в гаю⁴, виріє, як звір скоту⁵ та й спокутує гріхі... Заведе бжіл⁶, прийме для охитності бурлаку якого... Були з їх такі, шо і гроші мали, а не робили оціх хат. Було викопати одну землянку коневі, а другу собі та й зимує, а на літо землянку кине – курінь напне та й живе.

- А хлеб сеяли козаки?

- Які сіялі, які і ні, більше шо ні.

- Что же они ели?

- Козаку щоб не случілось, те і умеле... Козак як мала дитина: хочь багато поїсть, хочь мало наїється. Їли вони шо Бог дасть: і хліб святий, і рибу, і мнясо... Варили галушки, юшку, кулішь, як і ми. Скоту у кожного було чимало, то оце пожене в Половицю⁷, або Кайдак, продасть та й є у його і тюпюн, і харчі... Їдять, було, з коритчат, таких як і теперь поводяться у рибалок, а варили в казанах з червоної міді: поставе казанок на кабицю, або на триногах почепе та й варе.

- А горилка у них поводилась, диду?

- Аякже! Тоді горілка була і дешева, і добра. Теперь жіді розводять

¹ Сильные.

² Пришлые.

³ Чумаки, прозапась, водили і коней за валкою. Примеч. рассказчика.

⁴ В лесу, байраке.

⁵ Нору.

⁶ Пчел.

⁷ Нынешний Екатеринослав.

водою, кладуть табак, а тоді була первий сорт горілка. Пили тоді і мед, і не чарками, як ми, а з дерева зроби кірець з крючечком (ручкою), наповне та й хіле за одним духом... Два-трі кірця дмухнув та й готов куди вгодно...

- А одевались, диду, как?

- По достаткам... Інчі в дорогіх каптанах ходили, а інчі, як в пісні кажуть, шо:

Жів собі козак Голота
Та не боявся він ні води, ні огня,
Ні того чорта болотяного.
Була на йому шапка-бирька,
Зверху дірка;
Соломою шіта,
Вітром крита,
Куда віє, тудя і провіває,
Молодого казаченька та й прохоложає.

Ще я зазнаю дідів каптан з синього сукна; рукава на йому широкі, та аж чотирі: два, було, надіне, а два ззаду метляються; підкладка червона. Шапки носили гострі смушеві, а у інчіх червоне дно та гостре, так на бік і хилиться. Військо, кажуть, добре одягалось, були у їх просторні землянки, а у деякіх хати, а ця сіромашня, шо по пущах шлялась, – жила як Бог дав. Тут у нас, вище Багатиревої балки, жили ще і мазури: здоровий, та рослий народ був.

- Что же это за народ, диду?

- Таки люди, прімірно як у нас кажуть хохли, кацапи, болгары або що, а вони були, значіт, – мазури. Може ще з потопу або з Христового рожденія так звались. З тіх мазурів у нас і теперь ест чоловік.

- Куда же они девались?

- Зійшли, як і запорожці.

309. [Зброя, одяг та хоробрість козаків]

Далее дед Панасенко, припоминая рассказы Бабуры, описывает наряды, вооружение, удаль казацкую.

“Любо було глянуть, як наїдуть запорожці в Сагайдашне! Народ все широкоплечий, усатий, бравий... Голови голили... Тоді ще мода була носіть чуприну; то оце у кого довга – візьме і обмота кругом вуха. Жупани, пояси, шапки, сапьяни на їх були дорогі... По бокам і позад сідла у каждого пістолі, шабля... А на конях їздять!.. Оце було зскоче, пригнеться і летить, як муха... Коней у ніх дуже гладких, важких не було, а так, саме в тілі... А шо, було, за швидкі, шо за меткі, – так кати його батька зна... Було звіра там якого накіне оком – ото вже й його: чи кабана дикого, чи сайгака – везе в тороках... Дорогою ідуть – як мак цвіте: і синіє,

зеленіє, червоніє... Попереду корольок, а за ним джура, козаки. Коні добре знали козацький норів. Було їдуть тихо, потім виграють підтюпцем, а далі як залопотять... Пішла курява степом...

Часто запорожці бились с татарвою. Хитре бісове кодро... Посідають, було, на низеньких коників і біжать комишами. Тоді комиші були вище чьоловіка з конем... Ну, і запорожця було чорт не проведе: носом чує татарюгу, зна по птицях, по звіру... Тоді було з якого краю сполохана птиця, або звір, з того і жди біди...

310. Запорозькі гармати і кутя

Було як повечеряють запорожці на голодну кутю та вийдуть з рушницями проганять кутю, то піднімуть таку стрільбу, мов наче й справді війна йде. На другий день на Водосвятіє йдуть було до Дніпра і пушки за собою везуть. Як тіко попи начнуть хрест вмочать в воду, то вони й палять з пушок. Ще я добре знаю, як в двадцятих годах в Камнянці з пушок кутю проганяли, бо тоді були й попи ще з запорозьців.

- Сохранились ли эти пушки и теперь?

- Де вам сохранились? Начальство лоцманське давно вже їх захарпало, – ще я був парубком.

*Записано Я. Новицьким зі слів Йосипа Омельченка
в с. Лоцманській Кам'янкі.*

311. [Про курців і нюхарів]

[...] Оставив скалу, мы очутились у лодок. Старик оказался “нюхарем” и предложил нам “рижок”.

- Славный, диду, табачек у вас.

- Славный то славный, та з моди виходе.

- Как так?

- Та так, старі нюхарі переводяться, а молоді за цигарки взялись. У нас у слободі було колись тридцять нюхарів, а тепер і трьох чи знайдешь.

- А трубки у вас курят?

- Мало... Це ще запорозький звичай. Покойний батько розказував, що запорожець було й не ступне, й не дихне без люльки: спать ляга – й люлька в зубах. Цигарки повелись літ двадцять або тридцять: як появились оці прокляті сірники (спички).

- А запорожцы нюхали табак?

- Старі, може, й нюхали, а молоді ні: тим було коли й викрисать. Молодим і я курих, а потім як став уже сам хозяйнувать, як став за плугом ходити, – взяв та й покинув: ріжок лучче.

- Чем же трубка хуже?

- Вгайки¹ багато: полізеш в кишеню, та поки достанеш кисет, та поки накладеш її (люльку) кляту, та поки викришіш багаття (огонь), та поки насмокчешся її – от й три борозни зорав би. Друге діло ріжок: стук, смик, – утер носа та й готов...

312. Характерство запорожців в народному уявленні (А)

Земля, де ми живемо, одвойована у турка, Бог його зна за якого царя. Орда стояла на Хортівському острові, руське військо протів неї стало, де тепер церква в Вознесенці². От начали воювать. Орда ж обкопалась і пале с пушок, а руські товпляться без толку та падають. Як уже полягло богато москаля, царь встав та й журиться. Коли де не взявся запорожец: біжить конем, та прямо до царя.

- Здоров, пане!

- Здрастуй!

- А шо? – пита.

- Так і так, - каже, - полягло війська богато, а турка не візьму.

- Ставай, - каже, - біля мене!

Царь став. Запорожец підняв руку і піймав ядро.

- Ось бач, - каже, - який гостинец! Ну, тепер, - каже, - глянь на острів: шо там?

Глянув царь, - аж турок сам себе руба, сам на себе підняв руку і пішов потоптом³. Піднялась велика курава, закрюкали кряки⁴, а потім стихло.

- Дивись тепер, - каже запорожець.

Глянув упять царь, - аж уже нема ні одного живого, – порубали сами себе, кряки видовбують очі. Царь зрадів і каже:

- Ну, запорожці, дарую вам цю землю, живіть, поки світ сонця!

Стали вони раз'їзжаця. Москалі сіли на коней, а запорожці прослали на Дніпрі повсть та й подалися аж до Лиману.

*Дід Іван Кардаш, м. Олександрівськ, 16 грудня 1884 року.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

313. [Характерство запорожців в народному уявленні] (Б)

Запорожці були лицарі і великі галдовники. Куля їх не брала, на Дніпрі, було, простелять повсть і їдуть. Катерина хотіла повернуть їх під свою власть, а вони і не схотіли. Шоб показать силу, прокинули повсті

¹ Потери времени.

² Село Александровского уезда, против о-ва Хортицы.

³ Сам себя топчет.

⁴ Черные вороны.

на морі, набрали землі в чоботи, горілки в боклаги і поплевли в Турещину. Плевуть собі та співають.

*Дід Онисим Петренко, с. Балабино,
24 лютого 1885 року.*

314. [Характерство запорожців в народному уявленні] (В)

Мій дід все, було, розкаже про запорожців. Знатні люди були! Було як збираються в Польщу, то беруть не більше як 12 чоловік; зайвого щоб не було. Ватажок, було, приказує:

- Глядіть, хлопці, як прийде тикаць, то не розбігайтесь: держіть купу.

Їх мало, а ляхів багато, то оце, гляди і біжить погоня. Вони повстромляють ратища в землю, поставлять коней хвостами до хвостів, а самі всередину і поховаються. Гонять ляхи і кричать: "Рембай главу!" Добіжать до їх і покажуть їм ліс; вони тоді і повертають коней назад.

*Дід Трохим Ковбаса, 88 років, с. Язикове (Федорівка)
Катеринославського повіту. 6 липня 1886 року.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

315. [Характерство запорожців в народному уявленні] (Г)

Запорожці були здорові люди, довговічні і великі характерники: свинцова і мідна куля не візьме, хіба срібна. Покойні мої діди – Джерелівській жив 112 год, Одуд – материн батько – більше 120, а батько – більше 100. Здоровими і повмерали, тіко перед смертю ноги вже не носили їх. Жили в Великому Лузі, бо слобід не було. Батько мій був коваль і великій охотник. Ружжо у його було незавидне, а промаху ніколи не давало. Він заговарював ружжя. Оце, було, прийде до його який охотник і начне насміхаться з рушниці.

– Ну, - каже батько, - у тебе і добра рушниця, та нічого не вб'єш, а я піду і зараз набью диких кіз.

От і підуть на охоту. Батько ж наб'є зайців і кіз, а той клаця, клаця, і ні разу не випале. Тоді приходе і просе батька, щоб отговорив.

Покойні діди Джерелівській і Одуд – ті було багато розказують про характерство запорожців. Ляхи, кажуть, робили великі набіги, палили і грабували запорожські церкви, слободи, драли з живих шкури, вимотували кишки. Доставалось за те і ляшкам. Оце, було, ватажок візьме чоловік 5 – 10 запорожців і гайда в Польщу. Приїдуть в якономію і ждуть ночі. Тоді в Польщі була велика богатиня. Наші, було, хрещені цілий день роблять на панів, а вони вдень сплять, а вночі – музика гуде, танці,

та п'янство. Як тіко стимніє – запорожці до дворця і позамикають двері. Тоді до вікон пообпираютьця на ратища та в вікна всі зразу і повскакують.

- А здорови були, вражі сини!

Та по спинах нагаями, нагаями!

- А де, сякі-такі, наше добро ?!

- Ляхи до дверей – аж нема ходу. Поотчїняють сундуки і беруть добра стїко треба. Понакладають повозки, тоді ватаг і приказує:

- Їдьте ж, та не звертайте нікому, а я зостанусь.

Поїдуть. Вранці зробитця трус великий, – погоня. Піймають ватага і ведуть до шибиниці. Він тоді і проситця:

- Дайте ж, вельможни пани, перед смертію хоть води напитця!

Подадуть йому великій кухоль. Він бульк у воду - і був такий. Тут тіко-шо булькнув, а за сто верст опинився, сидить і коней поганя. Ляшки оглянутця, - аж і слїду нема.

Дід Василь Іванович Джерелівський, 84 роки, с. Підстепне (Царицин Кут) Мелітопольського повіту Таврійської губернії, 10 січня 1885 року.

Із рукописного збірника Я.П. Новицького.

316. Химородник

В Великому Лузі, ще за запорожців, жив хімородник Фесько. Його дуже боялись і слухали козаки. Оце, було, лежить чоловік, а він ріже чорну редьку. Як тіко пусте редька сок білий – чоловікові стане трудно; як стане сок чорний – чоловік умера. Він тоді поробе, шо редька вбере в себе сок чорний, пусте білий – і чоловік оживе. Фесько мав сина, тіко йому цього характерства не передав. “Ти, - каже, - сину, дуже сердитий: одроблювать не схочеш, і чоловік умре”.

Дід Авксентій Федорович Орел, с. Кушугумівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії, 28 грудня 1885 року.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.

317. Смерть и похорони характерника

Ще за Катерини, на бальці Таволжаній¹ жив запорожець Довгий і був він превеликий характерник... Старий, дуже старий був він, та ще й одинокий. Став він померать, а померав він не раз, – і звелів наймитові покликать сусїда Пластуна². Довго вони балакали, а далі Довгий ліг та й умер. Пластун і каже наймитові:

¹ Таволжаная балка в Александровском у., устьем выходит в Днепр и составляет живую границу дач – владельца А.А. Иваненко и с. Петровского – Свистунова. Я. Н.

² Пластун жив на другій вершині балки в байраці (в лесу), котру звемо Пластунівською. Рассказчик.

- Ну, лягай, сину, спати, а я піду подою коров.

Пішов. Наймит прив'язав мертвого канатом за шию і за ноги до лави, взяв скрипку та й грає собі надворі... Чи довго він грав, чи ні, коли чує – товчється щось в землянці. Заглянув він туди, – коли мертвий совається по лаві...

- Товчись, - каже, - Марку, по ярмарку – чорта з два викрутишся!..

Грає він уп'ять та витриндикує... Трохи згода, слуха, – знов товчється мертвий...

От приходе дід Пластун.

- А шо, - пита, – не встав ще наш мертвий?

- Ні – каже, – пручався, так я його прекрутив до лави канатом.

- Добре ж, – каже, - шо догадався, – а то він би тебе задушив...

Зійшлося там чоловіка стіко запорожців, викопали яму і давай ховать без попа. Як спустили його в яму, Довгий і каже:

- Ну, братці, давайте осиковий кілок та будем печатать.

Забили йому кілок в груди і засипали землею.

Галдовників попи ніколи не ховали, а ховали їх запорожці по-своєму...

*Дід Яків Мусієнко, 80 років, с. Свистуново
Олександрівського повіту, 19 липня 1882 року.*

318. [Про запорожців Довгого і Пластуна (смерть характерника)]

- А кто же такие были эти запорожцы?

- Запорожцы – это были льщари, богатыри, да еще какие; и в воде не тонули, и в огне не горели, и пуля их не брала. Теперь нет людей против них. Вот хоть бы и Довгий или Пластун! – настоящие льщари, настоящие богатыри...

- Где же жили и чем занимались эти богатыри?

- Жили они на балке Таволжаной, что выходит в Днепр, жили в землянках и держали много скота, лошадей, имели пасеки, ловили рыбу. Запорожец Довгий был г а л д о в н ы к (колдун), несколько раз умирал, несколько раз оживал: его земля не принимала. Так никто не умирает теперь и избави Бог всякого крещенного от такой смерти.

- А расскажите, диду, что вы знаете о его смерти?

- А вот что. Когда умирал Довгий уже в последний раз, то призвал к себе Пластуна. Долго они разговаривали... Потом Довгий лег да и умер. Пластун и говорит работнику: “Ну, сину, ложись спать, а я пойду домой, подою коров”. Пошел. Работник взял налигач, привязал мертвого за шею и за ноги к лаве, взял скрипку, сел на пороге и играет. Немного спустя, слышит – толчется на лавке. Взглянул – мертвый ворочается. “Товчись, – говорит, – Марку, по ярмарку”. Да опять за свое, опять играет. Всю

ночь он играл, всю ночь толкся мертвый. Вот и третьи петухи запели, вот и свет. Приходит Пластун. “А что, – спрашивает, – не ожил?” – “Нет, черта з два: я его прикрутил к лаве, а то, пожалуй, задушил – бы и меня”. – “Ну хорошо, что догадался, а я тебе об этом и упомянул сказать”.

Послал Пластун работника к Днепру: “Пойди, – говорит, – позови человек пять казаков да похороним покойника”. Сошлись казаки, выкопали глубокую яму и начали хоронить. Взяли они мертвого, спустили в яму, а чтобы не ожил, забили осыковый (осоконовый) кол в грудь, заклили и засыпали землею... Галдовников не хоронили попы, потому что они знали с нечистым духом.

- А про Пластуну что расскажете?

- Пластун был тоже казак-силач, имел много худобы (скота) и жил один как палец в землянке. Богатый был, говорят.

- Кому же досталось его богатство?

- Скотину люди пожили, а деньги закопал. Тут много кладов закопано запорожцами.

319. [Знахарі, силачі і довговічні люди в старину]

...В старину много было силачей, знахарей, характерников¹. Люди лечились сами, лечили скот заговорами и всяким зельем². Часто бывали случаи, что человек жил до ста и за сто лет. Долговечность объясняют тем, что тогда люди лучше почитали Бога, чтити лучше обычаи и язык предков. Говоря о предках, старики чаще всего вспоминают запорожцев, считая себя потомками их. “Эти люди, - говорит дед Свирид Колесник, - были сильны и бесстрашны, они отвоевали землю у турка. Запорожец, бывало, возмет в зубы мешок 10 пудов и несет на гору...”

Хлеба, по его словам, запорожцы не сеяли, да и сеять не хотели, так как турок часто выжигал степи. Кормил их кошевой батько и чумаки. Тут, говорит дед, на каждой большой могиле, у проезжого шляха, стояла сторожа. Бывало, сидят запорожцы на могиле и смотрят вокруг. Как только показалась валка³ чумаков, один из них – свиту с себя и стелет над дорогой. Поровнявшись с могилой, чумаки останавливаются и кладут на свиту все, что каждый может по своему достатку: сухари, рыбу, сало, соль, - и едут дальше. Такая сторожа в глухой, дикой степи нередко спасала чумаков от нападения “дикой орды”.

320. [Смерть галдуна Оврама]

“Білим звемо острів, стіко зазнаю. Може, того таке йому прозвання, шо на йому пісок тіко і біліє. Чи росло коли на йому велике дерево, чи ні

¹ Колдунов.

² Растениями.

³ Обоз.

– не чув, а кущі лози росли і в старину, як тепер. Це невеличкий острівко. Колись, кажуть, на йому було становище запорожця Байдужого. Байдужий змолоду був гайдамака, а як зостарівся – зробився сиднем і в балочці, що супротів острова¹, дожив віку. Байдужий розказував людям, як померав його товариш Оврам, що жив біля його в Оврамовій бальці. Оврам був привеликий галдун, змолоду мав багато товариства, а на старість жив тіко з молодиком-бурлакою. Перед тим уже, як йому померать, звелів він бурлаці наварить три казани яловичини. Той зварив.

- Тепер, - каже, - біжи, поклич Байдужого.

Чи полінувався бурлака, чи так, може, чого, – не пішов. Умер той Оврам.

Опівночі лежить той бурлака і кадить люлькою, а біля його здоровий чорний собака. Чує, – коли той собака: гррр! Оце перестане, та упьять: гррр... А шерсть на йому так і наїжачиться. Тоді бурлака гульк на мертвяка, - коли той піднімається, піднімається... Собака до його – і счепились... Той бурлака – с хати та до Байдужого... “Так і так, - каже, - діду, – Оврам умер і такий-то случай...” Розказав. Прийшли вранці, дивляться – мертвий лежить, яловичина виїдена, собака розірвана і скрізь стопцьовано.

– Е, тут, каже Байдужий, добіса чортів вечеряло...

Викопали яму, поклали Оврама і забили в груди осиковий кілок.

*Дід Тиміш Драган, 93 роки, с. Аврамівка
Катеринославського повіту, 11 квітня 1890 року.*

321. [Галдовник Лисий]

[...] Много интересного и легендарного передают старики из жизни и нравов запорожских казаков. Между последними, говорят, были и богатыри, и силачи, и галдовники (колдуны). Казак Лысый, например, отличался необыкновенной силой: все у него в руках рвалось, ломалось... Раз он караулил бакшу и ночью словил вора, прискакавшего верхом на лошади. Только коснулся, говорят, Лысый к горлянке вора, – у него и духу не стало... Что делать? Усадил он мертвеца на лошадь, привязал к седлу, стянул по лошади и та прытко понесла “хозяина”. Впоследствии обнаружилось, что вор был крепостной помещика Ливанидова из с. Андреевки.

322. [Галдовник Дон]

[...] Запорожець Дон жил в Будьльської балке, был таким же богатым, как и Бессараб, но отличался непомерной силой и “галдовством”. Бывало, говорят, протелет на воде полсть (войлок), усядется с гостями и “махнет”

¹ С правого берега Днепра.

вниз по течению Днепра. Плывет полсть, а казаки поют, пляшут, да “кружают корцем горилку”... Дон имел племянника, который после смерти дядьки женился и перекочевал в с. Петровское. Род Доновских и теперь отличается зажиточностью. После смерти старого Дона у племянника его, как помнит из детства Сотченко, было много запорожских красной меди котлов, много оружия, седел и другой збури.

323. Довголіття у запорожців

Ні, тепер не живуть так довго люди на світі, як колись жили! Як не було ще ні кріпості (Александровской), ні Вознесенки (село), тут, по балках та по плавнях жили запорожці. Дід розказував, як зруйнували Січ, стали сюди люди находить, стали селиться. Над Московкою (река), кажуть, в бальці, жило три запорожці: дід, син дідів і онук – всі троє білі, як сніг. Дідові, кажуть, було 130, синові його 110, а онукові під 90 год. Люди були заможненькі: багато було скоту, коней, бжолі. Жила у їх і сіромашня*. Старий дід, дарма що дожив до 130 год, був на виду червоний, як буряк, при своєму умі, тіко на ноги слабій; син його, хоть і молодшій, – зовсім, кажуть, вижився з ума, став як мала дитина; онук – підходив під свойого батька. От раз, кажуть, заїхав до їх якийсь пан за папшпорти спитать, чи що, – тоді уже ця мода заводилась. Дід сидів на печі, син на припічку, а онук вийшов с хати. Пан і пита діда на припічку:

- Шо ти за чоловік?

- Запорожець!

- А на печі хто?

- А кат його зна, шо воно за чортяка!.. Стіко зазнаю – все у нас живе...

Дід с печі і обізвався до пана:

- Отак як бачеш, чоловіче: забув, єретичий син, шо я йому і батько...

*Йосип Леонтійович Шуть, 70 років,
рибальня на острові Хортиця, 15 вересня 1888 року.*

324. Польща і Запоріжжя (Гетьманщина)

Де тепер Київська губернія, кажуть, була Гетьманщина, а тут, де живемо ми тепер (Мариупольск. уезд), жили по могилах ватаги з розбойниками, котрі були з запорожців. Степи оці, шо тепер на їх села, були дикі, а біля моря ходила нагайва та татарва. Оце було ватажки понаряжаються купцями та й ідуть в Київську губернію та в Польщу. Приїдуть до пана ляха, мов купувать там то скот, то вовну, а пан і прийма їх за гостей, а на ніч одводе їм убраті горниці. Дождуть, було, ночі, під'їдуть з ліску до горниці казаки і почнуть вони ворожить біля панів та

* Серома, голь бездомная.

панського скарбу. Було заберуть або поб'ють на місті і пана, і пані, все багатство візьмуть, а християн на волю випустять, бо тоды поляки дуже мучили український народ. Кажуть старі люди, шо й орали людьми, і пропивали як собак, і що тіко не робили. Сказано, щитали за собак. Як стали вже в свою віру обвиртатъ, то, звісно, свій за свого стоїть, і ідуть казаки виручатъ своїх братів з неволі та й нuzдають їх в Запоріжжя. Були, кажуть, такі муки, шо народ голий та голодний скитався по степах, лісах та бурьянах, як звір, поки добереться сердешний до Запоріжжя, або в Гетьманщину.

Записано Я. Новицьким зі слів діда Пилипа Молодика, с. Ольгінське Маріупольського повіту Катеринославської губернії. Лютого 1876 року.

325. [Запорозький ватажок Корж]

В неділеньку, як сонечко сходить,
Пан левентарь по риночку ходить,
За собою запорожців водить.
Запорожці левентаря просять:
- Ой пане наш, пане левентарю,
Не дай же нас ляхам на поталу!
Бери у нас коні воронії,
А нас пускай – ще ми молодії...
- Велю у вас коні одібрати,
А вас велю в темницю забрати...
- Ой пане наш, пане левентарю,
Не дай же нас ляхам на поталу!
Бери ж у нас шаблі та рушниці,
А нас пускай с темної темниці.
- Велю ж у вас рушниці забрати,
А вас велю на палі¹ сажати.
Стали Коржа на палю сажати,
Ой став же Корж всю правду казати:
- Запорожці, ви добрі молодці,
Як будете з неволі тікати, -
Не тікайте битими шляхами,
Та тікайте темними лугами,
А шоб же вас ляхи не нагнали,
Бо ляшеньки - зрадливії люди,
Як наженуть - негаразд вам буде.

Дід Микита Джигирь, 88 років, с. Кушугумівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії, 5 грудня 1887 року.

¹ Острый железный кол, на который сажали преступников.

Переказ. Про Коржа колись співав і розповідав дід Твардовській; це був чоловік запорожского покоління. Корж був ватажок і вів запорожців в Польщу. Оце було як біжить погоня¹, то він і приказує запорожцям: “Не розбігайтесь, братці, – держіться купи²!” Вони його і слухають. Оце ляхи добігають і вже розмахують шаблями, - вони піднімуть вгору ратища і з’їдуться в купу. Ляхам здається, що то ліс і пробіжать мимо. Раз вертався Корж с Польщі, а за ним погоня круля³. Не послушали його молоді хлопці і розбіглись. Ляхи всіх половили. Корж не своєю смертю умер, – його посадили на палю; от цього міста я тіко і знаю пісню:

Ой крикнув Корж, на палі сидяче:
- Запорожці, ви добрі молодці,
Не вганяйтесь в Польщу за ляхами,
Не тікайте разними шляхами:
Бо ляшеньки - зрадливії люди,
Як піймають – лишенько вам буде.

Запорожці були характерники. Було як збираються в Польщу, то беруть не більше, як дванадцять чоловік: зайвого⁴ щоб не було. Оце як схочеться їм спочити серед степу, то вони поставлять коней хвостами до хвостів, постромляють між ними ратища і давай в карти грать. Де візьмуться ляхи, верхами, - та до їх: “Рембай главу! Рембай главу!”⁵ Добіжать до запорожців та й обминуть: їм покажется дубовий байрак⁶.

*Дід Трохим Ковбаса, 89 років, с. Язикове (Федорівка)
Катеринославського повіту. 27 вересня 1887 року.*

326. Перебийніс і Хмельницький (переказ)

За Хмельницького, кажуть, жиди тікали з України. От раз їдуть Перебийніс с Хмельницьким, коли в степу кібітка, а отдаль – жиди пасуть коней. Вони до їх.

- Здорові були, земляки!
- Здрастуйте, вельможні пани.
- А що ви за люди?
- Цинці с Поцаєва.
- Коли ви ченци, – де ж ваш ігумен?

¹Преследующий отряд.

²Сплотиться вместе.

³Короля.

⁴Лишнего.

⁵Руби голову.

⁶Дубовий лес.

- Насе мегун післо коні пасти.
 - А кому ж ви віруєте?
 - Христові і Богові.
 - А хто ж ваш Христос і Бог?
 - Перебийніс – як Христос, а Хмельницькій – як сам Бох...
 - Е, це вже брехня!.. А беріть їх, хлопці, в тороки¹ та везіть годувати раки...
 - Ой вей! Помилуйте, вельможні пани: у нас дітки маленькі.
 - Дарма!.. Ви жиди, а ваші діти жидинята... Беріть, хлопці, беріть!
- Пов'язали козаки, везуть, шей прислухаються, щоб який не здох, а як здохне, щоб не завонявся.

*Дід Прокопенко, 67 років, с. Покровське
Олександрівського повіту, 19 листопада 1879 року.*

Угнетение украинского народа поляками, тиранства “жидов рындарив” (арендаторов имений и церквей), поругание над православными церквами, поборы на рыбных реках, проезжих дорогах, мостах и перевозах вызвали в 1648 году поголовное народное восстание. Вооружившись саблями, ружьями, гакивницами, а за неимением орудий – киями, дубьем, косами и ножами, разъяренный народ произвел страшные опустошения в Правобережной польской Украине и Подолии. Масса восставшего народа делилась на отряды, носившие названия загонов, каждый отряд имел своего предводителя. К числу известных предводителей загонов принадлежит и имя Максима Перебийноса. По преданиям народа, Перебийнос обладал несокрушимой силой характерника, “его не брала пуля, [он] не тонул в воде, не горел в огне, не боялся чорта в болоте”. Истребив сначала евреев и поляков в Переяславе, Перебийнос двинулся с своим многочисленным загоном на правый берег Днепра к Бугу, опустошил, выжег все попадавшиеся на пути города и села, выбил, вырезал “жидов и ляхов”. Максим Перебийнос – современник Богдана Хмельницкого; в исторической литературе он известен под именем Кривоноса. Интересные подробности о нем желающие могут найти в монографии Костомарова “Богдан Хмельницкий”.

327. Жид – шпигун (історичний переказ)

В кровавой истории Украины и Запорожья мы часто встречаем имя “ляха” на ряду с именем “жида” как непримиримых врагов православия и политической независимости. “Лях” является поработителем прав, “жид” – в качестве арендатора имений, проезжих дорог, переправ и даже

¹ Ремни у седла, которыми привязывают дорожный багаж и всякую тяжесть.

церквей – в качестве эксплуататора и шпиона-предателя. Эти отношения яркими красками отмечены в поэтических народных песнях и думах, в народных преданиях. В пережитое историческое время, при всеобщем недовольстве и ропоте народа, при всех теснениях и кознях, какие усердно практиковали поляки, казачество являлось первым защитником народных прав, подымало меч и все свои счета сводило на кровавой расправе. Обрасчики этих отношений читатели найдут в “Исторических песнях малорусского народа” Антоновича и Драгоманова, т. 1, стр. “Угнетение Украины жидами арендаторами и возстания”, подобный же обращик в виде предания записан нами из уст народа. Приведем его дословно.

“Раз в Кіевско́й губерні́ піймали запорожці жидюгу – шпійона та й думають: шо з ним робить? Одні кажуть убиймо, другі кажуть – повісьмо, треті кажуть – одіслать до кошового. Чі до кошового, то й до кошового. Взяли вони обгудували свиню, звязали вмісті з жідом так, шо ніс прийшовся до хвоста, а ногі до пицька, упхнули в лантух і повезли в Січ. Кіш, кажуть, був десь біля Никиполя. Везуть та й везуть невіру, а він все джеркотить, блює та чха. Довго, кажуть, везли і не давали йому ні їсти, ні пити. Як привезли до міста, кошовий і каже:

- Ану, лишень, вилазь, юдо!

Виліз він обриганий, обіг... , обіс... , обісц...

– Молодці запорожці! – каже кошовий, – до ладу припоштували свиняче вухо.

Давай тоді питать у жида правди.

- Шо ж, - каже, - вельможна милость, мене підкупила Польща, щоб я розвідував, де шо і як.

Взяли тоді його і повісили за ноги.

*Охрім Коршун, 60 років, с. Ольгінське Маріупольського повіту
Катеринославської губернії. Січень 1887 року.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

328. Семен Палій (історичний переказ)

Семен Палій був лицарь великій. Про його, було, багато дечого розказують запорожці нашим батькам, а батькі уже нам.

Десь-то, кажуть, жили козаки, і між ними був молодий козак Семен. Раз кошовий зібрав військо і махнув воювать орду і ляхів, а Семен zostався глядіть добра. Тоді ще хат було не дуже товсто, більше жили курінями. От дохозяїнувався той Семен, поки спалив кошового курінь. “Шо його робить? – дума він, – прийдуть – буде міні”. Взяв рушницю і подався.

Довго він ішов байраками і зайшов в такі пущі¹, що тіко небо і видно. Сів він і спочива. Ось насунула хмара, став крапать дощ, потім грім, блискавка². Дивітця він на скелю, - коли вискакує лукавий. Як загремить грім, – він під скелю, як затихне – він вилізе і гнівить Господа. Семен і дума: шо ж тепер робить? Або йому смерть, або міні. Тіко шо вискочив він на скелю, Семен приціливсь і убив.

- Ой бий ще, - каже, - ще раз бий, - просе лукавий.

- Буде с тебе і разу.

Він знав, шо як випале вдруге, то побіжить. Зарядив Семен рушницю і посунувся очеретами в пущу. Іде він та й іде, а очерет густий та високій і світа не видно. Чує він, - тріщить очерет і шось суне прямо до його. Шо Бог дасть, - каже, -та туди. Коли ось показався дід старий, старий та білий.

- Здоров, - каже, - сину!

- Здоров, дідусю!

- Куди тебе Бог несе?

- Так і так, - каже, - діду: долі шукаю: або звірюка з'їсть, або дійду до Великого Лугу в Запорожжя.

І став йому Семен розказувать:

- Спалив, - каже, - курінь і боюся гніва козацького: або кіями заб'ють, або на шибиницю.

Дід і каже:

- Тепер за тобою погоня – сорок чоловік, тіко ти не бійся: піди до кошового, він простить.

Далі показує дід свою рушницю і каже:

- Тут таке цілке, тіко наведеш, так і є; давай, - каже, - поміняємось.

Вгорі літала очеретянка. Дід прицілився, бахнув, - вона і упала.

- Добра, - каже Семен, - рушниця, а моя ще лучша. Я, - каже, - не такого звіря убив.

От дід уп'ять і каже:

- Ну, коли мінять не хочеш, то дарую я тобі цю рушницю за те, шо убив сатану, тіко шануй його. Будеш ти, каже, великий лицарь і побіждатимеш неприятеля; будеш ти, - каже, - мінятьця як місяць: місяць зостарієтця – зостарієшся і ти, зійде молодик – будеш молодим і ти. Вертайся ж ти, сину, до кошового.

Сказав це дід і Бог зна де дівся, бо не простий чоловік він був, а святий апостол.

Помолився Семен і пішов до кошового. Прийшов, та прямо в курінь. А кошовий тіко шо умився, втерайтьця і молитву творе. Семен навколяшки.

¹ Пустыня.

² Молния.

- А шо, - каже, - єретичий сину, прийшов?

- Не клади, - каже, - тату, великого гніва: то я спалив курінь.

- Щастя ж твоє, - каже, - шо не піймала погоня – заколола б.

Далі кошовий і каже:

- За те, що спалив курінь – будь же, ти єретичий сину, Палієм.

Став він козакувать, став такий сильний, шо ніхто його не подужа.

Було як воюють козаки, то де Палій, – там і удача. Вибрали його козацькім батьком, тобто кошовим.

От приїхав швецькій король до проклятого Мазепа і давай вони пить.

Пилю, пилю, а потім і кликнули до себе Семена Палія. Король і каже:

- Погуляймо, братці, та візьмемось рубати в пень¹ Москаля”.

- Не дїждешь! – каже Семен Палій”.

Як схопитьця король, як схопитьця проклятий Мазепа, та до Семена Палія.

- Беріть, вьяжіть, слуги, сякого такого!

Взяли Семена Палія, скували в залізо руки, ноги і замуrowали в темницю. Не богато ж він там сидів, не ївше і не пивше – двадцять год. Через двадцять год пішов швед войною на царя Петра, пішов с ним і проклятий Мазепа. Стали під Полтавою. У царя сила війська, а у шведа і в проклятого Мазепа ще більша. Став швед побивать москаля, а Петро і каже:

- Дай міні, шведо, хоть трохи отдыху.

Той дав. Петро пішов у свій стан і пита:

- Чи нема, братці, між вами богатирия або характерника?

Визвався хлопець 16-ти літ і каже:

- Я б поміг, та ше літа не вийшли, а єсть, - каже, - замуrowаний в темниці Семен Палій, той побідить шведа.

Послав царь за Палієм. Одмуrowали його, глянули – аж у його борода і коса по коліна, вуси – по пояс. Сорочка, штани на йому опали, – страшно і глянуть. Наділи одєжу, підвели коня. Шо стане Семен Палій сідать, – кінь так і вгрузне по коліна. Стіко не підводили, ні один кінь не здержав. Тоді привели царьского коня. Він сів і поїхав. Приїжжає до царя. Царь посадив його за дубовий стіл, угощає і правди питає.

- Шо, - каже, - Семене Палію, чи звоюємо шведа?

- Звоюємо, - каже, - тіко дай три дні хліба святого поїсти та спочить.

У Шведа була баба химородница². От глянула вона на Петрове військо і каже:

- Ой, шось за напасть велика буде на нас. Вели, - каже, - королю, кувать коней, назад гаками³, та нумо тікать.

¹ Рубать в пень - поголовно.

² Колдунья, знахарка.

³ Передней частью подковы назад; собственно гаки – острые зубцы снизу у подковы.

Поки швед покував коней, – ось уже і Семен Палій спочив. Надів він дорогу одежу, сів на коня і сунув з військом на шведа. Чи довго він там бився, чи ні, – вибіг на могилу і пита царя:

- Бачиш шведа?

– Бачу, - каже, - подався через гору.

Вибіг тоді Палій на кряж і пита уп'ять:

- А тепер бачиш?

- Бачу, - каже, - один другого черкає шаблями.

- А короля бачиш?

– Побіг, - каже, - король степом, а за ним проклятий Мазепа, аж курява знялась.

Як звоював Палій шведа, Петро і каже:

- Ну, Семене Палію, тепер я дам тобі грошей стіко схочеш, дам я тобі панські області.

- Ні, - каже Палій, - не треба міні ні грошей, ні панських областей: дай міні милу Україну, за котору я двадцять літ страждав, – більше у тебе не прошу нічого.

Дав Петро Палієві Україну і став він виживать ворогів. Як вивів всіх, тоді і сам Бог зна, де дівся. Він, кажуть, і тепер десь живий і, як Господь йому велів, міняється як місяць: старіє і молодіє* .

Дід Євдоким Каплій, 70 років, с. Краснокутівка

Олександрівського повіту, 17 січня 1888 року.

Із рукописного збірника Я.П. Новицького.

329. Сава Чалий (пісня і переказ)

Ой був на Січі старий козак на прозвіще Чалий,
Вигодував сина Саву ляшенькам на славу.

Ой чі бачеш ти, старий, сідий, а шо твій син робить, -

Як полове запорожців – то в кайданах водить?..

Ой як крикнув старий, сідий та на запорожців:

- Хіба ж нема проміж вами удаліх молодців?!

Обізвався Гнатко-братко, та ні ввіщо вбраться:

- Знаю, знаю пана Саву – можу з ним пограться.

- Ой як можеш, брате Гнате, с Савою пограться,

Буде тобі, брате-Гнате, у віщо й убраться.

Ой ще не світ, ой ще не світ, ой ще не світає.

А вже Гнатко с Кравчиною коники сідлають.

Заїхали в нову карчму меду-вина пити,

* Подробная статья г. Каллаша о Мазепе и Палие по песням и сказаниям напечатана во II кн. Этнографич. Обозрения 1889 г.

Назбігались вражі ляхи, – хотіли побити.
 Ой ударили запорожці навхрест шабельками, -
 Повтікали вражі ляхи попід рученьками.
 Ой був Сава в Немирові, у тестя на обіді,
 Та не знав він і не відав об своїй гирькій біді.
 Приїзжає та пан Сава, та до свого двору,
 Питається челядоньки: чи все гаразд дома?
 - Ой за все гаразд, пане Саво, і добра година,
 Породила твоя пані хорошого сина;
 Ой за все гаразд, пане Саво, тіко за одно страшно, –
 Виглядають гайдамаки із-за гори часто.
 - Та нехай вони виглядають, – я їх не боюся,
 Єсть у мене війська много, – я з ними поб'юся.
 Ой сів Сава в кінці столу та листоньки пише,
 А Савиха молодая дитину колише;
 Сидить Сава в кінці столу, листоньки читає,
 А Савиха молодая важенько здихає:
 - Ой ну люлі, мале дитя, ой ну люлі, блазне,
 Через тебе, малий блазне, вся худоба брязне;
 Ой ну люлі, мале дитя, ой ну люлі спати, -
 Наїхали гайдамаки до нашої хати.
 А у того пана Сави весь двір на помості,
 Приїхали та до його козаченьки в гості.
 - Здоров, здоров, пане Саво, – а шо ти гадаєш:
 Здалека ти гостей маєш, – чим їх привітаєш?
 - Ой чим же вас, милі братці, я буду вітати?
 А дав мені Господь сина, – буду в куми брати.
 - Ой чом же ти, пане Саво, тоді не кумався,
 Як у Січі з отаманом у вічі видався?
 Та йшов же ти біля його та й не признавався.
 - Піди, хлопку, піди, малий, та вточи горілки,
 Та вип'ємо с козаками за здоров'є жінки;
 Піди, хлопку, піди, малий, та уточи пива, -
 Та вип'ємо с козаками за малого сина;
 Піди, хлопку, піди, малий, та уточи меду, -
 Трудно, нудно на серденьку, головки не зведу.
 - Не того ж ми наїхали, шоб пить, кумовати,
 Хочем тебе, пане Саво, із душею взяти.
 - Беріть, беріть, милі братці, срібло, злото й зброю,
 Тіко пустіть, милі братці, живого з душею!
 - Було б тобі, пане Саво, шкоди не робити,

Запорозькім козаченькам голов не лупити,
А піймавші у неволю – в кайданах не водити.
Ой кинувся та пан Сава до ясної зброї, -
Та підняли пана Саву на ратища вгору;
Ой кинувся та пан Сава до гострого меча, -
Полетіла пана Сави головонька з плеча.

*Дід Дмитро Степанович Биковський, 78 років,
Нікополь Катеринославського повіту. 12 червня 1894 року.*

Дополнение певца (предание). Сава був нерідний син кошового Чалого: його найшли козаки в степу, а Чалий тіко вигодував його в Січі. Як дійшов Сава великого ума – взяв і передався ляхам. Став тоді жить у Польші, став гайдамачить. Отсе набере ляхів та й веде грабувать запорозьки церкви. Мало йому було цього, – став він ловить запорожців в їхній землі, став кувать в кайдани та знущаться... Горе було від його!.. Отсе піймає козака, розіпне руки і кілок увьяже. Стоїть він, мов розіп'ятий на хресті. Потім зніме шкуру з голови, підніме її за чуприну вгору та й каже: “От шапка, так шапка!.. А ну надінь, козаче!..” Закоте шкуру на ногах, на руках та й оп'ять: “Отсе тобі і червоні сапьяни, і рукавиці, – іди гуляй!” Пустить козака в степ, то він стече кровью і Богу душу отдасть. От така воно мода була колись у всій лядській землі...

Чалий був знахурь великий, боялись його і запорожці, а потім таки не втерпіли:

- Доки, - кажуть, – еретичий сину, ми будемо терпіть муки від твого Савки! - Та за груди його...

Ой як крикнув старий, сідий, та на запорожців:

“Хіба ж нема проміж вами удаліх молодців?”

Ось Гнатко Голий і обізався:

- Я б, - каже, - піймав Савку, так ні ввіщо гаразд одягтись.

А Гнатко під той шанець всю одержу промантачив¹ в корчмі. Дали йому найкращу одержу, коня і зброю. Гнатко-братко підмовив Кравчину та ще десятків три козаків і давай збіраться. Посіддали коней, понасипали своєї землі в сапьяни, а коням понабивали її під копита, пообтикались терном і подалися...

Чи довго вже їхали, чи ні, – набігли в лісу корчму. Глянули, – аж у дворі коней осідланіх видимо і невидимо, а у корчмі ляхи п'ячать²...

- Шо ж будемо робить, – каже Кравчина, - їх до лихой години, а нас мало?...

- Шо робить? – каже Гнатко. – Ріжте мерщі поводи та гоніть коней в Січ!

¹ Прогулял.

² Кутят.

Козаки погнали коней, а Гнатко с Кравчиною до вікон, та с пістолів: бух! бух! бух! Ляшки-панки і собі за ружжя, вискочили та клац! клац! клац! – аж вони замовлені...

Ударили запорожці навхрест шабельками, -
Повтікали вражі ляхи попід рученьками!

Як повтікали ляшки, запорожці тоді випили по корячку горілки і гайда далі.

Сава на той час вернувся від тестя додому. Приїхав до двору та й питає:
- Чи все гаразд дома?

Ворожка, що бабувала у його жінки, і одвіча йому:

За все гаразд, пане Саво, – тіко за одно страшно:
Виглядають гайдамаки із-за гори часто.

- А далеко, бабо, відсіль?

– Та цурь їм: у своїй землі, за лісом!

Бабі і невдогад, що їй очі одведено: та земля була у сасьянах та під копитами, а ліс – у казаків за сідлами...

Не успів Сава вскочить в хату, аж ось уже і Гнатко с Кравчиною на порозі... Взяли його і підняли на списи...

В пісні співають, що Сава посилав хлопця за медом-горілкою. Це він хотів, щоб йому принесли пістолі та спис, а хлопець не догадався.

Гнатко с Кравчиною заговорювали ружжя, і їх ні куля, ні шабля не брала.

*Дід Дмитро Степанович Биковський, 78 років,
Нікополь Катеринославського повіту.
12 червня 1894 року.*

330. Сава Чалий в народній пам'яті

[А]

Сава виріс в Січі і товаришував з запорожцями. В Великому Лузі і тепер єсть Савино озеро, – він, тут, кажуть, жив, а потім перебрався на Савур-могилу. Став розбійничать, став грабувать чумаків, так його запорожці хотіли піймать; він тоді продався ляхам і давай служить їм. Оце було, кажуть, піймає запорожців і позаковує в залізо; потім обріже ноги низче колін, руки низче локтів та й закоте шкіру; тоді уп'ять обчеркне ножем голову вище брів і потилиці і здере шкіру з волоссям. Помучить, насміється та й пuste козака на погибель. Того про його так і в пісні співають. Він був єретик і душоуб.

*Дід Авксентій Федорович Орел, с. Кушугумівка
Олександрівського повіту Катеринославської губернії.*

331. [Сава Чалий в народній пам'яті] [Б]

Про Саву єсть пісня, тіко я її гаразд не складу, а покійний дід, було, часто співа і розказує про його. Колись, кажуть, жив в Січі старий козак Чалий, зроду не жонатий. Раз їхав він і найшов хлопця: воно блудило по степу. Оце і буде той самий Сава. Чалий взяв його за сина. Другий раз, саме в жнива, Чалий найшов другого хлопчика, голого як мати народила: Звали його Гнатком. Сава, кажуть, був задеракуватий, а Гнатко смирний і покірний. Як повиростали хлопці, то стали обидва козакувать в Запорозжї.

От Савка чи довго козакував, чи ні, а тіко взяв і передався ляхам. Там він оженився і зробив собі хату в таких пущах, шо мало хто і знав. Набрал він собі шайку ляхів і давай їздить в Запорозжє грабувать церкви. З запорожцями вони теж обходились негаразд: оце піймають стіко там козаків і давай з живих шкури драть. Кошовий тоді кликнув Гнатка Голого (це його в Січі прозвали) і каже:

- Ну, Голенький, знаєш ти норови Сави; піймай його, разсякого-такого сина, та превези в Січ.

- Чі піймать, то й піймать еретичого сина, а тіко дай мені, тату, характерників, – одвіча Голий кошовому.

Той дав. До схід сонця понасипали вони своєї землі в чоботи, повтикали за сідла терну і поїхали.

Ой був Сава в Немирові в ляха на обіді,
Та не знав він і не відав об своїй гірській біді.

Приїхав додому, а у його була молода жінка Машка і баба-ворожка, на прозвіще Наталочка-Куховарочка. Сава до ворожки і каже:

- А ну кинь на карти: шось мені сни погані сняться”...

Та кинула і каже:

- Сподівайся гайдамаків.

– А де ж вони тепер?

– Ще в своїй землі.

- Нічого, - каже, - не боюся я їх.

Кинувся листи писать в Немиров, шоб збіралось військо, а Наталочка-Куховарочка сіла колихать дитину і співа:

Ой ну люлі, ой ну люлі, ой ну люлі спати,
Бо найдуть гайдамаки до нашої хати;
Ой ну люлі, ой ну люлі, засни, малий блазне,
Через тебе, малий блазне, вся худоба брязне.

- Шо ти, бабусю, кажешь? – пита Сава.

– Та це, - каже, - приспівую, шоб спало.

Він упьять:

- Кинь, бабусю, на карти, бо мені наче сумно.

Кинула вона вдруге.

- Біжать, - каже, - гайдамаки ще й досі в своїй землі та за лісами.

Тіко що це сказала, аж ось Гнатко с козаками в двері.

- Здоров, здоров, пане Саве, здоров тобі в хату,

Здалека ти гостей маєш – чим будеш витати?

- А чим же вас, милі, братці, буду я витати:

Ой дав мені Господь сина, – буду в куми брати.

- Та було б тобі, пане Саво, тоді в куми брати,

А як ходив ти до Гарду церкви руйнувати.

Як підняли пана Саву на три списи вгору,

Та вдарили об поміст, – облився він кровью.

Прив'язали тоді пана Саву коневі на спину і повезли до кошового.

Андрій Халєпа, 60 років,

с. Андріївка Олександрівського повіту, 14 січня 1885 року.

332. [Сава Чалий в народній пам'яті]

(В)

В пісні співають:

Ой був в Січі старий козак на прозвище Чалий,

Вигодував сина Саву ляшенькам на славу.

Сава не мав собі роду, і змалку вигодував його запорожець Чалий. Як уже виріс Сава, став козаком на всю Січ. От прийшов час померати Чалому, він кликнув Саву і каже:

- Оце тобі кинь вороний, вся на його зброя,

Та служи, сину, запорожцям по моєму слову.

Не послухав Сава діда: як тіко той помер, він продався ляхам і став ватажком. Давай тоді розбой водить на запорожців, давай обкрадять церкви. В Запорозжї був превеликий знахур і характерник Гнатко-братко.

- Стой же, - каже, - Саво, я тебе піймаю.

Змовився він с Кравчиною і Булатом їхать.

Ой ще не світ, ой ще не світ, ой ще не світає,

А вже Гнатко с Кравчиною коні посіддали.

Посіддали та й гайда. Сава тоді саме приїхав з гостей додому та й пита:

- Чи все гаразд дома?

Баба-ворожка йому і каже:

За все гаразд, за все гаразд, – тіко за одно страшно:

Вилітають із-за гори чорні кроки часто.

- А ну, каже, бабусенько, кинь на карти.

Вона кинула і каже:

- Це щось недобре випада: якихсь здалека гостей сподівайся.
- А скоро?
- Та як тобі і сказати: випада, наче ще в своїй землі, за густим лісом, і наче близько.

А Гнатко-братко, Булат і Кравчина, як од'їзжали із Запорож'я, то понасапали в сап'яни своєї землі, понабивали коням під копита і пообтикались терном. От воно і одводе очі: мов вони за лісами, в своїй землі.

Догадався Сава, з якого краю гості, і послав за військом. На той час у Сави були родини, треба було людей пригостити, і послав хлопця за пивом і горілкою.

Ой піди, хлопку, до винниці та вточи горілки,
Та вип'ємо за здоров'є Савиної жінки;
Ой піди, хлопку, до пивниці та й уточи пива,
Та вип'ємо за здоров'є Савиноного сина.
Ой ще хлопка, ой ще малий не дійшов до винниці,
А вже Гнатко с Кравчиною в Савиній світлиці.
- Здоров, здоров, брате Саво, – думаєш-гадаєш,
Ти з далека гостей маєш, чим їх привитаєш?
- Ой чим же вас, милі братці, я буду витати?
Жінка сина спородила, – буду в куми брати.
- Ой уже ж тобі, брате Саво, з нами не куматься,
Проси, Саво, а щоб дали з жінкою прощатися.
Годі тобі, брате Саво, ляшкам угождати,
Пора тобі, скурвий сину, за все одвічати.
Як підняли пана Саву на три списи вгору
Та вдарили пана Саву об пень головою...

Управились с Савою і посідали горілки пити. Коли ось і ляхи біжать...

Ой ударили два ляшеньки навхрест шабельками, -
Утікайте, гайдамаки, проміж рученьками.

Ляхів набігло привелика сила, а запорожців мало. Давай вони на коні та тікають.

На тім боці на толоці – будто орел кряче,
Коли глянув Гнатко-братко, - аж Кравчина плаче.

Нагнали ляхи Кравчину і хотіли зарубати, а Гнатко-братко обернув коня, махнув шаблею – вони самі себе і порубали. Тоді Кравчина нагнав Гнатка-братка і подалися в Січ.

*Наум Григорович Бабець, 62 роки,
Михайлівка (Лукашево) Олександрівського повіту
Катеринославської губернії, 27 жовтня 1888 року.*

Оба варианта и предания богаты оригинальными подробностями.

Сравн. Максимович. Украинские народ. песни 1834 г. стр. 90; Чубинский, Труды, V, 965. Екатериносл. губ. ведомости, 1865 г., № 22 (Два варианта, доставл. М. Костомаровым). – Скальковский. Наезды гайдамаков на Западную Украину, 1845 г. стр. 159 и 169. Закревский. Старосветск. бандуристы – I, 13. Вариант записан им в губернии, близкой к Польше, или подправлен рукою поляка. Костомаров. Народн. песни в малор. лит. сборн. Мордовцева (1859), стр. 197. Головацкій, I, 18 – 2, III, 9 – 12. Kolberg. Rokcie II, 1 – 5, Чернявская в V т. Сборн. Харьк. ист. фил. общ., 136. Киевск. Стар., 1887, XIX, 194, 470.

333. Кошовий Калнишевський (А)

*Розорення Січі. Втеча запорожців в Туреччину
(Переказ)*

Запорожці просили кошового Калниша:

- Поїдь, пане отамане, до цариці, - хай змилується, - бо чутка ходе, шо згонять нас відсіль.

“Ні, каже, – лучше поїду в Київ та помолюся Пречистій: вона скоріше змилується”.

Поїхав, помоливсь і вернувся. Ось незабаром і московське військо опинилось біля Січі. Кошовий пішов в церкву, а за ним увязалась собачка та й собі туди... Побачили козаки і кажуть:

- Е, братці, – це не перед добром: зрада!..

- Давайте уб'ємо кошового!

Почув джура, та до кошового:

- Так і так, пане кошовий: тікай, бо буде біда.

Пов'язав він голову кошовому платком, веде в бокові двері і просе:

- Пропустіть, - каже, - люди добрі: у чоловіка з носа кров пішла...

Пропустили. Джура одвів його геть-геть і каже:

- Іди, пане кошовий, у ту он хату, шо біля Підпільної: там сховають.

Кошовий в хату, та на горіще, – і прикрили його нехворощею...

Стали виходить с церкви, стали шукать: і сюди, і туди, – нема кошового... Баче Калниш кошовий, шо біда, діждав ночі та й махнув в московський стан... Махнув, кажуть та уже більше і не вертався: його закували в залізо...

Обступив москаль Січ і об'явив:

- Здавайтесь, хлопці, добром, бо буде біда!

Старі запорожці тобто і здаться, так молоді не те... Спалили міст на Підпільній, забрали пушки, ружжя в плавню і ждуть, поки москаль начне палить...

У Січі був протопоп Ладимірь. Узнав він їх думку і почав совітувать:

- Повиніться, - каже, - братці, не гнівіть цариці! Сила, - каже, - нерівна: вас багато, а москаля ще більше; за це милості вам не буде; лучше, - каже, - ідіть в церкву помолимося: шо Бог дасть, те і буде...

Послухали деякі попа, та на свою біду: не встигли вийти в церкву, - тут їх і закували в залізо...

Як почули козаки, шо кошовий і отамани в залізах, - давай переганять дуби та байдаки с Підпільної в Павлюк, давай каптани драть та конопатить, давай складувать пушки, ружжя... Управились, помолились, понасипали в чоботи землі і нум сідають... Козаків сила, а дубів мало: шо сядуть, – вони і тонуть... Шо ж його робить? Давай тоді скидають лишніх людей, давай рушать... Тоді Павлюком як подались, як подались... Вийхали в Дніпро, як понапинали паруса, та уже в Турещині зняли... Багато козаків подалось водою, багато і пішки... Піші сіроми чвалали понад Дніпром, а де забачять, було, каюк, – то той і їх... Тоді, кажуть, от Січі до Лимана, у кого були каюки та байдаки, у кого були водяні млини, – і ті позаганяли в Турещину...

Живуть, кажуть, і тепер козаки в Турещині, живуть і хліб їдять не понашому, – в привольї...

*Записано Я. Новицьким зі слів діда Дениса Грошового, 70 років,
в с. Покровському на р. Підпільній Катеринославського повіту
13 червня 1894 року.*

334. [Кошовий Калнишевський] (Б)

*Кошевой Калныш. Дурное предчувствие запорожцев. Атака Сечи.
Бегство в Турцию. Воспоминание об оставшихся после разорения Сечи
запорожцах. Казацкие урочища*

Перед руйнуванням Січі кошовий Калниш зібрався на богомілья в Київ, а перед тим в Січі стали вить собаки: виють та й виють! Виють та й виють, щоночі! А далі як підняли пугачі: пугу та й пугу! пугу та й пугу! Пугукали вони і в капулівських плавнях, і в покровських, і в Великому Лузі... Сумно стало козакам...

Раз в неділю пішов Калниш в церкву, а за ним слідком невеличке шаш. “Ой, не перед добром, братці, собака в церкву вскочила”, – обізвались козаки... Стали виганяють собачку, – нічого не зроблять: куда кошовий, туда і вона. Не вистояв кошовий обідні, – пішов додому.

Через стіко там днів – де не взялось московське військо! Така сила, така сила, шо і оком не скинеш!... В плавнях, на гряді, жив козак Васюра. От зібрав він запорожців і каже:

- Не сумуйте, братці, і не шкодійте пороху!

Сказавші це, осідлав коня і подався до кошового. Прибіг, вскочив на порог і співа:

Дозволь, батьку отамане,
Нам на башті стати:
Москаль стане із мечами,
А ми с палашами,
Не виб'ємо палашами, -
Виб'єм кулаками,
Нехай слава не поляже
Проміж козаками!..

Калниш йому і отспівує:

Не дозволю, милі братці,
Вам на башті стати,
Бо єдна кров, християнська,
Гріх нам проливати...

Васюра оп'ять на коня та й до куреня... Настала ніч. Зібрались запорожці і давай збирать дуби та каюки, давай переганять їх с Підпільної в Павлюк і ховать в очерета. Управились з дубами, а потім взяли і запалили міст на Підпільній...

Це діялось протів неділі. Стало світать, – приїхав до їх піп та й каже:

- Не змагайтесь, хлопці, з москалем, бо його не звоюєте, а тільки роздратуєте!.. Збирайтесь лучше до церкви, та помолимось від напасти святей Покрові.

Хто послухав, – пішов, а більше осталося в плавнях конопатить дуби.

Недовго і молились козаки, – вернулись.

- А шо, - кажуть, - братці, – знаєте, де кошовий?

- А де?

- У москаля в залізах!..

- А писарі, судці?

- І ті там... На Січу нашу уже понаводив москаль горлаті пушки...

Запорожці тоді посідали на дуби і махнули Дніпром під турка...

Недовго думав і москаль: пооббірвав церкви, забрав все, шо було, і давай зганять відсіль козаків, давай межувать землю вельможам...

Після того, як скасовано Січ, в капулівських плавнях оставались запорожські діди – Усатий і характерник Занудько. Усатий жив в урочищі Панидіно, у його був один тіко довгий ус, і коня кував назад підковами. Занудько жив на річці Темній і плодив бжолу. Довго ці і інчі жили тут діди, а од їх повились і козацькі пісні, і балачка про запорожський уряд.

Запорожці жили не так, як ми: хліба у їх не поводилось, а варили саламаху з борошна і їли з медом або з салом. В піст не погибали: риба і

тузлук у кожного були невиводно.

Багато ще, кажуть, жило запорожців на Нетрігуз – річці, на Шахівці, Темніх Водах і скрізь на грядях, тіко забув їм прозвіща.

В Капулівці, на Скарбній, стояли, кажуть, запорожські караблі. Як тікали запорожці під турка, то багато, кажуть, сховали казни і пушок в Скарбній. Гроші, кажуть, замулили в річку в мідніх казанах, і будуть вони лежать, поки світ сонця.

*Дід Кіндрат Матрапас, 73 роки,
с. Капулівка Катеринославського повіту, 10 вересня 1896 року*

Литература: Русская Старина, 1875 г. ноябрь, ст. П. С. Ефименко, “Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи (1691 – 1803); Эварницкий – Последний кошевой атаман П.И Калнышевский; Его же – История запорожских казаков, 1900 г. I; Скальковский – История Новой Сечи, 1885 – 86.

335. Як запорожці перехитрили Потьомкіна (переказ)

Як зруйнував Потьомка Січ, запорожці давай смолить байдаки та дуби, давай тікати в Турещину. Довідався Потьомка та й каже:

- Ну, скурві сини, коли ж ви так, так я ж вас ось як...

Звелів він вище Никиполя натягти канати од берега до берега і поначеплять дзвоники, а на Дніпро понаводить пушки. Думка, бач, була така: як тікатемуть запорожці вночі, – дзвоників не минуть, – тут їм і гак¹.

Ждуть ночі москалі, ждуть і запорожці. Стало вечерить, – запорожський ватажок і каже:

- Рубайте, хлопці, гільчасті дуби та будемо рушати!

Зрубали с півсотні дубів, пустили в Дніпро за водою, а сами посідали на байдаки і поплевли тихенько. Темна була ніч! Опівночі доплевли дуби до канатів, а дзвони сразу: дзелень, дзелень, дзелень!.. Москалі до пушок, та з обох боків – бух! бух! бух!.. Як випалили заряди, ватажок і каже:

- Ну, хлопці, тепер за весла, та пора і веселої заспівать...

Затягли запорожці веселої і покрили Дніп байдаками. Немало їх, кажуть, і пішло під турка – дванадцять тисяч.

*Дід Трохим Штепа, 72 роки,
с. Вознесенка, острів Хортиця, 1 серпня 1887 року.*

¹ Конец, смерть. Собственно гак означает крюк, а в данном случае, – попался на гак, – пропал.

336. Запорожці Сагайдак, Скотивець, Дворяненко*

Что сохранилось в памяти народа о запорожцах: Сагайдаке, Скотивеце, Дворяненке. Взгляд запорожца Дворяненко на настоящую жизнь в сравнении с прошлой. Приднепровская местность “Сагайдашне”

Читатель! Нет сомнения, что вы знакомы с запорожцами, с этими вольными сынами Украины прошлого века. Если вас не знакомила с ними история и если вы живете в таком уголке нашего отечества, который удален от самого “Кишла” бывшей Запорожской Сечи, то едва ли до вас доходят те интересные предания о них, которыми богат Приднепровский край Екатеринославской губернии, где бушевала козацкая вольница и где осталось так много следов прошлого.

В этом году, 4 июня, исполнилось 100 лет, как запорожцы положили навсегда оружие и взялись за мирные занятия, но за первую сотню лет память о них не изгладилась в народе, так как живы еще те, которые переданное им отцами и дедами передают поколениям то в рассказах, то воспевают в думах и песнях, сложившихся в народе.

Обозревая Приднепровский край и останавливаясь то там, то в другом селе для изучения окрестностей, мне пришлось записать несколько исторических преданий из уст стариков, с которыми постараемся познакомить наших читателей, посвятив для этого ряд статей.

Из приводимого ниже рассказа крестьянина села Вознесенка Александровского уезда (Левая сторона Днепра, против острова Хортицы) Романа Булата читатели могут судить, как нелегко было запорожцам смириться с мыслью, что Сечь их, могущество которой создано веками и великою борьбою то с тем, то с другим народом, должна навсегда уничтожиться; и как нелегко было отважным героям после разгульной и беззаботной жизни привыкать к мирному труду и оседлости, повесив «рушницы» и «шаблю» на стенку.

Мы передадим слово в слово записанный нами от малоросса рассказ, не переводя его на русский язык; делаем это потому, что мы слишком дорожим каждым подлинным словом малоросса-рассказчика и из-за боязни, чтобы рассказ не потерял той прелести малорусской речи, под которую так трудно подделаться нашим литературным языком при всем его богатстве.

“Год двадцять буде тому, як ми ходили в Крим. Ідемо відтіля вже додому і не доїхавши верст двадцять до свого села, ми стали біля слободи Киньської (ныне местечко Григорьевка, имение графа А.Г. Канкринна, на реке Конке или Конские воды, как ее назвали в прошлом столетии) попасувать волів; назбирали сухеньких кізячків і заходились варить

* Заголовок поданий М. П. Драгомановим у збірнику 1876 р. (див. коментар).

куліш з рибою, бо кажись було чи в середу, чи в п'ятницю; наварили кулішу, посідали під возами і їмо. Приходе до нас старий, старий дід, та билий, билий як місяць, а червоний та повний як ягода.

– Здорове! - каже.

– Здорове! - одвічаємо.

– Звіткіля Бог несе?

– З Криму, - кажемо.

– А сами звіткаль?

- А ось, - кажемо, - з слободи недалекої вже, шо вище (А) Лександрівська, а ниже Кічкаса – з Вознесенки.

Дід тоді і каже:

- Охота вам чумакувать, таким людям молодім та здоровім можна б і так прожити та й богатім быть.

– Як же так? - питаємо.

– Та так: ви живите біля Сагайдашного недалеко, де стіко гроший, шо не то задля вашого села, для двох губерній сталоб.

Ми й питаємо:

- Які ж це гроші?

– Хіба ви не чули про покойнаго Сагайдака нічого?

– Та чули, - кажемо, - шо дехто із старіх богато за його рассказують, а за гроші Бог його зна.

– Ото ж, діти, шо старії рассказують, то вони й сами мало знають, бо, мабуть, діти, нема вже старішого мене: ось ста двадцятий наступає; ніхто так не зна Сагайдака, як я, бо не один год я вмісті з ним жив у самім тім таки ліску, шо й тепер від того зовеця Сагайдашне.

Дід нам тоді як почав рассказувать, як почав...

- Не за вас, - каже, - Січ уністожили і запорізня разрізнили, то ви, гляди, чи й знаєте що? Було воно так. Цариця Катерина обступила своїм військом Запорожжя, забрала військо, кошових і деяку козацьку старшину, а козаки вже самі хоть і нехотя, а вже повинились. Одобрали тоді в нас землю, і все яке було мущество у війська, і дещо із гроший, шо не успіли заховать в землю, саміх козаків – кого разсилали по другим уже землям, кого в своє військо взяла, дехто подався на Дін, а дехто аж на Дунай. Звісно, ми товариством привикли жить своєю волею, то було й тікаємо уп'ять у Запорожья; та вже небагато нас тоді тікало, так шо війська сильного вже не було; силились ми так, щоб мало хто й бачив, а коло Дніпра є де схватця: то в лісі, то в скелях.

Зійшлись ми раз з старим запорожцем, покойним Сагайдаком¹, а він і каже:

¹ На наш вопрос: где, т.е. в какой губернии казаки “замышляли” перебраться в Запорожье, рассказчик заметил, почесавши чуб: “Він і казав в якій губернії; чи в Київській, чи в Полтавській; кажись, в Київській (подумал). Та так, так, так і запишіть”.

- Давайте брати, упрять утечемо до Дніпра, бо хіба воно до діла козакові жити між бабами, та між кочергами; луче поселемось біля Січі таки, у тім ліску, що знаїте – супротів острiва Хортиці (проти северного конца острова), то там нам добре буде; там, - каже, - кругом густий ліс, скелі та гори, будемо жити як у ями і ніякій чортяка не бачитиме.

– Добре, - кажемо.

Зібралось нас душ сорок, посіддали вночі коний та й подалися скрізь степами, бо слобід ще не було так багато, як тепер, а так було – де не де посьолок. Добігли до Дніпра, поперепливали кіньми, та вскочили в лісок, поробили куріні і давай жить. Звісно – чим було тоді козак живе, як не разбоєм, то крадіжкою. Жили ми там – ось і забув стіко год, казав дід – чи три, чи чотирі годи, а шось довгенько. Старий Сагайдак, каже дід, був наш отаман, було порядок дає і сидить більше дома, біля курінів, а ми було все їздемо; він було хліба придба на зіму та з скотом порайця дома.

От раз поїхали ми в Польщу, щоб поворожить коло де-якіх панків та поживитця. Стали минать гряницю Кіевскої губернії, а тут, як на наше лихо, пороз'їздились ми нарізно на розвідки, а де не взялось царичене військо і половило нас, вісім чоловік. Заставляють нас пристать до війська. Шо тут робить? – Не хочіця; з чортирьма з нашіх возились, возились, – не хотять приставають: “Ми, - кажуть, - вольні козаки”. А далі дійшло діло і до шабель, так їх і повішали; нас же чьотирьох, заплішили в козаки.

Так уже, мабуть, через год військо наше, 2000 душ, йшло в Крим. Нас забрали задля того, щоб ми показували дорогу в Крим, бо ніхто такіх виходів не знав, як ми. Прийшлося нам йти якраз побіля Сагайдачне і переправляця через Дніпро в тім мисті, де тепер уже живуть німці, то звеця Кічкас. Прийшли ми до Дніпра. Поставало військо на березі, на піску, давай пантонні¹ мости наводить. Жаль міні стало старого нашого отамана, Сагайдака, бо вже я чув, шо його не минуть. Я одбіг од війська конем геть-геть туди аж супрутів Сагайдачного та й пустився конем уплинь водою, через Дніпро; був я уже серед Дніпра, а козаки давай стрілять на мене.

Переплив я річку, вискочив на берег та чагарником² до куріня покойного Сагайдака, а там було чоловік чи сім, чи з вісім або й з десять запорожців – не вспів розглядіця, бо не до того було, – та й кажу:

- Ей, батьку отамане, і ви, брати! Тікайте, та скоріше! Бо на тім боці військо вже пантонні мости справля, та зайде й до вас.

Позхвачувались козаки з міст, де сиділи та й давай навіткі. Сагайдак і каже хлопцям:

¹ Пантонные мосты устраивались на лодках, через которые перекладывали доски.
Примеч. автора.

² Чагарник – такий густий лісок. *Примеч. рассказчика.*

- Біжіть мерщій приженіть чайку¹, а я поки управлюсь тут.

Побігли козаки до чайки, а старий Сагайдак убіг в землянку, висипав з скрині срібні та золоті талярі в дві шкури, виніс їх на середню скелю та й пустив між каміння; так і загули вони поміж каміннями. Він тоді виніс ще бочонок та відро з грішми, та в барліг, що нижче скелі, й загорнув. Зібравсь тоді тікати, та вибіг до Дніпра, до козаків, - а вони вже подались дубом (чайкой) на низ.

- Ей, підждіть, братці, й мене! - кричить Сагайдак.

- Ні, вже, батьку, прощай! - а сами грибуть, аж весла тріщать, та тікають.

Біжить Сагайдак до куріня та й каже:

- Ну, хоч здохну, а живим в руки не дамся!

Вбіг тоді в свою циглову землянку та й заперся залізними дверьми.

Я сів тоді на коня і подався чагарником понад берегом до того міста, де буде військо виходить на берег. Сів тоді біля криниці та вмочаю сухарі в криницю і їм. Стало військо вже на берег виходить, а майор конем як прибіжить до мене, та як крикне:

- Ах ти, сякій разтакій ізміннику, ти вже дав знать Сагайдакові, що ми до його прибудемо! - та так шашку надо мною і витяг.

Я йому й кажу:

- Коли не вірите міні, то повірьте оцім сухарям, цьому святому хлібові, що я не ізмінник; то я вплинь пустився задля того, що ми вже народ привишний до сього: не первена нам Дніпро перепливати.

- Тоді майор скомандував їхати війску в Сагайдашне, копіювать Сагайдака. Приїхали. Військо обступило запорозькі куріні, і як нікого з людей не нашли, то кинулись до цеглового куріня покойного Сагайдака. Курінь його був обнесений кругом залізною ришоткою. Як зачали ворожить біля його куріня, - ніяк дверей не одчинять; вони тоді зачали кричать, щоб старий вийшов. Не виходе. Давай вони силою брать, давай вікна бить. Вже як допекли старому, тоді давай він на їх з вікон стрелять та й положив на місті чоловіка зо три, а деякіх поранив.

За землянкою стояв стіжок гречаної соломи; взяло військо, дві гарбі соломи наклало, підвезло до землянки, закидало її всю так, що й вікон не стало видно, позлазили тоді козаки на землянку і давай штихами впихать солому в землянку, а далі й підпалили: думали - вийде. Задушився старий Сагайдак, а вийти таки не вийшов.

Довго тоді військо стояло в Сагайдашнім, вирубало увесь дубовий ліс, порізало багато скоту Сагайдакового (бо Сагайдак був такий багатий, що й сам не знав щоту своєму муцеству), забрали його табун коний і деякі припаси і поїхали дальше, вже аж у Крим.

¹ Чайка, або великий такий каюк, куди влізе чоловіка 50, що ми тепер зevamo дубом. *Пр. рассказчика.*

Довго я вже служив в козаках, аж поки оставку дали. Після оставки я ще довго ходив в заброді¹, а як застаривсь, то прочув, що деякі мої старі товариші, що втекли дубом від Сагайдака, завернули в християни в цю слободу, де я й тепер живу, – та й собі тут посилюся; тепер уже їх і на світі нема та й я вже послідні дні доживаю.

Стали ми од'їждать, а дід і пита:

– А шо, хлопці, чи таки поріс ліс на усім місті, де порубало дуби військо, як копіювали Сагайдака?

– Поріс, – кажемо.

– Е, тепер уже як порубаїте, то вже більш не поросте.

Поїхали ми і вже більш не бачили того діда”.

Далее рассказчик наш сообщил, что после того, как “скопировали Сагайдака”, Сагайдашное не покидали престарелые запорожцы и проживали в редких случаях небольшими шайками, а большею частью по одиночке. Так отец рассказчика передавал ему, что вскоре после Сагайдака там поселился запорожец “Скотівець”. Он жил очень скромно, развел много скота и чрезвычайно был гостеприимный. Шайки он не держал, но как в то время казаки еще не могли отвыкнуть от вольной жизни, то бывало часто, едуци с раздобыток или, другими словами, с грабежей, наезжали к тому, и он точно принимал их к себе, по несколько дней кормил их и поил, а также скрывал их воровские сокровища, а иногда и их самих от преследования. “Було пристане до його яке лидащо, то він і годує його хлібом та медом, аби йому скот пас. Іноді було понабігають з слободи дітвора до діда, обступлять його кругом, то він давай їм казок розказувать, а вони коло його ригочуця, а дали поведе до куриня і давай угощать медом”. Рассказчик хорошо еще помнит одного запорожца, известного под фамилией Дворяненко, который умер в конце пятидесятих годов. Дворяненку, по словам рассказчика, было далеко за сто лет; поселился он вскоре после смерти “Скотівця” и жил в землянке, на попельнице Сагайдака; хотя уже населилось село Вознесенка в двух верстах ниже Сагайдачина, он все-таки не мог расстаться с одиночеством и переносил все лишения, которые преследовали его в престарелые годы.

Запорожец Дворяненко, как заметили мы из многих рассказов старика, вел скитальческую жизнь с молодых лет; это уже видно из того, что этот же Дворяненко в конце семисотых годов, уже был известен только что прибывшим для населения в Приднепровском крае немцам и дал им понять, “что значит запорожцы”, о чем мы когда-нибудь расскажем. Теперь же передадим небольшой рассказ нашего собеседника. “Було часто на Дніпрі сходишся з рибалками, бо він і сам рибальчив, та

¹ Де-небудь біля моря рибу ловив. Колись було зберуться бродяги, підуть до моря й давай рибальчить. *Пр. рассказчика.*

багато було дечого розкаже про старину; знав також багато запорозьких пісень, і любив часто співать їх; було як заведе оці, що про Кольниша співать:

Устань, батьку, Кольнишевський,
Просят тебе люди,
Та поїдем на Україну,
По-прежньому буде;

Та поїдем до столиці,
Благати цариці:
А чи не дасть тії землі,
А шо від грониці.

А як бува иноді п'яненькій, то було співа запорозьких пісень та схиле голову й плаче. “Ей, - каже, - минулось наше життя, та вже, мабуть, і не верниця; хіба молодими були й ми такі, як ви тепер? Ні... Хіба же сиділи б так, як ви сидите дома, біля жінок? Якраз... усиділи б... давно б уже на коней та й подалися б степами: або туди (указывая рукой на Польшу), або туди (в Крым). Запорозцеві всьо равно: шо свою голову зоставив, шо чужу зняв, аби живий не дався в руки та зостався козак козаком. Як подивися тепер на це все, шо понаробляли: города, села понасиляли, понастроювали хат; нашо це все? Колись було живемо в куринях та й горілку пьемо, а тепер шо?... Казна-що”.

Из рассказов о Дворянке мы поняли, что он был в свое время путеводителем туристам по знакомым ему местам. “Було як біжить губернатір через Кічкас, то й в Сагайдашне заверне до Дворяненка; дід було й веде його скрізь по скелям та по землянкам, де жив Сагайдак, та розкаже, де що було. Колись був губернатір, та такий легкий, шо всі було скелі сходе¹. Іноді й пани деякі проїжали Кічкас, то все було завернуть до діда послухать про старину; а як купить йому півкварти горілки, то не переслухав би й за день; шо не скаже було, та все доладу”.

И так, приднепровская местность Сагайдашное живет и будет жить в народе по имени запорожца Сагайдака. Но надолго ли сохранятся в народе предания о самом сагайдаке и его сподвижниках? Всем, что могли почерпнуть от народа, делимся с нашими читателями.

Обозрев Сагайдашное и исходив все выдающиеся места этой чудной местности, невольно скажешь, как согласна эта дикая приднепровская природа с правами народа прошлого века! Действительно справедливы поэтические слова Сагайдака: “Густий ліс, гори та скелі, де ніяка чортяка не побаче” – все ето вполне могло удовлетворить требовния силачей

¹ На сколько нам известно, это был начальник Екатеринославской губернии, Фабер.

русской земли, сложивших уже свои кости.

Местность эта от горы (с востока и юга) окружена скалами; внизу растет дубовый лес; среди самой местности возвышаются две огромных скалы, из которых одна (южная) носит название “Дурної скелі”, вдалась в Днепр, а во время весеннего разлива Днепра окружена со всех концов водою, образуя таким образом большой каменный остров; другая, – “Середняя скеля” расположена в 80 – 100 саженьях от первой, на более возвышенном месте, ближе к горе, от степи, и окружена дубовым лесом. На этой скале замечательное по своей оригинальности каменное кресло, как полагают, Сагайдака; это просто грубо обработанный камень, взнесен на возвышенность скалы, откуда есть возможность наблюдать окрестности; в нем искусно выдолблено сиденье такого размера, что свободно можно улечься человеку среднего роста; с наклонной стороны камня продолблено место спускать ноги, а вверху – место для головы. От долбления ли или от замерзания в нем случайно попавшей воды во время сильных морозов – камень расколот на две части, но расколотные половины плотно слеглись одна с другой. С обеих скал хорошо видны окрестности: остров Хортицкий (северный конец), колония Кичкас (на севере), на правой стороне Днепра, а также окрестные приднепровские степи; внизу быстро струится хрустальный Днепр. Словом, взору наблюдателя рисуется прелестный ландшафт, а шум воды, пробивающейся между ущельями пересекающих Днепр камней, оживляет эту дикую природу. На “Дурной” скале, занимающей огромное пространство местности, растут кусты ракиты, дуб и татарский клен, не говоря уже о зеленой траве и цветах, которыми бывает роскошно наряжена скала в весенние и летние месяцы. На скале горы, ведущей в лес, на попелищах Сагайдака, Скотивца, Дворяненка и позднейших их земляков остались следы куреней и тут же попадаются черепья горшков и мисок, которые заметно плотно мастерились, что можно заключить из толщины последних.

ЗАПОРОЖЦІ В УРОЧИЩІ САГАЙДАЧНОМУ

337. [Запорожець Скут]

По позднейшим повествованиям стариков сел. Вознесенки – Власенка, Бутка (Гаврилко), Панасенка, Немныхы, Лутая¹ и др., Сагайдак жил во время царствования Екатерины II, в горячую эпоху колонизации Запорожской степи и Приднепровья. Но, оставив имя урочищу, он не был последним обитателем этой интересной пустыни.

¹ Интересный рассказчик Кузьма Лутай всегда основывает свои сообщения на словах Бабуры, жившего в Маркусовой до 1875 и умершего 105 лет. Бабура, говорят, был челядником (наймытом) у какого то ватажка, бывал часто в Сагайдачном.

Вскоре в Сагайдачному оселились запорожцы Скут, Хоз и затем Матвий Шуть. Поселились они почти одновременно, как говорит народная память “до войны Потемки с турком” (1787 – 1791). “Скут, Хоз пересунулись з Великого Лугу, а Шуть причвалав з Крапівної (Золотоношк. у., Полтавск. губ.), родини своей, куда было загнала его судьба после падения Сечи. Впоследствии Шуть взял к себе родного брата Левка (“ мезынця”), который жил и вырос у Скута. Похоронивши последнего, он женился “в Нешкрібівці” (теперь с. Вознесенка), имел несколько сыновей, из которых и теперь живы Яков Шуть – 65, Осип – 64 и Грицько – 74-х лет. Все три старика прекрасно знают дядька Матвия, помнят Хоза, много интересного передают о Скуте, по рассказам отца. Скут, по их словам, жил почти в 2-х верстах от “сидальща” Сагайдака, где и до сих пор остались следы его “кышла”. По его имени балка урочища названа Скутивщиною, а ближайшая днепровская скала – Скутивцевою. Занимался дед рыбною ловлею, имел большую пасеку, много рогатого скота, лошадей, отличался зажиточностию и хлебосольством. “Ні до кого не завертало стілко бурлак, стілко йшло їх до Скута”, - говорит Грицько Шуть. “Він був чоловік старого покрою: ніколи було не випусте з хати голодного, голого... У нас, каже, колись в Січі був звичай: не питай бурлаки, чого прийшов і хто, а посади та нагодуй. Зімою було у його ніколи не переводилась бурлашня: живе, стілко в землянці поміститця, чоловік 5 – 6 ... Перезімуються – пішли собі, хто куди втрапив...”

- Попервах, - говорит Яков Шуть, - батько мій жив у брата, в мого дядька, Матвия. Жив, поки став змисленним¹, а потім баче, що брат його не шанує, і хотів мандрувать². Признався Скуту, а той і розсовітував: “Йди лучше до мене: я чоловік старий, роду не маю, доглядиш до смерти, - все твоє буде”. Батько послухав. Дав дід грошей, батько поїхав в Половицю, накупив пряжі, навязав сіток і став рибальчій... Тоді було – пряжу, нитки все купують в Половиці, де тепер Катеринослав: городу не було. А то вже як поїхала Катерина – став город...

Велика сила цариця: приїхала, поклала камінець³ і сказала Потьомці: “Гляди ж, щоб кругом цього камінця був город...” Через год, через два, розказують було покойник батько, де взялися і дома, і лавки, і церкви, і народу страннього до лихої години...

Год білше десятка жив батько у Скута... Дід було у пасіці сидить, а батько на річці... Риба ловилась не так, як тепер: було два рази закине сітку та й повен каюк⁴ ... Гроші ніколи не виводились; на інчі у діда було

¹ Умным.

² Уходить.

³ Намек на заложение собора Екатериною II 9 мая 1787 года. См. Скальковский “Хронолог. обозрение истории Новороссийского края”, т. 1 стр. 189 и 261.

⁴ Лодка.

їх повен вулік¹... Старі люди більше кохались у скотові, чім у хлібові: приволля було... У Скута було, як іде череда до водопою, то аж земля гуде... Всю блукву² було займе.

Далее Яков Шуть рассказывает, что у Скута немало жило пастухов из “сиромашни”. Летом они жили под открытым небом или в куренях, а зимою в землянках.

338. [Смерть характерника Скута]

Скуту было более 100 лет, начал он хиреть, перестали носить ноги и вскоре умер.

Интересный рассказ Левка о его смерти.

“Умер дід. Я накрив його сіряком і кажу Степану:

- Або ти їдь кличь попа, або я.
- Ні вже, - каже, - їдь ти, бо я зібрався в дорогу.
- Не йди сьогодні, - кажу, - хоть вдвох поховаємо діда.
- Ну добре, - каже.

Запріг я коней в повозку, поїхав. По дорозі заїхав в Нешкрєбівку, попросів на похорони діда Шевця, а потім в кріпость. Тоді ще города Александрівська не було і помину: церква, лавки, хати, – все було в кріпості... Купив що треба, взяв попа. Приїздемо до землянки, аж Степан сидить на порозі і кіюру підняв...

- Шо це ти з кійком?
- А то, шо як підніметься, то тут і присяде.
- Хіба він галдовнік, хай Бог мілує?
- А чого ж він вусом воде!

Поховали діда. Степан кійок на плечі і подався. Білше про його не було і слуху. Мало у Скута зосталось грошей, мало і скоту. Гроші десь закопав дід, а скот ввесь видох”.

339. [Степан Великий]

В числе других бездомных бурлак деда нередко навещал Степан Великий.

Вот интересный рассказ об нем...

“Степан Великий – це таке прозвіще. Було увійде в землянку, то й не випрямится – такий високий. Як його прозивали по батькові, ніхто не знав... Чудний був козак! Було куда б не послав дід, рідко скоро вернется. Раз перед Великоднем Скут послав його в Нешкрєбівку позичить дрожжей на паску та на паляниці. Взяв він горця та й махнув. Скоро махнув і вернувся – аж через сім год...

¹ Улей.

² Низменности б. ч. вблизи реки, где пасут скот.

Сьомого году упьять таки під Великодні святкі стоїмо ми з дідом біля столу і місимо кісто на паски... Коли це гульк у вікно, - аж ось і Степан іде.

- От, - каже дід, - і Степан вернувся з дрожжями.

Степан на поріг та зразу ду-дук об стелю головою... Горщя з рук, - і пішли дрожжі по хаті.

- От-тобі і на! Хиря його батькові, – каже, - тим то, що швидкої роботи не хвалять...

Попосміялись з його...

- Сім год і горщя носів? - пита дід.

- Ні, - каже, - воно було заховано в скелі...

Став упьять жить Степан у діда... Де було не бува, куди не ходе – нікому ніколи не хвалится.

340. [Запорожець Хоз]

Запорожець Хоз жил на пепелище Сагайдака, в 2-х верстах от Кичкаской переправы. Защищенная скалами местность эта в то время прикрывалась дубовым лесом. Днепр здесь в 70 – 100 шагах. Под старость он женился. Бабка, говорят, пекла бублики и носила продавать в Кичкас. Детей не было. По словам 80-ти летнего Игната Бутка и др., жил он в небольшой хатенке. Вся внутренняя обстановка изобличала в нем завзятого казака-рубачу. Стены завешаны “пиками”, “рушницами”, “пистолями”, “шаблями”, “ладунками”. “Зброя”, дорогая, хорошая. И чего только не было у него из старины Запорожья!... “Змолоду він був великий воїн! - заключає Бутко. - Його часто навіщали запорожці з Великого Лугу. Все народ поодяганий та бравий”. В престарелые* годы он оставил рыбную ловлю, охоту и засел в пасеке. Бабу пережил и опять остался бурлакой. Умер в двадцатых годах текущ. столетия, имел более 100 лет от роду. Коротка и отрывочна история запорожца Хоза.

341. [Матвій Шуть і козацький ватажок]

Левко, как мы сказали раньше, женился в Нешкребивци, на дочери запорожца Шевця. Похоронив тестя, он жил на его месте, на этой самой “батькившине” живет и сын его Яков. По словам сыновей, Левко Шуть умер в 1854 – 55 году, имея более 100 лет от роду.

Последним обитателем Сагайдачного является запорожець Матвій Шуть, известный также под прозвищем Дворянына.¹ Он раньше жил на противоположной правой стороне Днепра в урочище Кичкас²

* Коректурна правка Я. Новицького.

¹ “Він був дворянського роду”, – обьясняет племянник его Грицько Шуть.

² Его “хатына”, по словам Грицька, стояла вблизи скал, в том месте, где теперь лесная пристань, что против Федоришиного острова. Тогда на всем набережьи был дубовый лес.

По приезде немцев (1789) он счел соседство их не по душе и потому перебрался на пепелище Сагайдака к Хозу. Подобно Скуту, Хозу, он вел знакомство со многими запорожцами из Велького Лугу, и в особенности дружил с ватажком, жившим верстах в 8 – 10 на Донском Шляху¹. Вот что об этом рассказывают Кузьма Лутай и Василий Панасенко словами Бабуры.

“В балочці над Донским шляхом жив ватажок або корольок с цілою ватагою² запорожців. На могилі було поперемінно стоїть козак. Ото як заміте валку³ чумаків, то зараз на дорогу і стромля в землю ратище⁴, біля ратища, на повстині, кладе кусочок хліба, риби, дрібок соли, пшона, цибулі і інчого, чого їм треба. Покладе і гайда в терен до ватаги... Сидять та й дивляться. Підійжає чумака до ратища та й тпррр-у!.. Хто кладе на повсті хліб, хто сипле пшона, хто риби, хто цибулі, борошна, соли, сала... Накладуть харчі сіромахам* та й з Богом далі... Та й чом не дать?! Тоді чумацька валка була паровиць⁵ сто, двісті, тріста... по жмені борошна з воза, по шматку хліба, сала та й от стіко стане... Запорожці, було, ніколи не зачіпають чумака, а скоріш стають в прігоді від всякої напасти в степу... Тоді слобід тут не було, степ дикий, звіру, татарви шлялось до чорта... Тіко й людей було, що запорожці... Так от цей самий ватажок союзно жив з Матвієм Шутем. Тут, кажуть, в Сагайдашнім була у їх і скарбниця⁶...

342. [Матвій Шуть і характерники]

Швец, говорит наименьший 65-ти летний внук его Яков, как передают многие старшие его, принадлежал к числу “стародавних людей”. Он провел молодость, состарился в Запорожьи. По собственным его рассказам, не раз видел смерть и на суше, и на море... Пережил двух цариц и двух царей и умер в глубокой старости. “его годам и счету не было”.

Возратимся снова к личности Матвия Шутя. По рассказам племянника его Грицька, дедов Кузьмы Лутая, Илька Савоськи⁷, Гната

¹ Дорога под именем “Донского шляху” и теперь живет в народе. Поворотив от Кичкаской переправы влево, она представляет разветвление Крымского шляху через Александровск.

² Отряд, ватажок – предводитель.

³ Чумацкий обоз.

⁴ Держак, древко копья, пики.

* Правка Я. Новицького.

⁵ Пара волов и чумацька мажа (воз).

⁶ Казнохранилище. От скарб – казна, клад.

⁷ Деду Савоське теперь за 80 лет. Года три назад он оглох, но еще бодр, не расстается с рыбацьей сетью, живет на Слободке, предместьи г. Александровска.

Бутка и др., он в свои лучшие годы был также ватажком: его все слушали, к нему со всех сторон “набігали вісті”¹, наїзжали козаки, бурлашня, заходили сіроми... Это, говорят, было за Екатерины, это было в то время, когда в Новороссии витал дух Запорожья, когда Дикое поле и Великий Луг открывали притон бурлачеству в самом широком смысле.

У него бывали, говорят и характерники. Вот что рассказывает об них Кузьма Лутай.

“Понаїжжають, було, до Матвія характерники і давай вихваляться пістолями: той каже: мій дальше бє, а той - мій. Позаряжають і давай стрілять. Оце один стріля, а другий руку підставля... Куля в руку, а він тоді і кида межі очі: “На тобі! Яка гаряча, цур їй...”

По словам Грицька Шутя и Илька Савоськи, Матвий вел “вельку кумпанію” с ватажками-характерниками Громухою и Харсоном, жившими в Крутом Яру, вблизи нынешнего села Беленькое, Екатеринославского уезда. Передаим рассказ Савоськи.

“...Було найдуть до Матвія Харсон, Громуха і нум кружать горілку... Пють, було, тиждень. Потім убіраються їхать.

– А ну сідлай коней! - крічать на прислужника...

Той бере сідла і журіться:

- Де ж їх в світі Божому шукать, коли вони сами батогами позагоняли в степ!...

А тут ще й коні, як зміяки... Вийде прислужник на гору, подивиться – один комиш, бурьяни. Насилу сам втрапе до куреня... Сяде та й плаче...

- Чого рюмаєшь, давай коні! – крічать.

- Нема, - каже, - зайшли в степ.

То оце один із їх закладе пальця в рот, як свисоне, як свисоне...

- Піди, - каже, - дурню, он вони під дубом...

Гляне – аж справді стоять як укопані.”

О них же Грицько Шуть передавал:

“... Громуха і Харсон були гайдамаки... Раз приходе хлопець сирота і просе:

- Прийміть, дядькі, до себе...

- Пріставай, - кажуть.

Разгляділись - аж у його вошви і не оббереш... Ватаг і каже:

- З цього хлопця будуть люди!..

І велів зарізати валаха. Козаки зарізали, оббілували. Ватаг роздяг хлопця і обернув його теплою шкурою. Воші так і поналипали. Зарізали другого валаха і упяють його обгорнули. Налипло і на ту шкуру до біса...

- Буде, - каже ватаг, - а то як вся вошва зразу вилізе – пропаде хлопець...

Стали його зодягати, годувати і став він у їх кухарем... Оце було їдуть у Польщу гайдамачить і приказують:

¹ Гонцы с вестями.

- Дивися, висить на дубі дзвоник: як задзвоне вперше – учиняй діжу; як задзвоне вдруге – то печі і вари...

Вони ще далеко, а кухарь пече, варє...Станє все готове – ось вони вже й тут”.

343. [Матвій Шуть і німці – колоністи]

Запорожец Шуть, как мы сказали раньше, по началу жил по правой стороне Днепра в урочище Кичкас. Он был свидетелем и устройства Фалеевской пристани (1781 – 82), и переселения меннонитов (1789), и устройства Екатеринославской днепровской верфи (1796 – 97 г.). Это подкрепляется интересными рассказами, в которых фигурирует имя Матвия. Столетний меннонит Гепнер¹, деда Власенко, Немныха и др. вот что передают о первом знакомстве с ним немцев.

“... По приезде немцев к Днепру, обоз их переправился на остров Хортицу и остановился на берегу Музычиной балки. Это было летом, на закате солнца. При безлюдьи в то время, первым обывателем скалистой пустыни Днепра явился к ним Матвий Шуть. На первых же порах он поразил немцев своею наружностью, своею отчаянною душегубкою. Был он среднего роста, средних лет, широкоплечий, сутуловатый. Это был запорожец силач, - говорят Гепнер и Власенко, - который поборол бы медведя. Вышел он из лодки босый, простоволосый, “розхристанний”, с длинными усами, с трижды закрученною за ухо чуприною... Наряд его представлял девиз полной свободы! На нем была белая с широчайшими, вымереженными рукавами сорочка, синие широкие на очкуре штаны – вот и все. Но зато козак носил черес, набитый червонцами! За этим чересом с одной стороны висели длинный, в кожанном чехле нож, ложка, с другой – люлька-жинка, а из “кишени” высматривал кiset, с тютюном и крицей.

Подойдя поближе к повозкам, Матвий поздоровался, завел речь “по своему”, но видя, что немцы “ни бельмес”, ругнул, плюнул - и в лодку... Поплыл козак, затянувши песню на весь Днепр. Свечерело – немцы улеглись, заснули. Подымаются утром – нет одной лошади. Осматриваются и, к удивлению, находят нож, который перед тем видели у запорожца...

Нескоро суровый козак изменил свои отношения к немцам. Последние сами стали навещать его, покупать рыбу, овец, скот для обзаведения.

По словам рассказчиков-малороссов, Матвий никак не мог помириться с чрезмерною скупостию немцев, с полным отсутствием у них

¹ Недавно умер. Отец Гепнера принадлежит к числу первых основателей колонии на острове Хортице.

гостеприимства. “Хотя Матвий бывал у них и с своей ложкой, - говорит Панасенко, - но возвращался до куреня голодным”. “У них, - говорит, - у гости идут и хлеб с собой берут... Чорт знает, какой звычай...”

344. [Як запорожці продавали німцям рибу]

“Дядько Матвий, – рассказывает дальше Грицко Шуть, – поставлял рыбу для артели, строившей суда на Кичкасе”. Приведем рассказ дословно.

“Старий Скут і дядько Матвій рибалчили вкупі. Тоді заводилось по той бік Дніпра (справа) миралтейство¹. Людей допропасти та все руські². Здорово купували рибу, особливо марену, та тіко не тямили її варить: було не доварять гаразд, поналопуються ікри і бігають з живітами...

Поболіли всі, перестали брать рибу. А тут як на те, ловітся, та все марена. От Скут і радитьсѧ з дядьком:

- Шо його робить, - каже, - риби допропасті, а купувать нікому?

- А шо, - каже Матвій, - давай вусі поодрізуємо і піде марена за вязів та головнів.

- Так пізнають?

- Чорта з два: у їх нема тями розібрать де короп, а де сом...

- Добре, чі так той так.

Поодрізували вуси, отвезли.

- Это опять марена? – питають.

- Де ж таки: марена з вусамі, а це ні.

- Что же это за рыба?

- Всяка, - кажутъ, - окуні, головні, вязі, чахоня.

А где же марена?

- Повпускали в воду.

- Ну, когда нет марены, бяри...

Забрали рибу як есть повен каюк. Поклав Матвій гроші в кішеню і каже:

- Глядіть же, добре варить, не жалійте соли...

Стали вони лучше варить, – стали здорові”.

345. [Як запорожець вовка перевозив]

Рассказы Грицка представляют интересную характеристику запорожских нравов. Забавен рассказ его о том, как Матвий перевез волка.

“Раз дядько уночі рибальчів. Підїхав до берега і перебера сітку. Коли це шелестъ, шелестъ, та з берега плиг у каюк. Плигнув і сидить у носку.

¹ Адмиралтейство. Грицьку врезалось слово, слышанное от дядьки.

² Великоруссы.

Дивіться він – вовк, та ще й здоровий... Шо йому казати? – Шо стане каюк повертатъ до берега, він до його гррр-р! а потім і заведе стиха авв-ууу! Стане отпихатъ на річку – вовк сидить тихо. Взяв тоді дядько і повіз його з Сагайдашнього на той бік... Під'їхав до берега, вовк вискочів, стрягнувся і побіг. Вибіг на гору, сів, та як завие, як завие - аж луна ляга Дніпром. Дядько перехрестився і повернув каюк на Дніпр.

Прошло троє років. От раз їхали козаки через Кічкас і завернули до дядька в Сагайдашне.

- Здоров був, Матвію!
- Здорове.
- Чи пізнаєшь? - пита один.

Дядько пріглядується.

- А, це ти, Павло! Здоров, братику, здоров... Та й давно ж ми бачились.
- Та де ж пак, чи не давно?..
- А як же: год десять або й білш буде... Знаєш, як їхали с Польщі...
- Знаю, тіко то давня річь. А памьятаєшь ти, як ми с тобою бачились трі годи назад?

- Трі годи? Що це ти кажеш?
- А хіба забув, як перевозив вовка?
- Вовка?
- Вовка ж! Ото був я... Прийшлось тікатъ з бувальців, так шоб кому невзамітку, я шкуру на себе і пробіг вовком. Теперь заїхав подякуватъ тобі, Матвію, за перевоз...

Погостювали сіроми і подалися степами”.

346. [Дідівські забави]

На тему о запорожских нравах небезинтересный рассказ сообщил нам дед Каптюх.

“В Вознесенку з Великого Лугу перебрався запорожец Василь Зозуля. Годами він був далеко старіший Матвія, а меткий, як дзига. Оце на коня - та і в Сагайдашне. Злізе на дуба та й ну: ку-ку! ку-ку! ку-ку! Матвій сховається в траву та й собі: під-підем! під-підем! під-підем! А далі: ховав! ховав! ховав! Тоді Василь злазе і до Матвія:

- Доров!
- Доров!
- А шо горілка є?
- Є, та погана.
- Аби до чорта!

Посідають біля барильця і ну кружать. понापиваються, піднімуть співи. Було пьютъ, пьютъ, а потім давай боротья і через ногу, і під силу, і по-циганскому, і по-турецькому... Потім поморятъ і давай спать. Сплять

було двоє суток підряд. Та ще й сплять по-казацькому: як не ціпом, то й не збудеш”.

347. [Як запорожець женився]

В заключение передадим несколько биографических сообщений о последней жизни Шутя. По рассказам его племянников, деда Каптюха и др., Матвий остался один по смерти Скута и Хоза. Для себя “напьял хату, для коня – землянку”. Пока был моложе, пока был вольнее, имел много скота, овец, держал челядников, но впоследствии, когда населилась Вознесенка, Матвий сбыв все и на деньги поставил два ветряка. Средства для жизни у Матвия были прекрасные: денег, говорят, тьму имел и при себе, и где-то в скале, но не под силу жилось без помощи и с деньгами. Чтобы выручить из беды, говорит Каптюх, вознесенцы пристали к нему:

- Женись та й женись, бурлаче”.

- На біса? - каже.

- Як на біса? Поміч буде.

- Та я не знаю, як з бабами і балакають: цур їм.

- Навчіся, - кажуть.

Довго не хотів, а потім подумав, що на робітників плоха надія, і каже:

- Чі жінитись, то й женитись: шукайте бабу.

Найшли, оженили... Чі пожив год, чі ні – умерла. Захотів упьять жинитись вдруге. Умерла і та. Він давай втретє – ніхто не йде: кажуть, за ним жінки мруть: страшно. Шо його робить? Давай шукать, давай могоричить сватів.

– Шо, - кажуть, - то не хотів, а тепер просишь?

– Та коли, - каже, - до гріха довелі, то шукайте третю, та тіко не стару, хай їй хрін... Найшли йому і молоду. Довго жив з нею...

348. [Дивацтва запорожця Шутя]

Племянник Матвия, Йосип, рассказывает:

“Жив я у Матвия хлопцем. Було виїзжа на рибальство протів ночі, а вертається перед світом. Іде далеко в скелях і бубонить – ото Богу молиться. Як шо говоре, то все наче кричить. Я було часто питаю:

- Чого ви, дядьку, кричите: тут же ліс і нас тіко двоє?

– То-то, шо ліс, - каже, - тут тіко і покричать.

Снідять сіда, то все мочє сухарі. Ласощів не знав. “То, - каже, - витребеньки”. А як ночує дома, то прокінеця на зорі і маца, де корячок. Найшов, - зараз з-під ліжка тикву витяг, налив, випив і сніда. У піст було приказує:

- Вари, Йосипе, нещадима!

- Якого?

- Хіба не знаєш! Ну холостого борщу по-вашому.
- Якого холостого?
- Тю, дурний народ став! Холостий – значить такий, щоб видивиться
можно: сірівець та вода.

Цілий піст, було, пропада над тим нещадимом, а ще й здоровий був».

Далее, - говорит Йосып, - “став дядько старіться, став слабіть.

На виду червоний, як налитий, а ноги не носять, очі не бачать. Перед смертю зовсім осліп”.

По словам близко знавших Матвия, он умер в начале 50-х годов, имея от роду по одним 103 года, по другим 107 и даже 113 лет.

349. Про запорожців: двох братах Шевцях, Скотивці, Кучугурі та Громусі

В приднепровском селе Вознесенке Александровского уезда, Екатер. губ. еще жив старик Стефан Власенко, который помнит запорожцев: Шевцив, Скотивца, Кучугуру и Громуху, закадычных друзей его отца. Приводим рассказ его в подлиннике.

“Давно було діло, ще я був хлопцем, як село наше ще тіко населялось: хати були де-не-де. Покійний мій батько жив тут-таки, де я й тепер живу, біля скелі¹. Зазнаю я добре, що до батька часто їздили каюками з того боку запорозьці, старі та здорові діди; їх і багато їздило, та всі невзамітку, а знаю тіко добре п’ятьох: двох братів Шевців, що жили там, де тепер німота населила Бабурку², старого Скотівця, що жив тут в Сагайдашнім³, та Кучугуру і Громуху, котріх кишло і досі осталося на острові Хортиці, може, помітили – одно супротив великих могил, біля старого Дніпра, в бальці, де жив Кучугура та де зосталось багато цегли; а друге, як знаєте, трохи вище за перевозом німецьким, в бальці Громушиній - яма, то жив Громуха⁴. Приїдуть було до батька та й загуляють так, що ну! Було п’ють, п’ють у нас, а далі батька візьмуть з собою та й там кружають.

Оце як підп’ють було, то начнуть розказувать про войну, та де хто стіко світа сходит; і татарюгів, і турків, і ляхів було позгадують; а далі про життя в Січі. Балакають, балакають, а потім як утнуть пісень, так аж хата ходором ходе. Кого було не згадають в пісні: і Нечая, і Лебеденка, і Калниша, і Перебийніса. Старий Кучугура було розказує, як Січ

¹ Власенка изба стоит внизу села вблизи скалы, возвышающейся над небольшим днепровским заливом.

² Бабурка – это небольшая немецкая колония, расположена по правую сторону Днепра, в балке, в 2 – 3 верстах от последнего, против юж. конца о. Хортицы.

³ Сагайдашние – местность в 2 верстах выше Вознесенки, при Днепре.

⁴ Власенко к нам обращался с вопросами: “может, заметили”, “может, знаете”, потому, что ему известно было наше пребывание на Хортице с целью изучить остров и, как рыбак, часто встречался с нами и беседовал на Днепре.

обступив військом якийсь-то чи генерал, чи полковник; він тоді сам був у тім місті, де пани запорізьких старшин згарбали і забрали. Багато розказував про те, як Січ брали, та діло було давно, забув; знаю тіко, що про те, як Січ такували, заводять було оцю пісню що:

Ой наш Харько, Харько-батько,
Все п'є та гуляє,
А вже ж москаль Запоріжжя,
Кругом облягає¹.
Ой поїхав, Харько-батько,
Попросить цариці,
Щоб віддала степи й луки
По прежні грядиці.
- Не на те я, Харьку-батьку,
Москаля збірала,
Щоб я тобі степи й луки
Назад віддавала.
Та тече річка, невеличка,
Заросла лозами,
Та заплакав Харько-батько
Дрібніми слезами.

Дід Громуха був дуже старий; то оце було не виведе голосом за другими, то давай плакати, кінець столу сидя, а за ним і Скотівець. Боже, як подумаєш, що то стоїть та запорізька сльоза, котрий, може, зроду не плакав: “То ж то бідолагам так гірко прийшлося, що як згадають товариство, та аж не втерплять. Такіх старіх та здоровіх людей, як здумаєш, і нема тепер; що ж то було з їх, як вони були молоді? Розказують було, як то вже дуже сіромахам не хотілось покидати Січ”.

Записав Я. Новицький.

350. Запорожець Дворяненко і німці – колоністи

Розказував старого німця, Якубенка батько (Якуб Гейнер из колонии Остров-Хортицкой, на Остр. Хортице), що як приїхали вони до Дніпра з Німеччини², то переправились через Старе Дніпро на острів Хортицю і поставали в Музичиній бальці. Було, каже, сонечко перед вечером, як до їх переїхав каюком з того боку Дніпра запорожець Дворяненко. На йому, каже, з одежі була тіко сорочка та штани, сам босий, бо було діло

¹ После первого куплета песни, произнесенного Власенком, он по нашей просьбе пропел и последние три.

² Время приезда немцев и первое поселение их на Хортице относится к 1789 году, как мы узнали по справкам, наведенным в Остров-Хортицком Приказе, т. е. через 14 лет после падения Сечи.

влітку; біля очкура висів здоровенний ніж, а собою, каже, Дворяненко був сугулуватий і широкоплечий чоловік, що медведем поборовся б. Прийшов, каже, та й дивиться на німоту, бо звісно, ні він не вмів балакати по-німецькому, ні вони по-нашому. Роздививсь, каже, та й потяг собі каюком додому, співаючи, аж луна Дніпром ходє. Німота поморилась після дороги, поприпиняла до пакілля коней і лягла спати. Устають, каже, вранці, - коли нема одні коняки біля повозки. Шукали вони, шукали по Хортиці – нема. Коли пішли до міста, де коняка була припьята, то лежить той самий ніж, що вчора, бачили, висів у Дворяненка біля очкура. Вони тоді і догадались, де ділась їхня шкапа. Тоді [...]*, каже, Дворяненка німці стали берегтися. Хоч і прокрався Дворяненко, а все-таки частенько ходив до німців, аж поки не навчивсь трохи по-їхньому балакати; а тоді розказав їм, як украв [...]**, та загадав, щоб не серделись, бо в мене, каже, така вже вдача.

*Записано Я. Новицьким зі слів Стефана Власенка
в с. Вознесенка Олександрівського повіту.*

351. [Запорожець Бесараб – засновник села Петровського]

[...] По рассказам старцев Сотченко (Осадшого) и Мусиенко (Гаркуши), основание селу положено было запорожцем Бессарабом. Это был богатый козак, жил “в рубленой хате” над речисцем, омывающим остров Дубовый, и имел много работников из запорожской сиромы¹. У него, говорят, по берегу речиса с версту до устья речки Осокоровки, тянулись землянки и загоны для рогатого скота, лошадей и челядников. Козак этот до и после раздела Запорожских Вольностей, пока ревизская сказка не отметила его в числе помещичьих крестьян (1872 г.), жил в Петровском. Но узнав это, он, а с ним и другие жившие по урочищам Днепра запорожцы сбывли “худобу”² и все нажитое и пошли – кто на Кубань, кто за Дунай.

352. [Запорожець Діденко і балка Діденкова]

[...] Упомянув о балке Диденковой, что выше порога Волнига, Сотченко поясняет, что здесь жил гайдамацкий ватажок Диденко, а при нем была и гайдамацкая сторожа – Статцы. Эти статцы располагаясь вартою на высоких могилах у проезжих дорог, высматривали добычу и производили грабежи. В компании с Диденко был и гайдамака Гаркуша, самый отважный “харцизник”, “еретик” и “вишальник”. Сотченко

* Слово не прочитано.

** Слово не прочитано.

¹ Бездомных и безлюдных.

² Лошади, скот и др. животные.

говорит, что статцы были галдовники, ехидники, брехуны и хвастуны – и что запорожцы к ним относились недружелюбно. За статцами была частная “погоня”, и их отсюда “выкурили”.

353. [Запорожець Балчан і Балчанський байрак]

Запорожець Балчан славився длинными усищами, которые “тричи” закручивал за уши, и у которого “никогда не выпадала с зубов люлька”. Курил заправски и клал за губу “венгеря”. Ездил на коне-змие... Это был истый казак, носивший широчайшие штанища и кожаный черес, у “кышени” кiset с тютюном и ложку, а в “холяве” отточенный нож. Балчан оставил по себе урочище – Балчанский байрак, ниже порога Волниги.

354. [Запорожець Трут]

Ниже порога Будыла – Трутова балка: жил запорожець Трут. Это был “сидень” – в запорожские дела (военные) “не вкидался”, а вел хлебопашество, работая на войско. В лесной балке его, говорят, была крыница, которая притягивала дождевые тучи и грозу. Тогда здесь было много разбитых грозой дубов, а в настоящее время уцелел только один вековой дуб.

Ниже Трутовой, на балке Канцировой жил Канцира-казак, а с ним и другие запорожцы. В балке есть “тичия” (ключ), и когда-то росли дубы в обхват 3 – 4 человек.

Под слободой Языковой жил запорожець Квита, по нем прозвана и балка Квита, так же был “сидень”, имел 3 сыновей, но последние после разорения Сечи бросили отца и “подалися” за Кубань. При устье Квитиной балки, под самым Днепром, стоял дуб в обхват 4-х человек, а на нем приложено было 24 больших запорожских печати. Такой толщины и с такими еще печатями были еще дубы один между др. Языковой и Смольщей в саду Слепушкина, другой – на острове Таволжаном, а третий в степи, в балке запорожца Рябого. Под этими дубами, по преданию, запорожцы в 1762 г. присягали на верность Екатерине II.

355. Козаки і Дніпро

*Дурное предчувствие пугача. Казак тоскует по братьям и спрашивает у Днепра бродов. Жалоба Лимана
Предание.*

- Ой не пугай, пугаченьку,
В зеленому байраченьку!
- Ой як мені не пугати,
Шо хотять байрак вирубати,

А мені нігде та прожити,
Нігде мені гнізда звити,
Маліх діток виглядіти, -
Та й запугав пугаченько,
В зеленому байраченьку...
Горе мені на чужині,
Шо не вкупі брати мої:
Шо один в Січі отаманом,
Другий в Польші ще й ватагом
Третій дейна, дейниченько,
Проїзжає кониченьком,
А стиха ж він проїзжає,
Дніпра батьком називає.
- Ой ти, Дніпре, ой ти батьку,
Кажі ж мені всю правдоньку:
А де броди глибокії,
А де броди міленькії?
- А де кручі високії,
То там броди глибокії,
А де кручі низенькії,
То там броди міленькії...
З устья моря до вершини
Сімсот річок, ще й чотирі,
Та всі вони в Дніпр упали,
Дніпру правди не сказали;
Одна річка – Кайнарочка
Збоку вона в Дніпр упала,
Дніпру правду розказала:
- Жалується Лиман морю,
Шо Дніпр робе свою волю:
Свої гирла прочищає,
Його тоні засипає.

Пояснение певца. За запоржців багато водилось пугачів: були вони по всіх байраках, була їх сила на Дніпрі по скелях, а ще більше в Великому Лузі. За год перед тим, кажуть, як зруйновано Запорожжя, пугачі кричали день і ніч. Вони чули козацьку погибель, чули і свою, бо як пішла земля в розділ, та стали рубать ліс, то і пугачам міста не стало... В цій пісні козак розмовляє з пугачем і обидва сумують.

Дід Микита Джигирь, 88 років, с. Кушугумівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії, 29 грудня 1887 року.

356. Розподіл Запорозьких Вольностей. Поселенці великороси

Тепер вийдеш на горку та й слободи відно, а год сто тому назад був один степ та чагар¹ по балках. Кажуть, зараз після того, як Січ скасовано², порізали землю панам, щоб населяли слободи. Степу багато, а людей нігде взять. Давай пани присоглашать людей відовсюди³. Отут шо слобідка Татарка⁴ - вона спочатку населена кацапами, аж із Серпухова, – Бог його зна, де він і єсть⁵. Колись давно кацапка розказувала ще нашим батькам, шо як виводили їх відтіль в степи, то казали, шо тут рай, а не сторона. Як в череду вигонять коров, то прив'язують до ріг кошовку, то як вернеться корова с паші – принесе повну ягід: самі так і падають. А люди, – хвалились їм, – живуть так багато, шо каждый день печуть пироги і всякому с печі дають виймать третього, як колись жали с третього снопи. Ми, каже баба, приїхали, - коли цього нічого нема... Де-не-де, каже, жили запорожці по балочках, і хати у їх біленькі, тіко сами вони страшні на виду. Давай вони ляять своїх чоловіків: “Завезли, дураки, в сторону хахлацкую: горници хорошие, белые, а люди выйдуть – страшные, черные, голова голая (бритая), да еще и с пузьмой (чупрына)”.

Рибалка Буря та інші. 7 травня 1887 року. Рибачий кіш на Дніпрі поблизу с. Любимовки Новомосковського повіту. Із рукописного збірника Я.П. Новицького.

357. Чому мало риби в Дніпрі

Нема тії риби, шо була колись! Теперь перекинешь сітками Дніпро, то гляди і на борщ не піймаєшь; не так було за наших дідів і прадідів. Покойні було рассказують, шо зв'яжуть сіточку 10-ти сажень, проплевуть раз-два – і риби повень каюк. Та ще й риба не яка-небудь! Коропи, лящі та окуняччя в аршин... Багато риби зійшло, кажуть, як Катерина проїхала в Харсон, а еше* більше, як запорожці мандрували в Турещину. Царицині галери маюрілі⁶ хлаками⁷, а як висипали запорожці байдаками – Дніпро зачервонів шапками і голубими жупанами. За запорожцями плевла риба пополам з водою, і веслом не прогребешь, а за царицею – вся, стіко осталось. Після запорожців, кажуть, не буде вже ні лісу, ні риби, стіко було, ні звіру того, ні птиці Божої, поки світ сонця...

Дід Михайло Антонович Книрик, 92 роки., с. Язикове (Федорівка) Катер. пов. 2 червня 1886 року. Із рук. збірника Я.П. Новицького.

¹ Кустарники, мелкий лес.

² Уничтожено, зруйновано.

³ Со всех сторон.

⁴ Дер. на балке и речка Татарка вблизи Любимовки Новомосковского у.

⁵ Московск. губ.

* Еще.

⁶ Виднелись, пестрели.

⁷ Флагами.

358. Прийом, зроблений запорожцям при дворі Катерини II

Як був я малим, старі люди все було розказують, як запорожців приймала Катерина в столиці. Подали, кажуть, чай і давай вони його пить. Налили по стакану – випили, по другому, третьому – випили, по десятому – випили. Уже кіпів, кіпів той самовар, а вони п'ють – аж піть. От той що підносив – офіцер чи що, – баче, що нема краю, та й каже:

- Хто з вас, господа, напився – візьміть переверніть стакан догори донцем, а на донці сахарь покладіть, бо у панів, – каже, – така мода.

- Ти б давно нам так сказав, – відповідають* запорожці, – він в душу не йде, а ми, признається, не посміємо сказати.

Взяли тоді та й поперевертали ті стакани шкереберть, а зверху поклали грудочки сахарю.

Потім діждались обіда. Цариця давай з їх ума вивідувать. Принесли здоровенний полумисок борщу з бараниною. Сіли вони кругом дубового стола і тіко шо повиймали с кишені свої ложки, аж ось несуть і царські ложки, в сажень довжиною. Зглянулись вони і давай братьця за ті ложки. Заходилися біля борщу: Петро підносе Панькові, Панько Харькові, Харько Дмитрові, Дмитро Гордієві, Гордій Онопрієві – аж курить... Наїлися борщу, поїли баранину, а в полумиску ще трохи зосталось юшки. Вони тоді і кажуть:

- У панів, братці, така мода, шо треба ще й посуду перевертать...

Взяли та й перевернули полумисок на білу скатирть, а зверху поскладали шматочки. Тоді повставали з-за столу, перекрестились і дякують:

- Спасибі Богу і тобі, матусю, за хліб, за сіль за добру ласку.

Оттакі-то колись були запорожці!

*Дід Федір Лозовський, 98 років, нащадок запорожців,
с. Кушугумівка Олександрівського повіту, 1878 року.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

359. Переселення задунайських запорожців в Росію. Кошовий отаман Йосип Гладкий

Рассказ 86-ти летнего Полкового есаула бывшего Азовского казачьего войска Андрея Ивановича Матвеевко

Я родился за Дунаем 4 июля 1819 года и вышел в Россию с отцом и матерью в 1828 году, перед Пасхой. Хотя мне было тогда 9 лет, но в памяти хорошо запечатлилось задунайское приволье, где так много лесных угодий, озер, рек и лиманов. Почти каждый казак был охотник и рыбак вместе, но рыбная ловля составляла главный промысел тогдашнего

* Отвечают.

населения. Станицы казацкие называли куренями, и в каждой жил атаман. Все курени носили названия по урочищам, по зверю, по птице. Я родился в станице Куликово поле, где отец мой записан был казаком. Немало за Дунаем жило казаков, немало и беглых людей. По рассказам отца, через Дунай устроен был перевоз и при этом же перевозе, с турецкой стороны, стояло три большие хаты для беглых. Сначала тут их довольствовались, а потом кошевой распределял по куреням и станицам. В каждом курене также было по одной большой хате для беглых, где они оставались до приискания заработков или постоянного пристанища. Из-за Дуная вывел нас кошевой атаман Осип Гладкий, во время войны с Турцией. Вот как об этом рассказывал покойный отец.

Когда пронесся слух, что Россия объявила войну, турки потребовали на корабли 1000 отборных казаков и велели быть наготове против русских. В это время из Измаилова приехал в Кош адъютант Писаренко и тайно начал уговаривать кошевого, чтобы перешел на сторону русского царя; при этом Писаренко прочитал какую-то бумагу, где обещаны такие же вольности в России, как и за Дунаем. Кошевой порадился с атаманами и сказал:

- Нет, мы на такие условия не согласны: у нас половина населения – беглецы из России, и если нам передаться русскому царю, то за нами должны последовать и все беглые. А какая шана (участь) их ожидает в России? Если останутся, – турок всех их перережет...

Атаманы загомонили:

- Правду говорит кошевой: ответ мы должны дать перед Богом. Тогда на чьей душе грех?

Писаренко возвратился в Измаилов и вскоре привез другую бумагу. В этой бумаге уже было сказано, что и беглым дана будет воля и одинаковые с казаками права. Кошевой согласился, а с ним атаманы и старики.

Слышно стало, что царь Николай пришел с войском в Измаилов. Поднялась страшная суматоха... Казаки стали собираться в Измаилов, а остальное население бросило хаты и повалило к перевозам через Дунай. Кошевой Гладкий по всем станицам разослал вестцов и издал приказ, чтобы к Дунайскому перевозу со всех концов собирали паромы, байдаки, дубы и перевозили день и ночь. Иные успели забрать хозяйское добро и даже скот, другие захватили только детей да святых (иконы), а было много и таких, которые вырвались с душою...

Не все, однако, успели уйти от турка! Те, что жили в горах, далеко от Дуная, узнали об этом нескоро, другие пожелали остаться в насиженных местах.

Через два-три дня после того, как запорожцы присягнули Николаю I,

узнал турок, но приостановить переселение запорожцев не мог, так как у него не было лишнего войска. Тогда турецкие паши отобрали оружие от тех запорожцев, что были на кораблях, и отправили куда-то далеко разбирать старые судна, а станицы велели пустить дымом (сжечь)...

Много жестокостей проявили тогда турки к оставшемуся русскому населению, но зато много лет не переставали русские уходить от туда и селиться в станицах, основанных Гладким. Когда велась война с Турцией, мой отец участвовал с казаками в битве под командою Гладкого, а по окончании войны Гладкий пожалован был генеральским чином и назначен наказным атаманом казачьего войска. Первый год по переселении казаки стояли по квартирах в слободах, а потом, по выбору Гладкого, им дана была земля вблизи Азовского моря и войско названо Азовским. Гладкий основал там станицы: Никольскую (Кальчик по речке), Стародубовку, Покровскую, Новоспасовскую и Петровскую, где поначалу устроены были землянки, а потом уже хаты. Всем заслуженным казакам дарована была земля: генералу Гладкому 1600 дес., полковникам и войсковым старшинам по 400 дес., войсковым эсаулам, хорунжил и сотникам по 200 д. Все эти чины завели свои хутора и усадьбы вблизи станиц.

Император Николай Павлович любил Гладкого и ни в чем не отказывал на войсковые нужды. В станицах вскоре построены были церкви, школа и войсковое управление в ст. Кальчик (Никольском). Первая церковь была вывезена из-за Дуная и поставлена в Кальчике, оттуда же выведен и священник.

Генерал Гладкий жил в Кальчике 9 лет, но беспокойно жилось ему поначалу. Первые три года выпали неурожайные, всюду голод, падежи и наконец холера. В довершение бед саранча пожирала все до черной земли... Казаки обеднели и начали роптать на Гладкого, что выбрал голую степь, где ни леса, ни рыбных угодий, которыми так обиловали Задунайские Вольности. Однако настали урожайные годы, все было забыто и войсковые станицы оправились, заобогатели. По истечении 9 лет, Гладкий перевел войсковую канцелярию (управление) в Петровскую крепость.

Генерал Гладкий росту был среднего, коренастый и волосы носил, как все малороссы, "стожком". Жил скромно, вел хозяйство, но, по службе всегда имел при себе 5 вестовых казаков из разных станиц. Гладкий дожил до глубокой старости и умер в г. Александровске в 1866 году, где ему поставлен и памятник внуками.

Азовское казачье войско упразднено при Александре II в 1865 году и казаки в течении 3-х лет переселялись на Кубань; в 1867 году туда же переведена и ихняя войсковая канцелярия. Это все, что могу сказать о

бывшем Азовском казачьем войске и кошевом атамане Гладком.

Могу еще добавить, по рассказам отца, что Осип Гладкий был кошевым за Дунаем три года, а перед ним атаманував старый казак Гаркуша. За Дунаем налоги платили туркам, при чем за сбором денег являлись один раз в год турецкие чиновники и проживали у казаков по целым месяцам. За голоту платило общество, но счету этой голи ни кошевой, ни турки не знали. Да и трудно было знать: сегодня десять пришло, а завтра двадцать ушло, и шукай ветра в поле...

с. Андріївка Олександрівського повіту, 11 та 12 травня 1905 року.

360. Кошовий Задунайської Січі і наказний отаман Азовського козацького війська Йосип Гладкий

Ще за Катерини, як пішли запорожці під турка, дав він їм землю на Дунаї. Там, кажуть, росла лоза, ліс. Поодбірив турок шаблі, ружжя, пушки. “Ловіть, - каже, - хлопці, рибу, а в море не кидайтесь, щоб розбою не було”.

Спочатку скудно жилося: сіяли хліб, плодили скот, бжолі, ловили рибу, а в козацьке діло не вкидалися... Літ через п'ятнадцять, кажуть, стало вольніше, – стали оп'ять козакувать.

Був у запорожців кошовий, захожий із Самарі¹. От зостарівсь він і каже:

- Ну, хлопці, я вже нездужаю: вибірайте собі другого батька!

А козаки дуже любили старого кошового. Стали вони раду збіраць, стали вибіраць. Кого виберуть, – той отказується; хто сам намагається, – того люди не хотять... Зібрались вони вдруге, втретє – нікого не вибрали... Тоді до старого кошового:

- Шо хоч, тату: або пануй сам, або нарай інчого, кого знаєш...

Покачав старий головою і каже:

- Між вами, хлопці, єсть люди, – ось хоть би і Йосип Гладкий, – чим не козак!?

Підхватили вони в один голос:

- Гладкий, Гладкий...

Найшли того Йосипа і потягли до громади. С того часу і став у Січі отаманувать Гладкий².

Через мале времня старий кошовий став померать і покликав Гладкого.

- Ну, - каже, - Йосіпе, послухай мого совіту! Як хочеш панувать, то не продавай Хреста бусурманам! Туркам, каже корись, а на Україну дивись: то наша рідна ненька, а не це!

¹ Из г. Новомосковска, Екатерин. губ., на р. Самари.

² По улычному его звали Бондарь. Рассказчик.

Не успіли поховать старого кошового, аж ось чутка пішла, що турок об'явив нашemu цареві війну... Понабігали в Січ турецькі баші, понавозили шабель, рушниць, пушок і давай муштровать... Далі почули, що наш царь з військом уже на Дунаї, і що турок велить козакам руки здймати протів своїх. Гладкий зібрав 40 тисяч війська, посадив на дуби і махнув в Змаїлов до царя... Приїхали козаки, висадились на берег і впали перед царем навколюшки.

- Прости нас, батьку, білий царь, – сказав Гладкий, – і прийми під свою руку...

Глянув царь Миколай на таку силу війська і заплакав...

- Прощаю вас, запорожці, я, прощає і вотчина моя! Ідїть, - каже, - і служіть вірно...

Дознавсь турок, що козаки зрадили, і метнувся до коша... Все, що зосталось, порубав, попсував, сплюндровав, пустив димом...

Інчі з людей перекинулись через Дунай і подались на Україну, а інчі виховались по лісам та очеретам, остались жить там. Либонь, то козаки і тепер єсть на Дунаї, тіко уже потуречились...

Як кончилась війна, стали запорожці просить царя, щоб дав землю за порогами.

- Ні, – каже царь, – там уже завелись слободи, а поселю вас біля Азовського моря.

Поселив їх і назвав азовськими козаками. Тут жили вони літ сорок, і Гладкий над ними отаманував. При Олександрі, як стали їх повертать в мужики, вони попродали, що було, і подались козакувать в Чорноморію. Їхні слободи – Кальчик, Новоспасівка, Стародубівка, Покровська і Петровська й досі єсть, тіко там уже мало зосталось козацького покоління, а живуть мужики.

Колись тут, кажуть, степ був дикий, а біля річки Берди, де слободи Стародубівка і Новоспасівка, держав разбой вор Засорин. Він багатих грабував, а бідніх наділяв; про його і пісня єсть.

Дід Гнат Кашпир, 93 роки, с. Крестовка Маріупольського повіту Катеринославської губернії, 29 грудня 1904 року.

В день посещения рассказчик обладал удовлетворительным здоровьем и проявил удивительную словоохотливость и гостеприимство. Полтавец по рождению, он молодые годы провел между азовскими казаками и, поселившись в с. Крестовке, близ их станиц, часто косил сено у Наказного Атамана Осипа Михайловича Гладкого.

Я.Н.

Литература. Русская Старина, 1881, т. II., – биография Осипа Михайл. Гладкого, написанная его сыном, подполк. Вас. Гладким;

Киевская старина, 1883 г., февраль, ст. Кондратовича “Задунайская Сечь”. – Стаття несколько пристрастная; Скальковский, История Новой Сечи. 1886 г., III; Эварницкий – “Запорожье” – 1886 г., II.

361. Селяни втікачі у новоросійських панів

Колись, як ще не було тут слобід, жили поміщики, іміли, значить, такі участки землі, які хто зайняв, і були в їх християни. Як ж то, думаєте, християни? Оце, було, пристануть до їх бродяги, що втекли од сердитих панів, та й роблять їм: аби годували їх хлібом. Відціля за сто верст була волость в Дібрівках (Большемихайловка Александровского уезда). Було пришлють з волости там якого поганенького начальника, старшину з писарем або засідателя, навідається, чи нема тут бродяг. Поїдуть, було, вони до поміщика, то він їх і напува горілкою, а бродяги та й чай підносять. Попьють було, попьють, і с тим і їдуть. А як приїде який великий начальник, то пани ховали своїх бродяг: то в бурьянах, то в очеретах, то в тернах, і вони пересидять, поки начальник виїде, а потім і збіраються до купи. Чорта з два було хто найде. А иноді було пан поведе начальника на тік показати йому своє багатство – звісно тоді було стоять стоги соломи та ворохи як гори, – то оце начальник дивується на стоги, а йому і в голову не прийде, шо там чортова куча похована бродя, в солоні.

Дід Пилип Молодик, с. Ольгінське Маріупольського повіту Катеринославської губернії. Лютий 1876 року.

362. Доля запорізьких пам'ятників

Розказували старі люди, що в слободах Капулівці і Покровській було багато запорізьких хрестів. Хрести були високі каменні і з обох боків пописані. Як досталась земля Штиглицю, він давай звозить хрести під гамазеї та винниці, давай хундаменти класти. Допорядкував німець до того, шо від хрестів не осталося і сліду. Люди тоді були все панські¹, дивились і мовчали...

Дід Федір Єлисеєвич Жмудь, 93 роки, с. Покровське Катеринославського повіту, 17 серпня 1901 року.

363. До історії запорізького живопису (А)

До 1860 годов, по рассказам стариков, в селах Александровского уезда нередко можно было встретить картины запорожской кисти, украшавшие стены крестьянских хат. Со вступлением на должность окружного начальника Мин. Госуд. Имущ. Н.В. Джанеева, видимо люби-

¹ Пански.

теля старины, все такие картины и даже копии позднейшего времени перешли в его распоряжение, а за смертью исчезли безвести. Из многочисленной коллекции картин Джанеева нам пришлось видеть только одну, принадлежавшую купцу Григорию Семеновичу Боброву, в г. Александровске. Приведем краткое описание ее.

У подножья горы вековой ветвистый дуб. Краснощекий, усатый казак сидит под тенью. Бритый. Чуприна закинута за левое ухо. Брянчит на бандуре, поет, не выпуская люльки; ноги поджаты по-турецки, пазуха разстегнута; в петлицу комира затаята червоная стежка. На плечи накинута богата штофная шуба, обшита темной меховой опушкой. Штаны синие, широкие. На ногах телесного цвета сапьяны. Справа белый конь, привязанный к воткнутому в землю ратищу. Около казака фляшка, чарка и шапка; последняя серого смушка с красным верхом. Слева повешены на сук дуба сабля и саква; на последней крупная литера П; такая же литера и на седле. Внизу картины песня, которую запорожец поет под звуки бандуры:

Ой бандуро моя золотая,
Коли б до тебе жінка молодая!
Була б їй од мене гарна утіха,
Скакала б та гуляла б до свого сміха.
Хочь дивися на мене, – та ба не вгадаєш,
Відкіль родом і як звуть, – ти не знаєш.
Коли траплялось комусь у степах бувати,
Той може прозвище моє угадати.
Жид із біди за рідного батька почитає,
Милостивим добродієм ляхва називає.
Як був багат,
Тоді всі казали Іван брат,
А тепер, як нічого немає,
То ніхто і не знає.
Нехай лиш розживється голота та загуляє,
То тоді до чорта роду явїтьця, і всяк узнає,
Можна жить; ото горе, як здумаю умерати,
Що нікому буде поховати:
Жид боїтьця, лях не преступить,
Хіба яка звіряка за ногу в байрак поцупить.

С виршами в таком роде можно видеть картины в с. Туркеновке Александровского уезда у крестьянина Ив. Сердюка (плохая копия), в с. Перещепино Новомосковского уезда у крестьянина Яновского, наконец в Никополе Екатеринославского уезда у крестьянина Даниленка

(Фершаленко). Последняя картина принадлежит кисти очень плохого маляра 50-х годов и, судя по надписи, изображает Мамай, известного в народных преданиях ватажка гайдамаков.

Не взирая на аляповатость, во всяком случае, содержание никопольской копии не лишено интереса. Главный предмет картины, казак, сидит в поле, поджавши ноги; в руках бандура.

Справа воткнуто в землю ратище, а к нему привязан конь; ближе – изрядная пляшка горилки и чарка.

Слева – три ветвистых дуба, на которых в красных контушах разместилось пять ляхов; из-за зеленой листвы высовываются стволы лядских ружей, направленные на безпечного рыцаря степи. Картина озаглавлена “Казак Мамай”, хотя самое лицо этого “Мамая” не представляет ничего типичного; в особенности неудачно наухрены усы. Внизу картины вирша:

**364. [До історії запорізького живопису]
(Б)**

Гей, гей бандуро моя золотая,
Коли б до тебе жінка молодая,
Скакала б, плясала б до лиха,
Що не один би чумак цурався грошей міха.
Як заграю, то не один поскаче,
А підождавши, с того вісілля не один заплаче.
Козак душа правдивая – сорочки не має,
Коли не пьє, так воші бьє, - а все не гуляє.
Всяк хоче прозвище моє знати,
Та ніхто не може відгадати.
Тіко одна дівчина одгадала,
Шо лошака мені доброго подарувала.
Гай-гай, як я молод був, – шо то у мене була за сила,
Ляхів борюче – і рука не мліла.
А тепер сильна воша одоліла...
Не жаль, не жаль мені в степу померати,
Тілко жаль, що нікому мене буде поховати.
Жид цураїтьсЯ, а лях не преступить,
Хіба яка звірюка в байрак поцупить.
Як хоч називай – то все позволяю,
А як назвеш крамарем, – то за те полаю.

*м. Нікополь Катеринославського повіту,
8 серпня 1887 року.*

**365. [До історії запорізького живопису]
(В)**

Правда, ляхва угадала,
Що коня с сідлом подарувала;
Правда, як кінь у полі,
То так і козак не без долі:
Куди схоче – туди й скаче,
За козаком ніхто не заплаче...

Сравн. Кулиш, Записки о южной Руси, I, 317; Записки Одесск. Общ. истории и древн. VI, 543; Маркович, Обычаи, поверья и пр. 51. Мордовцев Литературн. Сборник, 60. Костомаров, История казачества, "Русск. Мысль" 1880 г., авг, 16 – 18; Сумцов; Современ. малор. этногр. I, 141.

366. "Кошовий "Христя"¹

Іде Христя улицею,
Чохли поспускавши,
А за нею запорожці
Шапочки ізнявши.
- Запорожці, небожата,
Та мала вас шата,
Дала б я вам по чарочці, -
Бочка непочата.
Ой на Христю, на небогу
Поговор та слава,
Либонь Христя запорожцям...
По чарці давала
- Ой не йди, Христе, вулицями,
Живи в городочку,
Бо піймають запорожці –
Підріжуть сорочку.
- Я в Полтаві родилася,
А в Інгулі зросла,
А у Січі вінчалася,
За Дністр заміж пішла.
- Тікай, Гнате, тікай, брате,
Хоч холодна роса,
Одна нога у сап'яні,
А другая боса.

¹ Заголовок этой песни пополняет печатаемое ниже предание. Я.Н.

Прибіг Гнатко,
Прибіг братко
До своєї неньки:
- Сховай мене, моя нене,
Бо напасть на мене!
- Ой та нашо ж,
Мій синочку,
Я буду ховати,
Як заробив,
Мій синочку,
Треба отвічати,
Піди, синку, у світлицю,
Та скинь скамелайку¹,
Та скинь штани – шаравари,
Та надінь запаску.

*Дід Дмитро Степанович Биковський, 78 років,
м. Нікополь Катеринославського повіту. 11 червня 1894 року.*

Непонятный смысл песни старик поясняет следующим забавным рассказом из преданий седой старины.

“Запорожці, – як ті ченці, – мало розбірали толку в жінках. Інчій, було, і зостаріється, а баби і в вічі не побаче. Раз запорожці достали десь невеличку дівчинку і віддали кошовому:

- На, - кажуть, - тобі, батьку, цього хлопця та годуй.

Назвали того “хлопця” Христином, та й ходе він у штанях. От виріс той Христин, а кошовий зостарівсь і каже:

- Як помру я, хлопці, виберіть Христина за кошового: він у вас буде розумний і добрий козак.

Умер кошовий, а запорожці і вибрали Христина за кошового. От новий кошовий взяв в прислужники молодого козака Гнатка і панує собі... Чи довго панував, чи ні – тіко не втаїлось шило в мішку...

Раз Гнатко підпив і давай докорять запорожцям:

- Які з вас, - каже, - лицарі, коли у вас баба за кошового праве?...

Намотали собі козаки на вус і замовкли. Настала ніч, всі обляглися спать, – вони і сунули до кошового. Почув Гнатко гомін, схватився і каже:

- Тепер, Христе, прощай!..

Тікаюче с хати, – один сапьян надів, а другий не вспів, вскочив на коня і подався із Січі. Козаки – в хату... Ой лихо!.. воно і справді баба!.. Кинули вони ту бабу та й пустились в погоню за Гнатком... Гнались день, гнались другий, гнались третій. Добігли до Гнаткового двору, а мати в вікно побачила погоню і каже:

¹ Козацька шапка. Певец.

- Тікай, синку, у світлицю, передінься та сідай прями!..

Надів Гнатко запаску, замотав вуси за вуха, накинув очіпок, сів за гребень і пряде... Козаки вскочили в хату, бачуть – самісінькі баби... Кинулись шукать і під піл, і на піч, і в комору, і на горіще, – нема Гнатка... Вони тоді повскакували на коней і подалися на Інгул в Січ.

Запорожці вибрали собі кошового, а Христю отставили:

- Живи, - кажуть, - в городочку, не показуйся, бо піймають запорожці – підріжуть сорочку...

Давай та Христя тікають за Дністр до Гнатка, давай приспівувать козакам:

- Я в Полтаві родилася,
А в Інгулі зросла,
А у Січі вінчалася,
За Дністр заміж пішла...

Це б то вона глузує с козаків: шо в Інгулі зросла – це правда, бо в Інгулі була Січ, а шо в Січі вінчалася – то вже нашішка: в Січі нікого не вінчали, бо козаки жили як ченці.

До цієї пісні ще єсть і приспів. Пострамила та Христя все Запорожжя, то старі козаки, було, згадають життя під Польшею і співають:

Ми з ляхами нажилися
Й хліба наїлися,
А тепер перестали, -
Славоньки достали.

367. Ляшок

Українська сатира

Ой був ляшок морковьяний,
Жупан лопуховий,
А шапочка с постернаку,
Коник буряковий,
А шабелька із петрушки,
Пахви із квасолі,
А пістолик будяковий,
Кулі з бараболі.
Як виїхав із Варшави, –
Під ним коник пляше,
Свині його зустрічають:
- Куди їдеш, ляше?
Ухопився за пістолик,
Став свиней стріляти,

Свині кулі похватали, -
Нічим воювати;
Ухватився за шабельку,
Став свиней рубати,
Свині шаблю пожували, -
Нічим воювати.
А назустріч ідуть хлопи,
Звернули з дороги,
Бачуть – ляха з'їли свині,
Тіки видно ноги.

*Дід Василь Панасенко, 68 років, Олександрівського повіту
Катеринославської губернії, 15 травня 1877 року.*

Сравн. Чубинский, Труды, V, 1161; Гатцук. Ужинок родного поля, стр. 124.

368. Листування запорожців з турецьким султаном (ходячий рукопис)

В своем распоряжении мы имеем три сходные по содержанию рукописи, представляющие, по народному преданию, копии переписки запорожских козаков с турецким султаном. Не ручаясь за достоверность этих “копий”, считаем небезинтересным привести две из них в полной редакции.

Грамота турецкого султана к запорожским козакам

Я султан, сын Магомета, брат солнца и луны, внук и наследник Божий, владетель вер и царств: Македонского и Иерусалимского, Малого и Великого Египта. Царь над царями, непобедимый хранитель, неотступный гроба Иисуса Христа попечитель, самого Бога надежда и утешение, магометан и к смущению христиан великий защитник, – повелеваю вам, запорожские козаки, сдаться добровольно и без всякого сопротивления, и меня вашим сопротивлением не заставьте беспокоить.

Турецкий султан

Відповідь запорозьких козаків

Який ти в чорта лицарь¹, шо чорт с..., а ти і твоє військо пожирає! Ти самого луципира² секретарь, нашого Бога дурень, турецький кухарь³, вавилонський слюсарь⁴, македонський браговарщик⁵, александрійський

¹ Рыцарь.

² Царь тьмы, дьявол.

³ Повар.

⁴ Слесарь.

⁵ Пивовар.

котолуп, Малого і Великого Єгипта свинарь¹, армянська свиня, козацький сагайдак², подольський кат³, лютеранська попруга⁴, московська мара⁵, циганська пуга⁶. Не будеш ти синів християнських мати і твого ми війська не боємося! Землею і водою битися будемо с тобою, вражий проклятий син, чорт твою мати, не хрещений лоб, м..... Так тобі запорозького війська козаки казали... Чісла не знаєм, бо каландаря не маєм; місяць на небі, а год в каландарі; день у нас, – такий, як і у вас, поцілуй в с.... нас та й убирайся від нас, бо будемо лупити вас.

Запорозького війська кошовий с товариством. 1619 року 15 червня.

Рукопись добыта в с. Новогупаловке, Александровск. уезда, в селе Слышко. Под текстом сделана следующая приписка:

“Т и т у л с у л т а н а. Он назывался падишахом, т. е. царь царя, наместник Божий; крестник пророка; первосвященник мусульман; повелитель правочерных; прибежище совета (света?), тень Бога живого и, наконец, кровопийца и истребитель неверных. Последний титул относится к тому, что он ежедневно мог убивать 14 человек, не объявляя никому, за что именно. Только в 1839 году отказался он от этого права. (Выписка из Иллюстрированного календаря за 1868 год).”

Другая рукопись, в избитом виде, добыта нами в с. Новониколаевке Александровского уезда. Озаглавлена она так:

Грамота турецкого султана Ахмета III к запорожским козакам

(Выписка из документов Московск. архива)

Текст грамоты совершенно сходен с первым вариантом, с добавлением только подписи: “Ахмет III”. Редакция ответа козаков несколько изменена, почему приводим дословно.

Відповідь козаків турецькому султану Ахмету III

Ти султан, проклятого чорта брат і товариш! Який ти в чорта лицарь, шо чорт с..., а ти і твоє військо пожирає⁷! Ти самого луципира унук, турецький кухарь, вавилонський слюсарь, єрусалимський камлик⁸,

¹Свинопас.

²Колчан для стрел.

³Палач.

⁴Ремень для укрепления седла.

⁵Страшилище, пугало.

⁶Плеть.

⁷В третьем варианте такое изменение “Який ти у чорта лицарь, коли голою с... їжака не убьеш!”

⁸Калмык.

македонський броварник, александрійський козолуп, великого і малого Єгипта свинарь, армянська свиня, козацький сагайдук, подольський кат, люпирянський потуґа¹, самого гаспіда² байстрик, нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча с..., різницька собака. Не будеш ти годен синів християнських мати, твого ми війська не боємось; водою і землею битися будем с тобою, вражий, проклятий син, чорт би побрав твою матір, нехрещений лоб,! Так тобі козаки відповідають... Числа не знаєм, бо каландарів не маєм; місяць же на небі, а год в каландарі, день у нас такий же, як і у вас, поцілуй в с.... нас!

Запорозького Низового Війська кошовий с товариством.

Н. Маркович в примечаниях к “Истории Малороссии” (т. V ст. 74-75), упоминая о каких-то письмах под 1697 годом, привел доставленную ему “из одного партикулярного архива” в Гродно копию ответа запорожцев султану, довольно сходную с приведенной нами.

Печатая “ответ” запорожцев “Ахмету III” на грамоту его “в 1600 году”, с своей стороны считаем нужным указать на неверность даты. Ахмет III вступил на престол гораздо позднее, именно в 1703 году, и царствовал по 1730 год, до свержения.

Я. Н.

¹ Сила, защита.

² Беса.

ЗАПОРІЗЬКІ ТА ГАЙДАМАЦЬКІ КЛАДИ

369) Запорозький клад

В 1847 році, як ще були просторі степи, а ціх слобідок, що тепер понаселялись в Марнапольськiм уїзді, зовсім не було, стало заселяться село Домінтерова¹. Було скудно на гроші, і всяк ходив на заробітки. От раз демінтеровській чоловік, Ничипір Вільховський, ішов із заробітків поз слобідку Мазуренкову², і зайшов в шинок. За столом сидить старий дід, та й обзивається до його:

— Де це ти, — каже, — Нечипоре, взявся?

Нечипір глянув, — аж дід знакомий (бо де того діда тіко не було, скріз ходив поміж людьми).

— Та, — каже, — ходив на заробітки. — А живеш тепер де?

— Та поселився, — каже, — в слобідці Демінтеровій.

— Де ж та сама слобідка?

Нечипір і давай йому розказувать приміту, де слобода, — то по урочищам, то по могилам. Дід тоді почухав чуб і каже:

— Еге, в добрім ти місті поселився. Це б то тобі на обіхід треба грошей, шоб завестись хазяйством?

— Та треба, — каже, — та нігде взять.

Дід тоді засміявсь і каже:

— Знайш що?

— А що?

— Купи півкварти, то я укажу тобі місто, недалеко от слободи, де гроші візьмеш: буде з тебе на худобу. — (А дід той був ще з старіх людей, що колись-то звались запорізцями).

Нечипір дума собі: «Треба купить, бо й сам зайшов випить,» — а друге ше, шо тоді горілка була вольна і дешева. Взяв і купив півкварти. Дід його й пита:

— Знаєш, — каже, — шлях на Стилу?³

— Знаю.

— А взамітку тобі могилки, на котріх стоять каменні баби?

— Знаю.

— Ну, як менеш ті могилки, то зайдеш в лощину, там будуть скрізь малі могилки, а між ними одна величенька; зійди на неї якраз як сонце буде заходить, стань посередині і дивись на свою тінь. Як замітеш свою тінь, то йди якраз до того міста, де вона кончилась, а з міста пройдеши ше ступнів зо два, бо ти не такий заввишки чоловік, як були ті, шо гроші

¹ Село носить два названія: Александринское и Долинтерама. Населено полтавскими и харьковскими переселенцами.

² Деревня *Лидено*, помещика Мазуренко, в Александровском уезде, Екатер. губ. *Я. Новицкий*.

³ Греческое село *Стыла* в Мариупольском уезде, населено в последних годах XVIII века. *Я. Новицкий*.

клали; там шукай каменя: укопана баба, а під нею чоловік і глечик золота. Візьмеш та й поживеш собі з Богом. Я б, — каже, — узяв і сам ті гроші, так міні гріх, бо як закопували їх, то заклинали і присягались, щоб не брать кожному порізно, а як до чого прийдеться, то всім. Звісно, тепер, — каже, — товариство вимерло або далеко бурлакує отак, як оце я; як хто оставсь, то показати другому, де гроші, не гріх.

От прийшов Нечипір додому, взяв паличку і пішов перед вечером на урочище, про котре казав дід. Війшов в лощину, — глянув, так стоїть між маліми могилками білша. Він зійшов поперед неї якраз тоді, як самі сонце було при землі і замітив тінь. Тоді пішов по тіні, де замітив, стоя на могилі, одміряв ще ступнів зо два, коли якраз закопана баба. Він обкопав її паличкою кругом, щоб знати місто, і пішов додому.

В Нечипора була болість — куряча сліпота: вдень баче, а вночі ні. От прийшов додому тай хвалиться жінці:

— Ну, — каже, — так і так: чоловік указав гроші, а я й місто по приміті найшов; с ким би ж його піти викопать, бо сам не подужаю баби витягти, та й таки вночі нічого не бачу.

Жінка й каже:

— Поклич кума та й підеш удвох.

Взяв Нечипір кума та й пішов. Прийшли. От копають та й копають, і уже докопались до кісток. Кум виліз та й сидить, а Нечипір з ями й каже:

— Ну, куме, коли до маслаків докопались, то візьмемо і гроші.

Кум тоді уп'яють вскочив і давай риться і собі. Вліз і там чи ривсь, чи не ривсь, налапав він збоку глечик, вийняв його та й геть сам з ями.

— Ну, — каже, — Нечипоре, туть, мабуть, нема нічого, бо то маслаки, гляди, чи не з здохлої товаряки.

Нечипір сами зрадів та копать заходився глибче, а тут, як на те, кум збірається додому. Нечипір як не просив його підіждати, — “Не хочу, — каже, — шось міні страшно, наче чуб дибом стає. Взяв острах і Нечипора, виліз він з ями і каже:

— Ну, коли так, то довиди ж мене додому, бо я нічого не бачу.

Взяв кум лопату, а Нечипір ухвативсь за держак і пішли.

Вранці, на другий день пішов Нечипір на те місто, де копали з кумом, аж тіко знак, відкіля взято глек. Почухавсь Нечипір, потяг мерщі додому, зайшов до кума і давай його просить, щоб дав йому хоть малу частину грошей!

— Шо це ти, які гроші? — каже кум — я з тобою нікуди не ходив, — приснилось тобі чи що?

А сам мов трясця його трясе.

Пішов Нечипір до жінки і давай їй розказувать.

— Піди, — каже жінка, — до кума, та ще раз попроси, а не віддасть, то

пожалійсь в сборню.

Пішов Нечипір і давай хландать кума. Отказався кум:

— Знать, — каже, — не знаю, і відать не відаю.

Нечипір в сборню. Призвали того кума. Стали його питать, а він давай божиться та присягаться.

— Ні, — кажуть, — брешиш, признайся!

Почав він клястись:

— Хай, — каже, — мою чорти душу розшматають, коли я й бачив шо, коли я й брав їх.

Діло це було восени, а весною кум, на прозвіще Мартиненко, купив десь, буцім-то набор, воли, купив в заброді риби і почав торгувать. Потім поїхав зімувать в городи (Полтавская губ.), бо сам був городовик (полтавець).

Минула зима і ось він уп'ять їде в Демінтирову і везе три паровиці всякої там всячини: і свічок, і дьогтю, і мотузок, і там деякого инчого краму. Давай з тії пори торгувать лавкою. Як рожжився, та й рожжився.

Но не пішло ж те багатство в руку. Як став умерать, як стала його трусить та нівичить нечиста сила, так куди вже він не їздив — і в Святі гори, і в Київ, і в разні монастирі — ніяк не доїде.

Уже кликав він і бабок, і раз бабок, і знахурів-разнахурів — нічо' не помогло, бо він свою душу віддав тім (чортам). Отаке-то чуеш.

Записано Я. Новицьким зі слів Діда Пилипа Молодика,

с. Ольгінське Мариупольського повіту Катеринославської губернії.

Лютий 1876 року.

370) Клад у дворянській могилі

Буде літ більше п'ятидесяти, як Середня¹ тіко почала населяться, а Ольгівки ще зовсім не було, як їздили ми орать на проса до Дворянських могилок, шо стоять на Ольгівському степу. Я еще був погоніч. Оремо собі й байдуже, коли дивимось— біжить шось тройкою. Прибігло, стало біля могили і пішло три чоловіки за неї. Стояли вони, стояли, дивились, дивились, а далі два чоловіка сскачили на повозку і поїхали, а третій зостався.

Приходе він до нас, а ми сами обідали. Ми садовемо його з нами, а він отказується, шо не голодний. Пообідали і питаємо, відкіля він і чога. Каже:

— Я таганрогський міщанин, Іван Кольцов; їхав, — каже, — я з греком та запорожцем; дорогою посердились, так вони мене й скинули.

Погнали чоловіки волів напувать в балку, а ми втрюх з братами зостались біля воза. Він тоді й просе хліба.

¹ Село Мариупольського уезда, имеет два названия: Середняя и Новотроицкая. Село Ольгинское, в котором записано предание, отстоит от Новотроицкого в трех верстах. *Я. Новицкий.*

– Чого ж, – питаємо, – не обідав, як просили?

– Не посьмів, – каже.

Дали йому їсти. Він тоді й говорить:

– Ну, біля цих могилок єсть гроші; я й приміту знаю; хто поможе копать, то поділимося.

Брат мій старший, Єгор, согласився, і пішли вони на могилу. Став він серед могили, подививсь кругом, потім одміряв од могили на восход сонця 12 ступенів і каже:

– Ну, тут гроші.

Стали копать, – коли докопались до каменя: баба закопана. Копали вони, копали, поморились і нічого не викопали. Тоді той міщанин Іван, чи хто він був такий, і каже:

– Тепер я ляжу оддишу, бо спать хочиться, а ти як хоч.

Єгор став іти до воза, той Іван його і просе:

– Як прийдеш, то розбудеш мене: я буду спать тут у бурьяні, а ти гукнеш: Іван! Та будемо ще копать.

Єгор недовго був біля воза і пішов до могил. Прийшов – нема Івана. Гукав він, гукав – не чуть. А тоді скрізь були бурьяни невелизні, не то що тепер: і жайворінку нігде сховаться. Кликнув тоді Єгор брата і давай копать сами. Копали, копали – нема нічого; плюнули вони, вилаяли Івана та й пішли.

На другий день Єгор і каже мужикам:

– Ну, ходімо ж та подивимось хоть на мою вчорашню роботу.

Пішли. Приходять, коли дивляться, – аж у тій ямі збоку видать, де й глечик взято з грішми. Отакий то був той Іван!

Після того дехто з наших братчиків ходив в Таганрог і, кажуть, бачили того Івана. Взяв, каже гроші, та не всі, і переказував через людей, щоб прийшов до його Єгор: розкажуть йому приміту.

Може б і справді викопали гроші, та брат не ходив.

Записано Я. Новицьким зі слів Опанаса Афанасьєва, с. Ольгінське Маріупольського повіту Катеринославської губернії. Лютий 1876 року.

371) Клад у вигляді козеняти

*Судившийся работнику, а взят хозяином. – Смерть от несуженого
клада*

Низче Розумовки єсть урочище Канівське, а в тім урочищі, серед балки, – могилка в лісу. Давно колись людям случалось бачить на тій могильці козиня; оце вискоче з могилки та й кричить: «Меке – ке – ке – ке – е!» Промекекека та й сховається в могилку. На могильці єсть і яма. Колись, кажуть, у чоловіка був работник і погнав він в Канівське пасти воли; догнав до могили, слуха: «Меке – ке – ке – ке – е!»... Глянув на

могилку, – козиня. Показалось і уп'ясть в могилку... Він додому і похвалився хазяїнові. Той діждав ночі, – пішов і викопав гроші. Не пішли ж вони йому в руки!...

Похворав год і умер, а гроші і тепер десь лежать переховані. В могильці, кажуть, ще єсть гроші, тіко десь збоку.

Канівське, – розказують діди, – це було колись запорозьке урочище і там, кажуть, сила козаків жила і багато грошей сховано.

*Остап Коваль, 60 років, с. Розумовка
Катеринославського повіту, 11 листопада 1884 року.*

372) Клад у вигляді червоного коня, що дався вбраній дівчинці

Давно колись кушугумівський чоловік ніс в Балабину паску святить. Діло було в півночі. Одійшов от слободи і тіко шо порівнявся з могилкою, коли це вискакує червоний кінь і давай підбивать йому ноги... Він догадався і вернувся додому. Запріг конячку, нарядив маленьку дочку в нову одежу, поначепляв намиста, стьожок, посадив на повозку і поїхав. Приїхав до могилки та й каже дочці:

– Вставай, дочко!

Та встала.

– Бий поклони на цю могилку.

– Хіба це, тату, церква?

– Хай буде церква, моя дитино: молись!

Тіко шо нагнулась дівчинка поклони бить, а нова одежа через голову – хвіть! – і позлітала. Червонці тоді зразу так і сипнули з могили. Забрав він гроші в повозку і гайда додому. Після цього він зажив багато і став первим хазяїном.

*Мусій Нежура, 80 років, с. Балабино
Олександрівського повіту, вересень 1878 року.*

373) Клад у вигляді білого коня (А)

Біля слободи Хітрівки¹ єсть могила; вона буда колись висока, а потім стала западять. В старі годи там було вискакує білий жеребець і як хто з людей стане близько годувать коней, – він вискоче з могили, порозірвує уздечки, а коней порозганя. Люди, було, бояться орать кіньми і запрягають волів. Там клад; він був заклятий, та время вийшло і можно взять. Гроші, кажуть, срібні, бо кінь білий.

Кінь той тепер вискакує з могили через тридцять год раз.

*Дід Іван Власович Кисличий, 54 роки,
с. Преображенка Олександрівського повіту, 26 квітня 1906 року.*

¹ Деревня на р. Конке, Мелитопольск. у., Таврич. губ., пограничн. с. Александр. у.

374) [Клад у вигляді білого коня] (Б)

Як був я ще хлопцем, послала мене мати за піском в Баранову балку. Іду я, - коли назустріч мені біжить білий кінь, біла упряж, біла тачка і білий бочонок...

Біжить той кінь, та прямо на мене... Я злякався то до дому... Прибіг і похвалився матері. “Біжи, кажуть, та візьми коня за поводи: то срібні гроші!” Побіг я на те місто, шукав, шукав – нема і сліду того коня! Давай мене мати лаять... Клади в Барановій бальці єсть, бо тут жили запорожці!

*Дід Іван Пелех, 64 роки, с. Балабине
Олександрівського повіту, 6 січня 1878 року.*

375) Клад у вигляді сірих вовків, який не дався через лихослів'я

Балабинський чоловік виїхав раз орать і став возом в Виноградній бальці. Роспріг воли, пустив пастись, а сам сів с хлопцем снідять. Дивиться – вийшли з могили пара сірих наліганіх залізним цепом волів і давай колоть рогами його скотину. Чоловік і каже синові:

– Побіжи, малий, віджени їх геть, – де вони в бісового батька взялися!

Тіко шо це промовив, а воли де й ділись... Побіг туди, глянув, – коли тіко місто знать, де земля зійшлась, а зверху лежить срібний таяр.

Траплялось дурному щастя, та не зумів взять: було б молитву сотворить, а не сквернословить.

*Дід Мусій Нежура, 80 років, с. Балабине
Олександрівського повіту, 15 вересня 1878 року.*

376) Клад у вигляді “сивої” свині

Супротів слободи Михайлівки (д. Левшина), біля Великого шляху, єсть городок¹ на горі, а внизу, по бальці, - плесо². Старі люди розказували, шо колись виходила відтіль сива свиня: отсе вилізе з води та й гріється протів сонця; як тіко хто з людей зійде, – вона в плесо так і посуне. Нікому не прийшлось її ударить, а були б гроші... Колись, кажуть, як воював наш царь с турком, то в цім місті генерал зрадив³ цареві і продав військо туркові за сорок тисяч червонців... Продав, а його совість як почала корить⁴, як почала, – він взяв кинув ті червонці в плесо і прокляв на сто год. Поки строк не виходив, – свиня вилазила, а тепер вийшов, і її ніхто уже не бачить. Гроші іменно єсть.

*Дід Яків Рибалка, 75 років, с. Андріївка на Дніпрі
Олександрівського повіту, 1 травня 1886 року.*

¹ Небольшое укрепление, редут.

² Озеро на пересохшем русле речки.

³ Изменил.

⁴ Укорять.

В 1887 г. нам случалось слышать совершенно сходное предание в самой дер. Михайловке, от кр. Касьяна Пожилого (великоросса).

377) Клад у вигляді білої гуски

В Кушугумівці жили люди. Протів Великодня вся сім'я поїхала в Балабину до церкви, а невістка зосталась дома варить обідать. Ждала вона, ждала свяченої паски – нема; схотілось їй їсти. Взяла вона шматок несвяченої паски, положила на вікно, а сама с хати. Підійшла до вікна знадвору і каже:

– Дайте милостини, ради Хреста!

Витягла через вікно паску, вийшла в хату і давай їсти. Коли це с-під припічка біла гуска як засичить, як засичить, – та до неї... Вона упала ні жива, ні мертва... Приїхав свекор; вона і давай йому розказувать.

– Дурна, – каже, – то тобі гроші случались, а ти не тямилась взяти; було б ударить чим- небусть...

В Дарну неділю¹ уп'ять сім'я поїхала до церкви, а невістка зосталась дома. Зварила обідать, взяла шматок паляниці і їсть. Коли це гуска с-під полу як засичить, та до неї... Вона її лусь по голові качалкою, – червонці так і розсипались... Стали вони після того багаті і розжились на все село.

*Баба Тетяна Сенькова, с. Миколаївка
Олександрівського повіту, 20 липня 1879 року.*

378) Клад, що дався дівчині у вигляді “віскривого” діда

В Корховій² жив колись убогий чоловік Самотока, і була у його дочка, дівка; покірнана була дитина у батька! Раз пішла вона на степ, порівнялась з могилою, – коли це де не взявся дід – старий, старий та віскривий. Зійшов з могили назустріч та й каже:

– Утри мені, батькова дочко, носа та дай милостини!

Тіко шо взяла вона за ніс, а гроші так і посипались на дорогу... Дід хто його зна де й дівся. Набрала вона торбу червонців та додому. Принесла, поставила на покуті, – вони так і сяють... Подивились батько з матерью, перехрестились та й кажуть:

– Слава тобі, Господи! – може, через тебе, дочко, і ми щастливі. Полягали спати, а дівці і приснилось:

– Купи, – каже, – плащеницю та покривець на престол. Вона купила, і с того часу зажили вони багато.

*Дід Скрипник, 80 років, с. Времівка Маріупольського повіту
Катеринославської губернії. 5 травня 1873 року.*

¹ Воскресенье Фоминой недели.

² Деревня Нескучная – бывшее имение барона Н.А. Корфа, Мариуп. у.

379) Смерть в образі старої баби вказує на клад в могилі

Одинадцять год, як умер в Кушугумівці дід Іван Ласий; йому було 109 год і він все, було, сидить та круте мутузочку. Раз він стеріг баштан в урочищі Пристині. Зробив курінь на могильці, вліз та й спить. А ніч була дуже місячна. Проснувся в півночі, – коли це де не взялася з могили, баба – стара, стара та блідна на виду. Баба стала, витріщила очі на Ласого та й плямка зубами...

– Нащо ти поставив курінь на могильці: тут йому не місто!

– Чому не місто? – пита дід.

– Тому, шо тут запорозький клад в льоху.

– А можна взять?

– Бери – він тобі і судився.

Сказала це баба та й загула в могилу. Ласий злякався і переніс курінь на друге місто. От і взяла його думка: як би гроші викопать. Під Воздвиження, вночі, взяв лопату і пішов. Копнув раз, вдруге, втретє... Як почало ж його крутить та садить до землі, як почало, – так він до світа і Богу душу отдав. Баба – це була смерть. Клад в могильці й досі, та страшно копать.

*Баба Катерина Грапиха (Козлиха), 65 років,
с. Кушугумівка Олександрівського повіту, 21 січня 1881 року.*

380) Клад у вигляді дівчини, що плаче у лісі. Теж у садку

Давно, ще малими, пішли ми в Хитовий байрак¹. Багато нас зібралось: баби, жінки, діти. Тіко шо стали трусить жолуді, – а воно як заголося, як заголося!.. Сумно стало, аж волосся піднялось дибом. Ми тоді навтіки відтіль... Деякі і мішків одбігли... Жінки, котрі були на дубах, бачили, шо ходила дівка распатлана; коси, кажуть, аж до колін, а вона туже та рве на собі волосся... Тужила дівка всю осень, так шо в Хитове боялись і ходять. То, кажут, був заклятий запорожський клад, котрому время вийшло, та ніхто не осмілився взять.

Другий раз, – я був уже парубком, – теж страху наробило в слободі. Під Новий год заохотилось дівці поворожить, в який кінець піде заміж. От в півночі вийшла вона с хати і гукнула тричі: “Доле, доле гуууу!” Я ішов з улиці додому і обіззався: “Ого – го – го!” Коли воно в садку як заголося, як заголося, – та так жалібно, та с протягом, мов жінка. У мене і в душі похолонуло... Тоді всі хлопці і дівчата повтікали з улиці. І це голосили гроші. В наших Авулах жили запорожці і не які-небудь, а заможні; від того і тепер народ багатий, і кладів тут сховано допропасти.

¹ В настоящее время не осталось и следов этого чудного дубового леса-байрака: вырублен он крестьянами накануне учреждения лесоохранительных комитетов. *Я.Новицкий*

От хоть би Дідейко, Тупас, Бейгул, Шульга, Шапарь – всі порозживались то от батьків, то знайшли гроші.

*Дід Гаврило Карпенко, 84 роки,
с. Аули Катеринославського повіту, 2 липня 1889 року.*

381) Клад у образі невидимки, що плаче

В Кінській¹, як ще слобода була мала, біля греблі жили чоловік і жінка. Раз вночі слухають вони – шось на горі туже, та так голосно та жалібно... Вони пішли. Дивляться – могилка, на ній нема нікого, а туже. Полякались вони та скоріше додому. На другий день пішли з лопатою і викопали два казанка червонців. То, кажуть, гроші були закляті, їм вийшло время, так вони і стали тужить...

*Дід Шляховий, 93 роки, с. Григорівка
Олександрівського повіту, 7 вересня 1888 року.*

382) Клад у вигляді свічки, який не дався через лихослів'я (А)

Ще малими пасли ми вівці біля Виноградної балки. В великодну суботу ідемо ми додому – я, Степанида, Палажка і Устим. Коли дивемось на могилку, що над балкою, – горить свічка. Ми підійшли ближче, – вона горить... Я і кажу:

– Давайте, для преміти, викопаємо на тім місті ямку.

У Устима була куряча сліпота, – він придивлявся, придивлявся – нічого не баче та й каже:

– Де вони, у біса, бачать ту свічку? Тіко шо це сказав, – свічка блиснула і Бог його зна де й ділась. Клада того ми не шукали – взяв його хтось другий, бо на тім місті викопана яма.

Старі люди кажуть, шо як побачиш свічку, – не згадуєш нечистого, бо гріх: вона воскова.

*Баба Килина Петренкова, 67 років, с. Балабине
Олександрівського повіту, 15 вересня 1878 року.*

383) [Клад у вигляді свічки, який не дався через лихослів'я] (Б)

Під Великдень вночі старий дід Савур побачив свічку в Пристині², під грушею. Спразнував він святки, взяв лопату і пішов копать. Діло було ночної доби. Викопав ямку аршина півтора вглиб, – коли ось макітра з вугільям. Він вийняв її геть. Чи копав, чи ні, – ось налапав камінь, поки вийняв камінь – аж в душі стало гірко. Дивиться далі, – казан с червон-

¹ В народі так називають, с. Григорьевку на р. Конке Алекс. у.

² Урочище за слободою Балабиною.

цями. Давай він його піднімає за дужку. Силивсь, силивсь, – очі рогом лізуть, – нічого не зробе. У його з язика і вирвалось:

– Ну і важкий же, біс його батькові!

Тіко шо це вимовив, – а гроші в землю так і зашуміли... Почав він тоді і молитись, і хреститься, – нічого не помогло. Ті, кажуть, гроші йому судились, та не зумів взять.

*Дід Мусій Нежура, 80 років, с. Балабине
Олександрівського повіту, 1 жовтня 1878 року.*

384) Клад, що призначався брату, а відкритий сестрою. Смерть від кладу, який не був призначений

Старий Клим Тягнирядно розказував, шо він малим пас скот. Плохий¹, був він хлопець! Нікого, було, не налає, – ні людини, ні товарики; нікого не обіде! Раз ліг він у Пристіні, пі грушею (тоді там був ліс) і приснилось йому, мов прийшла дівка і каже: “Ти спиш, хлопче, а не заєш, шо під тобою гроші; копай, та тіко не угластою лопаткою, а плоскою; та гляди, – каже, – нікому не хвалися і не кажи гидких слів”. Проснувся Клим і погнав череду в слободу. Дорогою повстрічав свою заміжню сестру, Пріську і розказав їй все... Пріська і каже:

– Підожди ж мене тут, а я достану лопату і підемо вдвох.

Ждав він, ждав – нема сестри... А Пріська достала сокиру і пішла копать. Як викопала гроші, – обкурила їх ладаном, обкросила свяченою водою, понесла і закопала в хаті між кочергами.

На другий день погнав Клим череду, зайшов в Пристін, – коли під грушею яма і слід, де стояв чавунець... Ввечері він і пита сестру:

– А шо, Прісько, багато взяла грошей?

– Ні, – каже, – тіко камінець викопала!

Тієї ночі приходе до Пріської дівка і каже:

– Ти братові не призналась і держеш його гроші?...Бодай же тебе за серце так держало, поки будеш дихать!

Захворала вона с того часу та через год і дуба дала.

*Баба Марина Дяченкова, с. Балабине
Олександрівського повіту, 6 серпня 1877 року.*

385) Клад, який був заповіданий бідняку, а казанок чорту

Давно колись край слободи Балабиної, над плавнею, жив запорожець-химородник. Чоловік був одинокий, старий, а грошей багато. Пішов він в ліс, викопав під грушею ямку, поставив казанок з грішми, та й каже:

– Чортові казанок, а чоловікові, шо в лісі, – гроші!

А у того чоловіка, шо жив в лісі, було допропасти дітей і більше нічого.

¹ Смирный, скромный.

Живе убогий і не знає, що йому гроші отказані.

Умер химородник. Протів Великодня, в глупу ніч, приходе чорт і стука в вікно:

– Візьми, – каже, – гроші, бо мені казанка треба!

Чоловік проснувся, глянув – аж у вікно шось світить очима; він і каже:

– Іди, чоловіче, відкіль прийшов, – я с тобою не знаюсь!

Чорт розсердився, брязнув ті гроші на спризьбу і подався с казанком. Вранці вийшов убогий надвір – аж у його по всій спризьбі червонці... Він забрав їх і с того часу розбагатів.

*Дід Моїсей Нежура, 80 років, с. Балабине
Олександрівського повіту, 1 жовтня 1908 року.*

386) Клад в дуплі. Великий Луг навпроти села Кушугумівки Олександрівського повіту

Мій покойний батько добре ще знав запорожців! Раз, каже, орю на степу, коли це йде с келепом запорожець. Шапка на йому смушева чорна, сам високий і шірокоплечий; сива чуприна замотана за ліве ухо, уси здорові, – так і воде ними...

– Доров, чоловіче!

– Доров!

– Помогай бог!

– Спасибі.

– Де живеш?

– Біля річки Кушугума, в Балабиній.

– Це супротів Великого Луга? Знаю: колись і ми там жили. Шо, – з вашіх ніхто не находив грошей?

– Я – ні, а за другіх не ручаюсь.

– А старіх дубів не рубали?

– Ні, – стоять.

– Там, в плавнях, на високій гряді, єсть дуб в обхват чотирьох чоловік, а в дубові дятіл видовбав дупло; в те дупло запорожці насипали червонців, забили чопом і зрізали, шоб ніхто не замітив...

– Шо ж, – можна їх забрать?

– Тобі можна, – каже, – а мені ні.

– Чом?

– А тим, шо нема уже на світі моїх товаришів... Гроші закляті на строк, тіко я до строку не доживу...

Здихнув запорожець, та й помахав келепом, стіко видно, в Великий Луг...

*Дід Мусій Нежура, 73 роки, с. Балабине
Олександрівського повіту, 8 січня 1885 року.*

**387) Клад в льоху поблизу села Михайлівка (Левшина)
Олександрівського повіту
(Жеребець сторожить 40 барил золота)**

В могильці, що над шляхом, біля городка¹, єсть запорожський клад; він був заклятий, а тепер времня вийшло, можна б взять, та ніхто не зважиться. Давно колись було діло, – в Левшиній жив дід. Раз ліг він спать і тіко шо заснув, а його хтось і буде:

– Діду! – каже, – біля городка єсть груша, а на десять сажнів від неї – могила; копай, – каже, – там льох, а в льоху стоїть на цепу сивий жеребець і біля його сорок бочьонків золота; не бійся, – прямо йди до його і розкуй: жеребець побіжить, а гроші забереш, – тобі судились...

У діда не було ніякого роду, от він похвалився одному кацапові, а другому городовикові (полтавцу), і намовились копать втрюх. Вночі забрали ломи, лопати і пішли. Копали вони, копали і докопались до каменного звода. Слухають, – жеребець рже в могилі... Вони і похолонули... Чи копать, чи тікати?! ...

– Давайте, братці, копать, – каже кацап.

Давай вони бить той звод ломами. Дід і городовик бьють камінь та моляться, а кацап гатив, гатив, не втерпів, та як загне по-своєму... Тіко шо вимовив, а буря як зашумить, як загуде, – так їх і викинула на п'ять сажень з ями... Дід після того зараз умер, а кацап і полтавець остались каліками.

*Дід Яків Рибалка, 80 років, с. Андріївка
Олександрівського повіту, 7 травня 1884 року.*

388) Клад в льоху поблизу села Роздори Павлоградського повіту

Біля Карабинової² єсть могила. Раз карабинівські люди зговорились і протів Великодня пішли копать гроші. Копали вони, копали і докопались до залізних дверей; відчинили їх – льох; вони туди. Там стоять бочьонки с червонцями, а перед ними вагани с кровью. Кров запеклась, висохла; біля ваганів прибита дощечка, а на ній слова: “Хто схоче взять червонці, хай покуштує крові...” Прочитали грамотні і думають: “Шо його робить?” Одні кажуть: “Може, кров татарська?”, другі – “може, християнська?”, треті – “може, нечистого?”... От страху стало волосся дибом і давай вони христиться... Чують, – в слободі заспівали треті півні. Коли це в могилі як застугонить, як загукотить, як загуде!... Вони відтілі і повтікали.

¹ Небольшой редут с правой стороны р. Вильной, против д. Михайловки (владение Левшиных), над проезжей дорогой.

² Иначе Раздоры (офиц.) – село Павлоградск. у., основ. первым владельцем времен Екатерины Карабиновым.

Єсть клад, та не візьмеш: страшно.

То, кажуть, гроші лукавого: їх сховали єретики і гайдамаки.

Записано Я. Новицьким на шляху між сс. Кривим Рогом і Павловським

Олександрівського повіту від криворожського почтаря,

7 травня 1879 року.

389) Клад в льоху

(степ села Петровського-Свистунова Олександрівського повіту)

Із Таволжаної балки витяглась балочка Гилеверина, де жив запорожець Гилеверя. В вершині балки стоїть сама собі кучерява груша; від тієї груші отступи п'ять ступнів на низ до балки Таволжаної і копай: там льох, в льоху була дорога одежа, тіко вона уже потліла, а зосталась посуда: тарілки, чашки срібні та золоті та ще де-шо; єсть чимало, кажуть, і грошей. Клад, кажуть, заклятий на сто год і времня йому давно вийшло.

Генерал Платов, кажуть, отбив у запорожців ті книжки, шо вписували клади, і вони й досі десь в Катеринославі, за дванадцятью замками.

Дід Лук'ян Сотченко, 88 років, с. Петровське-Свистуново

Олександрівського повіту, 18 липня 1882 року.

390) Клад в льоху поблизу Довгої Могили

(земля Неплюєва Катеринославського повіту)

На степу Неплюєва, біля хутора, єсть могила Довга, а біля неї запорожці заховали клад в льоху. Гроші срібні і золоті в бочьонках, а срібна посуда поставлена біля їх. Клад сховали дванадцять козаків і заклили: «Хто буде один откопувать, того дощ зальє». Пробували копать, так куди там: де у Бога візьметься дощ той і так і льє, так і льє! Там колись чумака загубив воли і не найшов. Махнув він до тієї могили, – підійшов, – аж там льох, а в йому сидить лукавий і бумажки просушує. Глянув лукавий і пита:

- Чого тобі тут треба?

- Так і так, – каже, – загубив воли та не найду!

- Не шукай, – каже, – а купи другі! Дав бумажку – пятьдесят карбованців, – і той купив воли.

Дід Федір Єлисеєвич Жмудь, 92 роки, с. Покровське

Катеринославського повіту, 17 серпня 1901 року.

391) Клад в льоху поблизу могили Більмак

(поблизу села Більманки Олександрівського повіту)

Давно колись в Пологах жив бідний чоловік. Год був неурожайний, жінка померла з голоду, а дітей багато. Шо робить? Запріг в віз коровки, посадив дітей і гайда в Марнаполь¹. Діло було влітку. Доїхав він до

¹ Город Мариуполь.

Більмак-могили, а ось застукала і ніч. Роспріг коровок і пасе. Коли це де не взявся дід: старий, старий та білий, а борода аж до пояса.

– Здоров, земляк!

– Здорове, діду!

– Кудя їдеш?

– В Марнаполь по рибу.

– Так у тебе грошей нема!

– Не куплю, так випрося: он бачте стіко прохатирів лежить на возі.

– Бери налігач і сокиру та ходім зо мною: я дам грошей.

– Коли добрий чьоловік, – ходім.

Пішов дід до могили, а чьоловік за ним вслід. Не доходя трохи до Більмака, дід став і каже:

– Одверни в цім місті сокирою дернину¹.

Чоловік одвернув, – баче – цегла²; одвернув цеглу – ход в льох.

– Лізь, – каже дід, – не бійся.

– Шо Бог дасть, – каже чоловік, – полізу.

Дід спустив його на налігачі. Поліз, глянув, – аж по вуглам горять лампадки, а посередині бочьонки і мішки с грішми... Перехрестився і набрав червонців, стіко підняв. Дід витяг його з льоха і каже:

– Ну, їдь до моря, та не проси риби, а купуй.

Поїхав він до моря в Марнаполь, набрав риби і став чумакувать. Як розжився, так і тепер його потомство перві багачі в Пологах.

Василь Щербак, 50 років, с. Гусарка Олександр. пов., 27 січня 1880 р.

392) Клад в льоху поблизу Городка

За Преображенкою³, верстов за три, єсть Старцева балка, а біля неї балка Чуприни. Над Старцевою балкою єсть городок. Кажуть старі люди, шо біля городка єсть льох, де сховано гайдамацького отамана і положено його гроші. С того льоху єсть ход вбік, і там колодізь, а в колодізі три сідла скованих залізом. Ні тіх грошей, ні сідел не візьме ніхто, бо закляті.

Дід Иван Власович Кисличий, 54 роки, с. Преображенка Олександрівського повіту, 26 квітня 1906 року.

393) Клад в могилі менонітського степу.

Шенвіз поблизу Олександрівська (Первісні степи. Запорожець в натурі)

Літ 80 буде, як везли ми горілку із Олександрівська в Кізляр⁴. Діло було весною, грязюка страшенна. От вибичувались на шенвізьку гору, а

¹ Слой нерушеной плугом нови.

² Жжений кирпич.

³ Село Александровск. у. на р. Конке.

⁴ Мелитополь.

воли і престали. Що його робить?.. Старі люди погнали волів в город, а я зостався біля возів один. Мені тоді не було ще і 20 год, був півпарубок. Сидю собі на возі та горюю. Тоді ще на степах були терни та бурьяни такі, що як зайдеш гонів двоє, то нічого не бачиш ні позад, ні поперед себе. Уже мені обридло і сидіть, а наших нема та й нема з города. Я вибіг на могилку та й дивлюсь, чи не гонять волів. Нема! Коли глянув на захід сонця, – аж біжить конем чоловік, та прямо до мене. Я так і похолонув!..Стою як вкопаний, а ось він уже і біля мене. Сидить на сивому коні, сам старий, на виду червоний, вуси до пояса, чуприна обкручина за вухо, а біля пояса два пістолі...

– Здоров! – каже.

– Здорове!

Кінь як забасує під ним, як стане на диби, – так і поніс його бурьянами... Дивлюсь, аж тіко жупан синіє, та ззаді вильоти метляються.

Ось через яку годину опять прибіг.

– Чого ти, – каже, – тут стоїш?

– Своїх, – кажу, – виглядаю.

Замітив він, що я злякався, і давай до мене ласково балакати, давай розпитувати: чий, відкіль і куда їду. Я йому все розказав. А далі дід і пита:

– Ти чув про запорожців?

– Чув, – кажу.

– А бачив?

– Ні!

– Так дивись на мене: мені 104 года і, може, я уже послідній...

Достав дід с кешені кесет і люльку, наклав тютюну і почав кресать. Креснув раз, другий, – а той кремінчик візьми і випади в траву. Я кинувся, найшов і подав.

– Ну, – каже дід, – на ж тобі золотого.

Вийняв с кесета і дав. Далі дід і каже:

– Ну, коли ти добра у батька дитина, так ось що скажу тобі. Бачиш камінь біля могили?

– Бачу.

– Оттут же, щоб ти знав, – клад. Цей камінь поклато 12 чоловік; під ним яма, а в ямі – три бочонка: в одному – мідь, в другому – сребро, в третьому – золото. Тіко гроші не наші – все польські; викопаєш їх колись і забереш. Вони, – каже, – закляті, їх мені без товаришів, котрі ховали, брать не можна, а тобі, – друге діло, – бери, як своє...

Запалив дід люльку, сів на коня та й пита:

– Що, не забудеш цього міста?

– Ні, – кажу.

– Гляди ж, – каже, – нікому не хвались, бо візьмуть гроші без тебе. Достав дід ще жменю мідняків, подав мені та й махнув, стіко видно, в Великій Луг. Тоді ще плавня звалась Великим Лугом.

Довго я не хвалився нікому, аж поки не ожинився. Літ через 10 поїхав я на те місто, де балакав з дідом, – аж могила разорана плугами і каменя (примиты) нема.

– Тай распробісова, – кажу, – німота! – пропала вся моя надія... Гроші й досі там.

*Дід Василь Іванович Нагірний, 98 років, передмістя міста
Олександрівська Карантинка, 19 грудня 1884 року.*

394) Клад в могилі поблизу села Новоселка на р. Гайчур Олександрівського повіту

На степу біля Новоселки колись пасли гурти якогось купця. Це було давно діло. От пішов хлопець заганять скот, коли дивиться на могилку, – аврах сидить. Зігнав він того авраха в нору, аж глядь, – червонці блещать... Забрав він їх і поніс до скотаря. На другий день той достав лопату і як почав копати, як почав, – і викопав повнісіньку тикву червонців. От чи довго він таїв ті гроші, чи ні, – взяв тай продав німцям... Як дозналось начальство, як підняло трус за ці гроші... Тіко с цього нічого не вийшло. Зате німці купили землю і запаніли... В тій могильці, кажуть, ще єсть гроші, бо щогоду протів Великодня блещіть свічка.

*Дід Григорій Іванович Даниленко, 70 років, с. Цареконстантиновка
Олександрівського повіту, 31 січня 1884 року.*

395) Клад поблизу могили Гострої (степ с. Вознесенка Олександрівського повіту)

Біля немецької Хортиці¹, єсть Велика могила: так вона і зветься. Як зійдеш на неї та глянеш на степ слободи Вознесенки, – видно могилу Гостру, а біля неї – другу, меньшу. Між тими могилами, якраз посередині, запорожці сховали клад і заклали на сто год. Клад і тепер там. В сорок шостому (1846) годі про це розказував моєму батькові дід с Херсонської губернії; йому було уже більше ста год і сам він запорожського покоління.

*Рибалка Степан Штепа, 50 років, с. Вознесенка
Олександрівського повіту, 30 грудня 1884 року.*

396) Клад в могилі Гострій поблизу с. Новогупалівки Олександрівського повіту

Єсть запорозький клад в могилі Гострій. Вночі як глянеш на могилу – блещіть огонь, а вдень – здалека показуються залізні двері; підійдеш близько – нема нічого. Давно було діло, – йшла через могилу невеличка

¹ Высшая Хортица (на р. Верхней Хортице), - колония меннонитов Екатеринославского у.

дівчинка і провалилась в льох. Обдивилась кругом себе – стоять бочьонки з грішми, а біля їх сидить старий, білий як сніг, дід. Дід і каже дівчині:

– Дивись, стіко тут грошей! Всі забереш, тіко піди скажи батькові, шоб покликав попа, забрав святощі і отслужив тут обідню.

Випустив з льоха дівчинку і та побігла.

Зібрались люди, покликали попа, взяли святощі і пішли до могили. Дід одчинив залізні двері і вони ввійшли в льох. Дід тоді і пита:

– Чи все ж забрали с церкви?

– Все, – кажуть люди.

– А щіпці, шо гасить свічки?

– Щіпці забули.

Дідові тіко цього було і треба: зачинив він навіки за ними двері, а сам вийшов на світ Божий.

Люди, піп, гроші й досі там... Клад був заклятий запорожцями на сто год, і дідові довго б прийшлось дождитись свого кінця, якби не визволили люди.

*Дід Логвин Несват, 70 років, с. Новогупалівка
Олександрівського повіту, 6 травня 1887 року.*

397) Клад в могилі Гострій на степу с. Федорівки (Бурлацької) Олександрівського повіту

Літ тридцять тому назад жив в Кальчику¹ старий дід; йому було більше ста год. Я ще був молодим, часто ходив в заброді², часто було заходжу в Кальчик побалакати з дідом.

– Єсть, – казав той дід, – кладі і на нашім степу. Ще за запорожців, – каже, – йшов Кримський шлях степом, побіля річки Гайчура, де тепер наша слобода Бурлацька³. Недалеко від шляху, котрий звуть тепер Чумацьким, а інчі по-старому, – Кримським, єсть могилки; ці могилки, як і шлях, звуться Кримськими, а геть-геть до балки Кобильної, єсть Гостра могила. Вона собою невеличка, тіко стоїть на високому сугорбі⁴. Тут, – казав дід, – ще за Катерини жили гайдамаки і був у їх ватаг. Місто, де була гайдамацька землянка, і тепер замітне біля могили. Була, – каже дід, – с турком война, і тим шляхом везли казну в бочьонках. Тоді, було, люди підряжаються возить гроші на волах от слободи до слободи верст за п'ятьдесят, сто, бо слобід було рідко. Везуть раз, – каже дід, – гроші, а кругом возів ідуть салдати. Порівнялись з могилками, – коли це де не

¹ Село Никольское – в народе – Кальчик, на речке этого имени, древней Калке, Мариупольск. у., с. основано запорожцами, выведенными Гладким из-за Дуная после 1829 года.

² На рыбный промысел, рыбную ловлю.

³ Официально – Федоровка, основ. в 1800 г. бурлаками.

⁴ Кряж.

взялися верхами гайдамаки с піками, шаблями, пістолями і давай ворожить біля тієї казни. Покидали салдати ружжя, а мужики воли і подалися тікати... Баче ватаг, що грошей несчислима сила, та й каже: “Беріть, хлопці, по пригорщі золота, а остальні сховаємо”... На заході сонця зійшов ватаг на Гостру могилу, глянув куди пада його тінь і звелів копати яму. Гайдамаки були народ дужий, – яма так і вкипіла... Тоді ватаг звелів зашіть гроші в кінську шкіру і покласти в яму. От наладились уже закидати землю, а ватаг і пита: “А хто ж, хлопці, буде сторожем?” – “Я!” – обіззався один. “Добре, – каже, – іди ж дивися, як лежать!” Тіко шо той підійшов, – ватаг замахнувся шаблею, – так голова с тулубом і опинилась в ямі... “Оце, – каже ватаг, – невірний між нами козак, то така йому й шана!” ... Сховали ті гроші, затоптали кіньми і подалися... Трус, кажуть, був великий, та тіко не нашли ні грошей, ні виноватіх. Гроші і тепер там, і, може, лежатимуть до скончання мира...

*Трохим Іванович Терещенко, 47 років, с. Бурлацьке
Олександрійського повіту, 12 травня 1882 року.*

398) Клад в могилах Близнюках (Гаврилівська волость Олександрівського повіту)

Як їхать з Іванівки в слободу Олександрівку, єсть на степу дві могили Близниці; от Іванівки до їх буде верстов дві. На одній могилі, розказують люди, єсть клад, а на другій був та взято. Там колись чоловік викопав каганець, а в йому кусок золота с хунт вісом; золото те купив шинкарь за шістьдесят карбованців. Протів Нового году і Великодня на Близницах показується огонь.

*Дід Степан Григорович Дацун, 73 роки, с. Іванівка
Олександрівського повіту, 7 лютого 1880 року.*

399) Клад в могилі Близнюки поблизу Лоцманської Кам’янки Катеринославського повіту

Давно діло було в Койдаках. До чоловіка зайшов подорожній дід та й дивиться йому в вічі.

- Чого дивися?
- Позич грошей!
- А хто ж ти єсть?
- Запорожець!

Той позичив. Через стіко там днів приходе дід вдруге і каже:

- Ну, чоловіче добрий, іди за мною – віддам гроші!

Той пішов. Ідуть вони степом та й ідуть. Стали біля могил Близниць, а дід і каже:

- Отут моя хата.

Глянув чоловік на могилу, – аж там залізні двері відчинені і сидить запорожець в ланцюгах. Чоловік з ляку і похолонув... Віддав дід гроші, а льох за ним зразу і зачинився. Льох цей, кажуть, і тепер з грішми, та ніхто не посміє туди зайти.

*Дід Мартин Власович Кравець-Заїка, 78 років,
с. Новий Кодак, 9 травня 1887 року.*

400) Клад в могилі Гусарській

Біля Кам'янки¹ єсть великі Гусарські² могили, де гайдамаки сховали гроші. Їх, кажуть, можна взяти тільки під Великдень і не як-небудь, а треба вистояти страсть з свічкою і потім, не гасивши свічки, іти з нею до самої могили... Іти треба не оглядуватися і не девитися вгору... Раз чоловік так і зробив: вистояв страсть і з свічкою дійшов аж до могили. Глянув, – коли льох одчинений. Він набрав грошей, стіко підняв і гайда додому. Став жити, став багатіть...

Через стіко там годів схотілось йому ще набрати грошей. Вистояв оп'ять страсть і не гасивше свічки, махнув до могили. Став доходить і подумав: “Ану спробую глянути вгору”. Глянув, – а дід з могили як вискочить, як займе його, як займе батогом... “Ах ти, сякий-такий еретичий сину, ще й на небо поглядаєш!” .. Гнав він його та потягав батурою, насилу додому втрапив... Тепер на ту могилу ніхто не зважиться йти за грішми...

*Дід Іван Власович Кисличий, 54 роки, с. Преображенка
Олександрівського повіту, 26 квітня 1906 року.*

401) Клад в могилі Циганській

Біля села Жеребця³ єсть Циганська могила. Там заховано гроші в льоху, а поверх їх лежать приковані цепом три гетманця. Кажуть, як умерав якийсь запорожський гетьман, то поховали його в льоху і поклали біля його три шкури грошей.

Раз, кажуть, під Великдень зважився чоловік копати ті гроші, так гетманці і поли йому пообшматували на новому каптані... Більше уже ніхто не зважувався туди ходити, бо гетманці щогоду оживають під Великдень.

402) Клад в могилі Караватки (Олександрівський повіт, степ нащадків Капустіних)

Такіх великих могил, як Караватка, мало і єсть... Це запорозька могила і звалась якось інше, а Караваткою прозвана за Катерини, як земля пішла

¹ Село Цареконстантиновка на р. и балке Каменке Алекс. у.

² По имени с. Гусарки.

³ Село Алекс. у., на р. Конке.

в поділ і досталась панові Караватці¹. Пана Караватки, а, може, і його потомства, давно нема на світі, і могила стоїть на степу пана Капустіна. Колись, кажуть, поз могилу лежав Великий шлях, а на могилі стояла каменна баба лицем на восток. На цій же могилі жив і запорожський ватаг з гардонами. В могилі і побіля могили єсть, кажуть, і клади, тіко інчі закляті на двісті год, а інчим срок вийшов, можна б і взять, та не налучиш міста.

*Дід Василь Нагірний, 96 років,
м. Олександрівськ, 19 грудня 1884 року.*

403) Клад в могилі Галаганка (степ катеринославського повіту на шляху в Олександрівськ)

(А)

Жили на цій могилі розбойники з ватагом. Як забачать, було, шо йде чумак, винесуть ратище і поставлять над шляхом. Накладе чумак харчів біля ратища і іде собі дальше. Розбойники грабували тіх, хто нічого не клав. Це було після того, як Катерина стакувала Січ.

В Сухачівці умер дід Прихідько. Багато дечого розказував про Галаганку. Було йому літ дванадцять. Раз, каже, біля Галаганки чабани пасли овець і стали варить куліш. Слухають, – брязчить залізо, гонять розбойників в Томаківку. Пригнали до могили і стали спочивать. Чабани дали їм попоїсти. Розбойники подякували і кажуть:

– Тут, хлопці, шукайте грошей. На схід сонця, біля могили, один льох з золотом, а другий з ромом; на льоху, шо з грішмі, лежить чотирі каменя, на льоху де лом, нема пріміти.

Погнали розбойників, а чабани і заходились копать. Каміння понаходили, та таке важке, шо і не зворушили; взяли опяць і загорнули землю. Виріс Прихідько, – взяли його в салдати і був там тридцять год. Після служби віз він хуру з губернії² в Кічкас. Приїхав до Галаганки і заходивсь шукать приміти; шукав с півдня і не найшов міста, де було каміння. Старі люди розказуют, шо тіх грошей і досі ніхто не взяв: вони глибше ввійшли в землю.

Дід Йосип Омельченко, 70 р., Лоцманська Кам'янка, 28 травня 1875 р.

404) [Клад в могилі Галагана] (Б)

На Галаганці стояло військо якогось великого генерала, Галагана, чі що від того могила так і прозвана. Кажуть люди, там єсть клад. Колись в

¹ По разделе запорожских вольностей земля, на которой могила, в количестве 6277 дес., досталась коменданту Александровской крепости, полковнику Мих. Мих. Караватке (План дачи Караватки, межевания 1781 г., хранится у наследников Капустиных). Я. Н.

¹ Из Екатеринослава.

могили і біля неї находили багато людських кісток... Ця могила над Кримським шляхом, і на ній держав гардон запорозький ватаг. Це діло давніх годів, ще за Катерини або і більше.

*Дід Трохим Ковбаса, 88 років, д. Язикове на Дніпрі
Катеринославського повіту, 6 липня 1886 року.*

Примечание. Мимо Галаганки пролегал старый Крымский шлях из Киевской губернии и тут же разветвлялся на Перекоп и Очаков. Стоя на перепутьи, не служила ли могила сторожевым пунктом Галагану, жестоко преследовавшему запорожцев в эпоху Петра¹? Не отсюда ли и самое название Галаганки, как повествует второй рассказчик?...

Я. Н.

**405) Клад в могилі Сторожевій
(Маріупольського повіту поблизу м[аетку] майорського, на
р. М[окрі] Яли)**

(А)

На Майорськiм степу єсть три могили і на самiй бiльшій стоїть мамай². Цю могилу звемо Сторожевою. В давню давнину тут стояли запорожські гардони... На могилі, кажуть, жив ватаг Стрижикоза. За Катерини поз ту могилу ішов Великий Кримськiй шлях.

Покойний мiй дiд було розказує про козака Стрижикозу. Іде, було, валка чумакив, то він і стромля ратище на шляху. Чумаки догадаються і кладуть біля ратища харчі, які у кого єсть. Стрижикоза чумакив, було, пропусте і проведе, а як случиться напасть в степу, то і обороне.

Були, кажуть, тоді великі загани людей. Оце як гоне орда людей в полон, то Стрижикоза з запорожцями заляже в тернах і жде, поки підійде. Як тіко порівняється орда з могилою, він кинется і давай ловить туряків арканами та давить... Своїх людей, було, отпусте, а добро, яке одібеє у орди, забере.

В старину на могилах жило багато ватажків. На Сторожевій стояв с своєю ватагою Стрижикоза; на могилі, шо під Крестовкою³, жив Медвiдь; того і могила зветься Медвiдь-могилою. На Копитан-могилі, шо під Платонiвкою⁴, теж жив ватаг; на Чорній могилі, шо на Караньскiм⁵ степу, – там ватаг; на Чорній могилі, шо в Донщині, – там ватаг, а на Савур-могилі жiв ватаг Савур, як кажуть, – ватаг над ватагами... Оце було якому

¹ Костомаров. Мазепа, 523 – 532; Бангыш – Каменский. История Малой России, изд. 1842 г., 111, 112, прим. 148.

² Каменная баба.

³ Село Мариуп. у.

⁴ Село там же.

⁵ Греч. Село Карань, на р. Калмиусе, Мариуп у.

ватагу дадуть звістку, що велика сила орди суне, він складе стіжок бурьяну на могилі і запале вночі. Другі ватажки побачать пожарище і збігаються с козаками до гурту.

Біля Савур-могили, кажуть, єсть льох з грішми, тіко не докажу – чи він на запад, чи на восток, а на Сторожовій гроші закопані збоку.

*Дід Чабан, 76 років, с. Времьєвка
Маріупольського повіту, 5 травня 1872 року.*

406) [Клад в могилі Сторожевій] (Б)

Біля Янисоля, на Майорьскім степу, стоїть Сторожова могила, а на ній каменний чоловік. Там, кажуть, жили гайдамаки, а між ними був ватаг. Став той ватаг померать і покликав до себе козака.

– Я, – каже, – помру: чи будеш доглядать моїх грошей, шо біля могили?

– Ні, – отвiча той, – я на гроші не жадний...

Другий козак і обiзвався:

– Я буду стерегти, тіко покажи, де лежать.

– Добре, – каже, – покажу, тіко будеш ти стерегти, поки світ сонця.

Поховали ватага, а козак і задумав забрать гроші. Пішов він на могилу і де став, там і окамьянів... Буде він стоять, поки світ сонця...

Майорьска степь була паньска. Раз, кажуть, задумав пан знять з могили того чоловіка і поставить біля воріт. Як почав після того скот ревти, як почав дрочиться та тікать, так він і одвіз його на могилу.

Біля могили, кажуть, на восток, збоку, сховано гроші, і ніхто їх не візьме, бо зараз окамьяніє, як і той козак.

Сторожова могила на високому кряжі. Біля неї, кажуть, ніхто не ночує, бо в півночі піднімається такий вітер, така буря, що жива душа не видерже.

*Дід Іван Власович Кисличий, 54 роки, с. Преображенка
Олександрівського повіту, 26 квітня 1906 року.*

407) Клад в Медвідь та Капітан могилах (перша поблизу станції Хлібодарівка, друга – поблизу станції Волноваха Єкатери́нинської залізниці Маріупольського повіту)

Ще за Катерини, як населяли Таганрог, тут стояла якась орда, – Чегою звали. Шо за народ був, – не скажу вам, а тіко, кажуть, віри турецької, а на обличья як кімлики (калмики). Стали населять Таганрог – стала Чега розорять. Оце шо построят, – вона зайде з степу, хати попале, а людей позаганя в полон і одійде. Послала Катерина військо. Дійшло воно до Ведмідь-могили, аж тут скрізь по балках Чега стоїть ордою. Давай вони биться. І у нашої цариці сила привелика, і у Чеги не мало... Довго наші бились, а таки зігнали Чегу к нечистій матері...

Де Копитан-могила, там убито і заховано нашого копитана, а де

Ведмідь-могила, там убито якогось башу. У Копитан-могилі, кажуть, чимало грошей, а у Ведмідь ще більше. Ведмідь-могилою того і зветься, що сховано ведмедя. Ведмідь, кажуть, вилитий з міді і набитий червонцями. Де-хто з людей пробував копати протів Великодня, так не дає: стане ведмедяка на диби і реве...Люди, звісно, розбігаються...

*Дід Іван Корнійович Євменченко, 50 років,
с. Крестовка Маріупольського повіту, 29 грудня 1904 року.*

408) Клад в могилі Ведмідь поблизу станції Хлібодарівка Скатерининської залізниці Маріупольського повіту

За запорожців на могилі був кіш гайдамацького ватага Ведмедя, – по йому так прозвана і могила. Недалеко від цієї могили колись лежав Великий шлях з Дону на Крим і в Перекіп. Тоді не так було, як тепер: були великі розбої. Тут, де тепер Марнапольський уїзд, земля була нічия, – дикий степ; більше нагулювала гурти нагайва, татарва та запорожці. Слобід не поводилось, а так жили люди: то по балках, то по густіх тернах та очеретах, то біля могил. Біля могил живуть, було, тіко запорожці та гайдамаки, бо вони не боялись нікого; це, кажуть, їх і могили. На Ведмідь-могилі жила ватага гайдамаків. Раз, кажуть, привезли вони с Польщі двадцять тисяч грошей (рублей) і давай ховать. Вранці, на сході сонця, вибіг ватаг на могилу, став, – а тінь так і простяглася на запад. Він тоді загадав копати яму там, де прийшлася тінь голови. Викопали яму, спустили на цепу казан і поклялись, щоб ніхто не брав, поки завдруге вернуться з роз'їзду. Далі – засипали гроші землею, посідлали коні і подалися. Через год стали з'їзжаться. Багато вернулось, а ватага нема; ждали вони, ждали, – та так і порозбігались... Клад не взятий й досі. В казані, кажуть, лежать червонці, зверху – мідні, а поверх мідніх – срібний таляр, щоб не цвіли. Гроші, кажуть, закопано і затоптано кіньми, щоб не знать сліду. Приміта така: як сонце сходить, – стань на могилу і дивися на свою тінь; замить місто, де кончається голова, – біжи і копай. Зверху буде залізне кільце, – тягни і витягнеш шворінь. Копай глибше, а далі дужка і казан.

*Діди – Юхим Сковердяка та Андрій Костенко,
с. Благодатне Маріупольського повіту, 1 жовтня 1875 року.*

409) Клад в Капітан могилі поблизу станції Волноваха Скатерининської залізниці та станції Платоновка Маріупольського повіту

В шістьдесят вторім (1862) годі, на Воздвіження, була в Миколаєвці¹ ярмарка. Їхавші додому, набрав я с криниці води та й поганяю воли мимо хати діда Аврама Волика. Дід сидів на спризбі, побачив мене та й каже:

¹ С. Николаевка, Мариупольского у.

– Дай, синку, напитисья!

Я підніс боклаг.

– Оттакі, – каже, – люди Царство Небесне заробляють і щастя запобігають!...

– Щастя, – кажу, – як трястя, – кого схоче, того і нападе.

– Е, ні, – так, синку, не кажи, – обіззався дід. – Відкіля ти?

– Із Ольгівки, – кажу.

– Знаєш Копітан-могилу?

– Знаю.

– Піди ж, там біля неї закопано сорок тисяч карбованців; на їх положено Євангеліє, хрест, а зверху двадцять копійок мідніх, – щоб не сходили з міста, бо сребро сходе.

Я і питаю:

– Скажіть, діду, пріміту: чи в могилі гроші, чи біля могили?

– Ти знаєш, – каже, – балку Ботки?

– Знаю.

– Од могили до Ботків, – каже, – одмірь сорок сажень, – там єсть яма; там викопав платонівський чоловік гроші, та мало.

– Чом же ви, діду, синам не покажете, або сами не викопаєте? – питаю я.

– Тим, – каже, – сину, що з ними не в ладах живу; сам же не хочу, бо як закопували гроші, то цілували хрест і Євангелію і дали присягу, щоб поодинцю нікому не викопувать.

Далі дід приказує:

– Піди, – каже, – під Великдень, замить, де огонь блисне, – там і гроші...

Попрощався я і поїхав.

В тім годі, перед Покровою, мені прийшлося їхати в Марнаполь¹ по ту могилу. Став біля неї, одміряв сорок сажень до Ботків, – так і є: яма... Мене тоді більше охота взяла... Через три годи прийшлося навідатися до грошей, бо боявся наговорів, як там кажуть: квочка буде кидатися на тебе; гора буде навертатися, ведмідь буде на диби ставать і інче... Пішов я протів Великодня з мішком, забрав і святощі: херувимський ладан, дарник торішний, страшну свічку... Прийшов, одміряв сорок сажень, сів на урочищі, обчеркнувся кругом ціпком і давай читать Воскресну молитву... Сидів я, сидів, – цілісіньку ніч просидів і нічого не бачив... Стало розвиднятися, – я за ціпок та й потяг додому... Іду та діда лаю, шо через його ні в церкві не був, ні Богу не молився.

Дід Андрій Іващенко (Євпак), 65 років, с. Ольгінське Маріупольського повіту Катеринославської губернії, 15 вересня 1875 року.

Близь с. Платоновки, Мариуп. уезда, на возвышенном кряже, две могилы: Капитан и Капитанша; первая несколько больше. С могил этих

¹ Мариуполь.

в окрестности видны многие другие степные могилы. С кряжа этого берут начало 6 речек, орошающих, по разным направлениям, степи Мариупольского уезда: Мокрые Ялы, Кашлагач, Шайнтанка, Ботки (приток М. Ялов), Сухая Волноваха, Мокрая Волноваха и Кальчик (приток р. Калмиуса) – древняя Калка, при коей одержана русскими битва над татарами в 1224 г.

Я. Н.

410) Клад в річці Підпільній

В Покровському, над Підпільною, де була колись панська винниця¹, есть урочище Скажений Яр. Там, ще за панського уряду, обвалилась круча в Підпільну, а в тій кручі сховано було запорожцями два бочьонка золота. Бочьонкі і тепер там, тіко глибоко замуліло їх на дні. В ту сами ніч, як треба було обвалиться кручі, шось кричало: “Ой ратуйте! ой ратуйте! ой ратуйте!..” Перекричало, а тоді та круча як загуде в воду!.. Воно тоді упьять як закричить: “Пропала круча, – пропали й гроші!”..

Захарій Опечанський, 35 років, с. Покровське на р. Підпільній Катеринославського повіту, 17 августа 1901 г.

В старину мимо могил Савур и Медведь пролегали большие дороги, из коих первая известна под именем Чумацкого шляха, вторая – под именем Великого шляха и Почтовой. Горелый Пень, по словам Шелеста и др. стариков – где-то над Донцом. Все три ватажка имели у себя товариство гайдамак. Ватажки делились добычею и львиная доля, разумеется, доставалась Савве. По словам стариков, бывало на какой могиле ватага раздобудет добычу, на той ночью и выставляется сигнальный огонь. Ватажки соседних могил завидят огонь и съезжаются.

Старик Шелест с детства знает Савур-могилу и последний раз был на ней в 1868 году. По его воспоминаниям, вблизи могилы был дубовый лес, а теперь его нет, – сплюндровано. Не так далеко от могилы уцелел Леонтьев байрак, состоящий в казенном ведомстве.

Воспетая в думах Савур-могила находится в Земле Войска Донского, вблизи сс. Амвросиевки, Голодаевки и Савуровских хуторов. Занимая возвышенную точку кряжа, эта величественная могила видна за 40 – 60 верст. Вблизи могилы протекает приток Миуса – Кринка.

Я. Н.

411) Клад в річці Вовчій (степ с. Іванівки Олександрівського повіту)

Над річкою Вовчою, на лугах, жив колись запорожець Лихорад. Скоту, овець, коней було стіко, шо і щоту не знав. Як ще не було ні панських, ні

¹ Винокуренный завод.

вольних слобід, то були великі прогони для скоту. Гурти Лихорада і інчих запорожських сиднів, шо жили тут, було гонять пасти от річки Вовчої до Самарь-річки і Бика, а потім завертають назад до Вовчої. Як порізали землю панам і під вольні слободи, тоді запорожці спродали скот, а самі подались в Чорноморію. По Вовчій, на Клевцевій землі,¹ там довго ще росли яблуні, груші, сливи і вишні; – це все на козацьких кишлах². Тепер нема нічого, – остались одні терни. Кишло Лихорада було недалеко від могили, шо вкінці Іванівки, тіко с того боку³, над самісенською річкою. Старі люди розказували, шо Лихорад ховав гроші і в землю, і в річку. Оце схова та й забуде, – бо старий був. В однім місті, кажуть, затопив в Вовчій цілий каюк ружжів, пістолів і іньчого козацького добра; каюк обшитий шкурами. В другім місті замулив на дні Вовчої червонці в воловій шкурі. Ружжя люди находили, а червонці глибоко ввійшли в землю.

*Дід Степан Григорович Дацун, 73 роки,
с. Іванівка Олександрівського повіту,
7 лютого 1880 року.*

412) Клад поблизу річки Скарбної (Запорізька казна)

Колись давно, ще не за нашої пам'яті, в капулівських плавнях жили запорожці Гавриленко і Лисий: їм було більше ста год. Розказували вони нашим батькам, шо біля Скарбної, де стара Січ, єсть стрілиця, а в тій стрілиці схована вся запорозька казна. Кажуть, шо цю казну сховав кошовий Калниш і дванадцять отаманів. Гроші сховано і заклято на двісті год.

*Дід Федір Бутуз, с. Покровське на р. Підпільній
Катеринославського повіту, 17 серпня 1901 року.*

413) Клад поблизу Олександрівської фортеці (А)

За кріпостью, як іти в Вознесенку, єсть лощинка; в тім місті льох, зачинений залізними дверями; в льоху стоять три бочонки вмісті з золотом, а четвертий, сам собі, – с срібними талярами. Клад сховали запорожці і заклили на дванадцять людскіх голов, а хто одважився б взяти, – двері зачиняться і пропав...

Один раз, протів Нового году, пішов чоловік налопом⁴ копать, і тіко

¹ Бывшая земля помещика Клевцова, при с. Андреевке на р. Волчьей.

² Место оседлости.

³ С левой стороны Волчьей.

⁴ С большой смелостью.

шо заходився, а воно з могили як вискочить, як поженеться з батогом, та шмагало його по ухам аж до самісінької хати... Здорове шось, каже, – мов чоловік, тіко чорне і с хвостом.... Клад і тепер там.

*Дід Іван Кардаш, 72 роки,
передмістя м. Олександрівська – Слободка,
16 грудня 1884 року.*

414) [Клад поблизу Олександрівської фортеці] (Б)

Там же як минеш кріпость, ідуче в Вознесенку, над шляхом єсть могилка; вона запала. Протів Великодня в глупу ніч,¹ як скрізь тихо, а ні-ні², – блещить огонь. Раз ішли люди з Вознесенки в кріпость до утрєні (церква тоді була ще в кріпості³). Коли дивляться – над Великим шляхом – блись! блись! блись!... Вони туди, – аж перевернутий казанок, а ступнів п'ять од його – червонці так і блещать... Вони взяли по жмені та в кешені. Коли це зразу шось як зашумить... Глянули вони, – коли ні казанка, ні червонців нема: так і загули в землю... Шоб було взять казанок, та тоді і гроші забрать, а то, бач, не прерозуміли...

Червонці були дальше від казанка того, шо вони переходили на друге місто... Деякі гроші міняють місто і як переходять, – так і розстеляються по землі... Де огонь блещить – то гроші перечищаються. Вони перечищаються тричі в год: під Новий год, під Великдень і під Івана Купала.

*Дід Іван Кардаш, 72 роки,
передмістя м. Олександрівська – Слободка,
16 грудня 1884 року.*

415) [Клад поблизу Олександрівської фортеці] (В)

За городським кладбіщем єсть висока могила, а біля неї з десятка або й більше – менших; ці могили якраз над Донським шляхом, шо протягся с Кічкаса через наш степ і далі. Як було мені літ 12 – 15, я пас овець с хлопцями. Раз зійшли ми на одну могилку і посідали. Я взяв сопілку і давай грать... Хлопці собак дражнять, пустують... Перед вечером стали сходить з могилки, - аж ось аврахова нора, а біля неї кучка землі і зелені гроші: все старі мідні гривні. Ми набрали три шапки і понесли додому. На другий день взяли лопату, роскопали нору аж до аврахового гнізда, а найшли грошей всього с пригірщ.

Колись розказували старі люди, шо через Донський шлях була дорога

¹ Полночь.

² Ничто не шелохнется.

³ Время относится к 1820-м годам.

з Олександрівської кріпості в Самарь (Новомосковск), над дорогою стояла могила, а біля могили, на восток, як шапкою кинуть, запорожці сховали клад: червонці і срібні талярі. Клад, кажуть, заклятий, і треба брать уміюче¹.

*Дід Іван Кардаш, 72 роки,
передмістя м. Олександрівська – Слободка,
16 грудня 1884 року.*

416) Клад на острові Канцерському (на Дніпрі)

В устї Хортиці, шо впада в Дніпро, єсть Канцірський острівок, а на йому кріпость. Це супротів великого острівка Хортиці. На тім острівку, кажуть, єсть така шкалубина², шо в неї сховалось би сто або півтора ста чоловік; в тій шкалубині три бочонка золота. Ход зачинений дверями, забитий камінням і землею; перед входом поставлено дерев'яний хрест, а біля хреста – череп'яна посуда і рогачі. В сорок шостім году, якраз через год після великої води³ (1845), приходив сюди с Херсонщини дід, літ восьмидесяти; став він копать з німцями той клад, та на третій день і умер. Німці побоялись і собі перестали копать.

Про цей клад дід той розказував:

– Ще, – каже, – за запорожців жив мій батько на цьому острівку і було у його багато грошей. Як покидали запорожці степи, то і він помандрував за ними в Туречину. Тоді у запорожців була така думка, шо як помре Потьомка⁴, то вони вернуться назад; того вони нічого не брали с собою, а ховали добро – хто в землю, хто в скелю, а інчі в Дніпро. Сховав, – каже, – і батько гроші. Я, – каже, – був хлопцем. Як забив батько шкалубину, поставив на дверях хрест та й каже: “Ходи, синку, сюда!” Я, – каже, – прийшов. “Лягай!” Я, – каже, – давай плакати. Батько силою звалив і давай лозиною періщити... Усипав стіко влізло, підвів і пита: “А шо, будеш пам'ятать це місто?” “Буду, – кажу, – поки умру!” Після цього пішов батько під турка і мене взяв с собою... Через стіко там годів началась война з нашим царем. Батька уже не було на світі, а я, –

¹ В редком сборнике Сементовского “Запорожская рукопись о кладах” встречаем похожую запись о кладах близь Александровской крепости. Вот содержание ее сохранением орфографии. (141) “За Днепром крепость Александровская, идет шлях от линии и разделяется надвое: один пошов на слободу, другой на крепость Александровскую, у тих раздорожьях балка, у балки по долине могила, у той могильце 3 палуби добичи, углуб копай”. (Стр.27)

² Пещера.

³ Старик отмечает необыкновенный в летописи Днепра, год наводнения.

⁴ Кн. Патемкин.

каже, – козакував. Почув, – каже, – що запорожці стали тікати в своє царство, та й собі подався. Перевів їх, – каже, – сюди кошовий Гладкий.

Рибалка Степан Штепа, с. Вознесенка

Олександрівського повіту. Острів Хортиця, 22 липня 1884 року.

417) Клади острова Хортиці

В свій час про скарби Хортиці багато було ходячих переказів, і улюбленою темою старих дідів було оповідати про них. Оповідачі гадають, що ці скарби козацькі та гайдамацькі, й більшу частину їх вважають заклиганими. Чи знаходив хто ці скарби, невідомо, але наслідком манії шукання скарбів була сила розкопаних, а то і зовсім знищених могил, а разом із ними і страчених археологічних цінних речей. Мандруючи по могильниках, нам не раз доводилось натрапляти на свіжі сліди нічних розкопувань і знаходити викинуті камені, а то й цілі кам'яні плити, кістки, череп'я горщиків, намистинки, стріли тощо. Щодо цього, то найбільш помітно потерпіла північна частина острова, як більш глуха, де і вдень не завжди зустрінете людину. Те ж саме можна сказати і про шкоди, що їх поробили скелям та корінням старих дерев рискаль та копаниця шукача кладів. Як оповідають рибалки, скарбами Хортиці більш за всіх інших цікавляться матроси Нікополя. Користуючись з довгочасних стоянок берлін та буксирних пароплавів у Кичкасі, та Царській Пристані, де їх навантажують збіжжям, матроси в ясні місячні ночі проводять час, шукаючи скарбів. У них, кажуть, як у нащадків запорожців, збереглися свої перекази.

418) Клад у вигляді вогненого вершника (острів Хортиця)

В голові острова Хортиці, що від Кічкаса, є величенька могила, вся обкладена каменям. Літ тридцять тому назад там темної ночі було часто показується клад: оце вискоче на могилу козак с шаблею, та так огнем і засяє! Козак золотий, а під ним кінь срібний!.. То, кажуть, золоті і срібні гроші. Ті гроші або взято, або показуються, та не всякому.

Степан Власенко, 80 років,

с. Вознесенка Олександрівського повіту,

15 червня 1884 року.

419) [Клад у Вищій Голові] (А)

На Хортівським острові, в Вищій Голові¹, був камінь в рост чоловіка, весь донизу пописаний; тепер його або нема, або мохом поріс – не

¹ Так називають скалистий утес С.В. кінця острова Хортиця (от Кічкаса).

пізнаєш. Під тим камнем єсть запорожський клад. Цей камінь бачив я літ двадцять назад, як чабанував.

*Дід Сергій Щербак, 67 років,
с. Вознесенка Олександрівського повіту,
6 травня 1874 року.*

420) [Клад у Вищій Голові] (Б)

Літ сорок назад дід Підскельний гнав в губернію¹ арештанта в залізах. На Кічкасі сіли спочивать, а арештанта і каже:

- Ех, якби моя воля, я б викупився та й забагатів би...
- Де б же ти грошей взяв? – пита дід.
- А он де, – каже, – і показав на Хортицький острів.
- В якому-ж місті? – пита дід.
- А там, в Висчій Голові.
- Яка ж приміта?
- Е, цього вже не скажу, – каже, – бо мені від того легше не буде...

І погнав він того арештанта дальше. Від старіх людей чув я, що ті гроші положено в щілені скелі і забито каменними клинними. Склея, кажуть, звисла в Дніпро, там десь вище Змієвої печери.

*Дід Кузьма Лутай, 73 роки,
с. Вознесенка Олександрівського повіту, 19 лютого 1885 року.*

421) [Клад в майдані Савутиної Балки]

На Хортицькім острові, біля Савутиної балки, єсть високий майдан: там гайдамаки сховали клад. Давно, Бог його зна і коли, моєму дідові розказував запорожець, як ці гроші везли із Польщі. Набрали, каже, під Уманью, на черверо коней грошей і всякого добра і стали везти. Коли ось і погоня за ними біжить. З ними був дід галдовник. Шо оце стануть ляхи добігать, дід махне платочком – і перед ними зробиться річка. Їдуть вони та й їдуть, – коли опять погоня... Дід вдруге махне платочком – і стане ліс, шо й голови не просунеш... Ляхи наткнуться – тай назад... Доїхали ті гайдамаки до Дніпра і перевезлись на Хортицю. Чи довго жили там, чи ні, – сховали на майдані гроші і затоптали кіньми. Після руйнування Січі запорожці подались під турка, а за ними посунули і гайдамаки. Стіко, кажуть, не жило їх там, а під старість умірають сюда вертались; так вернувся і той запорожець, шо оце я вам розказую. Гайдамацькіх грошей, кажуть, страшно брать: вони нечисті.

*Дід Кузьма Лутай, 73 роки,
с. Вознесенка Олександрівського повіту, 19 лютого 1885 року.*

¹ В г. Екатеринослав.

422) [Клад в урочищі Лазні]

Низче Голови острова Хортівського, над Старим Дніпром, єсть урочище Лазні; там поверх скелі – клад. Приміта така: лежить камінь, а на йому слова: “Єсть і како, хто візьме, – буде кай...” Годів тридцять тому назад слова були замітні, а тепер камінь заріс мохом. Кажуть, клад заклятий...

*Рибалка Степан Штепа, с. Вознесенка
Олександрівського повіту. Острів Хортиця, 22 липня 1884 року.*

423) [Клад в Музичиній балці]

На тім же острові, низче Чьорної скелі, єсть Музичина балка, а в балці криниця; в тій криниці запорожці сховали мідний чавунець¹ с червонцями. Там ті гроші й досі, бо страшно брать, – закляті.

424) [Клад в балці Вербовій]

Низче скелі Вошивої, де німецький вітряк², єсть балочка: вона на гору вийшла вилками³, а посередині – шпилик⁴; на цьому шпилику, кажуть, закопано запорозьке добро: золото, срібло, лом всякий, ружжя і пушки. Тут, кажуть, запорожці сховали скарб тоді, як москаль такував Січ.

425) [Клад біля Шанцевої балки]

На острові Хортівським, супротів Дубового острівка⁵, шо під Вознесенським берегом, єсть два вибалочка⁶; між ними запорожці сховали полкову казну – дванадцять бочонків червонців. Кажуть старі люди, шо біля червонців, в льоху, і казначей козацький сидить замураваний...

426) [Клад біля Красного дуба]

На Хортиці єсть Красний дуб⁷, - він високий і гільчастий; старішого і товстішого від його нема. Це, кажуть, ще запорозький дуб, бо хто з старіх дідів його не зна, – він все одинаковий. Листья на йому і зимою не спада. Біля цього дуба, кажуть, єсть запорозький клад.

*Дід Грицько Шут, 75 років,
с. Вознесенка Олександрівського повіту, 7 серпня 1874 року.*

¹ Казанок, котелок.

² Ветряная мельница.

³ Развалины.

⁴ Бугор.

⁵ Дубовый остров, в конце 1870-х годов, смыт водою, - не осталось и следа; упоминаем об нем для цельности рассказа, записаного в 1877 г.

⁶ Вершина балок (оврагов).

⁷ Ныне этого величественного многовекового дуба не существует. Он одиноко стоял в открытой степи острова, в полуверсте от южного конца меннонитской колонии Остров-Хортицкой. Сухой остов его виден был с 1876 по 1882 год. Некоторые старики называли дуб глухим, т.е зимним, не терявшим листья. Я.Н.

427) [Клади й нечиста сила]

На Хортівському острові багато кладів, тіко всі вони закляті. Діди, було, розказують, шо через ті кладі заклята і вся земля на острові. Колись, кажуть, грамотний чоловік взяв Євангелію і вночі хотів перейти острів. Тіко шо зійшов на гору, – Євангелія і випала з рук; він підняв – вона уп'ять випала... Став творить молитву, а козиня с-під куща – “Меке – ке – ке – ке – кеее!” – та дідові на шию і сіло верхом... Далі козиня зскочило, а ззаду його хтось лозиною як шморгне – та по ухам, та по ухам... Гналось та шмагало, насилу дід влучив до каюка... Стрибнув той дід в каюк і помахав веслом додому. На другий день пішов він шукать Євангелію – аж вона пошматована на кусочки...

*Дід Василь Нагірний, 96 років,
м. Олександрівськ, 1 грудня 1884 року.*

428) Заклятий клад в балці Брагарні

В балці Брагарні єсть заклятий клад, і його стерегла нечиста сила, заклятий був гайдамаками на сто год, тіко времня уже вийшло. Старі люди розказували – балка була дуже лісна. Восени, було, вознесенці ходять за грушами й кислицями, тіко вертаються с порожніми мішками, або і без мішків. Оце, було, тіко понастиляють під деревом рядна і стануть трусить, то нечиста сила як підніме галас, – як закричить не своїм голосом, як затуже, як нарегочеться – люди так і розбігаються. Інші кидали мішки і рядна та тікали. Добіжать до каюків, стануть спихать, то нечиста сила і не пуска. Покойна мати розказували, шо одна жінка і умерла с переляку. Ночної доби було як почне вигукувать: “Го – го – го !” або: “Тала – ла – ла! Гопо – по – по!” – луна так і розлягається по Дніпру... Страшно було... Цьому, як не збрехать, минуло років шістьдесят або і більше: ще я ходив без штанів.

Клад, кажуть, лежить нерушимо, бо брать його страшно.

*Хома Хупавка, 72 роки,
с. Вознесенка Олександрівського повіту,
19 лютого 1885 року.*

429) Клад, шо його передав запорожець убогому чоловіку

Багато кладів сховано по скелях, по балках, під дубами, а найбільше – у Висчій Голові та могилах; будуть вони лежать поки світ сонця. Стережуть їх, кажуть, запорожці, замуровані в льохах, і виходять на світ Божий в сорок год раз. Оце вийде та й закликає зустрічного чоловіка в льох, як той піде – він зачине за ним залізні двері і був такий... Давно, дуже давно діялось – з могили вийшов запорожець з шаблею і став ходить по острові. Довго ходив і побачив чоловіка. Він до його, а той злякався

та від його. Запорожець догнав і каже:

– Не бійся, чоловіче, ти, я бачу, убогий, а я можу допомогти грішми: ходім до могили, я там живу.

Чоловікові і страшно, і охота бере достать грошей. Не довго здумавши – пішов. Той откритв льох і каже:

– Бачиш барильця з червонцями – бери, стіко тобі треба.

Чоловік за гроші, а запорожець за двері – грякнув і загорнув ход землею. Зробив своє діло і пішов ходить по світу. Таких людей, кажуть, і смерть не бере.

*Дід Бугайда, 78 років,
с. Вознесенка Олександрівського повіту,
7 вересня 1878 р.*

430) Запорозький клад

Год тридцять тому назад зійшовся я з стареньким чоловіком і розбалакались про кладу.

– Чув, – каже він, – людям случались гроші, та не всякий брав їх.

І почав розказувати.

– Раз, – каже, – в спасівку один дід рибальчив в Дніпрі. Ніч була дуже місяшна. Привернув він каюк до островського берега, вибрав сітку і став дрімати. Коли чує – шось шелестить чагарем, а далі виходить чоловік, голова лиса, вуси довгі і одежа на йому козацька. Став і дивиться на діда. З ляку у діда мороз пішов поза шкурою. Не втерпів він і обіззався: «Шо ти за чоловік і чого тобі треба?» – «Я, – каже, – запорожець, сто год стеріг клад, а тепер время вийшло, – іди забери. Дід і одказує: «Як же ти мене знаєш, коли я тебе вперве бачу?» – «У нас, – каже, – була така умова з козаками, шо через сто год кого первого побачу, тому судились і гроші: ходім за мною». – «Знаєш шо, чоловіче, – одмовив йому дід, – іди собі з Богом, відкіля взявся, – грошей твоїх мені не треба». Повернувся козак і пішов собі на гору. Діда взяв ще більший страх, перехрестився тричі і повернув каюка на вознесенський берег.

Через тиждень дід почув, шо на Старому Дніпрі рибальчив чоловік з Розумовки і тієї ночі його не стало. Він, кажуть, падкий був до грошей, послушав запорожця і буде сидіть в льоху до слушного часу.

*Дід Степан Штепа, 67 років, с. Вознесенка
Олександрівського повіту, 22 грудня 1877 року.*

431) Запорозькі звичаї, як ховать кладу

Кладу ховали запорожці, ляхи і турки. Тут находили гроші всяких царів. У запорожців був такий звичай. Оце викопують льох, сховають гроші і питають: а хто ж їх буде стерегти? Як тіко який охочий обіззався

– уткнуть його в льох і замурують. І сидить козак 40 літ не пивши і не ївши, поки строк вийде. Добре ж, як найде кому передати гроші, а як ні, то оп'ять іде в льох на 40 год. Колись було страшно і ночувати на Хортиці: приходить запорожець і будить: “Ходім до мене, візьмеш гроші – вони судились тобі”. Хто послуха – піде, і останеться замурованим на 40 літ, а запорожець іде собі по миру... Тіко мало було охотників до таких грошей. Ховали гроші і запорожці-сидні без закляття, ціх брать не страшно, і хто находив – робився хазяїном і багатів... В Вознесенці були люди, шо, гляди, ні с того, ні з сього розбагатів... Найбільше находили гроші в урочищі Сагайдачнім і на Хортиці, тіко попадалися між нашими талярами турецькі і лядські; їх збували шинкарям. На своєму віку я найшов п'ять золотих та нікому і не сказав...

*Дід Яків Руденький, 69 років,
с. Вознесенка Олександрівського повіту, 8 серпня 1881 року.*

432) Щастя як трясця, кого схоче, – нападе

Раз ішов я слободою мимо діда Летючого, а він сидів на призьбі. Поздоровкався і минаю.

– Не минай, – каже, – іди побалакаємо, – тютюн є?

– Є, – кажу.

Понакладали люльки, викресали і розбалакались про те та про се, а далі звернули про старовину.

– Еге, було колись, та не вернеться, – каже дід, – де тепер слобода – був дикий степ, жили запорожці без жінок, без дітей, як ченці, не знали, де гроші дівають, – ховали в землю.

– Не всякому, – кажу, – щастя найти їх!

– Щастя як трясця – кого схоче, того і нападе, – отказав дід.

– Ти знаєш Ляшенка?¹

– Якого? – питаю.

– Афанасія?

– Ні, ще його батька.

– О це, – кажу, – давня річ: коли син старий, то за батька і казати нічого...

– А я тобі розкажу, як він розбагатів... Із Січі прийшов голий, а став купцем на весь Олександрівськ... Раз, значить, зібрався він по рибу на Старе Дніпро і спізнився. Смерком перекинувся каюком на Хортицю і пішов степом. Іде та й іде стежкою, коли дивиться – біліє пеньок і мов ворухиться. Порівнявся з ним і сказав: “Де він у біса взявся?” Тіко шо вимовив, а козиня плиг йому на плечі і сіло... Далі як придаве ніжками

¹ В 1870 – 80 роках нам доводилось чути про знайдений в свій час Ляшенком клад у різних варіантах, але всі вони близькі до наведеного. В наші часи нащадків Ляшенків не залишилося.

під ребра, як придаве хвостом в спину... Ляшенко став мов сам не свій, мов конем, – та зразу як побіжить, як побіжить... Став перебігать шлях, що йшов впродовж острова, а козиня його за вуха, мов за уздечку, – смик, – і повернуло шляхом. Біг він верст вісім, до Вищої Голови, де стоїть старий дуб. Добіг, а в Кічкасі і заспівали треті півні. Козиня брязнуло грішми і розсипалось... Набрал повну торбу, що брав по рибу, і сховав в кущі. Страшно йому стало, а нійбільше боявся, щоб ніхто не одняв. Пересидів він до вечора, перевіз його рибалка в Сагайдачним, і поніс гроші додому. С того часу кинув рибу ловить, став торгувать сіллю, а дальше отквив лавку, постійий двір і пішов жить... Перед смертю передав багатство синові, і той тепер грішми руки гріє... “От тобі і щастя як трястя, – сказав дід, – кого схоче, того і нападе”.

*Дід Василь Панасенко-Гончаренко, 70 років,
с. Вознесенка Олександрівського повіту, 6 септєбря 1879 року.*

433) Клади на островах Пурисовім і у каміння Богатирі, що на Гадючому порозі на Дніпрі

(А)

Клади найбільше ховали запорожці, бо хто не находив гроші, – все наших царів. Найбільше всього, кажуть, козаки закопували гроші по могилах, по балках, під дубами і на островах. Покойний мій батько і старі рибалки все, було, розказують про гроші на Пурисовому острові¹. Там, кажуть, на стрілиці², де велика скеля, закопано дванадцять пушок набитих червонцями. Преміти нема, а треба, кажуть, отступить от скелі дванадцять ступенів і копать. Пушки червоної міді, запорозькі.

Другий клад на малому Пурисівському острівку, що біля стрілиці великого. Там сховано сорок тисяч. Острівок так і звемо Сорокотисячним. Балакали ще старі люди і про третій клад. На Гадючім порозі, що біля Пурисового острова, єсть два камені “Багатирі”; вони під лівим берегом, на ходу³. На одному, кажуть, написано сонце і місяць, а біля їх затопили запорожці пушку с червонцями.

*Дід Грицько Усатий, 78 років, с. Маркусова (Павло-Кічкас)
Олександрівського повіту, 2 травня 1887 року.*

¹ Днепровский остров Пурисов, (ниже порога Гадючего), известен еще в народе под именем Прусова и Явленного. Последнее название сохранилось в памяти глубоких старцев, известно оно также и лоцманам-судопроводчикам. Там же, несколько выше и против этого большого острова, слева, целая группа небольших островов, носящих название также Пурисовых, при чем на первом из них, от порога, имеется пещера в скале, – убежище сказочного змия. Затем рядом с этим, справа, небольшой островок Сорокотысячный, о котором упоминает наш рассказчик.

² Передняя часть о-ва, противостоящая течению реки.

³ Сухоходная часть реки.

**434) [Клади на островах Пурисовім і у каміння Богатирі,
що на Гадючому порозі на Дніпрі]**

(Б)

Давно, ще я був молодим, пішов раз в Кічкас⁴. Іду до перевозу, коли глядь – стоїть дід: сам сивий, чуприна сива, ще й замотана за вухо. На вид йому було більше ста год. Іду я та й дивлюсь, бо зроду не бачив такого діда.

– Чого, – каже, – дивися: пізнаєш, чи шо?... Молодий дуже!

Сів я на скелі біля Дніпра і почав снідати. Були у мене періжки, риба жарена і диня. Підійшов і дід.

– Шо, – кажу, – діду, може, їсти хочете? Сідайте!

Він сів. Слово по слову і розбалакались.

– Ти, – каже, – знаєш острів Пурисів? От де можна б поживиться!..

– А шо ж там? – питаю.

– Гроші.

– Знаю, – кажу, – добре.

– Гроші. Ще, – каже, – як був я молодим, набили ми дванадцять пушок червонцями і закопали. Нас, – каже, – було шість чоловік. Закопали і заклили, щоб поодиночку не брать. Як зруйновали Січ, – не прийшлося нам і по сей день зійтись докупи, і гроші й досі там!..

– Яка ж, діду, преміта? – питаю.

– А така: лежить камень, а на йому вибито місяць і сонце; одмірь од його дванадцять ступенів на південь і копай. Гляди тільки, як посипляться гроші з пушки, то первіх не бери – не годиться так, а откинь їх геть лопатою – і бери ті, що посипляться за ними..

Побоявся я заклих грошей, та і сам не ходив, і другім не казав, аж поки зостарівсь. Тепер уже не до грошей...

*Дід Фока Горянець, 73 роки,
курінь на баштані острова Хортиця,
11 серпня 1885 року.*

**435) [Клад на Стрільчому острові]
[Стрільча скеля]²**

За Стрільчий острівок давно між людьми балачка є, що там закопані гроші. Запорозьці, кажуть, викопали на острівку яму, поклали туду свій

¹ Меннонитская колония, Екатеринославск. уезда, при которой паромная переправа через Днепр.

² "Стрільча" скала расположена на правом берегу Днепра, ниже порога "Лохана"; весной отделяется от берега незначительным приливом, пересыпанным камнями, образуя таким образом каменный, небольшой остров; от скалы до левого берега Днепра пересекают камни. – Это "Стрільча забора".

скарб: талярі золоті та срібні, залізо, ружжя і дещо інше; тоді взяли й засипали піском; потім взяли хлопця, літ 12, котрого украли на Україні, положили на тім місті, де скарб, і давай його бить лозинням. Вибили добре та й питають:

- А що, знаєш, за що б'ємо?

- Не знаю, - каже хлопця, а само плаче, сердешне.

Запорозьці давай уп'ять бить хлопця. Перестали і уп'ять питають:

- А що, знаєш, за що б'ємо?

- Ой татусенькі, рідненькі, їй Богу не знаю, - каже хлопець.

Вони його втретє давай пирищить. Кричало, кричало бідне хлопця, а далі аж охрипло.

- Годі, - кажуть запорозьці, і давай уп'ять питать, - скажи, сучий сину, за що б'ємо? Як не скажиш, уп'ять одрепіжимо.

- Знаю, - каже хлопця, - це б то за те, щоб знав, де клад заховали.

- Ну, - кажуть запорозьці, - подивися ж кругом та й іди собі з Богом, може, найдуться добрі люди.

Вирвалось хлопця та між людьми давай розпитувать шляху на Україну. Чи вже довго йшло, чи не довго, а до батька допиталось. Це було, кажуть, зараз після того, як Січ зруйнували.

Годів через десятків там стіко с Київської губернії гнав по Дніпру плити старий дід; став він біля нашої слободи, пішов на Стрільчий острів і давай кладу шукать; шукав, шукав, нічого не знайшов, бо те місто тепер загорнуто каміннями; а дали прийшов у слободу і давай розпитувать, чи ніхто грошей не відкопував. В слободі ніхто й не знав про гроші. Давай тоді дід розказувать всю сторію, бо він сами той, котрого запорозьці били. Дід ще розказував і за приміту, де гроші.

На тім боці Дніпра, каже, якраз супротів острівка Стрільчого, стояв колись старий, старий та товстий дуб; на дубові була гилка товста, котра якраз показувала на острівок саме на те місто, де клад.

Деякі старі люди ще зазнають того дуба, а міні, признаться, і не взамитку; тепер оно бачите (указывает пальцем), якраз на тім місті виросла груша.

**436) Клад в турецьких городках
на лівому боці Дніпра, дача с. Петровського (Свистунова)
Олександрівського повіту**

(А)

Мій батько був запорожського покоління. Розказував покійний, шо як населялась Московка¹, то туда пристало багато запорожців, а між ними був і козак Гаркуша; він був дуже багатий і с шаблею так і носився. Не

¹ Нынешний город Александровск на р. Московке. В народе – *Московка*.

докажу уже вам, за що, а тіко закували Гаркушу в залізо і гнали в губернію¹. Тоді ще Катеринослав заводився в слободі Половиці. От гнали його понад Дніпром через Язикову і прийшлося тут ночувати. Мій батько був молодим, а Гаркуша уже старий дід. Зійшлись вони, розбалакались про старі вжитки. Гаркуша і почав розказувати.

– Супротів Язикової, – каже, – на тім (левом) боці Дніпра, видно два городки – то турецькі Брилі². Там стояло колись турецьке військо, як ще земля була бусурменська. Там, в Малому Брилі, закопані шаблі і ружжя, а в Великому, якраз супротів воріт, – гроші; на грошах – три каменя зверху. Гроші, шаблі і ружжя, – каже, – положили запорожці після того, як звоювали турка і збирались в Польшу. Погнали Гаркушу, а люди і давай шукать грошей. Шаблі, дві штуки, найшли, а ружжя і гроші – там.

Турки, кажуть, воювались стрілками. У нас, на Язиківському степу, копали вовківню³ і викопали чоловічій шкелет, а в йому вісімнадцять мідніх стрілок. Стрілки ті були між кістками.

*Дід Трохим Ковбаса, 88 років, с. Язикове (Федорівка)
на Дніпрі Катеринославського повіту.*

**437) [Клад в турецьких городках
на лівому боці Дніпра, дача с. Петровського (Свистунова)
Олександрівського повіту]**

(Б)

Турецькі Брилі ще недавно було видно; тепер їх засипало піском. Чотирнадцять год тому назад (1872) там найшли панцір і одну шашку, а після того я сам найшов в піску ядро⁴. Чабани часто і тепер находять там багато мідніх стрілок.

*Дід Федір Михайлович Книрик, 62 роки.
с. Язикове (Федорівка) на Дніпрі Катеринославського повіту.*

438) Клади в урочищі Сагайдачному

Колись в Сагайдачнім був такий ліс, шо не видно було і скель, а які ж здорові Дурна та Середня!.. Ще діди нам розказували, шо на скелях і біля їх жили запорожці, поки не зігнала їх Катерина. На Середній скелі, кажуть, єсть клад Сагайдаків; він десь під камінням, а на Дурній – там жило товариство, 12 козаків, і вони заклили там дванадцять кладів. Під

¹ Губернский город.

² Турецкие укрепления, имевшие, по рассказам старожиллов, форму лошадиного копыта.

³ Волчья нора, в народе часто – скота.

⁴ Ядро, до 18-ти фунтов весом, передано в музей В.В. Тарновского, а панцир и шашка утеряны. Я. Н.

каждим кладом одинакова і приміта: зверху камень, під ним череп'яна посуда і уголья, а далі – казан. Раз протів Великодня наші вознесенці пішли копати. Зворушили камень – коли череп'я, уголь; вони глибше; що копнуть – то воно і стугонить... Дочитались в церкві до Хреста, стали дзвонить во всі дзвони. Вони покидали лопати та христяться. Коли слухають – на скелі щось, звиняйте ... Вони за лопати та додому... На тіх скелях і скрізь по балках в Сагайдачнім єсть допропасти козацьких грошей, та не всякому вони судились.

*Дід Трохим Штепа, 80 і Фока Горянець 72 роки,
с. Вознесенка Олександрівського повіту, 1 серпня 1887 року.*

439) [Скарб в урочищі Сагайдачному]

В Сагайдачном, говорят, єсть клады: гайдамацкий, Сагайдака на Середней скале и где-то у подошвы ее Скутив, Шутя вблизи их кишла. Был когда то и на ближайшем острове Стрелице (Федоришин), но взят. Вот что рассказывают об этом. В 1845 году, во время сильного наводнения, остров размыло, снесло бугры. После, когда вода значительно понизилась, рыбак Власенко осел кошом на острове, и вот случайно между камнями находит “застрявший” казанок, а в нем червонцы. Казанок, говорят, красной меди, “настоящий запорожский”. Власенко за казанок и в Вознесенку к жинке. Найденные гроши представляют и страх, и радость. Но что с ними делать? Баба выражает мужа на рыболовство, а сама закапывает гроши до удобного случая размены. Однако этого удобного случая не представилось. Клад лежал два года, и место его было известно только бабе*. В 1847 году была холера. Возвращается как-то Степан с речки и застаёт бабу, сложившею руки на лаве... Долго искал он клада, перекидал хату, перекопал огород, рыл под грушею – нет и нет по сей день. Но клад, говорят, все-таки не переходил из огорода Степана и поэтому ежегодно в ночь под Великдень зоркий глаз соседа следил, не блестнет ли огонь...

440) Клади в урочищі Канівському (поблизу с. Розумовки на Дніпрі)

В урочищі Канівськiм багато взято грошей, та ще багато і єсть. Колись, кажуть, запорожці сховали волову шкуру золота. От один умер, а п'ять зосталось, і не можна їм взяти тіх грошей. Поїхали вони в Олександрівську кріпость на ярмарок, купили горілки і п'ють... Далі розбалакались, а один і пита: “Кому ж ми передамо їх?”

Збоку сидів білянській¹ чоловік, Гермесь, і догадався... От купив він

* Степан Власенко подчас не прочь был запить, и потому баба мало ему доверяла.

¹ Из с. Бельенького на Днестре, Ек. у.

квартиру і підсів до їх. Запорожці, не довго думавші, і признались, де той клад. Гермесь з ярмарку, та в Канівське – і забрав ті гроші. Спрежду Гермесь чабанував, а потім подався в Харківську губернію, купив землю і став паном... От як буває на світі!..

*Дід Петро Шевченко (Марченко), 65 років,
с. Розумовка Катеринославського повіту, 18 травня 1902 року.*

441) Клад в Крутому Яру (урочище поблизу с. Біленького Катеринославського повіту)

Біля Крутого Яра, на горі, стоїть дуб, а біля того дуба запорожці сховали клад. Сховали, кажуть, і заклили на дванадцять голов. Білянський чоловік зарізав дванадцять курей і пішов копати. Положив голови на те місце, де гроші, копнув лопатою і каже: “От тобі і дванадцять голов!” А воно з землі гука: “Дванадцять, та не чоловічіх!” Він злякався та й давай тікати відтіля. Так ті гроші там і zostались.

*Дід Макар Євдокимович Пазюк,
с. Біленьке Катеринославського повіту, 12 липня 1887 року.*

442) Клад в урочищі Криничуватому (степ с. Григорівки на р. Конкі Олександрівського повіту)

Як їхать з Кінської¹ в Краснокутівку, понад річку Кінкою, там є гора Криничувата; вона колись була висока, а тепер, Бог його зна і чого, щогороду осовується. Колись в цім урочищі був ліс, було багато криниць і жили запорожці. Там, де була найбільша землянка, є гроші. Преміта: як прокопаєш в коліно, – найдеш камінь; копай далі і викопаєш казанок с червонцями. Між червонцями є багато турецьких грошей. Так колись розказував покойному моєму дідові запорожець з Великого Лугу, та не совітував брати, бо гроші були заклиті на сто год. Це діло дуже давно було, і тепер взяти їх можна.

*Дід Юхим Каплій, 70 років,
с. Краснокутівка Олександрівського повіту, 15 січня 1888 року.*

443) Клад в урочищі Недаєвому у Великому Лузі

В Кучугурах², що в Великому Лузі, жила колись тяженна сила запорожців, а між ними химородник³ Недай. Страшенна, кажуть,

¹ Такое изстари название в народе носит с. Григорьевка, основанное и названное в конце 1770-х годов по имени светлейшего кн. Григория Александровича Потемкина (Первое офиц. название Консководка). В числе 7 др. деревень, Григорьевка состояла во владении Потемкина, а затем перешла в ранговую дачу графини Екатерины Васильевны Скавронской, впоследствии, графини Литто. Земли при деревнях числилось, до 60000 д., считая в этом числе и огромную площадь Великого Луга.

² Бугры, песчаные холмы в плавнях генерала Попова.

³ Колдун.

багатиня у його була: що того скоту, коней, овець, що тіх грошей – так і щоту не знав... Як умер, хату, загони, повітки – так і ростаскали і розмели нечисті... Кишла¹ його всякий і тепер боїться, – воно нечисте; хто іде, або їде, – далеко обминає... Ночної доби² там таке коїться, що страшно і згадувать протів ночі... Оце як закричить: “Тала – ла – ла – лаааа!!” – луна так і розлягається... Потім і свистить, і гуде, і вихор круте, і піском очі засипає... Урочище й досі зветься Недаєве; єсть і гроші, та за нечистими ніхто їх не візьме... Кажуть, то гроші і кричать...

*Діди: Яків Самарський, Юхим Каплій та інші,
с. Краснокутівка Олександрівського повіту, 17 січня 1888 року.*

444) Клад в Канциберівському урочище у Великому Лузі

(А)

Ще за запорожців жив в Великому Лузі характерник Канцібера. Поки жив був, – люди боялись його, а помер, – бояться його і кишла. Здоровий, кажуть, і грошовитий був козак! Як померав, – закопав гроші і заляв; й досі вони лежать... Після його смерті на тім місті вночі шось регочеться, танцює і туже. Спершу почина голосить, далі – кричить: “Пропав Канцібера, – пропали його й гроші!..” Перекричить, а потім гука: “Гала, гала, гоп! гоп! гоп!” – і ну реготать, танцювать!... Луна³ по плавнях так і ходе! Це гроші...

По Канцібері прозвано і урочище – Канціберівщина, тіко багато його уже розмив Дніпро. Біля урочища ніхто не зважиться ночувать, – страшно.

*Сергій Петрович Вовк, 68 років,
с. Григоровка на Конкі Олександрівського повіту,
24 листопада 1888 року.*

445) [Клад в Канциберівському урочище у Великому Лузі]

(Б)

В Кушугумівських плавнях жив запорожець Канцібера; його урочище і тепер звемо Канціберівщиною. Там єсть гряда, а на ній стояло 6 дубів в ряд; дуби, кажуть, були товстючі, шо втръох і не обхватиш; під каждим дубом, кажуть, сховано по казану грошей. Тепер нема і сліду, де були дуби, а гроші, кажуть, і досі лежать нерушимо.

*Мусій Нежура, 80 років,
с. Балабине Олександрівського повіту, 15 вересня 1878 року.*

¹ Пепелище. Часто – место жительства.

² Ночная пора, время.

³ Эхо.

446) Клад в криниці Шакалові та Іськові

Між Кушугумівкою і Краснокутівкою єсть балка Суха¹; виходе вона в плавні. Там колись жили запорожці, і кишля їх і тепер знать. По цій бальці, як пройти верстов дві от плавні в степ, єсть криниця, зветься Шакаловою, а в ній і біля неї, кажуть, єсть запорожські клади. Шакаловою, кажуть, зветься відтого, шо жив запорожець Шакал. За Шакаловою криницею, верстов сім, ще дальше в степ, на тій же бальці, – друга криниця – Іськова; там жив запорожець Ісько. Єсть, кажуть, і в криниці і побіля неї клади. Весною, як іде снігова вода балкою, то іноді виносе старинні мідні і срібні гроші. Дехто з людей находять там гроші і тепер.

Дід Юхим Каплій, 70 років,

с. Краснокутівка Олександрівського повіту, 15 січня 1888 року.

447) Клад в урочищі Круглик

(степ с. Андріївки (Іваненко) Олександрівського повіту)

В Круглиці, кажуть, запорожці сховали клад в бочонках: саме золото. Раз зібралось нас чоловік п'ять з лопатами, з ружжями і пішли в Круглик. Діло було протів Великодня. Прийшли до первого провалья, посідали біля могилки і виглядуємо, чи не блисне огонь... Сиділи, сиділи і почали уже мерзнуть... Коли це – блись! блись! блись! Ми подеревьяніли... Треба б бігти на те місто з лопатками, а тут страх найшов... “Біжіть!” – каже один. – “Біжи сам, – кажемо, – коли ти сміливий!” Сидимо, оп'ять трусимось... “Шо Бог дасть, – кажу, – ходімо всі!” Пішли. Тіко шо стали копать, а воно в провальях зразу: “Трісь! Лусь!” Ми тоді: “Свят, свят, свят єси, Господи!” – та навтіки!.. Насилу шлях найшли... Зійшлись уже в Лишній (балка) і стали входить в слободу. Коли це – гульк, аж ось і люди с церкви. Сид, сором – люди с пасками, а ми з лопатками...

Дід Яків Рибалка, 80 років,

с. Андріївка Олександрівського повіту, 7 травня 1884 року.

448) Клад в балці Лишній

(степ с. Андріївки (Іваненко) Олександрівського повіту)

Змолоду був я великий стрілець. Тоді цього звіру, птиці – видимо-невидимо було! Було зімою моя баба вигортає попіл с печі та й каже:

– Ти б, чоловіче, не полінувався, та убив зайчика на обід!

– Добре, – кажу, – підпалой мерщі в печі!

Вона за соломю, а я за рушницю. Тіко переступив ногою Лишню, – зараз і лу-лусь!.. Дома оббілував ухакого (зайца) – от тобі і шкурка, і махан (м'ясо). Нуте, так ця річ ось до чоґо.

Протів Нового году пішло нас шість душ в Лишню, взяли с собою

¹ Сухая балка – на степи графа И. В. Канкринна, устьем выходит в Великий Луг.

ружжя і лом. Думка, бач, була така: ломом гроші копать, а ружжя держать задля случаю... Злюча тоді була зима, мороз страшенний!... Дійшли недалеко до ямки, де взамітку клад сховано і поприсідали... Невидержки: мерзнуть ноги. На нас були іршані (меховые) штани, добрі чоботи, добрі з запасок онучі... Не поміч!

– Ну, – кажу, – хлопці, ходімо в берестки, постаємо там.

Пішли. Обперся кожний об берестину та й стоїмо, топцюємось... Дивемось, – коли в кущах блись, блись, блись!.. А далі опять – блись, блись! – більше десятка раз. Потім засвітилось, мов каганці. Шо за знак? – думаємо: горить, ще мов і до нас приближається... Як гроші горять, так лущать на однім місті, а це не те! Сказать би люди с свічками? Так чого ж би вони в таку добу забрались в балку?... Хіба мертвяки?... Стоїмо, дивуємось і страх бере. Коли це зразу плиг, плиг, плиг через рівчак, та до нас... Глядь – аж дванадцять чоловік вовків... Ми й померли... Почула ото, бісова личина, порох, та зразу – верть в бік, – так і майнули тернами... От вам і клад на волосок от смерті...

Дід Яків Рибалка, 80 років,

с. Андріївка Олександрівського повіту, 7 травня 1884 року.

449) Клад в урочищі Грушки на річці Підпільній Катеринославського повіту

В кінці Капулівки, над Підпільною, єсть запорозьке урочище Грушки. Там, на шпирлику¹, сховані гроші, і те місто запорожці затоптали кіньми. Це давно розказував дід, що приходив із-за Дуная. Каже, як наші тікали під турка, то взяли с собою книжку про кладі і план запорожскім урочищам. Стали перепливать Дунай, а тут, на їх біду, розібралась погода², перекинула дуба – і та книжка, плани і все, що було в дубі, пішло на дно. Повипливали ті запорожці на берег і зостались в одніх сорочках.

Захарій Опечанський, 35 років,

с. Покровське Катеринославського повіту, 17 серпня 1901 року.

450) Клад поблизу Галиного яру поблизу с. Покровського Катеринославського повіту

Старі люди розказують, що над річкою Підпільною, вище урочища Галиного Яра, були запорозькі загоны для скоту і коней, були тут і кузні їх. Біля цих кузень, де і тепер находять багато заліза і свинцю, над кручею, закопано три шаплика золота. Сховали їх запорожці, як ішли воювать турка. Пішли, кажуть, та і полягли там... Гроші і по сей день цілі, бо ніхто не зна приміти.

Захарій Опечанський, 35 років,

с. Покровське Катеринославського повіту, 17 серпня 1901 року.

¹ Мыс.

² Сильный ветер, дождь, буря.

451) Клад поблизу верби і під вербою

(плавня с. Покровського на річці Підпільній Катеринославського повіту)

В великій Покровській плавні, на Темошевій гряді, єсть верба в обхват чотирьох чоловік: вона похилилась на Рудя¹; на ній три одноги² – одна на восток, друга на запад, а третя на північ. Протів тієї, що на восток, – отступи од верби десять сажень і копай: там запорожці сховали три бутилі грошей: золото і сrebro. Під самою вербою – і там єсть клад. Ці клади були закляті на сто год, та время уже вийшло.

*Дід Назар Федорович Бутуз (Бондаренко), 74 роки,
с. Покровське Катеринославського повіту, 17 серпня 1901 року.*

452) Клад в балці Широкій

(степ с. Цареконстантинівки Олександрівського повіту)

Старий дід Гуренко колись розказував, що в балці Широкій була гайдамацька землянка, а біля неї закопано жлукто³ з грішми. Протів Великодня там щогоду блещать каганці... За цей клад уже і бились люди... Раз протів Великодня вийшли гусарці⁴, вийшли і наші кам'янци⁵. Ті ж сіли в однім місті, а наші в другім. Ждали вони, ждали, – не блещить огонь. Між кам'янцанами були курії, – і давай вони кресать огонь. Гусарці побачили – та туди, – думали, що блещать гроші. Кам'янци полякались та давай одбиваться кійками... Гусарці тоді давай молиться та тікать: “Свят, свят, свят еси, Господи!”... Та відтіль, та відтіль... А ті вдогонці кійками їх, кійками... Добігли до слободи і думають: “Шо за морока: от лихого духа, кажуть, отхриститися, а от цих і ні...” Господь послав праздник, треба з людьми христосаться, а тут лихо: у того пика розбита, у того ніс, у інчого синяки під очима... Після того уже більше не зважувались шукать грошей.

*Дід Григорій Іванович Даниленко (Гречешенко), 70 років,
Цареконстантиївка (Кам'янка)
Олександрівського повіту, 31 січня 1884 року.*

453) Клад, що не дався

Було мені літ п'ятнадцять, як жив в Язиковій дід Микита Товстик, ще з запорожців. Балакучий був чоловік! Оце було як почне розказувать,

¹ Речка.

² Гилки (разветвления), Гилки. *Рассказчик*.

³ Выдолбленная колода, в которой крестьянки золят (парят) особым наваром из золы белье.

⁴ Жители с. Гусарки.

⁵ Жители с. Каменки (на р. Каменке), офиц. – Цареконстантиновка.

як почне, – та все про козацькі вжитки. Розповідав багато про клад.

– Був я, – каже, – малим, а мій батько, Микита, та другий запорожець Антип Третяк, змовились клад викопать. От діждались вечера, та й махнули в Квітину балку¹, а я за ними. Дійшли, почали копати, а мене заставили Богу молитись. Став я навколюшки, – каже, – та й читаю “Отче наш”. Оце прочитаю раз та вп'ять заверну. “Молись, – кажуть, – синку, молись і не бійся нічого, що б не случилось!” А сами копають та й копають... Коли це як вискочать запорожці, та з рушниць: бух! бух! бух!.. Випалили та хто його зна, де й ділись. Вони копають, а я молюсь. Після того уп'ять як вискочать вовки, як почали вить, як почали – аж сумно стало. Я молюсь. Вискочила квочка, та до батька, – так і лізе в вічі, так і лізе... Вони копають, а я молюсь. Докопались до каменя, а під ним казан накритий залізним листом... Коли це як суне вода, як суне з ями, та через верх, – так мене і обдала. Я молюсь. Уже вода і по коліна, уже і по пояс, а потім стала нести з міста... Я в крик: “Ой Боже, мій, ратуйте!”.. Батько і Антип за мною, – так нас водою і винесло... Вернулись потім туди – коли гроші ввійшли в землю, один камень остався. Ми, – каже, – так і пішли ні с чим, бо гроші не нам судились.

По тій бальці і тепер немало єсть запорожскіх кладів.

*Федір Михайлович Книрик, 62 роки,
с. Язикове (Федорівка) Катеринославського повіту,
29 листопада 1888 року.*

454) Невдало заклятий клад

(А)

Давно, дуже давно, в Балабинських плавнях² жили запорожці. От у одного було багато грошей, – а сам чоловік старий, – і поніс він їх на грядку³ закопувати. Викопав під дубом ямку, висипав червонці і гука: “Хто положе сто голов, той забере гроші!” (тричі). А другий запорожець, що слідком ішов за дідом, стоїть в лозі, та й собі гука: “Хто положе сто кіїв, той забере гроші!” (тричі). Молодший старого перекичав, а той думав що чорт, – перехрестив гроші, загорнув землею і каже: “Хай буде потвоєму!” Сказав і пішов до хати, бо знав, що чорти бояться хреста. Тоді той вирубував сто кіїв, положив біля закліятого міста, а сам за гроші – і був такий...

Мусій Нежура, 80 років,

с. Балабине Олександрівського повіту, 15 вересня 1878 року.

¹ Балка Квітина на даче д. Языковой.

² Заливные дачи с. Петровского (Балабино), Алекс. у., в Великом Луге.

³ Возвышенность, бугор на заливном лугу, куда редко или вовсе не достигает вода во время весеннего разлива.

**455) [Невдало заклятий клад]
(Б)**

Тут, де тепер наша слобода Кушугумівка, понад горою, жили самі запорожці. В інчого була хатка, в інчого землянка або прямо курінь. Були між ними і заможні¹, були і голі. У багатіх було грошей допропасти, – дівать нікуда, всього вдоволь. Оце було який запорожець задума померать, – а роду нема, – то він і несе гроші ховать в Великий Луг або в степ. Покойний дід часто було розказують, як один запорожець заклинав клад. Пішов, кажуть, в Великий Луг, а за ним слідком другий убогий козак. От багатий закопав гроші і заклина: “Хто покладе тридев’ять голов, той пожеве гроші!” Убогий сидить в куці і обзивається: “Покладу – та часникові!” Багатий крикнув тричі, а той тричі обзивався і перекричав діда. Дід подумав, шо мара яка, та й каже: “Цур тобі, пек: хай буде по-твоєму!” Потяг дід додому, а убогий поніс тридев’ять головок часнику, а гроші забрав і розбагатів собі на здоров’є.

Дід Авксентій Федорович Орел, с. Кушугумівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії, 28 грудня 1885 року

**456) Закляття кладів
(А)**

В Язиковій запорожці доживали віку. Один козак був дуже багатий і старий, син його не слухав і все було краде гроші. Перед смертю забрав дід гроші в макітру і пішов в садок. Невістка помітила, та слідком за ним. От дід викопав ямку, поставив макітру і заклина: “Котра рука загірбала, шоб та і отгірбала!” (тричі). Взяв і загорнув землею. Невістка підслухала та мерщі додому.

От чи довго жив дід, чи ні, – умер. Діло було ночної доби, – в хаті всі спали. Невістка не дурна була, – та того діда під боки і понесла в садок... Положила діда на землю і давай його рукою отгірбать... “Котрою рукою, – каже, – загірбав, – тією і отгірбаю!” (тричі). І забрала гроші. Тоді діда понесла в хату і давай скликать людей та тужить... Гроші пішли в руку, і вона після того багатенько зажила с чоловіком.

Дід Трохим Ковбаса, 89 років, с. Язикове (Федорівка) Катеринославського повіту. 27 вересня 1887 року.

**457) [Закляття кладів]
(Б)**

Ще за запорожців жив біля Дніпра козак Твердовській. Він було часто с товариством біга гайдамачить. От раз побіг в Польщу і привіз разного лому і грошей; з ним приїхало і два казака-гетманця. Пожили вони тут і

¹ Зажиточные.

стали збиратися в дорогу.

– Ну, – кажуть, – треба ж срібний лом і гроші сховати!

– Чи треба, – каже Твердовський, – той треба!

Виїхали вони на вершину балки Щербининої, викопали яму серед могили, поклали шкуратяний мішок з грішми і закликають:

– Проклят, проклят, проклят, хто візьме гроші!... Проклят буде і головою поляже!

Закляли, затоптали кінями і стали збиратися. Гетманці позав'язували коням хвости, попідтягували попруги і кажуть:

– Ну їдьмо!

Твердовський і відповідає:

– Їдьте, – каже, – з Богом, а я поведу коня балкою та попасу.

Було це вночі. Посідали гетманці на коней, одбігли трохи і залягли... Ждали, ждали, – нема Твердовського... Вернулись – аж він прив'язав коня до прикорня і бубонить на могилі:

– Хто, – каже, – проклинав, на тому і окошиться! (тричі).

Тоді давай откопувати... Гетманці до його...

– Бач, – кажуть, – який вірний товариш!

Взяли його і скалічили.

– Ну, – кажуть, – поживай гроші, бісів недоляшок: буде тобі і твоїм дітям!

Дехто з старіх кажуть, що гроші й досі там.

Дід Трохим Ковбаса, 89 років, с. Язикове (Федорівка)

Катеринославського повіту, 27 вересня 1887 року.

458) [Закляття кладів]

(В)

Над Великим Лугом, де тепер Кушугумівка, давно колись жив запорозькій ватажок і був він дуже багатий. От зостарівся і поніс гроші закопувати. Діло було весною, ніч місячна, – хоч голки збирай! От поніс і тіко що закрався за очерет, а запорожець Прохода за ним, – вислідив та й сів за кущем. Сховав дід мішок з грішми в очерет, вибрав місто під дубом і заходився копати ямку. Очерет був далеченько – то оце що піде дід за грішми та положе, то Прохода надбере червонців з ямки, схова в свитку і присяде... Стіко дід ходив до мішка, стіко раз Прохода надбірав. Переносив він гроші, засипав землею і заклика: “Стіко місяць за ліс зайде, стіко мої гроші в землю вийдуть!” Тіко що сказав тричі, а свитка Проходи і почала в землю входить. Він за рукава, а вона і його тягне... Отскочив він і остався без грошей і без свитки...

Дід Тиміш Нежура,

с. Балабине Олександрівського повіту, 1 серпня 1879 року.

459) [Скарб на острові Перун] (А)

– А находил ли кто-нибудь клады?

– А разве кто скажет, когда найдет? Были такие, что забрали и из бедных сделались богатыми; были и такие, что клад в руку не пошел – те перевелись, вымерли.

– Отчего это так, что одному клад в руку пойдет, а другому нет?

– Оттого, что клады бывают заклятые. Здесь много есть кладов, известно, где зарыты, а брать страшно.

– А как же вы знаете, в каком месте клады есть?

– Знаем по старинным приметам. Вот хоть бы и на Перуне¹. В ложине, посреди острова, есть и теперь куст жостира (крушина). От этого куста надо отступить три шага по течению реки и копать: там есть каюк (лодка) денег, и такой каюк, что на нем можно десяти душам переехать Днепр. Гроши прикрыты шкурою. Есть еще клад против Перуна на Свистуновской степи. Там есть выбалочок, в нем растут дубы, а возле них куст бузины; под бузиною зарыты четыре козьих шкуры с деньгами.

460) [Скарб на острові Перун] (Б)

В то время, когда мы спускались в овраг, в Перун причалила лодка, вышел старик. Через минуту мы сошлись, поздоровались. Старик принял нас за кладоискателей и разговор зашел о кладах.

– А есть тут, діду, клади?

– Есть, – заметил он иронически. – Ось тут (указывает яму) недавно чоловік закопав гроші й горілку.

– Як це так?

– Та так... Приїхав пан копати клад, потратив гроші на людей, на горілку і з тим поїхав... Кажуть, найшов мідний гудзик (пуговицу).

Ответ понятен. Яма действительно большая, глубокая, камней вынута масса, а следовательно, потребовались и усилия рабочих, и время.

– А говорят, тут есть клад?

– Есть... Заховали покойні запорожці, бо нігде було дівать... Он на горі, в куцах, там іменно єсть клад.

– А примета єсть?

– Єсть десь під кушем жостиру... Колись був один куш, а тепер розрослоь його багато. От дивіться на Язиковий острів (Таволжаный): бачите пісок?

– Бачу.

¹ Перун – один из живописных островов порожнистой части Днепра.

– Там запорожці сховали багато червонців. Кажуть, понасипали гроші в козині шкури та й загорнули в пісок.

– И никто до сих пор не открыл?

– Копав один лоцман, та не судилось викопать: осліп.

– Отчого же он ослеп?

– А ось від чого. Жив він з дідом, а той дід був дуже старий. От раз гнав запорожець плити з Києва і зійшовся з дідом в шинку. Звісно за чаркою – слово по слову і розбалакались про гроші. Запорожець і каже: “Там, – каже, – на Язиковому острові, де було колись тирло¹, росте куц шелюгу, а під ним гроші. Забери їх і поживеш. Я б, – каже, – і сам забрав, так мені не можна: поклявся товариству, щоб без його не брать”.

Дід похвалився лоцманові, а той уночі за лопату та туди. Чі копав там чі ні, а до дому вернувся сліпим. Якби був пішов з дідом, то нічого б не було, а то Бог покарав.

– А давно это было?

– Ого!.. Це вже давня річ.

461) [Скарб у льоху на могилі]

Между селами Жебуневой (Славгород) и Ново-Гупаловкой была высокая могила, но теперь стала ниже, сорана. Вот что об ней рассказывают. Когда еще в Гупаловке не было церкви, люди приписаны были приходом в слободу Жебуневу². Шел раз человек и нес священную паску. Дело было в Великдень на рассвете. Сошел на могилу и провалился. Видит он боченки с деньгами, а около них усатый с закрученною за ухо чупрыною запорожец. “Ну, чего желаешь, ради праздника, – обозвался запорожец, – водки или денег?” – “Давай чарку водки”. Запорожец поднес: “Ну, счастье твое, – говорит, – что догадался, а то был бы ты на моем месте”. Говорят, что дед состарелся в могиле: его запорожское товариство оставило вместе с деньгами и заклало на сто лет. Срок уже вышел, но никто только не заберет этих денег. Дверь в этот лех открывается чрез каждые 40 лет.

Логвин-Несват.

462) [Скарб не дався через лайку]

Был еще случай на одной могиле. Взшел на нее человек, присел и хотел понюхать табаку. Только что труснул с рожка, а оно его и пхнуло с могилы; он в другой раз – то же, в третий раз взшел и начал сквернословить; оно его так пхнуло, что он и рожок с табаком затерял.

¹ Место на берегу реки, озера, где в жаркие дни лета пасут скот.

² С 1823 года. Архив бывш. Александр. духов. Правления, при Покровском соборе.

Это “оно” и был клад. По словам рассказчика, клад давался человеку, но ему, всходя на могилу, надо было расстаться с рожком, помолиться, а не ругаться.

Логвин-Несват.

463) [Як чоловік зробився безп'ятим]

Был когда-то в селе человек по прозвищу Безпятый. Вот какой был с ним случай. В компании двух товарищей пошел он на могилу копать клад. Дело было ночью. Копали, копали и наткнулись на железную дверь. Отворили, вошли и выкресали огня. Смотрят – ворочается дед. Они – уходить без оглядки: два выбежали скоро, а третий не успел, и старик дверью отсек ему пятку. С тех пор и пошел он жить “безпятым”.

464) [Скарб у Таволжаній балці]

– А в Таволжаной балке нет кладов?

– Есть и там не мало. Если знаете, с Таволжаной балки вытянулась небольшая балочка, – Гиливрина. Там жыл козак Гиливера. У вершины балочки есть груша: стоит она сама себе одна. От этой груши отступить пять ступеней вниз к Таволжаной балке и копать: там есть лех (погреб), а в леху была дорогая одежда, которая истлела от времени, а осталась серебрянная и золотая посуда и много денег. Лех зачатый на сто лет, но время ему уже вышло.

– Откуда же вы, деду, узнали подробности, что там зарыта одежда, посуда, деньги?

– От батька и деда. Про эти клады были писания, книжки, да генерал Платов отбил у запорожцев. Эти книжки и до сих пор в Екатеринославе.

– Где же они там находятся?

– В доме Потемки (Потемкина), что-ли. Они лежат в железном сундуке под двенадцатью замками, и их никто не возьмет, потому что все ключи затеряны!..

465) [Скарб не дається копачам]

Недалеко от села* старики указали нам могилы – Бицулину, Вышерину, Сыдорову, Великую, Острую и несколько безыменных. Сохранилось предание, что в одной из безыменных могил сокрыт клад. Кто не пробовал копать – клад не дается: то появляется сразу целая “стая” волков, безмолвно “клацают” зубами, то взвывается на дыбы и ревет медведь, то льется через голову вода... После многих попыток крестьяне бросили копать, так как клад, говорят, зачатый и место “нечистое”.

* Языково.

466) Заклятий клад

По дорозі із Анатолії в Лидяну¹ понад річкою Кальчиком єсть скеля, а низче скелі – запала яма; там греки садять табак. Колись давно люди копали клад, так не дався; визвали з Запорозької² знахуря... Почав той копати... Тіко шо докопався до льоха, – воно як пошпуре камінням, як пошпуре... Знахурь навтіки, а люди за ним... Гроші, кажуть, і досі там, та не вийшло времня: закляті.

*Дід Андрій Іващенко (Євпак), 67 років,
с. Ольгінське Маріупольського повіту, 1 березня 1877 року.*

467) Деякі нотатки, які стосуються кладів (А)

Протів Великодня, як дочитають до Хреста, – гроші виходять наверх і сушаться; тоді горить свічка синім огнем; цей світ баче тіко той, кому гроші судились.

Баба Козлиха, Кушугумівка, 1886 р.

468) [Деякі нотатки, які стосуються кладів] (Б)

Як горять гроші протів Великодня, – то вони перечищаються. Так буває щогоду.

Дід Горянець, Вознесенка, 1885 р.

469 [Деякі нотатки, які стосуються кладів] (В)

Як гроші показуються, то іди на огонь. Як загасне, – не тобі судились; як ні, – твій клад.

Дід Власенко, Вознесенка, 1889 р.

470) [Деякі нотатки, які стосуються кладів] (Г)

Як найдеш гроші, то не бери всі: так не годиться, остав стіко-небудь заплатити за місто і не бійся нічого; а як забереш всі, то не обійдеться без напасти.

Дід Кухленко, Верхньодніпровський повіт, 1903 р.

¹ Анатолія и Лидино – села Мариупольского уезда, первое – поселенцев греков, второе – русское, владельческое.

² Село Никопольское – оно же Кальчик и Запорожье в народе, – станция бывших азовских козаков, последних потомков запорожцев, выведенных Осипом Гладким из Турции в 1822 г. Я. Н.

**471) [Деякі нотатки, які стосуються кладів]
(Д)**

Як найдеш гроші, то верхніх не бери, скинь їх геть паличкою, – вони заляті.

Дід Дмитро Малий, Маркусово, 1887 р.

**472) [Деякі нотатки, які стосуються кладів]
(Е)**

Всякій клад треба брать не зверху, а збоку, бо не всякому звісно, залятий він чи ні. Як брать збоку, то гроші розсипляться, а з ними розсиплеться і заляття.

Баба Клевчиха, 63 роки, м. Олександрівськ, 3 вересня 1895 року.

**473) [Деякі нотатки, які стосуються кладів]
(Ж)**

Гроші як закликають, то закладають на скот, на голови, як вийде строк заляття, на тім місті кричить нечистий. Кричить він, поки хто не візьме гроші.

Дід Ковбаса, Язиково, 1887 р.

**474) [Деякі нотатки, які стосуються кладів]
(З)**

Де гроші сховали харцизники¹, там показується козиня з ріжками або пеньок. Як схочеш взять – не хрестись і не молись, бо ввійдуть в землю. Це скверні гроші: в руку підуть тіко тому, хто знається з нечистим.

*Дід Арсентий Чорновол, 96 років,
с. Кушугумівка, 5 грудня 1887 року.*

¹ Це все одно, що єретики, що характерники, що галдовники (колдуны); у їх ні ікон, ні ладану не поводилось, – один тютюн, люлька та лайка на язиці... – *Рассказчик*.

КОМЕНТАРІ ТА ПРИМІТКИ

МАГІЧНИЙ ФОЛЬКЛОР (ЗАМОВЛЯННЯ)

Українські народні замовляння, записані Я.П. Новицьким або передані йому іншими збирачами, опубліковані в двох останніх фольклорних збірниках: Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры, собранные в Екатеринославщине. – Екатеринославск, 1913. – 42 с. та Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания, собранные в Екатеринославщине // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1915. – Вып. 10. – С. 1-16. Матеріал був укладений Я.П. Новицьким відповідно до кількості варіантів, що стосуються тієї чи іншої хвороби. На першому місці стоять дитячі хвороби – найбільша група замовлянь, далі – хвороби жіночі, замовляння при різних нещасних випадках, а також любовні, і в кінці – господарські замовляння, від хвороб тварин. Обидва збірники за своєю структурою немов віддзеркалюють один одного і другий є власне додатком до першого (див. передмову про історію видання). Ми не порушуємо структури збірника Я.П. Новицького, оскільки вона є однією з перших спроб класифікації творів цього фольклорного жанру.

1. Від безсонниці і крикливців у дітей (А). Записав Я.П. Новицький 7 червня 1886 р. в Олександрівській Слободці, передмісті м. Олександрівська, від Василини Власівни Гетьманки (78 років) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 7, № 1 А.

2. [Від безсонниці і крикливців у дітей] (Б). Записав Я.П. Новицький 19 лютого 1913 р. в м. Олександрівськ від Марії Хомівни Білоконки (68 років) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 7-8, № 1 Б.

3. [Від безсонниці і крикливців у дітей] (В). Записав Я.П. Новицький 10 лютого 1913 р. в с. Розумовка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Катерини Остапівни Старченкової (70 років) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 8, № 1 В.

4. Від безсонниці і крикливців (А). Записала Є.А. Новицька 6 грудня 1913 р. в с. Андріївка Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Параски Козаченкової (61 рік) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания... – С. 7, № 1 А.

5. Ще інча [Від безсонниці і крикливців] (Б). Записала Є. А. Новицька 6 грудня 1913 р. в с. Андріївка Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Параски Козаченкової (61 рік) // Малорусские народные заговоры и заклинания... – С. 7, № 1 Б.

6. [Від безсонниці і крикливців] (В). Записала Є. А. Новицька 14 травня 1914 р. в с. Андріївка Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Ганни Чувачки (65 років) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания... – С. 7, № 1 В.

7. Від крикливців. Записав Митрофан Захарович Лаврушко 1912 р. в м. Нікополь Катеринославського пов. від Якова Гуні (60 років), уродженця с. Маламіна Верхньодніпровського пов. Катеринославської губ. // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 40 (Дополнение, № 1. “От крыкльвцив”). Особу записувача не встановлено.

8. Від младенцького (Родимчик) (А). Записав Я.П. Новицький 31 січня 1913 р. в с. Розумовка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Катерини Остапівни Старченкової (70 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 13-14, № 5 А.

9. [Від младенцького (Родимчик)] (Б). Записав Я.П. Новицький 7 червня 1886 р. в Олександрівській Слободці, передмісті м. Олександрівська, від Василини Власівни Гетьманки (78 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 14, № 5 Б.

10. [Від младенцького (Родимчик)] (В). Записав Я.П. Новицький 19 лютого 1913 р. в м. Олександрівськ від Марії Хомівни Білоконки (68 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 15, № 5 В.

11. Від младенцького і причини (падучої) (Г). Записав Я.П. Новицький 23 лютого 1913 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Федора Остаповича Ждана-Гуглі (67 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 15-16, № 5 Г. “Вид младенческого и прычины (падучей)”.

12. Від младенцького і переполоху. Записала Є. А. Новицька 6 грудня 1913 р. в с. Андріївка Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Параски Козаченкової (61 рік) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания... – С. 8, № 2.

13. Від переполоху (испуг). Записав Я.П. Новицький 7 червня 1886 р. в Олександрівській Слободці, передмісті м. Олександрівська, від Василини Власівни Гетьманки (78 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 8-9, № 2. (У примітці помилково вказано ім'я “Василиса Васильевна”).

14. Від переполоху, пристриту, сухот і лихоманки. Записав Я.П. Новицький 10 лютого 1913 р. в с. Розумовка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Катерини Остапівни Старченкової (70 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 9, № 3.

15. От уроків, пристриту і інчіх (сглаз) (А). Записав повітовий лікар В.В. Туча 22 вересня 1888 р. в с. Федорівка (Бурлацьке) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від знахаря діда Кабуха // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 9-10, № 4 А (“От урокив, прыстриту и инчих”). (Помилково прізвище записувача подано як В.В. Гнуч, – див. № 66).

16. [Від уроків, пристриту і інчіх (сглаз)] (Б). Записав Я.П. Новицький 31 січня 1913 р. в с. Розумовка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Катерини

Остапівни Старченкової (70 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 10-11, № 4 Б.

17. [Від уроків, пристріту і інчіх (сглаз)] (В). Записав Я.П. Новицький 9 травня 1876 р. в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від баби Марчихи // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 11, № 4 В.

18. [Від уроків, пристріту і інчіх (сглаз)] (Г). Записав Я.П. Новицький 12 січня 1886 р. в с.Покровське Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Гапки Саєнкової // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 11-12, № 4 Г.

19. [Від уроків, пристріту і інчіх (сглаз)] (Д). Записав Я.П. Новицький 19 лютого 1913 р. в м.Олександрівськ від Марії Хомівни Білоконки (68 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 12, № 4 Д.

20. [Від уроків, пристріту і інчіх (сглаз)] (Е). Записав Я.П. Новицький 23 лютого 1913 р. в с.Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Федора Осиповича Ждана-Гуглі (67 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 12-13, № 4 Е.

21. [Від уроків, пристріту і інчіх (сглаз)] (Ж). Записав Я.П. Новицький 2 січня 1884 р. в м.Олександрівськ від діда Швеця (74 роки) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 13, № 4 Ж.

22. Від уроків і зглазу (А). Записала Є. А. Новицька 6 грудня 1913 р. в с. Андріївка Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Параски Козаченкової (61 рік) / Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания... – С. 8-9, № 3.

23. [Від уроків і зглазу] (Б). Записала Є.А. Новицька 14 травня 1914 р. в с. Андріївка Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Ганни Чувачки (65 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания... – С. 9, № 3 Б.

24. Від сухот у дітей (А). Записав Я.П. Новицький 10 червня 1886 р. в Олександрівській Слободці, передмісті м. Олександрівська, від Василю Власівни Гетьманки (78 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 16, № 6 А.

25. [Від сухот у дітей] (Б). Текст відтворений Я.П. Новицьким за рукописом початку ХІХ ст., наданим йому поміщиком Олександрівського пов. М.С. Білим // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 16 – 17, № 6 Б.

26. [Від сухот у дітей] (В). Текст відтворений Я.П. Новицьким за рукописом початку ХІХ ст., наданим йому поміщиком Олександрівського пов. М.С. Білим // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 17, № 6 В.

27. [Від сухот у дітей] (Г). Записав Я.П. Новицький 19 лютого 1913 р. в м. Олександрівськ від Марії Хомівни Білоконки (68 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 17, № 6 Г.

28. [Від сухот у дітей] (Д) (Рецепт). Записав Я.П. Новицький 25 грудня 1875 р. в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від баби Марчихи // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 18, № 6 Д.

29. [Від сухот у дітей] (Е). Записав Митрофан Захарович Лаврушко 1912 р. в м. Нікополі від Якова Гуні (60 років), уродженця с. Маламіна Верхньодніпровського пов. Катеринославської губ. // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 40, № 2 (“От сухот”).

30. [Від сухот у дітей] (Є). Записала Є.А. Новицька 6 грудня 1913 р. в с. Андріївка Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Параски Козаченкової (61 рік) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания... – С. 9, № 4 (“От сухот”).

31. Від огника у дітей. Записав Я.П. Новицький 8 червня 1886 р. в Олександрівській Слободці, передмісті м. Олександрівська, від Василини Власівни Гетьманки (78 років) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 27, № 13.

32. Від затвердіння груди (сосків). Записав Я.П. Новицький 10 червня 1886 р. в Олександрівській Слободці, передмісті м. Олександрівська, від Василини Власівни Гетьманки (78 років) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 28-29, № 15.

33. Від пліснявки. Записав Я.П. Новицький 25 грудня 1875 р. в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від баби Марчихи // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 29, № 16 (“От пліснявки”).

34. Від поднебення. Записав Я.П. Новицький 24 травня 1883 р. в с. Кушугумівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від баби Козлихи // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 29, № 17.

35. Від пропасниці (лихоманки, трясці) (А). Текст відтворений Я.П. Новицьким за рукописом початку ХІХ ст., наданим йому поміщиком Олександрівського пов. М.С. Білим // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 18-19 А.

36. [Від пропасниці (лихоманки, трясці)] (Б). Текст відтворений Я.П. Новицьким за рукописом початку ХІХ ст., наданим йому поміщиком Олександрівського пов. М.С. Білим // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 19 Б.

37. [Від пропасниці (лихоманки, трясці)] (В) (На славянском). Текст відтворений Я.П. Новицьким за рукописом початку ХІХ ст., наданим йому поміщиком Олександрівського пов. М.С. Білим // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 20 В.

38. Від пропасниці (А) (лихорадки, лихоманки, трясці). Записав Я.П. Новицький 17 червня 1885 р. в м. Олександрівськ від дівчини Палажки

Смолівни, уродженки с. Веселе Мелітопольського пов. Таврійської губ. // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 20, № 8.

39. [Від пропасниці] (Б). Записав Я.П. Новицький 24 червня 1885 р. в с. Нескучне Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Софії Бочонкової // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 20-21, № 8 Б.

40. [Від пропасниці] (В). Записав Я.П. Новицький 17 червня 1886 р. в м. Олександрівськ від діда Терешка, захожого міщанина з Полтавської губ. // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 21, № 8 В.

41. [Від пропасниці] (Г). Записав Я.П. Новицький 17 червня 1886 р. в м. Олександрівськ від діда Терешка, захожого міщанина з Полтавської губ. // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 21, № 8 Г.

42. [Від пропасниці] (Д). Записав Я.П. Новицький 24 червня 1885 р. в с. Нескучне Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Софії Бочонкової // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 21, № 8 Д.

43. [Від пропасниці] (Е). Текст відтворений Я.П. Новицьким за рукописом першої половини XIX ст., наданим йому М.Т. Боровкою (особа не встановлена), у Павлоградському пов. Катеринославської губ.) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 22, № 8 Е.

44 [Від пропасниці] (Є). Записала Є.А. Новицька 6 грудня 1913 р. в с. Андріївка Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Параски Козаченкової (61 рік) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания... – С. 10, № 5 (“От пропасниці”).

45. Від бешихи (А) (Рожа). Записав Я.П. Новицький 7 червня 1886 р. в Олександрівській Слободці, передмісті м. Олександрівська, від Василини Власівни Гетьманки (78 років) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 25-26, № 12 («От бешихи»).

46. [Від бешихи] (Б). Записав Я.П. Новицький 9 листопада 1904 р. в с. Крестовка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Варвари Кропиви (60 років) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 26, № 12 Б.

47. [Від бешихи] (В). Записав Я.П. Новицький 10 лютого 1913 р. в с. Розумовка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Катерини Остапівни Старченкової (70 років) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 27, № 12 В.

48. [Від бешихи] (Г). Текст відтворений Я.П. Новицьким за рукописом початку XIX ст., наданим йому поміщиком Олександрівського пов. М. С. Білим // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 27, № 12 Г.

49. [Від бешихи] (Д). Записала Є. А. Новицька 26 грудня 1913 р. в с. Андріївка Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Марії Довгалки (60 років) //

Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания... – С. 11, № 8 (“От Бешихи”).

50. Від зубної болі (А). Записав Я.П. Новицький 19 лютого 1913 р. в м. Олександрівськ від Марії Хомівни Білоконки (68 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 22, № 9 А.

51. [Від зубної болі] (Б). Текст відтворений Я.П. Новицьким за рукописом першої половини XIX ст., наданим йому М.Т. Боровкою (особа не встановлена), у Павлоградському пов. Катеринославської губ.) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 22-23, № 9 Б.

52. [Від зубної болі] (В). Записав Я.П. Новицький 7 червня 1886 р. в Олександрівській Слободці, передмісті м. Олександрівська, від Василини Власівни Гетьманки (78 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 23, № 9 В.

53. [Від зубної болі] (Г). Записав Я.П. Новицький 7 червня 1886 р. в Олександрівській Слободці, передмісті м. Олександрівська, від Василини Власівни Гетьманки (78 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 23, № 9 Г.

54. [Від зубної болі] (Д). Текст відтворений Я.П. Новицьким за рукописом кінця XVIII – початку XIX ст. // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 23 № 9 Д.

55. [Від зубної болі] (Е). Записав Я.П. Новицький 10 лютого 1913 р. в с. Розумовка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Катерини Остапівни Старченкової (70 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 24, № 9 Е.

56. Від зубів. Записала Є.А. Новицька 4 січня 1914 р. в с. Андріївка Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Марії Мельнички (58 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания... – С. 10, № 6. Рукопис тексту, переписаний Я.П. Новицьким, зберігається в Державному архіві Запорізької обл. // ДАЗО, ф. 161, оп. 1, од. зб. 12, арк. 3 (“От зубов”). У примітці вказано інше ім'я оповідачки: “Баба Марфа Мельничка”.

57. Від більма. Записала Є.А. Новицька 14 травня 1914 р. в с. Андріївка Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Ганни Чувачки (65 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания... – С. 12, № 11. Рукопис тексту, переписаний Я.П. Новицьким, зберігається в ДАЗО, ф. 161, оп. 1, од. зб. 12, арк. 3 (“От бельма”). Текст без паспорта. Закінчується словами: “Проговори три рази одним духом”.

58. Від болячки. Записала Є.А. Новицька 6 грудня 1913 р. в с. Андріївка Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Параски Козаченкової (61 рік) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания... – С. 10-11, № 7 (“От болячки”).

59. Від порухи (когда человек подорвется). Записав Я.П. Новицький 10 лютого 1913 р. в с. Розумовка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Катерини Остапівни Старченкової (70 років) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 24, № 10 (“От порухы”).

60. Від завійни (боль в желудке) (А). Текст відтворений Я.П. Новицьким за рукописом кінця XVIII – початку XIX ст. // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 25, № 11 А (“От завийны”).

61. Від завійни (боль в желудке) (Б). Записав Я.П. Новицький 25 лютого 1913 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Федора Осиповича Ждана-Гуглі (67 років) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 25, № 11 Б.

62. Від колючки (кольки). Записала Є.А. Новицька 6 грудня 1913 р. в с. Андріївка Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Параски Козаченкової (61 рік) / Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания... – С. 11, № 9 (“От колючки”).

63. Від жовтяниць (рецепт). Записав Я.П. Новицький 25 грудня 1875 р. в с. Ольгінському Маріупольського пов. Катеринославської губ. від баби Марчихи // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 18, № 7 («От жовтяниць»).

64. Від гикавки (икотки) (заговор). Записав Я.П. Новицький 6 грудня 1890 р. в с. Краснокутівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від дівчини Палажки Самарської (15 років) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 30, № 18.

65. Як замовить кров (у людини і тварини) (А). Записав Я.П. Новицький 8 травня 1883 р. в с. Мала Михайлівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Савелія Яценка (57 років) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 28, № 14 А.

66. [Як замовить кров (у людини і тварини)] (Б). Записав повітовий лікар В.В. Туча 16 червня 1909 р. в с. Андріївка Олександрівського пов. Катеринославської губ. // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 28, № 14 Б.

67. [Як замовить кров (у людини і тварини)] (В). Записав Митрофан Захарович Лаврушко 1912 р. в м. Нікополі від Якова Гуні (60 років), уродженця с. Маламіна Верхньодніпровського пов. Катеринославської губ. // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 41, № 3 (“Замовить кров” А).

68. [Як замовить кров (у людини і тварини)] (Г). Записав Митрофан Захарович Лаврушко 1912 р. в м. Нікополі від Якова Гуні (60 років), уродженця с. Маламіна Верхньодніпровського пов. Катеринославської губ. // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 41, № 3 (“Замовить кров” Б).

69. [Як замовить кров (у людини і тварини)] (Д). Записала Є.А. Новицька 6 грудня 1913 р. в с. Андріївка Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Параски Козаченкової (61 рік) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания... – С. 12, № 10 А (“Замовить кров”).

70. [Як замовить кров (у людини і тварини)] (Е). Записала Є. А. Новицька 14 травня 1914 р. в с. Андріївка Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Ганни Чувачки (65 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания... – С. 12, № 10 Б (“Замовить кров”).

71. Від укуса гадини (А). Записав Я.П. Новицький 19 лютого 1913 р. в м. Олександрівську від Марії Хомівни Білоконки (68 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 31, № 21 А.

72. [Від укуса гадини] (Б). Текст відтворений Я.П. Новицьким за рукописом кінця XVIII – початку XIX ст. // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 31, № 21 Б.

73. [Від укуса гадини] (В). Текст відтворений Я.П. Новицьким за рукописом початку XIX ст., наданим йому поміщиком Олександрівського пов. М. С. Білим // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 31-32, № 21 В.

74. [Від укуса гадини] (Г). Текст відтворений Я.П. Новицьким за рукописом початку XIX ст., наданим йому поміщиком Олександрівського пов. М. С. Білим // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 31-32, № 21 Г.

75. [Від укуса гадини] (Д). (заговор від нападу). Записав Я.П. Новицький 3 липня 1889 р. в с. Аули Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Гаврила Карповича Карпенка-Рогаченка (84 роки) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 32-33, № 21 Д.

76. Як брати гадюку в руки. Текст відтворений Я.П. Новицьким за рукописом кінця XVIII – початку XIX ст. // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 33, № 22.

77. Від гадини (як укусе людину або скотину). Текст відтворений Я.П. Новицьким за рукописом кінця XVIII – початку XIX ст. // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 13-14, № 15.

78. Щоб побачить судженого (дівчача молитва). Записав Я.П. Новицький 1886 р. (місце запису не вказано) від Оришки Буриносолової (18 років), уродженки с. Веселе Мелітопольського пов. Таврійської губ. // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 30, № 20.

79. Щоб чоловік любив і не бився. Записав Я.П. Новицький 6 лютого 1876 р. в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від баби Гацьки // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 30, № 19.

80. Заговор від запою. Записав А. П. Барський 1916 р. в с. Касмиківка Павлоградського пов. Катеринославської губ. Текст публікується вперше за автографом Я.П. Новицького // ІМФЕ, ф. 4–5, од. зб. 163, арк. 14-15. Рукопис чорним чорнилом, українською мовою за незначними винятками. Особа збирача, який передав Я.П. Новицькому текст, не встановлена.

81. Від всякої напасті (сон Богородиці) (А). Записав Я.П. Новицький 6 серпня 1886 р. в м. Олександрівськ від Василини Власівни Гетьманки (78 років) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 33, № 23 А.

82. [Від всякої напасті (сон Богородиці)] (Б). Записав Я.П. Новицький 6 травня 1883 р. в с. Мала Михайлівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від діда Мащенко // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 34, № 23 Б.

83. Від панської напасті (заговори часів кріпацтва) (В). Записав Я.П. Новицький 23 квітня 1883 р. в с. Григорівка (на річці Конка) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Пріськи Капшучки (82 роки) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 34, № 23 В.

84. [Від панської напасті (заговори часів кріпацтва)] (Г). Записав Я.П. Новицький 23 квітня 1883 р. в с. Григорівка (на річці Конка) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Пріськи Капшучки (82 роки) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 34-35, № 23 Г.

85. [Від панської напасті (заговори часів кріпацтва)] (Д). Записав Я.П. Новицький 23 квітня 1883 р. в с. Григорівка (на річці Конка) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Пріськи Капшучки (82 роки) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 35, № 23 Д.

86. Заговор від вора. Записав Митрофан Захарович Лаврушко 1912 р. в м. Нікополь від Якова Гуні (60 років), уродження с. Маламіна Верхньодніпровського пов. Катеринославської губ. // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 42, № 6.

87. Шоб худоба була благополучна. Записав Я.П. Новицький 28 грудня 1876 р. в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Андрія Іваценка-Євпака (65 років) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 35, № 24.

88. Від перелогів і уроків у тварин (скотская болезнь корчі, судороги) (А). Записав Я.П. Новицький 8 травня 1883 р. в с. Мала Михайлівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Савелія Яценка (57 років) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 36, № 25 А.

89. [Від перелогів і уроків у тварин (скотская болезнь корчі, судороги)] (Б). Записав Я.П. Новицький 1 серпня 1887 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Кузьми Лутая (75 років) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 36, № 25 Б.

90. [Від перелогів і уроків у тварин (скотская болєзнь корчі, судороги)] (В). Записав Я.П. Новицький 6 серпня 1887 р. в с.Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від діда Фоки Горянця (73 роки) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 36, № 25 В.

91. [Від перелогів і уроків у тварин (скотская болєзнь корчі, судороги)] (Г). Текст відтворений Я.П. Новицьким за рукописом початку ХІХ ст., наданим йому поміщиком Олександрівського пов. М.С. Білим // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 36-37, № 25 Г.

92. [Від перелогів і уроків у тварин (скотская болєзнь корчі, судороги)] (Д). Записав Я.П. Новицький 10 лютого 1913 р. в с.Розумовка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Катерини Остапівни Старченкової (70 років) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 37, № 25 Д.

93. [Від перелогів і уроків у тварин (скотская болєзнь корчі, судороги)] (Е). Записав Митрофан Захарович Лаврушко в 1912 р. в м. Нікополь Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Якова Гуні (60 років), уродження с.Маламина Верхньодніпровського пов. Катеринославської губ. // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 41, № 4 (“Перелогы”).

94. [Від перелогів і уроків у тварин (скотская болєзнь корчі, судороги)] (Є). Записала Є.А. Новицька 6 грудня 1913 р. в с. Андріївка Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Параски Козаченкової (61 рік) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания... – С. 12-13, № 12 (“От перелогив”).

95. Від бельма у тварин (А). Записав Я.П. Новицький 19 лютого 1913 р. в м. Олександрівську від Марії Хомівни Білоконки (68 років) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 37, № 26 А.

96. [Від перелогів і уроків у тварин (скотская болєзнь корчі, судороги)] (Б). Записав Я.П. Новицький 8 травня 1883 р. в с.Мал. Михайлівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Савелія Яценка (57 років) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 37-38, № 26 Б.

97. [Від перелогів і уроків у тварин (скотская болєзнь корчі, судороги)] (В). Записав Я.П. Новицький 6 серпня 1887 р. в м.Олександрівськ від Василини Власівни Гетьманки (78 років) // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 38, № 26 В.

98. [Від перелогів і уроків у тварин (скотская болєзнь корчі, судороги)] (Г). Записав Я.П. Новицький 12 січня 1886 р. в с.Покровське Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Агафії Саєнко // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 38, № 26 Г.

99. Від ран і черв'яків у тварин (А). Текст відтворений Я.П. Новицьким за рукописом початку ХІХ ст., наданим йому поміщиком Олександрівського пов. М.С. Білим // Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 38, № 27 А.

100. [Від ран і черв'яків у тварин] (Б). Записав Я.П. Новицький 16 вересня 1885 р. в с.Новогупалівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від дядихи Біянтівської (70 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 39, № 27 Б.

101. [Від ран і черв'яків у тварин] (В) (Рецепт). Записав Я.П. Новицький 4 листопада 1875 р. в с.Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Якова Михайловича Козловського (60 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 39, № 27, В (Рецепт).

102. Від порчі корови (А). Записав Митрофан Захарович Лаврушко в 1912 р. в м.Нікополь Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Якова Гуні (60 років), уродженця с. Маламіна Верхньодніпровського пов. Катеринославської губ. / Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры... – С. 42, № 5.

103. [Від порчі корови] (Б). Записала Є.А. Новицька 14 травня 1914 р. в с.Андріївка Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Ганни Чувачки (65 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания... – С. 13, № 14. Рукопис тексту (автограф Я.П. Новицького) зберігається в ДАЗО, ф. 161, оп. 1, од. зб. 12, арк. 3 (“От порчи коровы”). В рукописі текст без паспорта.

104. Від беха (скотская болезнь). Записала Є.А. Новицька 6 грудня 1913 р. в с.Андріївка Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Параски Козаченкової (61 рік) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания... – С. 13, № 13.

105. Від шуліки, шоб не хватала курчат. Записала Є.А. Новицька 4 січня 1914 р. в с.Андріївка Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Марії Мельнички (58 років) // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания... – С. 14, № 16.

106. Перечень болезней и разных случаев, от которых существуют в народе заговоры, молитвы и заклинания // Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания... – С. 15.

107. Перечень болезней и других причин, против которых существуют заговоры, молитвы и заклинания // ІМФЕ, ф. 4–5, од. зб. 163, арк. 13. Машинопис, графіка російська.

КАЗКИ ТА ЛЕГЕНДИ

Найкращі записи казок, здійснені Я.П. Новицьким, надруковані в збірнику “Малорусские народные предания и рассказы: Свод Михайла Драгоманова” (Издание Юго-Западного Отдела ИРГО., К., 1876). Це перша й остання публікація цих казок – за життя Я.П. Новицького вони більше не мали передруків. Крім того, що дуже важливо, це єдина публікація записів Я.П. Новицького тогочасним українським правописом (решта всі друкувались російською графікою), тож вона була головним дороговказом при відтворенні всіх прозових записів Я.П. Новицького

сучасною українською мовою. Видання М.П. Драгоманова допомагає чітко визначити й діалектні особливості мови регіону та її співвідношення з сучасними літературними нормами.

Частина казок виявлена в рукописних фондах ІМФЕ і публікується вперше за автографом Я.П. Новицького: Новицький Я.П. Пісні, колядки, щедрівки, різдвяний вірш, загадки, заговори, казки, історія виникнення сіл, пояснення слів, лікарські рослини тощо. Записи різних збирачів // ІМФЕ, ф. 4–5, од. зб. 164. Рукописи зроблені чорним чорнилом, російською графікою, нема послідовності у використанні великої букви, розділових знаків, лапок. До їх відтворення застосовані принципи, витримані нами і до друкованих текстів, які висвітлені в передмові “Від упорядника”.

Для індексації казкових сюжетів застосовано міжнародну систему Аарне–Томпсона–Утера (АТУ)¹, а для зручності користування для українських читачів подано й індекси за покажчиком східнослов'янської казки (СУС)².

108. Горошок до неба СУС 1960 G (Горох до неба) = АТУ 1960 G (Величезне дерево).

Записав Я.П. Новицький в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Григора Лисого // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 367-368, № 40.

109. Голе теля. Пор. СУС 283 (Хатка мухи) = АТУ 283 (Хатка мухи).

Записав Я.П. Новицький у березні 1886 р. в с. Мала Михайлівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Микити Кириченка. Публікується вперше за автографом Я.П. Новицького: ІМФЕ, ф. 4–5, од. зб. 164, арк. 25.

110. Троцій. Пор. част. СУС 210* (Верлюка) + Пор. част. СУС 212 (Коза дуплена) = Пор. част. АТУ 210* (Верлюка) + Пор. част. 212 (Брехливий козел).

Записав Я.П. Новицький в с. Мала Михайлівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від учня Андрія Грищенка. Публікується вперше за автографом Я.П. Новицького // ІМФЕ, ф. 4–5, од. зб. 164, арк. 24.

111. Бычок третьячок. СУС (511)³ (Чудесна корова) = АТУ (511) (Одноока, двоока та триока дівчина).

Записав Я.П. Новицький в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від учня Івана Домбровського // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 261-262, № 35.

112. Мальчик-мизинец. СУС 700 (Хлопчик-мізинчик) = АТУ (Великий палець).

АТ 700 (Хлопчик-мізинчик). Записав Я.П. Новицький в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від учня Данила Баранника // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 355-357, № 33.

¹ The Types of International Folktales : A Classification and Bibliography Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson / By Hans-Jorg Uther. – Helsinki : Academia Scientiarum Fennica, 2004. – Part I–III.

² Сравнительный указатель сюжетов : Восточнославянская сказка / Сост. Л.Г. Барг, И.П. Березовский, К.П. Кабашников, Н.В. Новиков. – Л.: Наука, 1979.

³ Тут і далі круглими дужками позначається неповна відповідність між сюжетом твору та традиційним казковим типом, відзначеним у покажчиках.

113. Івасик і відьма. СУС 327 С, F (*Івасик Телесик*) = АТУ 327 С (*Відьма несе хлопця додому в мішку*) + АТУ 327 F (*Відьма і хлопець-рибалка*). АТ 327 С, А (*Івасик Телесик*).

Записав Я.П. Новицький в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Григора Лисого // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 353-355, № 32.

114. Ведмеже вухо, Вернигора и Крутивус. СУС (301 А, В) (*Три підземні царства*) = АТУ (301) (*Три вкрадені принцеси*).

Записав Я.П. Новицький в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Михайла Маєвського // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 255-256, № 1.

115. Котигорошок.

СУС 312 D (*Котигорошко*) + пор. част. 300 А (*Бій на калиновому мості*) = АТУ 312 D (*Врятовані братом*) + пор. част. 300 А (*Бій на мості*).

Записав Я.П. Новицький в с. Мала Михайлівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від учня Юліана [Хорунжого]. Публікується вперше за автографом Я.П. Новицького // ІМФЕ, ф. 4–5, од. зб. 164, арк. 18-19. Прізвище учня і назва повіту написані нерозбірливо.

116. Тремсин, Жар-птица и Настасья прекрасная из моря.

СУС 531 (*Коник-горбоконик*) = АТУ 531 (*Розумний кінь*).

Записав Я.П. Новицький в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від учня Данила Баранника // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 286-290, № 10.

117. Иван-царевич і Залізний Вовк. Частк. СУС 300 А (*Бій на калиновому мості*) = Частк. АТУ 300 А (*Бій на мості*).

Записав Я.П. Новицький в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від учня Кліма Козловського // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 271-274, № 6.

118. Ох. СУС 325 (*Хитра наука*) = АТУ 325 (*Чародій та його учень*).

Записав Я.П. Новицький в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від учня Федора Панчішного // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 326-328, № 21.

119. Сорок один брат.

СУС 327 В (*Хлопець у відьми*) + пор. частк. 313 Н* (*Втеча від відьми*) + частк. 531 (*Коник-горбоконик*) = АТУ 327 В (*Три брати та велетень*) + пор. частк. 313 (*Чудесний політ*) + 531 (*Розумний кінь*).

Записав учень Я.П. Новицького Андрій Ігнатенко в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 336- 338, № 25.

120. Премудрий Соломон і зла мати його. Пор. частк. СУС 920 (*Цар Соломон та його зрадлива дружина*) + пор. – 921 А* (*“Скільки коштує золота карета?”*) + пор. – 920* (*Соломон випробовує та викриває матір*) + пор. 920 А* (*Цар намагається виміряти висоту неба та глибину моря*) = Пор. частк. АТУ 920 (*Син короля та син коваля*).

Записав учитель Трухманов с. Михайлівка Маріупольського пов. Катеринославської губ. // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 105-108, № 14. До збірника М.П. Драгоманова цей запис подав Я.П. Новицький.

121. Розбійник. Мотив покарання за гріхи пор. частк. з сюжетними типами СУС 931 (*Кривосумішка (Андрій Критський)*) та 933 (*Кривосумішка (Папа Григорій)*) = відповідні міжнародні сюжети, напр., АТУ 931 (*Едіп*), зазвичай не мають мотивів з таким емпіричним наповненням.

Записав Я.П. Новицький 20 лютого 1875 р. в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від шкільного сторожа Герасима Хвоста (56 років) Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 131-132 (без номера). Очевидно, помилково упорядник пропустив звичайну примітку “Из рукоп. сборн. Я.П. Новицкого”. Оскільки ж у збірнику немає текстів, які були б записані у цей самий час і в цьому самому селі іншими збирачами, то ми публікуємо цей твір як запис Я.П. Новицького.

122. Дурень на небі. СУС 1889 К (*Людина вилазить на небо деревом*) + 1920 Н* (*Вогонь у обмін на небиліці*) = АТУ 1889 Е (*Спускання з неба мотузкою*) + 1920 (*Суперечка щодо брехні*).

Записав Трохим Дешко в придніпровському селі Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 338-339, № 26. До збірника М. П. Драгоманова цей запис подав Я.П. Новицький.

123. Іван-дурень і Петрова дудка. СУС 1653 А, В, С (*Дурень та його брати*) + 592 (*Чудесна дудка*) = АТУ 1653 (*Розбійники під деревом*) + 592 (*Танок в терні*).

Записав Трохим Дешко в придніпровському селі Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 339-342, № 27. До збірника М.П. Драгоманова цей запис подав Я.П. Новицький.

124. Хитрий дурень. СУС 1525 D (*Кмітливий злодій одурює перехожих*) + частк. 1539 (*Блазень*) = АТУ 1525 D (*Одурення шляхом відволікання уваги*) + частк. 1539 (*Розум та дурість*).

Записав від Андрія Іващенко-Євпака (65 років) його син Михайло в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 343-347, № 28. Тут також упущена М. Драгомановим примітка “Из рукоп. сборн. Я. П. Новицкого”. До збірника М.П. Драгоманова цей запис подав Я.П. Новицький.

125. Три брати Кіндрати. Пор. СУС 1643 (*Дурень та береза*) + 1600 (*Дурень-убивця*) = АТУ 1643 (*Гроші в статуї*) + 1600 (*Дурень-убивця*).

Записав народний учитель Трухманов с. Михайлівка Маріупольського пов. Катеринославської губ. // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 332-333, № 23. До збірника М.П. Драгоманова цей запис подав Я.П. Новицький.

126. Попівський наймит. СУС 1000 (Домовленість не сердитися) + СУС – 1004 ** (Ведміть в упряжі) + 1132 (Втеча від наймита) + 1120 (Попадію скинуто у воду) = АТУ 1000 + 1132 (Втеча у мішку з добром) + 1120 (Жінку скинуто у воду).

Записав Трохим Дешко в придніпровському селі Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 349-352, № 30. До збірника М.П. Драгоманова цей запис подав Я.П. Новицький.

127. Мужик, баба, піп, дякон і циган. СУС пор. 1730 (Піп, дякон та дяк у красуні) = АТУ 1730 (Один за одним у пастиці).

Записав Я.П. Новицький в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Гната Вергуна // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 160-162, № 50.

128. Балакуча дружина. СУС 1381 (Жінка-базіка) = АТУ 1381 (Балакуча жінка і віднайдений скарб).

Записав Я.П. Новицький в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від учня Михайла Іващенко // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 173-174, № 6.

129. Хитра дівка і пан. СУС 875 (Семилітка) = АТУ 875 (Розумна дівчина).

Записав Трохим Дешко в придніпровському селі Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 347-349, № 29. До збірника М.П. Драгоманова цей запис подав Я.П. Новицький.

130. [Як мужики пана обдурили]. Записав Я.П. Новицький в с. Мала Михайлівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. Від учня Тимофія Боженка. Публікується вперше за автографом Я.П. Новицького // ІМФЕ, ф. 4–5, од. зб. 164, арк. 20.

131. Злидні. СУС 735 (Злидні) = АТУ 735 (Доля багача та бідняка).

Записав Я.П. Новицький в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від дівчини Настасії Явдокименкової // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 413-414. (“Злыдни”, к №№ 16-17.).

132. [Як чоловік ходив Вітра позивати]. СУС 563 (Чарівні дарунки) = АТУ 563 (Стіл, віслук та палиця).

Записав Я.П. Новицький в с. Мала Михайлівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Микити Кириченка. Публікується вперше за автографом Я.П. Новицького // ІМФЕ, ф. 4–5, од. зб. 164, арк. 21.

133. Казка про дурня. Пор. част. *СУС 1687 (Забуте слово) + 1696 (Набитий дурень) = АТУ 1687 (Забуте слово) + 1696 (“Що я мав сказати?”).*

Записав Я.П. Новицький в с.Мала Михайлівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від учня Петра Мощенка. Публікується вперше за автографом Я.П. Новицького // ІМФЕ, ф. 4–5, од. зб. 164, арк. 22.

МІФОЛОГІЧНІ ЛЕГЕНДИ, РЕЛІГІЙНО-ЛЕГЕНДАРНІ ТВОРИ (АПОКРИФИ), ДЕМОНОЛОГІЯ

Міфологічні легенди, записані Я.П. Новицьким, опубліковані ним у збірниках та періодичних виданнях. При впорядкуванні цього розділу ми враховували історичну послідовність виникнення цих фольклорних творів. Тож на першому місці стоять антропоморфні легенди, в яких присутні персоніфіковані образи явищ природи, що згодом стали божествами (весняні місяці, Перун). Серед найдавніших – легенди етіологічні: про походження рік Десни і Дніпра, могил, долин та рослин з тіла людини. Сюжети цих легенд переплітаються із сюжетами балад. Іноді фольклорні тексти компілюються з уривків балад і легенд, які розкривають один сюжет. Безперечно, що твори ці (“Десна і Дніпро”, “Орел и конь”, “Братья и сестра”) мають спільне походження і, ймовірно, є уламками одного й того самого міфу, тому в нашому виданні вони вміщені поруч. Етіологічні легенди про походження природних об’єктів тісно переплетені з тератоморфічними – легендами про багатоголових зміїв, що є творцями світу нарівні з людиною (“Могили і долини”, “Змієві вали”, “Виникнення острова Перуна”). Тут поєднуються давні язичницькі уявлення з пізнішими християнськими (походження рік і долин від гріха кума з кумою, каменів – з тіл мучителів св. Варвари). Умовно з народної етіології можна виділити легенди антропоморфічні, в яких збереглися уявлення про перших людей – велетів, богатирів, песиголовців, мамаїв, які стали кам’яними бабами, іноді скелями.

Також при впорядкуванні розділу ми використали систему народних уявлень про послідовність життя певних міфологічних істот у запорозьких землях, викладену оповідачем однієї з легенд: до Христового народження відбулося створення світу, неживої природи – каміння, скель, печер. Після народження Христа тут жили змії з трьома головами. Їх звоювали велені-богатирі. Після богатирів ще жили змії з однією головою, яких розігнали запорожці, а після зміїв плодилися тут полози (Див. № 163: Происхождение камней. Чудовищные змеи. Великаны). Така міфологічна історія Запорозького краю.

Апокрифічні легенди зосереджені в збірнику: Новицький Я.П. Духовный мир в представлении малорусского народа: Сказания, суеверия и верования, собранные в Екатеринославщине. – Екатеринославль, 1912, і не мають передруків. Крім старозавітних і новозавітних сюжетів, Я.П. Новицький зараховує сюди і легенди про злих духів, що є похідними від апокрифів. Християнський світогляд поєднаний з елементами язичництва в легендах про душу людини, про митарства її після смерті, про підміну дитини дияволом, про материнське прокляття, про померлих нехрещених дітей. Тут важко розділити власне апокрифічну і демонологічну легенду. Окрему групу становлять легенди про мерців, вовкулаків і відьом. Я.П. Новицький подає їх поруч із апокрифами, тому ми зберігаємо його принцип, хоча ці твори, дохристиянського походження, мають коріння в зооморфічних уявленнях про тварин-тотемів.

До людей, які володіють надприродною силою, народ зараховував і запорожців.

Однак, якщо відьми, вовкулаки, ворожбити – це люди, одержимі демонами, співпрацюють із ними, то запорожці – лицарі і характерники, що в огні не горіли, в воді не тонули, куля їх не брала, погоні вони не боялись, – мають спільне коріння з образами героїчного і казкового епосу – богатирями, тож вони не мали нічого спільного з образами демонології, всі чуда вони творили завдяки незвичайній силі і кмітливості.

Окрему групу демонологічних легенд становлять легенди про духів, що стережуть скарби. Оскільки ж вони переважно акцентують увагу на звичаєвості запорожців і мають у цьому випадку очевидне історичне, а не міфологічне походження (хоча й не позбавлені цих елементів), тісний зв'язок з топонімічними легендами, то ми, згідно з класифікацією самого Я.П. Новицького, відділяємо їх в окремий розділ і вміщуємо в кінці збірника як своєрідний відгомін народної пам'яті про запорожців.

134. Март, Априль і Май. Записав Я.П. Новицький в с.Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Андрія Іващенко // Драгоманов М.П. Малороссийские народные предания и рассказы... – С. 16-17, № 44.

135. Априль в гостях у Марта. Записав Я.П. Новицький 26 грудня 1876 р. в с.Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Пилипа Молодика. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 23-24, № 18.

Передрук: З народніх уст... – С. 95-96, № 3 (“Априль в гостях у Марта”). У журналі цей текст надруковано українською графікою.

136. Десна і Дніпро (А). Записав Я.П. Новицький 2 червня 1886 р. в с.Язикове (Федорівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Михайла Антоновича Книрика (92 роки). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Малороссийская и запорожская старина... – С. 3-4 А. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 5-6, № 1.

137. [Десна і Дніпро] (легенда) (Б). Записав Я.П. Новицький 9 травня 1887 р. в с.Новий Кодак Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Мартина Власовича Заїки (Кравець по-вуличному) (72 роки). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Малороссийская и запорожская старина... – С. 4-6, № 1 Б. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 6-8, № 2 Б).

138. Орел и кінь (А). Записав Я.П. Новицький 14 серпня 1894 р. в с.Варварівка Павлоградського пов. Катеринославської губ. від Олексія Хрисанфовича Якуби (71 рік). Публікується вперше за машинописом // ДАЗО, ф. 161, оп. 1, од. зб. 2, арк. 2, А.

139. [Орел і кінь] (Б). Записав Я.П. Новицький 9 травня 1887 р. в с.Нові Кайдаки Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Мартина Власовича Заїки-Кравця (78 років). Публікується вперше за машинописом // ДАЗО, ф. 161, оп. 1, од. зб. 2, арк. 3, Б.

140. Десна і Дніпро – діти богатиря Лимана (легенда). Записав Я.П. Новицький 29 грудня 1887 р. в с.Кушугумівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Оксентія Федоровича Орла (65 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 19, № 14. Передрук: З народніх уст... – С. 95-96, № 1 “Десна і Дніпро”. Текст надруковано українською графікою.

141. Брати і сестра (А). Записав Я.П. Новицький 20 квітня 1885 р. в с.Кушугумівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Арсенія Чорновола (97 років) // Новицький Я.П. Малорусские исторические песни... – С. 16 – 17, № 13 А.

142. [Брати і сестра]. Записав Я.П. Новицький 20 квітня 1885 р. в с.Кушугумівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Арсенія Чорновола (97 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Малорусские песни... – С. 74, № 18. Тут, очевидно, текст балади, який збігається з опублікованими раніше зразками, був знятий, а подано лише перший рядок і пояснення співця до змісту балади. Звичайно, що недоречною є й примітка: “Там же”. Як уже зазначалося, в бібліотеці Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України є авторський примірник цього збірника з коректурними правками, зробленими рукою Я.П. Новицького. Тож внизу під приміткою олівцем слово “Там же” закреслено і рукою Я.П. Новицького дописано: “Кушугумовка, Ал. у.”. Первинність тексту засвідчена і збереженими в ньому діалектними особливостями мови оповідача. Друга публікація (Новицький Я.П. Малорусские исторические песни... – С. 17–18, № 13 А) характерна тим, що текст оповіді тут скорочений і відредагований, оповідь подається без примітки, зате текст балади вміщений повністю і, очевидно, примітка до пісні мала бути власне й приміткою до легендарної оповіді, оскільки вони друкуються як єдиний варіант А, стосовно до наступного Б. Вік співака (79 років) (див. прим. до № 141) тут, очевидно, вказано помилково замість “97” (див. ще прим. до № “Баштови дубы и могилы»).

143. [Виникнення острова Перуна] (переказ) (А). Записав Я.П. Новицький 11 квітня 1890 р. в с.Аврамівка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Тиміша Драгана (93 роки). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 75, А. Текст без назви.

144. [Виникнення острова Перуна] (Б). Записав Я.П. Новицький 12 квітня 1890 р. в с.Смольща (Августинівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Олексія Кононовича Курти (78 років). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 75–76, Б.

145. [Виникнення острова Перуна] (переказ) (В). Записав Я.П. Новицький 3 червня 1886 р. в с.Язикове (Федорівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Михайла Антоновича Книрика (96 років). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 76, В.

146. [Виникнення острова Перуна] (переказ) (Г). Записав Я.П. Новицький 13 січня 1885 р. в с.Петровське (Свистунове) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Лук'яна Сотченка (Осадшого) (88 років). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 76-77, Г.

147. Могили і долини (походження). Записав Я.П. Новицький 21 листопада 1889 р. в с.Григорівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Сергія Петровича Вовка (60 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 71-73, № 87. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 8–10, № 3.

148. [Змієві вали]. Записав Я.П. Новицький в 1883 р. в с.Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Бута (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожье в памятниках... – № 6. – С. 85–86. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 150–151. Текст виділений з контексту. Звідти ж взято інформацію про дату і місце запису та оповідача.

149. Походження рік, байраків. Керосин (Кузьма і Дем'ян – божі ковалі. Дивовижний змій). Записав Я.П. Новицький 16 травня 1905 р. в с.Крестовка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Григорія Омельченка (80 років), зашого городовика-полтавця. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С.75 – 76, № 88. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 12–13, № 5.

150. Походження рік, долин (від гріха кума з кумою) (А). Записав Я.П. Новицький 27 жовтня 1900 р. в с.Томаківка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Тита Карповича Ляшенка (45 років) // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 20, № 15, А.

151. [Походження рік, долин (від гріха кума з кумою)] (Б). Записав Я.П. Новицький 2 листопада 1904 р. від Михайла Петровича Лусканя (44 роки), вихідця з м. Комишни Миргородського пов. Полтавської губ. // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 20, № 15 В.

152. [Походження рік, долин (від гріха кума з кумою)] (В). Записав Я.П. Новицький 16 травня 1905 р. в с.Крестовка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Степана Онопченка (52 роки) // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 21, № 15 Б.

153. Походження могил та їхнє призначення (звід думок оповідачів) (А). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 73 № 88 А. Текст компільований з різних розповідей, які чув Я.П. Новицький від народних оповідачів Олександрівського повіту. За примітками до інших текстів встановлено імена цих людей: Джигирь – Микита Джигір, с. Кушугумівка; Самарський – Яків Самарський, с. Краснокутівка; Рыбалка – Яків Рыбалка, с. Андріївка; Чорновол – Арсеній Чорновол, с. Кушугумівка. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 10, № 4 А.

154. [Походження могил та їхнє призначення (звід думок оповідачів)] (Б). Текст компільований Я.П. Новицьким з розповідей старожилів Олександрівського пов. Катеринославської губ. За примітками до інших текстів встановлено імена інформаторів: Орел – Оксентій Федорович Орел, с.Кушугумівка; Власенко – Степан Власенко, с.Вознесенка; Штепа – Трохим Штепа, с.Вознесенка; Савоська – Ілько Савоська, с. Вознесенка. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С.74, № 88 Б. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 10, № 4 Б.

155. [Походження могил та їхнє призначення (звід думок оповідачів)] (Б). Текст компільований Я.П. Новицьким з розповідей старожилів Олександрівського пов. Катеринославської губ. За примітками до інших текстів встановлено імена інформаторів: Власенко – Степан Власенко, с.Вознесенка; Гончаренко – Василь Панасенко (Гончаренко), с. Вознесенка; Орел – Оксентій Федорович Орел, с.Кушугумівка; Бутко – Гнат Бутко, с.Вознесенка; Лутай – Кузьма Лутай, с.Вознесенка. Подаємо за першою публікацією: Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С.74, № 88 В. Передрук: Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 10 – 11, № 4 В.

156. [Походження могил та їхнє призначення (звід думок оповідачів)] (Г). Записав Я.П. Новицький 1885 р. в с.Карантинка, передмісті м. Олександрівська, від Андрія Івановича Нагірного (Москаленка) (97 років). Подаємо за першою публікацією: Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С.74 – 75, № 88 Г. Передрук: Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 11, № 4 Г. Місце запису встановлено за примітками до інших текстів.

157. [Походження могил та їхнє призначення (звід думок оповідачів)] (Д). Записав Я.П. Новицький 1882 р. в с.Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Грицька Усатого (72 роки). Подаємо за першою публікацією: Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 75, № 88 Д. Передрук: Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 11 – 12, № 4 Д.

158. Каменні баби. Записав Я.П. Новицький 7 квітня 1886 р. в с.Андріївка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Якова Рибалки (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицкий Я.П. Из области народных преданий... 1888. – № 27. Передрук: Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 15, № 9 Б (“Каменные бабы (Происхождение)”). При передруку текст редаговано.

159. [Каменні баби та їх походження по веруванням народу]. Текст компільований Я.П. Новицьким з розповідей старожилів с.Новогупалівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. дідів Логвина-Несвата, Півня, Потапа Сіроуха. Подаємо за першою публікацією: Новицкий Я.П. Слобода Вольная Гупаловка... – С. 13–15. Передрук: Новицкий Я.П. С берегов Днепра... – С. 24–25.

160. [Мамаї на могилах]. Записав Я.П. Новицький 1883 р. в с.Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Бута (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицкий Я.П. Запорожье в памятниках... – № 6. – С. 85. Передрук: Новицкий Я.П. С берегов Днепра... – С. 150. Текст виділено з контексту. Звідти ж взято інформацію про дату і місце запису та оповідача.

161. Звідкіля взялись камні. Варвара Великомучениця (оповідання) (А). Записав Я.П. Новицький 23 жовтня 1876 р. в с.Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від баби Марчихи (65 років) // Новицкий Я.П. Из области народных преданий, поверий и рассказов // Киевская старина. – 1888. – № 12. – С. 143, № 3.

162. Звідкіля взяли камні. Варвара Великомучениця (оповідання) (Б). Записав Я.П. Новицький 8 липня 1905 р. в с. Крестовка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Трохима Кузьмовича Лубенця (45 років) // Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 15, № 8 А (“Каменные бабы. Происхождение”).

163. Походження каміння. Жахливі змії. Полози. Велетні. Записав Я.П. Новицький 30 серпня 1886 р. на острові Хортиця від Фоки Горянця (73 роки), уродженця с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Из области народных преданий... 1888. – № 29. Передрук: // Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 13–14, № 6. При передруку текст редагований, опущено низку мовних зворотів та численні примітки Я. Новицького (№ 3-9).

164. Велені (Великаны). Записав Я.П. Новицький 12 липня 1887 р. в с. Біленьке Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Макара Євдокимовича Пазюка (80 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Из области народных преданий... 1888. – № 18. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 14–15, № 7. При передруку здійснено незначне редагування. Опущено примітки (№ 1-3).

165. Два каменя “Багатири”. Записав Я.П. Новицький у травні 1875 р. в с. Волоське Катеринославського пов. Катеринославської губ. від волоха Тимофія Каверми. Подаємо за першою публікацією: Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 230–231, № 10. Передрук: Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 18, № 13 (“Богатыри”). При передруку цей текст настільки видозмінений, що його можна вважати окремим варіантом (можливо, записаним Я.П. Новицьким з пам’яті). Тому з наукових міркувань ми подаємо для порівняння обидва тексти.

166. Багатири. Записав Я.П. Новицький у травні 1875 р. в с. Волоське Катеринославського пов. Катеринославської губ. від волоха Тимофія Каверми // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 18, № 13 (див. коментар до попереднього тексту № 163 (“Два каменя “Багатири”)).

167. Песиголовці-людожери. Записав Я.П. Новицький 9 травня 1875 р. в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Герасима Хвоста (56 років). Подаємо за першою публікацією: Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 2, № 3. Передрук: Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 16, № 12 А (“Песиголовцы”). При передруку текст надзвичайно скорочений, опущені цілі речення, але не видозмінений. У примітці дається точніша інформація про час запису і вік оповідача, яку ми використали в коментарі.

168. Песиголовці (А). Записав Я.П. Новицький 3 травня 1875 р. в с. Нескучне Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Евфимії Степанівни Бочонкової (22 роки). Подаємо за першою публікацією: Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 384 – 385, (“Песиголовцы. К № 3”). Передрук: Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 16 – 17, № 12 Б. При передруку текст вельми скорочений, опущені частини речень. Опущена і кінцівка (після слів “...вибігли з

лісу і подались в Київ на богомільля...”). Однак у примітці вказані точніші дані про дату запису, ім'я та вік оповідачки, які ми використали тут.

169. [Жахливий змії]. Записав Я.П. Новицький 16 серпня 1887 р. на острові Хортиця від Осипа Шутя уродженця с.Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. (69 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Из области народных преданий... 1889. – № 28 (“Исчезновение о. Дубового на Днепре. Оскудение рыб, зверей и птиц после падения Сечи. Змий. Плач невидимого чудовища”). Передрук: // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 21–22, № 16 (“Чудовищный змії”). При передруку здійснено редагування тексту: опущено деякі мовні звороти та примітки, подано заголовок.

170. Полоз. Записав Я.П. Новицький 28 грудня 1887 р. в с.Кушугумівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Овксентія Федоровича Орла (65 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Из области народных преданий... 1889. – № 25. Передрук: // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 22– 23, № 17. При передруку здійснено значне редагування тексту, опущено примітки.

171. [Змії на острові Хортиця]. Текст компільований Я.П. Новицьким з розповідей різних оповідачів: Фоки Горянця та Осипа Шутя, с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. Подаємо за автографом Я.П. Новицького // ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 17865, с. 8-10. Копія: машинопис // ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 17867, с. 7-10. Тут текст цей перекладено українською мовою, і саме за цим перекладом В.І. Ульяновський здійснив його першу публікацію: Яків Новицький. Острів Хортиця на Дніпрі... – С. 343 – 344. При публікації текст був підданий редагуванню.

172. [Полоз у Богатиревій балці]. Записав Я.П. Новицький 1883 р. в с.Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Бута (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожье в памятиках... – № 6. – С. 87. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 156–157. Текст виділено з контексту. Звідти ж взято інформацію про час і місце запису та оповідача.

173. [Птахи в народних повір'ях]. Подаємо за автографом Я.П. Новицького: // ІР НБУВ, ф. Х, од.зб. 17865, с. 85-86. Копія ІР НБУВ, ф. Х, од.зб. 17867, с. 62, машинопис, переклад українською мовою. Саме цю копію використав В. І. Ульяновський при першій публікації: Яків Новицький. Острів Хортиця на Дніпрі... – С. 379 (“Птахи”). Текст редагований, поданий сучасною українською мовою.

174. Брати на місяці (Каїн та Авель) (А). Записав Я.П. Новицький 16 травня 1905 р. в с.Крестовка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Трохима Кузьмовича Лубенця (40 років) // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 1, № 1 А.

175. [Брати на місяці (Каїн та Авель)] (Б). Записав В. М. Калініченко 1905 р. від козака Дениса Срібного (58 років), вихідця із с.Голтва Кобеляцького пов. Полтавської губ. // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 1–2, № 1 Б. Особу збирача не встановлено.

176. [Брати на місяці (Каїн та Авель)] (В). Записав Я.П. Новицький 3 червня 1905 р. в с.Краснокутівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Івана Терещенка (43 роки) // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 2, № 1 В.

177. [Брати на місяці (Каїн та Авель)] (Г). Записав Я.П. Новицький 26 липня 1905 р. в с. Кінські Роздори Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Юхима Пишника (63 роки) // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 2, № 1 Г.

178. Моїсей. Виведення євреїв і циган із Єгипту (Звідкіля взяли пісні). Записав Я.П. Новицький 2 липня 1889 р. в с.Аули Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Гаврила Карповича Карпенка (Рогаченка) (74 роки). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 3, № 2. Передрук: 3 народніх уст... – С. 96, № 2. У журналі текст цей надрукований українською графікою під заголовком “Як вродилась пісня”.

179. Христос, проданий Іудею. Записав Я.П. Новицький 16 травня 1905 р. в с.Крестовка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Трохима Кузьмовича Лубенця (40 років) // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 6, № 4.

180. Чому євреї не їдять свинини (оповідання). Записав Я.П. Новицький 23 жовтня 1876 р. в с.Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від баби Марчихи // Новицький Я. П. Из области народных преданий, поверий и рассказов / Киевская старина. – 1888. – № 12. – С. 143.

181. Іуда і Пилат. Записав Я.П. Новицький 7 квітня 1905 р. в с.Бурлацьке Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Якова Ралки (81 рік) // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 6-7, № 5.

182. Чому горобці зимують у нас (оповідання). Записав Я.П. Новицький 23 жовтня 1876 р. в с.Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від баби Марчихи // Новицький Я. П. Из области народных преданий, поверий и рассказов / Киевская старина. – 1888. – № 12. – С.142–143 (“Из рукописного сборника Я. П. Новицкого”).

183. Про злих духів (А) Походження чортів. Записав Я.П. Новицький 16 травня 1905 р. в с.Крестовка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Трохима Кузьмовича Лубенця (40 років) // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 3-4, № 3 А.

184. [Про злих духів] (Б) Задуми диявола. Записав Я.П. Новицький 16 травня 1905 р. в с.Крестовка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Григорія Омельченка (80 років), захожого полтавця // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 4, № 3 Б.

185. [Про злих духів] (В) Чорт у вигляді вихора. Записав Я.П. Новицький 8 липня 1905 р. в с.Крестовка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Трохима Кузьмовича Лубенця (40 років) // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 5, № 3 В.

186. [Про злих духів] (Г) Бог, Христос і диявол. Записав Я.П. Новицький 16 травня 1905 р. в с.Крестовка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Василя Ващенка (52 роки) // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 5-6, № 3 Г.

187. Чорти і табачники. Записав Я.П. Новицький в м.Олександрівськ Катеринославської губ. від Максима Євсєєвича Лисенка. Подаємо за першою публікацією: Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 14. Передруки: Приговоры и причеты о табаке (Этнографическая заметка П. В. Шейна) // Труды этнографического общества естествознания. – Кн. 7. – М., 1876. – С. 184; Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 112. – № 68 (“Черти-табачники”) – із значними скороченнями і редакторськими правками.

188. Пустельник. Записав Я.П. Новицький 28 грудня 1887 року в с. Кушугумівка Олександрійського пов. Катеринославської губ. від Оксентія Федоровича Орла (66 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Употребление табаку по народным поверьям // Киевская старина. – 1888. – № IV. – С. 20. Передруки: Новицький Я.П. Малорусские народные предания... – С. 28; Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 111-112, № 67.

189. Чорти і водосвяття (А). Записав Я.П. Новицький в Маріупольському повіті // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 39, А.

190. [Чорти і водосвяття] (Б). Записав Я.П. Новицький в придніпровському селі Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 391, Б.

191. Душа в народному уявленні (А). Записав Я.П. Новицький 28 липня 1894 р. в с. Кушугумівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Катерини Козлихи (74 роки) // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 7, № 6 А.

192. [Душа в народному уявленні] (Б). Записав Я.П. Новицький 4 липня 1904 р. в с.Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Катерини Семенівни Чумаченко (75 років) // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 7-8, № 6 Б.

193. [Душа в народному уявленні] (В). Записав Я.П. Новицький 14 листопада 1904 р. в м.Олександрівськ Катеринославської губ. від Марії Хомівни Білоконки (62 роки) // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 8, № 6 В.

194. [Душа в народному уявленні] (Г). Записав Я.П. Новицький 14 листопада 1904 р. в м.Олександрівськ Катеринославської губ. від Катерини Новроцької (45 років) // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 8-9, № 6 Г.

195. Мандри душі по митарствам і відплата за гріхи в загробному житті. Записав Я.П. Новицький 9 листопада 1904 р. в с.Крестовка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Варки Грапиhi (Кропиви) (60 років) // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 9-10, № 7.

196. За прокляття дітей немає прощення (А). Записав Я.П. Новицький 9 листопада 1904 р. в с.Крестовка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Варки Грапики (Кропиви) (60 років) // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 10-11, № 8 А.

197. [За прокляття дітей немає прощення] (Б). Записав Я.П. Новицький 16 травня 1905 р. в с.Крестовка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Оришки Іщенко (50 років) // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 11-12, № 8 Б.

198. До крещення слід охороняти дитину від викрадення дияволом. Записав Я.П. Новицький 16 травня 1905 р. в с.Крестовка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Оришки Іщенко (50 років) // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 12-13, № 9.

199. Оповідання замиравшого человека (чому не всі повинні їсти яблука до 6 серпня). Записав Я.П. Новицький 10 серпня 1905 р. в с.Крестовка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Трохима Кузьмовича Лубенця (40 років) // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 13, № 10.

200. Не плач по мертвому; мертвець в гостях у дружини. Записав Я.П. Новицький в с.Нескучне Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Євфимії Степанівни Бочонкової (22 роки) // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 391–392.

201. Мертвий коханець. Записав Я.П. Новицький 20 лютого 1876 р. в с.Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від дівчини Анастасії Явдокименкової // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 392–393 (“Тоже, мертвый любовник”).

202. Вовкулаки (А). Записав Я.П. Новицький 18 липня 1905 р. в с.Крестовка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Трохима Кузьмовича Лубенця (40 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Малорусские народные предания... – С. 26–27, А. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 110, № 65 А.

203. [Вовкулаки] (Б). Записав Я.П. Новицький 10 серпня 1905 р. в с.Крестовка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Григорія Омельченка (80 років) Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Малорусские народные предания... – С. 27, Б. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 111, № 65 Б.

204. Відьми (А). Записав Я.П. Новицький 16 травня 1905 р. в с.Крестовка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Трохима Кузьмовича Лубенця (40 років) // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 14, № 11 А.

205. [Відьми] (Б). Записав Я.П. Новицький 28 лютого 1912 р. (місце запису не вказано) від Олександри Савченко (20 років), уродженки с.Тарасівка Катеринославського пов. Катеринославської губ. // Новицький Я.П. Духовный мир... – С. 15-16, № 11 Б.

206. Відьми на Лисій горі. Записав Я.П. Новицький 17 лютого 1876 р. в с. Нескучне Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Євфимії Степанівни Бочонкової (22 роки) // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 393–394.

207. Покарані відьми. Записав Я.П. Новицький в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Герасима Хвоста (56 років) (“Чув поміж хлопцями, як був парубком і пас волів с. Ніколаєвці Маріупольського повіту”) // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 394–395.

УРОЧИЩА, БАЛКИ, РІЧКИ, СКЕЛІ, ОСТРОВИ, МІСТА І МІСТЕЧКА ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ

Топонімічні легенди, записані Я.П. Новицьким, мають ту особливість, що вони є водночас також і міфологічними, і історичними, бо містять інформацію як фантастичну, про походження тих чи інших урочищ (Змієва печера, Лиса гора, острів Перунів), так й історичну – народну пам'ять про імена запорожців, які жили там, та певні події, пов'язані, здебільшого, з розоренням Запорозької Січі (урочище Сагайдачне, Великий Луг, Половиця, Орлів байрак тощо). Збереглася в топоніміці пам'ять про турецько-татарські напади (с. Аули, с. Кушугумівка і річка Кушугум, містечко Новий Кодак). При впорядкуванні цього розділу ми скористалися тою класифікацією топонімічних легенд, яку запропонував сам Я.П. Новицький у збірниках: Новицький Я.П. Народная память об урочищах и исторических лицах Запорожья. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине в 1875-1905 гг. - Александровск, 1909, та Новицький Я.П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине в 1875–1905 гг. – Екатеринослав, 1911, де він виділив топонімічні легенди в окремий розділ, назвавши його “Урочища” і поділивши його на дві частини “Левый берег Днепра” і “Правый берег Днепра”. Але найбільша кількість топонімічних легенд увійшла в контекст статті “С берегов Днепра” (1905). Ці тексти навіть не виділені як окремі твори. Ми виділяємо з авторського тексту ті уривки, які є цілісною сюжетною оповіддю, і подаємо окремо з відповідною назвою. Зважаючи на те, який елемент переважає в тексті – міфологічний чи історичний – ми розподіляємо цей матеріал відповідно по розділах “Міфологічні легенди”, “Легенди та перекази про скарби” або “Топонімічні легенди”. Так легенди про виникнення острова Перуна, Змієвих валів та багато інших не увійшли до цього розділу. Легенди про степові могили, видрукувані М. П. Драгомановим у збірнику “Малорусские народные предания и рассказы” (1876) також були розподілені між трьома вищезгаданими розділами нашого видання.

Стаття “С берегов Днепра”, як відомо, мала дві публікації: перша 1884-85 рр. в газетах “Днепр” і “Степь” під назвою “Запорожье в памятниках устного народного творчества”. Не виключено, що частина легенд, записаних до 1884-85 рр., і репрезентованих 1905 року могли бути опубліковані раніше, однак, за відсутності даних у відділі періодики НБУВ нам не вдалося звірити ці публікації. Тож, подаючи примітки до текстів, виділених з контексту статті, ми не можемо з певністю сказати, коли й де була їх перша публікація.

Багато оповідей записано в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. про урочища, названі іменами запорожців-сиднів, що жили там після знищення Запорозької Січі. Сюжети їх висвітлюють не стільки історію

тієї чи іншої місцини, скільки історію життя, побут і звичаї або смерть її мешканців, – безперечно, ці твори слід зраховувати до розділу “Історичні легенди й перекази” (див. №№ 342-362).

Народні топонімічні легенди, які Я.П. Новицький опублікував у збірнику “Запорожские и гайдамацкие клады” (1908), ми, відповідно, подаємо в розділі “Легенди і перекази про запорозькі скарби”.

208. Балка Гадюча у порога Гадючого на Дніпрі (Про безліч гадів в давнину. Легенда про Змія). Записав Я.П. Новицький 10 серпня 1886 р. в с.Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Фоки Горянця (71 рік). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 5– 6. – № 1. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 16–17, № 10. (Тут і далі тексти, опубліковані у цих двох збірниках, ідентичні.)

...де Старий Кронцвей (меннонит. кол. Кронцвейде)... - Менонітська колонія (селище) на правому березі Дніпра за 4 км. на північ від сучасної греблі Дніпрогесу, на схід від вулиці Берегової міста Запоріжжя. Заснована у 1790 р. У 1832 – 1833 р. більшість мешканців переселились за 3 км на північний захід, заснувавши колонію Новий Кронсвейд (тепер – с. Володимирівське Запорізького району). Селище Кронсвейд стало іменуватись Старим Кронсвейдом. Його територія була затоплена Дніпровським водосховищем.

209. Балка Бабурка і давні її мешканці. Записав Я.П. Новицький 25 лютого 1890 р. в с.Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Степана Власенка (86 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 6– 7. – № 2. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 17–18, № 11.

Як закупили німці бабурську землю... - на сьогодні значна частина цих земель є містом Запоріжжям і складають Хортицький район міста. Будівництво Хортицького мікрорайону, який активно розбудовувався в 70-х роках ХХ століття, серед мешканців міста називався виключно “Бабуркою”, що фактично замінило в народній традиції офійну назву мікрорайону.

210. Балка Бабурка и р[ечка] Средняя Хортица. Записав Я.П. Новицький у травні 1887 р. Текст компільований з розповідей менонітів: колонії Бурвальд – Юліуса Петкау (86 років), Абрама Левіна (78 років) і колонії Острів-Хортицької – Івана Гільдебрандта (63) роки. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 7–8. – № 3. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... С. 18–20, № 12.

Когда явилась первая партия меннонитов на остров Хортицу... - зацікавлений у швидкому залюдненні і колонізації території колишніх Запорозьких Вольностей та створенні населення, на яке можна було зіпертися при вирішенні зовнішньо та внутрішньополітичних завдань, на відміну від населення колишніх Запорозьких Вольностей, яке більш ніж негативно ставилось до Російського панування в краї, уряд запросив до регіону менонітів із Данцигу. Меноніти – протестанти, прихильники вчення Симона Меннона, які переселились із Голландії в Пруссію. Згодом, відчувши протидію як місцевого населення, так і уряду, яким особливо не подобалось постійне розширення земельних володінь

менонітів — основа традиційного побутового господарського укладу менонітів, який не допускав дроблення земельних ділянок при відділенні нових сімей, меноніти прийняли пропозицію Росії про переселення до Катеринославського намісництва. Отримавши значні пільги і уклавши кондиції щодо умов переселення і проживання, у 1789 році перші 228 сімей прибули в межі російської імперії. В 1790 році меноніти заснували перші 8 колоній, одна з яких і була на острові Хортиця.

...переселився в Чорноморію. – після зруйнування Запорізької Січі значна частина козаків перейшла на турецькі землі. Частина з них опинилась в Криму, ще значна частина – навколо Очакова. З часом колишні запорожці почали зосереджувати ся нижній частині Дунаю, де й заснували Задунайську Січ. Разом з тим, більша частина запорожців продовжувала перебувати на території тепер уже колишніх Запорозьких Вольностей. Переважно вони перебували по чисельних зимівниках, яких нараховувалось понад 5 тисяч. З початком широкомасштабних роздач земель поміщикам, запорожці уявлялись досить небезпечними як для нових власників, так і для уряду. Знищення зимівників у 1780 – 1781 роках згідно з планом уряду, не призвело до бажаних результатів. Тому уряд, і перш за все Г.О. Потьомкін, вирішили поновити козацькі формування під жорстким урядовим контролем. У зв'язку з цим, вже в 1783 році було розпубліковано Г.Потьомкіним і доручено С.Білому та А.Головатому сформувати загін із колишніх запорожців у кількості 500 осіб, який би перебував у безпосередньому підпорядкуванні Г.О. Потьомкіна. З початком чергової російсько-турецької війни 1787 – 1791 року в 1787 році приймається рішення про створення з колишніх запорожців Чорноморського козацького війська, яке повинно було бути протиставлено задунайським запорожцям. Для поселення війська були виділені землі по Бугу. Втім, після смерті Г.Потьомкіна, місцеві поміщики, з одного боку, зацікавлені у землях, а з другого, вбачаючи в перебуванні в південному регіоні запорозького війська небезпеку для своєї стабільності і процесів покріпачення, наполягли на переселенні козаків на Кубань. З 1793 року розпочалося переселення чорноморців на Кубань. Територія оселення козаків отримала назву Чорноморія. З цього часу Переходи до Чорногорії стали регулярними. Фактично, особливо в перші десятиліття, саме військо та військові слободи формувалися за рахунок переселенців з південного краю. Навіть до ХХ століття продовжували існувати міцні родинні зв'язки переселенців до Чорногорії.

211. Річка Нижня Хортиця (Зміна населення). Текст компільований Я.П. Новицьким (запис 15 серпня 1884 р.) з розповідей старожилів різних сіл Олександрівського пов. Катеринославської губ. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 9–11. – № 4. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 20 – 22, № 13.

...графине Катерине Васильевне Скавронской (Литто)... – Катерина Василівна Енгельгард, племінниця Г.О. Потьомкіна. 10 листопада 1782 року вийшла заміж за сина обер-гофмейстера Мартина Карловича Скавронського – Павла Мартиновича, який згодом став камергером і послом у Неаполі. Після його смерті вийшла заміж за графа Юлія Помпеевича Литто – повноважного міністра мальтійського ордена в Росії при імператорі Павлі. Саме своїй улюбленій племінниці Катерині Г.О. Потьомкін подарував записані за ним найкращі землі запорозьких козаків у Великому Лузі з селами Григорівкою, Великою та Малою Катеринівкою, Кушугумом та ішими загальним обсягом понад 35000 десятин землі.

Любимовка перешла помещику Тайному Советн[ику] Михаилу Павловичу Миклашевскому... – йдеться про сина Михайла Павловича Миклашевського, Катеринославського губернатора в 1801 – 1804 роках – Павла Михайловича Миклашевського, який народився у 1819 році. Після смерті батька у 1847 році успадкував маєтки, що розташовувались у Південній Україні, зокрема слободу Біленьку, в якій був побудований чудовий палац, що зберігся до сьогодні. Особливий інтерес становить кабінет Миклашевського в англійському стилі.

Преосвященному Афанасию, епископу Новороссийскому и Днепровскому... – Афанасій (Іванов) був призначений Новоросійським і Дніпровським єпископом 1 жовтня 1799 року. 15 вересня 1801 року преосвящений Афанасій був зведений у архієпископи. 17 січня 1804 року Новоросійський та Дніпровський архієпископ Афанасій був перейменований в архієпископа Катеринославського, Херсонського і Таврійського.

212. Урочище Царська Пристань. Записав Я.П. Новицький 7 серпня 1887 р. – текст компільований з розповідей менонітів Острів-Хортицької колонії Петра [Відта] (прізвище нерозбірл.) (96 років) та Івана Гільдебрандта (прізвище нерозбірл.) (63 роки). Текст публікується вперше за автографом Я.П. Новицького: Новицький Яков Павлович. Урочище Царская Пристань (Правый берег Днепра против западной части о-ва Хортицы) – Заметка. Конец XIX века // ІР НБУВ, ф. 202, № 217.

...затопленный лес принадлежит Царской Пристани... – Місцевість на правому березі русла Старий Дніпро навпроти північно-західного берега о. Хортиця. У минулому прилягала до затоки, яка була зручною для стоянки суден та човнів. Є припущення, що пройшовши пороги, руси зупинялися там ще за часів стародавньої Русі (IX-XI ст.). Наприкінці XVIII – поч. XIX ст. біля урочища причалювали судна й плоти з державними (“царськими”) товарами (будівельним лісом та ін.), тому й назва. Наприкінці XIX – поч. XX ст. в урочищі існував невеликий менонітський хутір з лісопильним заводом. З 1930 р. назва – Первомайська пристань. З кінця 1920-х рр. в урочищі розташований кар’єр (Колишній кар’єр Дніпробуду).

213. [Урочище Царська Пристань]. Записав Я.П. Новицький в 1883 р. в с.Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Бута (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожье в памятниках... – № 7. – С. 104. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 165. Текст виділений з контексту, звідти ж взята інформація про час і місце запису та оповідача.

...Екатеринославскую днепровскую верф... – на початку липня 1796 року намісник Платон Зубов доносив імператриці Катерині таке: “Входя в рассматривание всех надобностей, относящихся до торговли по всемилобтивейше вверенным мне губерниям, нахожу я между прочим, что распространению оной важнейшее затруднение делает то, что донныне нет в том краю никаких заведений для пособия в постройке судов частным людям, производящим торг по Черному морю. Сие обстоятельство, а равномерно и недостаток в судах нужных для перевозки соли из Таврических портов в учреждаемые в полуденных губерниях запасные магазины, понудило меня поручить вице-адмиралу Дерибасу по известности ему всех тамошних местоположений отыскать удобное к учреждению верфи место. Он, обозрев лично берега реки Днепра, нашел способным к тому селение Кичкас, лежащей ниже последних порогов на правом берегу Днепра и

отстоящее от губенского города Екатеринослава не далее 80-ти верст. Сие местечко, населенное менонистами имеет все те выгоды, кои потребны для устройства там важного заведения. За здравость воздуха и вод как в самом Днепре так и в протекающих чрез сие приятное местоположение ручаях, которыя пробегая с великим стремлением чрез имеющиеся тут каменистые и тем очищаются и делает сие место по единому естественному его положению пред другими преимущественным. Берег, на котором находится местечко Кичкасы столь возвышен, что в самое большое разлитие вод не бывает наводняемо". *Журнал Донесений адмиралтейской коллегии в донесение Кушелеву. РДА ВМФ. Ф.198. Оп.1. Спр.78. Арк.11-11 зв.* На таке донесення 29 липня 1796 року П.Зубов отримав іменний наказ в якому говорилося: " Об учреждении в Екатеринославской губернии при Днепре верфи для производства строения судов как в пользу частных людей, так для наших флотов Черноморских, и для других по службе нашей надобностей наипаче же для распространения в полуденной стране империи нашей вообще мореплаваний и торговли...при местечке Кичкасах, для чего утвердив поднесенные от вас штат сей верфи, статьи, на которых оная должна существовать иметь свое существование и образцы договорам, какие могут быть заключаемы между верфию и частными людьми о постройке судов". *Высочайшие рескрипты и грамоты императрицы Екатерины второй князю Пллатону Александровичу Зубову по управлению вверенными ему Екатеринославско. и Вознесенскою губерниями и Таврической областью. РДАДА. Ф.16. Оп.1. Спр.700. Арк. 48 зв.*

214. Урочище Біляй. Піски. Записав Я.П. Новицький 12 липня 1887 р. в с.Біленьке Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Макара Євдокимовича Пазюка (76 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 11–14. – № 5. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 22–25, № 14.

Ця земля, де тепер Бабурка, Розумовка, Біленька і інші слободи, була вся його, вона досталась йому за безцінок від Розумовського і Каменського... – Кирило Григорович Розумовський (1728 – 1803), граф, останній гетьман України. Народився в родині українського козака Григорія Розума на Чернігівщині. Брат Олексія Григоровича Розумовського – фаворита і чоловіка імператриці Єлизавети Петрівни. Отримав освіту в Німеччині та Франції. У 1846 році був призначений президентом Російської Академії наук. З 1750 року – гетьман України. Резиденцію мав у Глухові. Відстоював старовинні права України, запроваджував реформування судового устрою тощо. По вцарюванні імператриці Катерини гетьманство в 1764 році було скасовано. Після цього він жив у маєтку під Москвою, а незабаром повернувся в Україну і оселився в Батурині. Після зруйнування Запорозької Січі у 1775 році і початком широкомасштабної роздачі запорозьких земель отримав у Базавлуці 30000 десятин землі по берегу Дніпра, де заснував два села - Розумовку і Кирилівку. Невдовзі ця земля була викуплена у нього Катеринославським губернатором Миклашевським.

Каменський Михайло Федорович (1738 – 1809), граф, генерал-фельдмаршал. Брав участь у семирічній війні та першій російсько-турецькій війні 1768 – 1774 років. З 1783 року Рязанський і Тамбовський генерал-губернатор. Під час другої російсько-турецької війни проявив себе у бою під Гангурою. Втім, під час хвороби Г.Потьомкіна не захотів підкорятися призначеному командуючим армією М.В. Каховському, за що був відправлений у відставку. Був у фаворі імператора Павла, при якому став графом, але невдовзі попав в опалу і був відправлений до свого маєтку. При наступнику імператора Павла був призначений командуючим армією проти

французів у 1806 році, але відмовився і повернувся до свого маєтку на Орловщині, де через три роки був убитий дворовим чоловіком. Після зруйнування Січі отримав під заселення землі у Базавлуці по правому берегу Дніпра у кількості більше як 30000 десятин, де заснував села Біленьке та Богуш (Михайлівку). Першими мешканцями цих сіл стали колишні запорожці, які сиділи тут зимівниками. З часом до них приєдналися й інші козаки. На початок 90-х років XVIII століття в Біленькому проживало більше як 150 чоловік. Був побудований будинок поміщика, навколо якого було насаджено гарний садок. Діяв вітряк, кінські та рогатої худоби заводи. Невдовзі ці землі, разом із селами і його мешканцями, були куплені катеринославським губернатором Миклашевським.

215. Лиса гора, Крутий Яр і Канівське. Криниця Андрія Первозванного. Клади. Записав Я.П. Новицький 10 січня 1885 р. в с.Підстепне (Царицин Кут) Мелітопольського пов. Таврійської губ. від Василя Івановича Джерелівського (84 роки). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 14–15. – № 6. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 26–27, № 15.

216. Лиса гора і криниця Андрія Первозванного. Записав Я.П. Новицький 18 травня 1902 р. в с.Розумовка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Петра Шевченка (Марченка) (65 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 16. – № 7. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 27–28, № 16.

...їхав в Київ Св. Андрей Первозванный Дніпром. – Андрій Первозванний – святий апостол Ісуса Христа. Брат апостола Петра. Один із учнів Іоанна Хрестителя. Був призваний Ісусом Христом раніше свого брата, а тому і отримав ім'я “Первозванного”. Був одним із найближчих учнів Христа. Разом з братом Петром проповідував християнство народам, які жили на південних, східних та північно-східних берегах Чорного моря. Згідно з руськими літописами проповідував у Київській Русі, піднявшись від Чорного моря берегом Дніпра до майбутнього Києва, на місці якого поставив хрест. Саме через це багато місць по берегах Дніпра місцеві перекази і легенди пов'язують із перебуванням Андрія Первозванного. Із своїми проповідями Андрій Первозванний доходив до Новгороду. Потім він відправився до Фракії та Греції, де в Патрасі був розп'яний за наказом проконсула Егеата.

217. Половиця (зі спогадів старої баби). Записав Я.П. Новицький в липні 1873 р. в с.Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від 96-літньої бабусі. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Половица (Из воспоминаний старухи) // Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – № 9. – С. 75–77. Передрук: Новицький Я.П. Малорусские народные предания... – С. 2–5. (“Половица – нынешний Екатеринослав”). Текст скорочений. Особливо авторський текст та репліки діалогу з бабусею. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 28–31, № 17. Текст ще більше редагований і має значні скорочення порівняно з публікацією 1907 р. Передрук із збірника 1911 р.: Новицький Я. П. Людська пам'ять про старовину // Дніпрові хвилі. 1912. – № 10. – С. 155–157. “Половица – теперішній Катеринослав. Спомин бабусі”. Перекладено українською мовою.

...тоді було називають Катеринин город і Катеринослав, а ми, було, по-старому зовемо: Половица, та й Половица... – фактично, будівництво другого Катеринослава

розпочалося на місці слободи Половиця, яка з часом була повністю поглинута губернським містом. Дивись також примітку до № 218.

218. Половиця-Катеринослав. Записав Я.П. Новицький 9 травня 1887 р. в м. Катеринославі від Мартина Власовича Кравця-Заїки (78 років), уродженця містечка Новий Кодак Катеринославського пов. Перша публікація: Новицький Я.П. Рассказы деда Кравца // Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – № 23. – С. 213-219. Подаємо за виданням: Новицький Я.П. Малорусские народные предания... – С. 5 – 7. Коли укладався цей збірник, Я.П. Новицький поділив розповідь діда Кравця на окремі твори й зі значними скороченнями опублікував їх у цьому виданні (див також коментар до № 309, “Рассказы деда Кравца”). Оскільки саме цей варіант переказу мав багато передруків, як самим Я.П. Новицьким (див. Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 31–34, № 18), так й іншими видавцями, ми подаємо його в такому, всім відомому, вигляді.

Тоді в Нових Койдаках був город, був і земський суд... – Згідно з планом Г.Потьомкіна стосовно будівництва губернського міста, Катеринослав слід було будувати на території від Старого до Нового Кодака, причому останні, а також слободи Половиця та Кам'янка повинні були стати складовою основою нового міста. Втім, російсько-турецька війна внесла суттєві корективи до цього плану через нестачу коштів і нові чисельні завдання, які стали для Потьомкіна першочерговими. Відтак, будівництво міста, яке розпочалося в горішній частині, фактично на місці слободи Половиця, дуже повільно просувалося в нижню частину. Втім, усі присутні місця та адміністрація були переведені до Нового Кодака, який згідно з першим планом Г.Потьомкіна фактично був вже губернським містом Катеринославом, а тому в багатьох офіційних документах зазначалось: “Кодак, який нині місто Катеринослав”.

219. Шлях Катерини від Катеринослава до Нікополя (З народної пам'яті). Записав Я.П. Новицький в с.Язикове (Федорівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Трохима Семеновича Ковбаси (89 років) і Михайла Антоновича Книрика (94 роки) // Новицький Я.П. Путь Екатерины от Екатеринослава до Никополя (По народной памяти). II. Предания // Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – № 25. – С. 246-247.

...лоцманській отоман Півторацькій отримав нагороду... – Полторацький Мойсей Іванович, дніпровський лоцман, пожалуваний Катериною II у поручики, а його син у прапорщики при подорожі Катерини. Опис цього дійства є в Коржа. Устное повествование, бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. - Днепропетровск, 1991. - С. 40 - 44.

В Половице, что ныне Катеринослав, стоял большой маяк-миля. ... Далее следов Екатеринославских миль уже не осталось... – 19 листопада 1785 року Катеринославський цивільний губернатор І.М. Синельников писав у своєму рапорті Г.О. Потьомкіну, про те, що каменярі, яких понад сто осіб, направили до Херсона, за відсутності там роботи повернулися до Кременчука. А тому, щоб не давати приводу для поширення розбоїв у краї, він направив їх до урочища Осокорове поблизу Катеринослава для тесання кам'яних миль та полумиль, які планується розставити вздовж шляху слідування імператриці Катерини. Така миля на сьогодні знаходиться в місті Дніпропетровську поблизу Преображенського собору. Крім того, і тут Я.Новицький дещо помиляється, ще одна така миля й сьогодні стоїть край поля

поблизу села Нововоронцовки Херсонської області, на шляху від Нікополя до Херсона.

220. Нікополь Катеринославського повіту (оповідання). Записав Я.П. Новицький 12 червня 1894 р. в м. Нікополі Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Степановича Биковського (78 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Малороссийская и запорожская старина... – С. 19–20. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 34–36, № 19.

У запорожців Січ була в Капулівці та в Покровській... - йдеться про Покровську, так звану Нову, або Підпільненську Січ (1734 – 1775). Військово-адміністративний центр Війська Запорозького Низового. Була розташована на півострові неподалік від впадіння ріки Підпільної у Дніпро (в районі нинішнього с.Покровського Нікопольського району Дніпропетровської області; місце розташування Січі з 1955 р. затоплене Каховським водосховищем). На території цієї Січі, останньої з числа запорозьких січей, було зведено фортецю із земляним валом, баштами, ровом з водою. Фортеця складалася з замку, який мав форму правильного кола діаметром близько 100 м, так званий Кіш. Навколо нього розташовувався центральний січовий майдан із церквою Святої Покрови Богородиці. Навколо розташовувалось 38 куренів і кілька інших адміністративно-господарських споруд, зокрема пушкарня – арсенал з великим підвалом, де зберігалися гармати, рушниця і бойова амуніція, а також утримувалися в'язні. Зовнішній кіш був відокремлений від внутрішнього особливим валом, на середині якого було зроблено широкі ворота з високою вежею з дикого каменю, оснащеною гарматами. Поблизу від Січі знаходилося й торговельно-ремісничє передмістя – Гасан-баша, яке, у згадувані часи, було одним із найбільших торговельних центрів Північного Причорномор'я.*

Оце як набридне якому козакові сидіть в Січі, то він отпроситься у кошового і гайда в Никиполь гулять... - м.Нікополь – на початок ХХ століття місто Катеринославського повіту Катеринославської губернії. За переписом 1900 року в місті проживало 2471 чоловік та 2543 жінки православного сповідання. Водночас у місті проживали 43 католики, 37 лютеранів та менонітів, 3101 євреї, 155 старообрядців. У місті було комерційне семикласне училище, одне чотирьохкласне міське училище, дві приватні прогімназії, міське приходське училище імені Бабушкіна, жіноче училище, два земських училища, дві церковно-приходських та дві єврейських школи. Товариство тверезості та православне місіонерське братство. З промисловості у місті було два чавуноливарні заводи, свічний завод, пошта і телеграф, казначейство, лікарня, відділення міжнародного банку та товариство взаємного кредиту.

Після зруйнування Січі, сама Січ була перетворена на селище Покровське і йому надано статус адміністративного центру. Восени 1775 року Г.Потьомкіним приймається рішення про будівництво фортеці на Микитинському перевозі, яка отримала назву Слов'янської фортеці. З 1778 року Слов'янськ став провінційним центром. Як наслідок, Покровське втратило свій статус і перетворилося на село, власником якого став О.В'яземський. Втім, розбудова адміністративного міста Слов'янська так і не розпочалось. У 1781 році Слов'янськ отримав назву

Нікополя. Відповідно до цього Слов'янський повіт було перейменовано на Нікопольський повіт.

221. Село Аули Катеринославського повіту (оповідання). Записав Я.П. Новицький 2 липня 1889 р. в с.Аули Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Гаврила Карповича Карпенка (Рогаченка) (84 роки). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Малороссийская и запорожская старина... – С. 21–24. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 36 – 39, № 20. Передрук українською мовою: Новицький Я. П. Людська пам'ять про старовину // Дніпрові хвилі. 1912. – № 8. – С. 125 – 127 (“Село Аули”).

Як зігнали відсіль запорожців, він продав усе галсом і перебрався в Чорноморію... - У 1781 році Академія наук доручила Василю Федоровичу Зуєву обстеження та опис приєднаних до Росії за Кючук-Кайнарджийським миром устя Дніпра і земель між Бугом та Дніпром. Під час подорожі південним краєм від Кременчука до Херсона він був свідком розорення запорозьких зимівників і насильницького переселення запорожців до міст і слобод, будівництва обвідних каналів на дніпровських порогах, що й зафіксував у своїх подорожніх нотатках.

Василь Федорович Зуєв (1754 – 1794) походив із солдатської сім'ї. По закінченні гімназії та університету був направлений у 1774 році за кордон для удосконалення знань. Після повернення захистив дисертацію та отримав звання ад'юнкта академії. Частина записок В. Зуєва не увійшла до його “Подорожніх записок”, а публікувалась окремими статтями в “Месяцесловах исторических и географических”, зокрема “О бывших промыслах запорожских казаков и найпаче рыбном”, яка з'явилась у “Місяцеслові” за 1783 рік. Ці нотатки, особливо щодо рибного промислу запорожців, є унікальним джерелом, до якого особливо часто зверталися дослідники, в тому числі і Я.П. Новицький, постійно цитуючи цілі сторінки із “Подорожніх записок” і статті про запорозький рибний промисел.

222. Урочище Сагайдачне при Дніпрі. *Переказ.* Записав Я.П. Новицький 9 травня 1875 р. в с.Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від селянина Романа Булата. Історію публікації цього тексту див. у коментарі до № 342 (“Запорожцы Сагайдак, Скотивец и Дворяненко”). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 16– 19. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 39–43, № 21.

...не один год жил я с ним в том урочище, которое по имени его названо Сагайдачным. – урочище Сагайдачне – одне з легендарних урочищ запорозького краю, яке знаходилося на лівому березі Дніпра між скелями Сагайдачного, Дурною та Середньою. Сьогодні – це вулиця Скельна міста Запоріжжя, яка до початку 60-х років ХХ століття мала назву Дурна Скеля. Вулиця розташована в самому урочищі, яке перерізано двома насипними дамбами, по найбільшій з яких, що нижче вулиці Малої, ходили потяги ще за будівництва Дніпрогесу. Під час будівництва греблі, напередодні перекриття Дніпра і заповнення котловану, значна частина грабарів та інших будівельників була виселена із бараків, що розміщувались безпосередньо в котловані і вивезені до урочища Сагайдачного, де й виникло селище будівельників Дніпростроя під назвою Другого Левченківського селища. Селище нараховувало понад 70 землянок. Під час війни німецькі війська виселили мешканців цього селища, підозрюючи їх у зв'язках із партизанами, які перебували у Дніпровських плавнях.

Значна кількість будинків була в урочищі спалена. З початком робіт з відбудови Дніпрогесу мешканці селища повернулися на старі місця і майже всі працювали на відбудівлі Дніпрогесу. Наприкінці 40-х років селище стало вулицею Дурна Скеля, а з початку 60-х років ХХ ст. – вул. Скельною. Сьогодні - це мальовнича місцевість лівого берега Дніпра в глибокому байраці, де панує унікальний мікроклімат.

223. [Скелі в урочищі Сагайдачному]. Записав Я.П. Новицький в липні 1882 р. в с.Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Кузьми Лутая (75 років) та інших старожилів. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжя в пам'ятниках... – № 19. – С. 290–291. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 196–197. Текст виділений з контексту. Звідти ж взято інформацію про дату і місце запису та оповідачів.

Лучшую местность урочища представляют скалы – Дурна и Середня... – скелі урочища Сагайдачного. На сьогодні повністю збереглася Середня скеля, тоді як Дурна Скеля була сильно зруйнована під час будівництва шлюза. Скеля була розрізана навпіл руслом шлюзу, а відтак від скелі залишилася найвища скеляста частина, яка склала основу середньої частини насипної дамби, яка відділяє русло підходу до шлюзу від русла Дніпра.

224. Ріка Московка і урочища по ній (Відомості про спорудження фортеці і заселення с. Вознесенки). Записав Я.П. Новицький 19 грудня 1884 р. в с.Карантинці, передмісті м. Олександрівська, від Василя Івановича Нагірного (Москаленка) (96 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 20–21, № 9. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожжя... – С. 43–44, № 22.

225. Річка Кушугум (Олександрівського повіту., у Великому Лузі). Записав Я.П. Новицький 19 грудня 1884 р. в с.Карантинці, передмісті м. Олександрівська, від Василя Івановича Нагірного (Москаленка) (96 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 21–22, № 10. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожжя... – С. 44–45, № 23.

226. Ріки – Вовча і Конка. Записав Я.П. Новицький 19 грудня 1884 р. в с.Карантинці, передмісті м. Олександрівська, від Василя Івановича Нагірного (Москаленка) (96 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 22–23, № 11. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожжя... – С. 45–47, № 24.

227. Великий Луг (Оповідання). Записав Я.П. Новицький 15 грудня 1887 р. в с.Кушугумівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Микити Джигіря (88 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Малороссийская и запорожская старина... – С. 7–15. Передруки: Новицький Я.П. Народная память о Запорожжя... – С. 47–55, № 25; Новицький Я. П. Людська пам'ять про старовину // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 11–12. – С. 179–181 (“Великий Луг. (Дідове оповідання)”) – в перекладі українською мовою, скорочено, опущено досить великі частини: “Ще жив запорожець коваль... – тут були козацькі осідлища”; “Після запорожців Великий Луг і степ...” до кінця.

...почали переходить с сімействами в Комишоваху... – Селище Комишоваха

(Павлівка) виникло як поселення відставник солдатів у зв'язку з будівництвом Нової Дніпровської лінії. Відставні солдати почали оселятися по Новій Дніпровській лінії, починаючи з 1779 року. Питання про поселення відставних солдатів по Новій Дніпровській лінії постає після підписання Айналі-Кавакської конвенції і послаблення напруження між Османською та Російською імперіями. Для проведення генеральної відставки до півдня було направлено генерал-поручика Апухтіна. Генерал-губернатор Г.Потьомкін використав відставку для залюднення південного краю. Азовський губернатор В.Чертков запропонував оселити відставних солдатів по Новій Дніпровській лінії. На 1779 рік доля фортець Нової Дніпровської лінії вже була вирішена. Подальше будівництво Микитинської та Захар'ївської фортець було припинено. Будівництво Григорівської та Олексіївської — так і не починалося. Водночас матеріал для будівництва фортець було заготовлено. Тому Г.Потьомкін погодився з пропозицією В.Черткова про заведення при фортецях укріплених селищ для поселення відставних солдатів. Виконання цього рішення було покладено В.Чертковим на голову карної палати, а водночас, й управителя справами в Азовській губернії, колезького радника Л.Алексєєва. Поселені на деякий час по фортецях Дніпровської лінії відставні солдати, згодом, разом з колишніми запорожцями, що сиділи зимівниками біля фортець, утворили слободи Павловку (Комишуваху), Жеребець та Кінську (Кінські Роздори).

228. Городище у Великому Лузі. Знахідки старожитностей. Спогади про втікачів. Записав Я.П. Новицький 12 липня 1887 р. в с.Біленьке Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Макара Євдокимовича Пазюка (76 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Малороссийская и запорожская старина... С. 16–18. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 56–58, № 26.

В плавнях Попова... – Йдеться про маєтності Василя Степановича Попова та його нащадків. Василь Степанович Попов народився в Казані в 1743 році. З 1767 року на військовій службі, учасник російсько-турецької війни 1768 – 1774 років. З 1771 року секретар командуючого 2-ю армією В.М. Долгорукого. Після його смерті в 1782 році був узятий секретарем до канцелярії Г.О. Потьомкіна. Незабаром став правителем його собистої канцелярії і, як наслідок, дуже впливовою людиною. З 1786 року, залишаючись при Г.О. Потьомкіні, став статс-секретарем імператриці. Після смерті Г.О. Потьомкіна в 1791 році став довіреною особою імператриці по південних справах. При імператорі Павлі став президентом Камер-колегії, але незабаром був звільнений і виїхав до свого маєтку. На цей час В.С. Попов був одним із найбагатших поміщиків південного краю. В Херсонській, Катеринославській та Таврійській губерніях він володів більше як 70 тисячами десятин землі. Центральним маєтком вважався Тавельський маєток у Криму. Втім, велику увагу він приділяв і Василівському маєтку, який включав у себе значну частину Великого Лугу. Після смерті В.С. Попова в 1822 році його південні маєтки перейшли до його сина Павла Васильовича Попова, який народився в 1795 році. Приймав участь у війні 1812 року. Після її закінчення служив на Кавказі під команду генерала Єрмолова. У подальшому прославився при обороні Баязету. Нагороджений багатьма орденами. Після вимушеної відставки оселився у Василівці із своєю дружиною княжною Еріставі, яка походила із старовинного роду грузинських царів. Після смерті у 1882 році Олени Олександрівни Попової-Еріставі маєток перейшов у спадок сину Василю Павловичу. Саме при ньому розпочалося будівництво замку в маєтку Василівка, що

став окрасою і справжньою перлиною степового краю, який при сину Юрію Васильовичу Попову перетворився на справжній культурний центр півдня.

229. Шпиль-гора над Великим Лугом. Потьомкін оголошує запорожцям через уповноваженого генерала про виселення на Дністер. Записав Я.П. Новицький 28 грудня 1885 р. в с.Кушугумівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Оксентія Федоровича Орла (65 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 23–24, № 12. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 58–59, № 27.

230. Битий запорозький шлях і Баштові дуби у Великому Лузі (А). Записав Я.П. Новицький 17 січня 1888 р. в с.Краснокутівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Петра Стогнія (70 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 24–25, № 13. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 59–60, № 28.

231. Баштові дуби і могили (Б). Записав Я.П. Новицький 5 вересня 1888 р. в с.Кушугумівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Арсенія Чорновола (97 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 25. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 60, № 29.

232. Урочища у Великому Лузі (ріки, озера, гряди). Дача с. Петровського-Балабіна, графині Ан. Дм. Строганової (А). Записав Я.П. Новицький 25 лютого 1885 р. в с.Петровське (Баланіна) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від дідів Івана і Ониська Петренків, Степана Крохмаля та Івана Пелеха. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 26–27, № 14 (“Урочища в Великом Лугу”). Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 61–62, № 30 (“Протоки, озера, гряды в Великом Лугу”).

233. [Урочища у Великому Лузі (ріки, озера, гряди)] (Б). Записав Я.П. Новицький 6 листопада 1885 р. в с.Кушугумівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від рибалки Оксентія Федоровича Орла (60 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 27–29 (II). Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 62–64, № 31 (“Тоже”).

234. Кучугури (піщані пагорби, бугри у Великому Лузі). Сліди давнього поселення. Знахідки. Записав Я.П. Новицький 10 січня 1885 р. в с.Підстепне (Царицин Кут) Мелітопольського пов. Таврійської губ. від Василя Івановича Джерелівського (84 роки). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 29–30, № 15. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 64–65, № 32.

235. Кобильна балка і Кобильна річка. Записав Я.П. Новицький 22 січня 1879 р. в с.Царекостянтинівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Івана Григоровича Гречешенка (Даниленка) (98 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 30–31, № 16. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 65–66, № 33.

236. [Слобода Вольна Гупалівка]. Записав Я.П. Новицький у травні 1883 р. в с.Новогупалівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Прокопа Легези (76 років), Івана Леня (77 років), Євтихія Дворецького (90 років) та багатьох інших. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Слобода Вольная Гупаловка... – С. 8–12. Текст виділено з контексту. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 18–22.

237. [Заселення села Петровського]. Записав Я.П. Новицький у липні 1882 р. в с.Петровське (Свистунове) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від дідів Сотченка (Осадшого) і Мусієнка (Гаркуші). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 54–55. Текст виділений з контексту, за яким встановлено дату запису й імена оповідачів.

238. [Заснування села Маркусівка]. Записав Я.П. Новицький в 1883 р. в с.Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Бута (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжє в пам'ятниках... – № 5. – С. 67–70 (текст виділений з контексту). Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 147– 149.

239. [Балка Богатирева]. Записав Я.П. Новицький в 1883 р. в с. Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Бута (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжє в пам'ятниках... – № 6. – С. 86 (текст виділений з контексту). Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 155-156.

240. [Скарби в печері “Школа”]. Записав Я.П. Новицький в 1883 р. в с. Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Бута (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжє в пам'ятниках... – № 7. – С. 101 (текст виділений з контексту). Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 158.

241. [Урочища біля села Маркусівки]. Записав Я.П. Новицький в 1883 р. в с. Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Бута (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжє в пам'ятниках... – № 7. – С. 101–102 (текст виділений з контексту). Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 159 – 160.

242. [Скелі Хмарна, Пугачі, Дзвіниця, Школа]. Записав Я.П. Новицький в 1883 р. в с.Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Бута (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжє в пам'ятниках... – № 7. – С. 102 (текст виділений з контексту). Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 161.

243. [Скеля Голуби]. Записав Я.П. Новицький в 1883 р. в с. Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Бута (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжє в пам'ятниках... – № 7. – С. 103 (текст виділений з контексту). Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 164.

244. [Скеля Попова]. Записав Я.П. Новицький в 1883 р. в с. Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Бута (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжя в пам'ятниках... – № 7. – С. 103 (текст виділений з контексту). Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 164.

245. [Балка Кінська]. Записав Я.П. Новицький в 1883 р. в с. Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Бута (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжя в пам'ятниках... – № 7. – С. 103–104 (текст виділений з контексту). Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 164–165.

246. [Балка Лишня]. Записав Я.П. Новицький у травні 1883 р. в с. Андріївка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Якова Рибалки (75 років). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 103 (текст виділено з контексту, дату, місце запису й ім'я оповідача автор вказує вище). Балка Лишня знаходиться біля с. Андріївка Вільнянського р-ну Запорізької обл.

247. [Балка Єретича]. Записав Я.П. Новицький у травні 1883 р. в с. Андріївка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Аврама Халепи (65 років). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 104 (текст виділено з контексту, дату, місце запису й ім'я оповідача автор вказує вище).

248. [Камені й острови на Дніпрі]. Записав Я.П. Новицький у 1883 р. в с. Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Бута (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжя в пам'ятниках... – № 7. – С. 104 (текст виділений з контексту). Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 165.

249. [Острів Прусовий]. Записав Я.П. Новицький у 1883 р. в с. Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Бута (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжя в пам'ятниках... – № 7. – С. 104–105 (текст виділений з контексту). Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 166–167.

250. Острів Хортиця у тому виді, в якому його застали сусідні придніпровські поселенці невдовзі після Знищення Запорозької Січі. Записав Я.П. Новицький в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Степана Власенка (86 років) // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 425.

...кажуть, на острові, біля озера Домахи, була запорозька хата... – озеро Домаха знаходиться в плавневій зоні острова Хортиці. Згідно зі щоденником російського офіцера, який робив проміри Дніпра у 1772 році навколо острова Хортиці, в плавневій зоні, поблизу озера Домаха, знаходились кілька запорозьких куренів. На сьогодні озеро Домаха – частина заповідної плавневої зони острова Хортиці.

...москаль-сторож, буцімто глядів садка, котрий розвів Потьомка. – після зруйнування Січі острів Хортиця з навколишніми землями, як й інші найкращі запорозькі маєтності, став власністю князя Г.О. Потьомкіна. Вражений красою і

легендарністю острова, плекаючи думку про будівництво південної столиці, Г.О. Потьомкін надав наказ про влаштування на острові садка, парку та палацу. Для цього були розроблені креслення і розпочалась робота по облаштуванню проекту. Було насаджено садок, розбито парк, прокладено шляхи. Втім, після прийняття рішення про будівництво Катеринослава, особливо Катеринослава-другого, Г.Потьомкін охолонув до ідеї облаштування подібного центру на острові Хортиця, а з переселенням менонітів було прийнято рішення про влаштування на острові менонітської колонії “Острів Хортиця”. Втім, садок продовжував існувати, і при ньому знаходилась сторожа. Попри це, меноніти-колоністи постійно брали з садка Г.Потьомкіна деревця для заведення садків у колонії.

251. Острів Сторожевий на Дніпрі. Володіння Іваненка, Олександрівського повіту (Клад). Записав Я.П. Новицький 2 червня 1886 р. в с.Аврамівка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Якова Ткаченка (70 років). Публікується вперше // ДАЗО, ф. 161, оп. 1, од. зб. 2, арк. 11 (машинопис).

252. [Змієва печера]. Записав Я.П. Новицький у липні 1883 р. на острові Перуні від старого діда-рибалки. Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 42–43. (текст виділено з контексту, звідти ж взято інформацію про місце і час запису).

253. [Острів Дубовий]. Записав Я.П. Новицький 26 вересня 1888 р. в с.Петровське (Свистунове) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Лук'яна Сотченка (Осадшого) (88 років). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 50–51 (“Предание”).

254. [Острови Рибальський і Червоний]. Записав Я.П. Новицький 26 січня 1886 р. в с. Язикове (Федорівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Михайла Антоновича Книрика (92 роки). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 68–69 (текст виділений Я.П. Новицьким, але без назви).

255. [Про Язиков перевіз і старий чумацький шлях]. Записав Я.П. Новицький 6 червня 1886 р. в с.Язикове (Федорівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Трохима Семеновича Ковбаси (88 років). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 69–70 (Я.П. Новицький виділяє як окрему оповідь).

256. [Орлів байрак]. Записав Я.П. Новицький в с. Смольща (Августинівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Олексія Кононовича Курта (76 років). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 71–72 (“Предание”).

257. [Острів Таволжаний] (А). Записав Я.П. Новицький 3 червня 1886 р. в с.Язикове (Федорівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Михайла Антоновича Книрика (92 роки). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 84, А (без назви).

258. [Острів Таволжаний] (Б). Записав Я.П. Новицький 18 липня 1882 р. в с.Смольща (Августинівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від діда Якуштєнка (65 років). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 85, Б (без назви).

259. [Острів Таволжаний] (В). Записав Я.П. Новицький 11 квітня 1890 р. в с.Августинівка (Смольща) Катеринославського пов. Катеринославської губ. Від Олексія Кононовича Курта (76 років). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 85–86, В (без назви).

260. [Острів Оврамів і село Оврамівка] (А). Записав Я.П. Новицький 11 квітня 1890 р. в с.Аврамівка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Тимоша Драгана (92 роки). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 89–90, А (без назви).

261. [Острів Оврамів і село Оврамівка] (Б). Записав Я.П. Новицький 2 червня 1886 р. в с.Аврамівка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Якова Ткаченка (70 років). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 90–91, В (без назви).

262. [Острови Дубовий і Лозоватий]. Записав Я.П. Новицький 11 квітня 1890 р. в с. Аврамівка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Тимоша Драгана (92 роки). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 91 (без назви).

263. [Острів Бобровий, або Рибальський]. Записав Я.П. Новицький. в с. Андріївка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Якова Рибалки (75 років). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 96 (“Предание”).

264. [Острів Кухарський] (А). Записав Я.П. Новицький 10 січня 1885 р. у с. Андріївка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Петра Баштанника (83 роки). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 111–112, А (без назви).

265. [Острів Кухарський] (Б). Записав Я.П. Новицький 1 травня 1886 р. в с. Андріївка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Якова Рибалки (75 років). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 112 – 113, Б (без назви).

266. [Острів Гавиний]. Записав Я.П. Новицький (дата не вказана) в с. Андріївка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Марка Івановича Музики-Артемченка (63 роки). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 120–121 (“Гавиний”).

267. [Острів Лантухівський]. Записав Я.П. Новицький 11 квітня 1890 р. в с. Аврамівка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Тимоша Драгана (92 роки). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 124–125 (без назви).

268. Пурисові острів і могила (А). Записав Я.П. Новицький 26 січня 1886 р. в с. Язикове (Федорівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Михайла Антоновича Книрика (96 років). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 131.

269. [Пурисові острів і могила] (Б). Записав Я.П. Новицький 6 травня 1887 р. в Олександрівській Слободці, передмісті м. Олександрівська від Ілька Савоськи (82 роки). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 131–132, Б.

270. [Пурисові острів і могила] (В). Записав Я.П. Новицький 10 квітня 1890 р. в колонії Старий Кронсвейд Катеринославського пов. Катеринославської губ.. Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 133.

271. [Пурисові острів і могила] (Г). Записав Я.П. Новицький 28 січня 1890 р. в колонії Новий Кронсвейд Катеринославського пов. Катеринославської губ. Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 133–134, 2.

272. Південноруські степи в давнину. Записав Я.П. Новицький в с. Ольгінське [?] Маріупольського пов. Катеринославської губ. від діда Андрія Костенка // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 240–241, Б.

273. [Про багатство запорозьких степів у давнину]. Записав Я.П. Новицький в липні 1883 р. на острові Лозоватому біля с. Андріївка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від діда-рибалки. Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 106–107. (Текст виділений з контексту, звідти ж взяті дані про оповідача, місце, час запису).

274. [Запорозький степ]. Записав Я.П. Новицький в 1883 р. в с. Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Бута (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжє в пам'ятниках... – № 6. – С. 86. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 156 (текст виділений з контексту, звідти ж взяті дані про місце, час запису та ім'я оповідача).

275. Місцеві перекази, зібрані під час подорожі на Дніпровські пороги // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 226 – 227.

276. [Могили "Близнюки". (Клад)]. Записав Я.П. Новицький 28 травня 1875 р. в с. Лоцманська Кам'янка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Осипа Омельченка (70 років) // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 227 – 228, № 6.

277. [Сторожова могила]. Записав Я.П. Новицький 28 травня 1875 р. в с. Лоцманська Кам'янка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Осипа Омельченка (70 років) // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 228, № 7.

278. Могила Сторожова (на степу с. Старий Кодак Катеринославського повіту) (А). Записав Я.П. Новицький 28 травня 1875 р. в с. Лоцманська Кам'янка

Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Осипа Омельченка (70 років). Публікується вперше за машинописом: ІМФЕ, ф. 4–5, од. зб. 163, арк. 7, А.

Цей текст є відредагованою і трохи скороченою копією попереднього. Час, місце запису й ім'я оповідача ті ж самі, їх вказав Я.П. Новицький у першому і другому випадку. Чому ж текст настільки видозмінений? Чи не дає це підстав припускати, що Я.П. Новицький записував народну прозу з пам'яті, не безпосередньо в момент розповіді? Можливо, саме опублікований М. П. Драгомановим варіант і є первинним, він повніший, емоційніший. Те ж саме стосується і багатьох інших текстів, що спочатку були друковані в збірнику М. П. Драгоманова, а згодом мали передруки у виданнях, які уклав сам Я.П. Новицький (див., наприклад, коментар до № 168 “Песиголовці”, № 280 “Могила Галаганка”, № 282 “Капітан-могила” та ін.). Цікавим є також і те, що Я.П. Новицький у другому скороченому варіанті, який він сам публікує, подає абсолютно точні паспортні дані, які ми використовуємо в наших коментарях. Тож з науковою метою публікуємо тут і в інших випадках обидві редакції фольклорного тексту.

279. [Могила Сторожова] (Б). Записав Я.П. Новицький 6 липня 1886 р. в с. Язикове (Федорівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Трохима Семеновича Ковбаси (88 років). Публікується вперше за машинописом: ІМФЕ, ф. 4–5, од. зб. 163, арк. 7.

280. Могила Галаганка. Записав Я.П. Новицький 28 травня 1875 р. в с. Лоцманська Кам'янка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Осипа Омельченка (70 років). Подаємо за першою публікацією: Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 228-229, № 8. Передрук: Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 31, № 34 (“Клад в Могиле Галаганке”, А). Текст при передруку настільки видозмінений, що можна вважати його окремим варіантом. Тож подаємо обидва варіанти (див. № 416) як ілюстрацію методики запису й публікації фольклорних текстів, яку використовував учений. Точні дані про дату, місце запису й оповідача подані Я.П. Новицьким у другій публікації.

281. Степові могили Маріупольського повіту Катеринославської губернії. // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 231.

282. [Капітан-могила]. Записав Я.П. Новицький 15 вересня 1875 р. в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Андрія Іващенко-Євпака (65 років). Подаємо за першою публікацією: Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 232-234, № 11. Передрук: Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 37–38, № 41 (“Клад в Капітан-могиле”). Тут текст скорочений і видозмінений до окремого варіанта.

283. Ведмідь-могила. Записав Я.П. Новицький 15 вересня 1875 р. в с. Благодатне Маріупольського пов. Катеринославської губ. від дідів Яким Сковердяка, Андрія Костенка та Семена Голика. Подаємо за першою публікацією: Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 234 – 235, № 12. Передрук: Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 37, № 40, Б (“Клад в могиле Медведь”). Всі три окремі оповіді тут об'єднано в одну і подано в скороченні, крім

того, у примітці до тексту подана неправильна інформація про дату і місце запису та оповідача (“Дед Травянка, 67 л. Стретенка, 15 сентября 1876 г.”).

284. Дворянські могили. Записав Я.П. Новицький 1875 р. в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Андрія Іващенко-Євпака (65 років) та другу частину в с. Благодатне Маріупольського пов. від Андрія Костенка // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 235-236, № 13.

285. Савур-могила (А). Записав Я.П. Новицький 15 вересня 1875 р. в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Андрія Іващенко-Євпака (65 років). Подаємо за першою публікацією: Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 236-237, № 14 А. Передрук: Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 39, № 42 (“Клад в Савур-могиле”). Тут текст скорочений.

286. [Савур – могила] (Б). Записав Я.П. Новицький 1 жовтня 1875 р. в с.Новотроїцьке Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Павла Шелеста (64 роки) // Подаємо за першою публікацією: Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 237-240, № 14 Б. Передрук: Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 41-43, № 42 В (“Клад в Савур-могиле”). Тут текст оповіді скорочений. Однак у примітці подана точна інформація про час і місце запису та оповідача, яку ми й використовуємо.

287. [Савур – могила] (В). Записав Я.П. Новицький 2 лютого 1876 р. в с.Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від селянина Пилипа Молодика (65 років). Подаємо за першою публікацією: Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 424-425 (“Савур-могила, к № 11”). Передрук: Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 39–40, № 43 (“Отпор Савве”). Текст у цьому разі скорочений і дещо відредагований.

288. Могили: Більмак, Токмак і Кам’яні (сліди Муравського шляху. Ріки: Більманка, Більмак, Берди, Конка, Торець, Осикова, Яли. Гостинність калмиків і нгайців в давнину. Про кам’яні баби). Записав Я.П. Новицький 22 січня 1879 р. в с.Царекостянтинівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Івана Григоровича Гречешенка (Даниленка) (98 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 31-33, № 17. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 66–68, № 34.

...с. *Жеребець*... –нині село Кірово Оріхівського району Запорізької області. На початку ХХ століття доволі крупний волосний центр з населенням понад 9100 осіб. У селі було 9 шкіл – 1 церковно-приходська і 8 земських. У селі діяв чавуно-ливаренний завод. Кам’яна Успенська церква, побудована в 1896 році.

289. Коржева могила (засада гайдамаків). Записав Я.П. Новицький 12 листопада 1895 р. в м. Нікополь від Дмитра Степановича Биковського (79 років). Текст публікується вперше: ІМФЕ, ф. 4–5, од. зб. 163, арк. 1, машинопис, російська графіка.

290. Могили: Бельмак і Гусарські (приклад свавільних розкопок і розкрадання). Записав Я.П. Новицький 22 серпня 1885 р. в с.Царекостянтинівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від священника Петра Іванова (70 років). Текст публікується вперше: ІМФЕ, ф. 4–5, од. зб. 163, арк. 3, машинопис, російська графіка.

291. Могили: Високі. Близнюки (степ с.Кушугумовки Олександрівського повіту). Записав Я.П. Новицький 10 травня 1894 р. в с. Кушугумівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Оксентія Федоровича Орла. Публікується вперше за машинописом: ІМФЕ, ф. 4–5, од. зб. 163, арк. 4, (графіка російська, заголовок надрукований великими літерами). Копія тексту зберігається в ДАЗО, ф. 161, оп. 1, од. зб. 2, арк. 10 (“Могили Высокие. Близнецы”). Перша публікація: Савур-могила... – С. 146, примітка – С. 247 (“Скарби на могилах Високих”). Текст редагований. Подається літературною мовою.

292. Могила Касьянова (на межі Крестовського та Чердаклицького степу Маріупольського повіту). Записав Я.П. Новицький 16 травня 1905 р. в с. Крестовка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Трохима Кузьмовича Лубенця (40 років). Текст публікується вперше: ІМФЕ, ф. 4–5, од. зб. 163, арк. 5. (Машинопис, російська графіка). Копія тексту зберігається в ДАЗО, ф. 161, оп. 1, од. зб. 2, арк. 6.

ЗАПОРОЗЬКІ КОЗАКИ

293. Запорожці. Етнографічний нарис. Записав Я.П. Новицький 1876 р. в с.Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від дідів Андрія і Пилипа (прізвища не вказані). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожцы: Этнографический набросок // Степь. – 1885. – № 2. – С. 27 – 29. Передрук: Новицький Я.П. Из народных преданий о запорожцах // Киевская старина. – 1885. – № 10. – С. 350–353. Передрук: Новицький Я.П. Малорусские народные предания... – С. 8. (“Происхождение запорожцев. Легенда 1-я”), – тут текст скорочений до невеликої оповіді. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 92 – 94, № 47 (“Происхождение запорожцев. Легенда 1-я”). Уцьому випадку повністю знято весь контекст, Я.П. Новицький подає саму лише легенду (від слів “Якийсь-то був руський царь...”).

294. Походження запорожців. Записав Я.П. Новицький 13 червня 1894 р. в м. Нікополь від Дмитра Степановича Биковського (78 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Малорусские народные предания... – С. 11–12. (“Легенда 2-я”). Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 94 – 95, № 48.

295. Кіі – перша назва запорожців. Розорення Січі. Записав Я.П. Новицький 15 вересня 1888 р. на острові Хортиця від Осипа Леонтійовича Шутя (70 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я. П. Из области народных преданий... – 1889. – № 14 (“Кии – первое называние запорожцев”). Передруки: Новицький Я. П. Малорусские народные предания... – С. 13; Новицький Я. П. Народная память о Запорожье... – С. 95–96, № 49. при передруку текст редагувався, зокрема знято політично загострені моменти, що стосувалися Катерини II.

296. Чумаки и запорозька сторожа в степу. Записав Я.П. Новицький 16 грудня 1884 р. в м. Олександрівську від Івана Кардаша. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Из области народных преданий... – 1888. – № 11 (“Чумаки и запорожская сторожа в степи”). Передруки: Новицький Я.П. Малорусские народные предания... – С. 17; Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 99, № 51. При передруку здійснено незначну редакцію тексту та приміток.

297. Из часів татарських набігів (А). Записав Я.П. Новицький 29 листопада 1888 р. в с. Язикове (Федорівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Федора Михайловича Книрика (61 рік). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Из области народных преданий... – 1889. – № 19, А (“Из времен татарских набегов”). Передруки: Новицький Я.П. Малорусские народные предания... – С. 18. (“рассказ А”); Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 100, № 52 (“рассказ А”). При передруку певні зміни внесені лише в примітці.

298. [Из часів татарських набігів] (Б). Записав Я.П. Новицький 1 січня 1888 р. на острові Хортиця від Осипа Леонтійовича Шутя (70 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Из области народных преданий... – 1889. – № 19 Б. Передруки: Новицький Я.П. Малорусские народные предания... – С. 19 (“Рассказ Б”); Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 101–102, № 54 (“Рассказ Б, вар. В”).

299. [Из часів татарських набігів] (В). Записав Я.П. Новицький 23 червня 1888 р. в с. Покровське Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Агафії Саєнко (52 роки). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Из области народных преданий... – 1888. – № 52. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 101, № 53 (“Рассказ Б”).

300. [Як запорожці одбивали полонянок]. Записав Я.П. Новицький у липні 1882 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Якова Леонтійовича Шутя (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожье в памятниках... – № 12. – С. 186. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 185 – 186. Текст виділений з контексту Звідти ж взято інформацію про дату і місце запису та оповідача.

301. [Запорожці не милували татар]. Записав Я.П. Новицький у липні 1883 р. в с. Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Бута (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожье в памятниках... – № 7. – С. 102. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 160–161. Текст виділений з контексту. Звідти ж взято інформацію про дату і місце запису та оповідача.

302. Кошовий Сірко (переказ) (А). Записав Я.П. Новицький 11 червня 1894 р. в м. Нікополь від Дмитра Степановича Биковського (78 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 34, № 18. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 69, № 35. (“Вариант А”).

Сірко Іван Дмитрович (? – 1680) – видатний військовий діяч, кошовий отаман Запорозької Січі в II половині XVII ст. (1657 – 1679 рр.). Був організатором

численних вдалих походів на Кримське ханство і міста турецького узбережжя Чорного моря, визволяв з полону тисячі українців та інших слов'ян. Похований в с. Капулівці Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл., поблизу старої (Чортотлицької) Січі. Улюблений герой народних легенд і переказів. З його ім'ям пов'язують знаменитий лист запорожців до турецького султана Магомета IV. І. Ю. Рєпін зобразив цей момент в картині “Запорожці”.

303. [Кошовий Сірко (переказ)] (Б). Записав Я.П. Новицький 13 червня 1894 р. в с. Лапінка, передмісті м. Нікополь Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Федора Івановича Потурая (72 роки). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 35, № 18 Б. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 70, № 36. (“Варіант Б”).

304. [Кошовий Сірко (переказ)] (В). Записав Я.П. Новицький 10 вересня 1896 р. в с.Покровське Катеринославського пов. Катеринославської губ. (місце останньої Січі) від Назара Федоровича Бутузя (76 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 35–36, (№ 18, “Варіант В”). Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 70-71, № 37. (“Варіант В”).

305. Князь Долгорукий і Сірко. Записав Я.П. Новицький 12 листопада 1895 р. в м. Нікополь Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Степановича Биковського (79 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 36-37, № 19. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 71-72, № 38.

Долгоруков Юрій Олексійович (? – 1662) – російський державний і військовий діяч, князь. Брав активну участь у російсько-польській війні 1654-1657 рр.

306. Хмельницький і його плавня. Долгорукий і Сірко. Чалий. Чалий (переказ). Записав Я.П. Новицький 17 серпня 1901 р. в с.Покровське Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Федора Єлисеєва Жмудя (93 роки). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 37–38, № 20. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 72-74, № 39.

307. Оповідання діда Кравця. Записав Я.П. Новицький 9 травня 1887 р. в м.Катеринославі від Мартина Власовича Кравця-Заїки (78 років), уродженця с. Нові Кайдаки Катеринославського пов. Катеринославської губ. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Рассказы деда Кравца // Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – № 23. – С. 217 – 219. Частина оповіді зі значними скороченнями і редагуванням передрукована як окремі перекази в збірнику Новицький Я.П. Малорусские народные предания... - С. 5-7 “Половица – Катеринослав. Рассказ 2-й” (див. коментар № 215); С. 14-16 (“Черты из жизни запорожских казаков”). Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 96-98, № 50 (тут подана лише дідова оповідь (розділ IV-VII) і знято весь контекст).

308. [Славный народ – запорожці]. Записав Я.П. Новицький у липні 1883 р. в с. Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від

Дмитра Бута (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжє в пам'ятниках... – № 6. – С. 86-87. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 153–155. Текст виділений з контексту. Звідти ж взято інформацію про дату і місце запису та оповідача.

309. [Зброя, одяг і хоробрість козаків]. Записав Я.П. Новицький у липні 1882 р. в с.Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Василя Панасенка (Гончаренка). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжє в пам'ятниках... – № 12. – С. 185-186. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 184 – 185. Текст виділений з контексту. Звідти ж взято інформацію про дату і місце запису та оповідача.

310. Запорозькі гармати і кутя. Записав Я.П. Новицький у с. Лоцманська Кам'янка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від лоцмана Осипа Омельченка // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 212, № 18.

311. [Про курців і нюхарів]. Записав Я.П. Новицький в липні 1882 р. на острові Перуні від діда-рибалки. Текст виділений з контексту. Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 43–44. Цим текстом дуже захоплювався Д. І. Яворницький: “Вот прелесть так прелесть “второе письмо!”⁷⁸ “Стук, смик, утер носа та й готов!!!” Что это за прелесть! Да это восторг! От души приветствую! “Поки полізеш в кишеньку, поки достанеш кiset, поки накладеш її, кляту (восторг!), поки викрешеш багаття, поки насмокчешся її...” Вот тяжкая работа, страх Божий! Прелесть, прелесть, голубчик!” (Шубравська М. М. 50 листів Д.І. Яворницького до Я.П. Новицького // Наука і суспільство. – 1988. – № 6. – С. 56–57).

312. Характерство запорожців в народному уявленні (А). Записав Я.П. Новицький 16 грудня 1884 р. в м. Олександрівськ від Івана Кардаша. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Из области народных преданий... – 1888. – № 5 А. Передруки: Новицький Я.П. Малорусские народные предания... – С. 20, А. Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 103, № 56 (“Рассказ 1-й”). При передруку тексту здійснено незначну редакцію.

313. [Характерство запорожців в народному уявленні] (Б). Записав Я.П. Новицький 24 лютого 1885 р. в с. Балабине Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Онисима Петренка. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Из области народных преданий... – 1888. – № 5, Б. Передруки: Новицький Я.П. Малорусские народные предания... – С. 21, Б; Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 104, № 57 (“Рассказ 2-й”).

314. [Характерство запорожців в народному уявленні] (В). Записав Я.П. Новицький 6 липня 1886 р. в с.Языкове (Федорівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Трохима Семеновича Ковбаси (89 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Из области народных преданий... – 1888. – № 5 В. Передруки: Новицький Я.П. Малорусские народные предания... – С. 21 В; Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 104, № 58 (“Рассказ 3-й”). При передруку здійснено незначну редакцію тексту.

315. [Характерство запорожців в народному уявленні] (Г). Записав Я.П. Новицький 10 січня 1885 р. в с. Царичанський Кут (Підstepне) Мелітопольського пов. Таврійської губ. від Василя Івановича Джерелівського (82 роки) // Новицький Я.П. Из области народных преданий... – 1888. – № 6 (Характерство запорожцев в народном представлении. Вариант Г.).

316. Хімородник. Записав Я.П. Новицький 28 грудня 1885 р. в с. Кушугумівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Оксентія Федоровича Орла (65 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Из области народных преданий... – 1888. – № 26. Передруки: Новицький Я.П. Малорусские народные предания... – С. 19; Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 102, № 55 (без змін).

317. Смерть и похорони характерника. Записав Я.П. Новицький 19 липня 1882 р. в с. Петровське (Свистунове) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Якова Мусієнка (80 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Малорусские народные предания... – С. 22. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 104-105, № 59.

318. [Про запорожців Довгого і Пластуна (смерть характерника)]. Записав Я.П. Новицький в липні 1882 р. в с. Петровське (Свистунове) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від 80-літніх дідів. Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Дняпра... – С. 34-36. Текст виділений з контексту, за яким встановлено дату і місце запису.

319. [Знахарі, силачі і довговічні люди в старовину]. Записав Я.П. Новицький 6 травня 1887 р. в с. Новогупалівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від дідів (імена не вказані). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Слобода Вольная Гупаловка... – С. 15. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Дняпра... – С. 26. Текст виділений з контексту, за яким встановлено дату і місце запису.

320. [Смерть галдуна Оврама]. Записав Я.П. Новицький 11 квітня 1890 р. в с. Аврамівка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Тиміша Драгана (92 роки). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Дняпра... – С. 88. Тут це окрема оповідь без заголовка.

321. [Галдовник Лисий]. Записав Я.П. Новицький в липні 1882 р. в с. Петровське (Свистунове) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від дідів Сотченка (Осадшого) і Мусієнка (Гаркуші). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Дняпра... – С. 52–53. Текст виділений нами з контексту, звідти ж взята інформація про дату і місце запису.

322. [Галдовник Дон]. Записав Я.П. Новицький в липні 1882 р. в с. Петровське (Свистунове) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від дідів Сотченка (Осадшого) і Мусієнка (Гаркуші). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Дняпра... – С. 53. Текст виділений нами з контексту, звідти ж взята інформація про дату і місце запису, імена оповідачів.

323. Довголіття у запорожців. Записав Я.П. Новицький 15 вересня 1888 р. на острові Хортиця від Осипа Леонтійовича Шутя (70 років), уродженця с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. Перша публікація: Новицький Я.П. Из области народных преданий... – 1889. – № 23 (“О долголетию у запорожцев”). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. Малорусские народные предания... – С. 24. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 106-107, № 61.

324. Польща і Запоріжжя (Гетманщина). Записав Я.П. Новицький у березні 1876 р. в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринослав. губ. від Пилипа Молодика // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... – С. 414-415.

325. [Запорозький ватажок Корж]. Текст пісні записав Я.П. Новицький 5 грудня 1887 р. в с. Кушугумівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Микити Джигіря (88 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Малорусские песни... – С. 27, № 21. Передрук: Новицький Я.П. Малорусские исторические песни... – С. 61, № 32, вар. Б. Переказ записав Я.П. Новицький 27 вересня 1887 р. в с. Язикове (Федорівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Трохима Семеновича Ковбаси (89 років). Вперше опубліковано: Новицький Я.П. Малорусские песни... – С. 29. (“Предание, дополняющее варианты”). Передрук: Новицький Я.П. Малорусские исторические песни... – С. 63 (“Предание”) – тут текст значно повніший, тому подаємо за цим виданням.

* У першій публікації “Товстокорий”.

326. Перебийніс і Хмельницький (переказ). Записав Я.П. Новицький 19 листопада 1879 р. в с. Покровське Катеринославського пов. Катеринославської губ. від діда Прокопенка (67 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Малорусские песни... – С. 15 – 16 – як окремих переказ у контексті двох пісень про Перебийноса. Передрук: Новицький Я.П. Малорусские исторические песни... – С. 39–41 (текст дещо редагований).

Перебийніс – Максим Кривоніс, найближчий друг і сподвижник Богдана Хмельницького. Уславився в походах на Туреччину й Крим. Як черкаський полковник брав участь в усіх головних битвах з польсько-шляхетським військом 1648 р. В одному з боїв ударом шаблі йому перебили ніс, від того й виникли два його прізвиська. 1648 р. організував у тилу ворога численні повстанські загони і захопив ряд великих міст на Поділлі, навіть Львів. Раптово помер 1648 року під час облоги польського міста Замостя. За переказами, мав незвичайну силу, був характерником – його не брала куля, він не тонув у воді, не горів у вогні, не боявся чорта в болоті, був нещадним до ворогів України.

327. Жид – шпигун (історичний переказ). Записав Я.П. Новицький у січні 1887 р. в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Охріма Коршуна (60 років) // Новицький Я.П. Из области народных преданий... – 1888. – № 17.

328. Семен Палій (історичний переказ). Записав Я.П. Новицький 17 січня 1888 р. в с. Краснокутівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Євдокима Каплія (70 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Из области народных преданий... – 1888. – № 10 (“Легенда о Палие”). Передруки: Легенда о Палие // Киевская старина. – 1888. – № 5. – С. 47–49. У передмові вказано: “Здесь

же перепечатьваем “Легенду о Палие” ... которая тем интереснее, что представляет собою совершенно новый вид из преданий о знаменитом белоцерковском полковнике, не имеющий ничего общего с легендами, напечатанными в “Записках о Южной Руси” (т. I, с. 115-131.) Цей же текст повністю, без змін, був передрукований в додатках до статті: Каллаш В.В. Палий и Мазепа в народной поэзии. – М., 1889. – С. 35-38, № VII (“Подвиги Палия”); у виданні: Новицкий Я.П. Малорусские песни... – С. 17–20 вона вміщена поруч із піснею “Мазепа и Палий”. Дальші передруки подано із значними скороченнями і тексти редаговані: Новицкий Я.П. Малорусские исторические песни... – С. 46-48; Новицкий Я.П. Народная память об урочищах... – С. 39-42, № 21; Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 74-77, № 40.

Палій (Гурко) Семен Пилипович (?- 1710) – народний герой України, фастівський і білоцерківський полковник, керівник народно-визвольної боротьби на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту в кінці XVII-XVIII ст. Народився в м. Борзні на Чернігівщині. Освіту здобув у Київській колегії, після того служив у Ніжинському полку. Деякий час перебував на Січі, де козаки дали йому прізвище Палій. Згодом повернувся на Київщину і отаборився у Фастові. Звідти здійснивав вдалі походи на Туреччину та Крим. Підняв повстання на Правобережній Україні, прагнучи звільнити її з-під Польщі і встановити в ній козацький лад та владу гетьмана. Не раз звертався до Петра I, прохаючи взяти Правобережню Україну під свою опіку. Але цар не бажав втратити приязних стосунків з Польщею, тому коли шляхта звернулась до нього з проханням присмирити Палія, Петро I наказав гетьману Івану Мазепі піймати Палія.

Мазепа Іван Степанович (1632 - 1709) – гетьман Лівобережної України в 1687-1709 рр. Хоча й також прагнув вивести Україну зі складу Московської держави, та був повним антагоністом Палія. Перш за все, як зазначає М. Костомаров, “Мазепа був пан, а Палій – справжній козак, ворог всякого пана”. Бачачи, як поширюється в народі слава Палія і любов до нього, Мазепа вважав його небезпечним суперником. Тому гетьман легко виконав завдання царя – зійшовся з Палієм під Бердичевом, запросив до себе в гості і заарештував. Спочатку тримав його в тюрмі в Батурині, а згодом передав московській владі, яка заслала його в Єнісейськ. Ця подія вельми підірвала авторитет гетьмана І. Мазепа в народі. І коли він із генеральною старшиною 1708 р. перейшов на бік шведського короля Карла XII, його не підтримало козацтво. Цар же, знаючи авторитет Палія, наказав визволити його і повернути в Україну, де він у складі царського війська брав участь у Полтавській битві. На той час він уже був такий немічний, що без підтримки не міг сісти на коня, однак своєю присутністю і промовами надихав земляків. Народна фантазія приписує Палієві перемогу над шведським військом під Полтавою, наділяючи його рисами міфічного багатиря (див. Костомаров Н. И. История козачества в памятниках южнорусского народного творчества. – К., 1883. – С. 140). На початку 1710 р. Семен Палій помер. Похований у Межигірському монастирі біля Києва (див. поему Т.Г. Шевченка “Чернець”).

329. Савва Чалый. Текст пісні і переказу записав Я.П. Новицький 12 червня 1894 р. в м. Нікополь Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Степановича Биковського (78 років) // Новицкий Я.П. Малорусские исторические песни... – С. 65-68.

Сава Чалый (?-1741) – козацький сотник, що служив у польського магната на Правобережній Україні. Деякий час перебував у Запорозькій Січі. Під час

гайдамацького повстання 1734-1738 рр. перейшов на бік повсталих, а після їх поразки знову присягнув на вірність польсько-шляхетській владі. 1741 р. гайдамаки на чолі з Гнатом Голим стратили зрадника.

Вислужуючись перед польськими панами, Сава Чалий на чолі загону козаків, що також перебували на службі в польського уряду, вчиняв напади на гайдамаків, захоплював у полон своїх недавніх соратників і жорстоко розправлявся з ними. За вірну службу одержав нагороду від коронного гетьмана Михайла Потоцького – два села на Поділлі – Рубань і Степашки.

Гнат Голий – видатний ватажок гайдамацького руху XVII ст., що в 30-х роках організував у Чорному лісі (на р. Інгул) гайдамацький кіш; нападав на маєтки магнатів, напав 1741 р. на Степашки і вчинив розправу над Савою Чалим.

330. Сава Чалий в народній пам'яті (А). Записав Я.П. Новицький у с. Кушугувівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Оксентія Федоровича Орла. Перша публікація: Новицький Я.П. Малорусские песни... – С. 35. Подаємо за виданням: Новицький Я.П. Малорусские исторические песни... – С. 70-71.

331. [Сава Чалий в народній пам'яті] (Б). Записав Я.П. Новицький 14 січня 1885 р. в с. Андріївка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Андрія Халепи (60 років). Перша публікація: Новицький Я.П. Малорусские песни... – С. 35-36. Подаємо за виданням: Новицький Я.П. Малорусские исторические песни... – С. 71-72. Передрук зі скороченнями: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 77-79, № 41 (“Сава Чалий (Гайдамацький ватажок) Рассказ 1-й).

332. [Сава Чалий в народній пам'яті] (В). Записав Я.П. Новицький 1887 р. в с. Михайлівка (Лукашеве) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Наума Григоровича Бабця (62 роки). Перша публікація: Новицький Я.П. Малорусские песни... – С. 37-38. Подаємо за виданням: Новицький Я.П. Малорусские исторические песни... – С. 72-74. Передрук зі скороченнями: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 79-81, № 42 (“Рассказ 2-й). Всі три варіанти найповніші у виданні 1908 р.

333. Кошовий Калнишевський (А). Записав Я.П. Новицький 13 червня 1894 р. в с. Покровське Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Дениса Грошового (70 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 42-43, № 22 А. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 81-83, № 43.

Калнишевський Петро Іванович (бл. 1690–1803) – останній кошовий отаман Нової Запорозької Січі. З 1762 р. неодноразово обирався на цю посаду. Вихідець із заможної української шляхти з Лубенського полку. Брав участь у багатьох походах козаків на Крим і Туреччину. Особливо відзначився в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр., під час якої командував Запорозьким військом. Коли в червні 1775 р. російське військо, за наказом Катерини II, руйнувало Січ, П. Калнишевський і кошова старшина закликали козаків не чинити опору, щоб уникнути людських жертв. Але розправа не забарилася – Січ було зруйновано і всю старшину забрано в полон. Калнишевський понад чверть століття просидів у тюрмі Соловецького монастиря. Звільнений за амністією 1801 р., він залишився у тому ж монастирі, де й помер 113-літнім старцем.

334. [Кошовий Калнишевський] (Б). Записав Я.П. Новицький 10 вересня 1896 р. в с. Капулівка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Кіндрата Матрапаса (73 роки) // Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 44-46, № 22 Б.

335. Як запорожці перехитрили Потьомкіна (переказ). Записав Я.П. Новицький 1 серпня 1887 р. на острові Хортиця від Трохима Штепи (72 роки), уродженця с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ.. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Малорусские народные предания... – С. 23. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 105-106, № 60.

Потьомкін Григорій Олександрович (1739-1791) – генерал-фельдмаршал, князь, фаворит Катерини II. Брав участь у російсько-турецькій війні 1768-1774 рр., відзначав подвиги запорожців. Був прийнятий у козаки Запорозької Січі під іменем Нечоса, а потім став одним із ініціаторів її ліквідації.

336. Запорожці Сагайдак, Скотивець, Дворяненко. Записав Я.П. Новицький 9 травня 1875 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від селянина Романа Булата. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Из записок туриста // Киевский телеграф. – 1875. – № 134. Оповідь введена в контекст статті, написаної до 100-ліття руйнування Запорозької Січі. М. П. Драгоманов, виділивши її з контексту, надрукував у збірнику «Малорусские народные предания и рассказы» (1876), зберігаючи всі особливості мови оповідача і дотримуючись тих принципів публікації фольклорного тексту, які виголосив сам Я.П. Новицький: “Мы передадим слово в слово записанный нами от малоросса рассказ, не переводя его на русский язык, делаем это потому, что мы слишком дорожим каждым подлинным словом малоросса-рассказчика и из-за боязни, чтобы рассказ не потерял прелести той малорусской речи, под которую так трудно подделаться нашим литературным языком при всем его богатстве”. Знявши контекст, М.П. Драгоманов дав переказові назву “Запорожцы: Сагайдак, Скотивец, Дворяненко”. (Заголовок див.: Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... - С. 415-422.) Пізніше Я.П. Новицький передрукував цю оповідь російською мовою в статті: Запорожье в памятниках устного народного творчества // Степь. – 1886. – № 10. - С. 151-153 – із значними скороченнями і без посилання на попередні публікації (власне, таких посилань у своїх збірниках він ніколи й ніде не робив), однак, вказавши, де і від кого записав він цей твір: “Он основан на устном повествовании 120-летнего старца, лично знавшего Сагайдака, вместе жившего с ним” (там само, с. 151). Лише це зауваження Я.П. Новицького переконує в тому, що це один і той самий текст, скорочений і спотворений. Емський указ 1876 р. та україноненависницька політика царського уряду примусила Я.П. Новицького відступити від своїх наукових принципів і, знявши особливо гострі історичні моменти оповіді, далі друкувати саме цей варіант тексту в розділі топонімічних легенд під назвою “Урочище Сагайдачное при Днепре” (див. передруки: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 173-177; Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 16-19; Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 39-43, № 21. Можливо, не самим Я.П. Новицьким, а пильним редактором-цензором текст був настільки змінений, що лише посилання на оповідача Романа Булата, місце і дата запису (9 травня 1875 р., с. Вознесенка) дають можливість встановити, що це той самий текст.

337. [Запорожець Скут]. Записав Я.П. Новицький 1882 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Якова Леонтійовича Шутя (65 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжє в памятниках... – № 12. - С. 184. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 178-180. Текст виділений з контексту.

338. [Смерть характерника Скута]. Записав Я.П. Новицький у липні 1882 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Якова Леонтійовича Шутя (65 років), розповів від батька, Левка Шутя. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжє в памятниках... – № 12. С. 184. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 180-181. Текст виділений з контексту.

339. [Степан Великий]. Записав Я.П. Новицький у липні 1882 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Якова Леонтійовича Шутя (65 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжє в памятниках... – № 12. С. 184. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 180. Текст виділений з контексту.

340. [Запорожець Хоз]. Записав Я.П. Новицький у липні 1882 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Якова Леонтійовича Шутя (65 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжє в памятниках... – № 12. - С. 185. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 182-183. Текст виділений з контексту.

341. [Матвій Шуть і козацький ватажок]. Записав Я.П. Новицький у липні 1882 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Кузьми Лутая і Василя Панасенка. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжє в памятниках... – № 12. - С. 185. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 185-186. Текст виділений з контексту.

342. [Матвій Шуть і характерники]. Записав Я.П. Новицький у липні 1882 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від племінника Матвія – Грицька Шутя (74 роки) і дідів Кузьми Лутая, Ілька Савоськи, Гната Бутка та ін. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжє в памятниках... – № 12. - С. 186. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 186-187. Текст виділений з контексту.

343. [Матвій Шуть і німці-колоністи]. Записав Я.П. Новицький у липні 1882 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. - “по словам рассказчиков-малороссов”. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжє в памятниках... – № 19. - С. 288. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 188-189. Текст виділений з контексту. Варіант цієї оповіді був надрукований раніше в збірнику М. Драгоманова (див.: № 358 нашого видання).

344. [Як запорожці продавали німцям рибу]. Записав Я.П. Новицький у липні 1882 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Грицька Шутя (74 роки). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожжє в памятниках... – № 19. - С. 288-289. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 189-190. Текст виділений з контексту.

345. [Як запорожець вовка перевозив]. Записав Я.П. Новицький у липні 1882 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Грицька Шутя (74 роки). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорож'є в пам'ятниках... – № 19. - С. 289. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 190-191. Текст виділений з контексту.

346. [Дідівські забави]. Записав Я.П. Новицький у липні 1882 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Каптюха. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорож'є в пам'ятниках... – № 19. С. 289. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 191-192.

347. [Як запорожець женився]. Записав Я.П. Новицький у липні 1882 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від племінників Матвія Шутя – Григорія Леонтійовича Шутя (74 роки), Якова Леонтійовича Шутя (75 років), Осипа Леонтійовича Шутя (64 роки), діда Каптюха та інших. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорож'є в пам'ятниках... – № 19. - С. 289. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 192-193. Текст виділений з контексту.

348. [Дивацтва запорожця Шутя]. Записав Я.П. Новицький в липні 1882 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Осипа Леонтійовича Шутя (64 роки). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорож'є в пам'ятниках... – № 19. - С. 289-290. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 193-194. Текст виділений з контексту.

349. Про запорожців: двох братах Шевцях, Скотивці, Кучугурі та Громусі. Записав Я.П. Новицький у с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Степана Власенка // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... - С. 210-212. – № 17.

350. Запорожець Дворяненко і німці – колоністи. Записав Я.П. Новицький в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Степана Власенка // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... - С. 422-423. Це варіант переказу “Матвій Шутя і німці-колоністи” (див.: № 350). Йдеться про одну й ту ж особу: Матвія Шутя прозивали Дворяненком (див.: № 348).

351. [Запорожець Бесараб – засновник села Петровського]. Записав Я.П. Новицький у липні 1882 р. в с. Петровське (Свистунове) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від дідів Соченка (Осадшого) і Якова Мусієнка (Гаркуші). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 52. Текст виділено з контексту, за яким встановлено дату й місце запису та імена оповідачів.

352. [Запорожець Діденко і балка Діденкова]. Записав Я.П. Новицький у липні 1882 р. в с. Петровське (Свистунове) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Соченка (Осадшого). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 53-54. Текст виділено з контексту, за яким встановлено дату й місце запису та ім'я оповідача.

353. [Запорожець Балчан і Балчанський байрак]. Записав Я.П. Новицький у липні 1882 р. в с. Петровське (Свистунове) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Сотченка (Осадшого). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 54. Текст виділено з контексту, за яким встановлено дату й місце запису та ім'я оповідача.

354. [Запорожець Трут]. Записав Я.П. Новицький 1886 р. в с.Язикове (Федорівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Трохима Семеновича Ковбаси (89 років) та Михайла Антоновича Книрика (94 роки). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 65-66. Текст виділено з контексту, за примітками до інших легенд і за цим контекстом встановлено час і місце запису та імена оповідачів.

355. Козаки і Дніпро. Записав Я.П. Новицький 9 грудня 1887 р. в с. Кушугумівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Микити Джигіря (88 років) // Новицький Я.П. Малорусские исторические песни... – С. 76-77.

356. Розподіл Запорозьких Вольностей. Поселенці великороси. Записав Я.П. Новицький 7 травня 1887 р. в рибальському коші на Дніпрі біля с. Любимовка Новомосковського пов. Катеринославської губ. від рибалки Бурі та ін. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Из области народных преданий... 1889. – № 16. Передруки: Новицький Я.П. Малорусские народные предания... – С. 25 (“Великорусские крестьяне в Запорожских Вольностях”); Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 107-108, № 62. При передруку здійснено редакцію тексту і приміток. Змінено заголовок.

357. Чому мало риби в Дніпрі. Записав Я.П. Новицький 2 червня 1886 р. в с. Язикове (Федорівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Михайла Антоновича Книрика (92 роки) // Новицький Я.П. Из области народных преданий... 1888. – № 9.

358. Прийом, зроблений запорожцям при дворі Катерини II. Записав Я.П. Новицький в 1878 р. в с. Кушугумівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Федора Лозовського (98 років) // Новицький Я.П. Из области народных преданий... 1888. – № 3.

359. Переселення задунайських запорожців в Росію. Кошовий отаман Йосип Гладкий. Записав Я.П. Новицький 11 – 12 травня 1905 р. в с. Андріївка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Андрія Івановича Мавієнка (86 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 46-49. – № 23. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 85-89, № 45.

360. Кошовий Задунайської Січі і наказний отаман Азовського козацького війська Йосип Гладкий. Записав Я.П. Новицький 29 грудня 1904 р. в с.Крестовка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Гната Кашпіра (93 роки). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 49–52. – № 24. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 89-91, № 46. (“Рассказ 2-й”).

361. Селяни втікачі у новоросійських панів. Записав Я.П. Новицький у лютому 1876 р. в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Пилипа Молодика // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... - С. 423.

362. Доля запорізьких пам'ятників. Записав Я.П. Новицький 17 серпня 1901 р. в с. Покровське Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Федора Єлисеєвича Жмудя (93 роки). Публікується вперше за машинописом // ІМФЕ, ф. 4–5, од. зб. 163, арк. 2. Графіка російська.

363. До історії запорізького живопису (А). Текст не паспортизований. Перша публікація: Новицький Я.П. К истории запорожской живописи // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. - № 39. Вар. А. Передруки: Новицький Я.П. Малорусские песни... – С. 49-50, № 45, А, Б; Новицький Я.П. Малорусские исторические песни... – С. 99–100, А, Б.

364. [До історії запорізького живопису] (Б). Записав Я.П. Новицький 8 серпня 1887 р. в м. Нікополь Катеринославського пов. Катеринославської губ.. Перша публікація: Новицький Я.П. Малорусские песни... – С. 50-51, В. Передрук: Новицький Я.П. Малорусские исторические песни... – С. 100–101, В. У першій публікації цей текст не паспортизований. Однак у науковій бібліотеці ІМФЕ НАН України знаходиться авторський примірник з ескізом “Библиотека Якова Павловича Новицкого”, який має на полях і в текстах коректурні правки, зроблені олівцем або чорним чорнилом рукою Я.П. Новицького. тут же під текстом олівцем дописано: “Нікополь, Ек. у. 8 Авг. 1887 г.”. У наступній публікації ця правка врахована.

365. [До історії запорізького живопису] (В). Записав Я.П. Новицький. Текст не паспортизований. Перша публікація: Новицький Я.П. Малорусские песни... – С. 51, Г. Передрук: Новицький Я.П. Малорусские исторические песни... – С. 101, Г. Всі ці варіанти об'єднані в замітку під одним заголовком: “Козацкая вирша”. Подаємо за останньою публікацією, оскільки тут враховані всі правки Я.П. Новицького і є деякі уточнення.

366. “Кошовий” Христя. Записав Я.П. Новицький 11 червня 1894 р. в м. Нікополь Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Степановича Биковського (78 років) // Новицький Я.П. Малорусские исторические песни... – С. 102–104.

367. Ляшок. Записав Я.П. Новицький 15 травня 1877 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Василя Панасенка (68 років) // Новицький Я.П. Малорусские исторические песни... – С. 106–107, № 52.

368. Листування запорожців з турецьким султаном (ходячий рукопис) // Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 113-116. Так зване листування козаків з турецьким султаном відоме нам у багатьох списках (див.: Эварниций Д.И. История запорожских козаков. Том второй. – СПб., 1895. – С. 518; Українські пародії. Упорядкування, вступна стаття, примітки та коментарі Г. А. Нудьги. – К.: В-во АН

УРСР, 1963. – С. 388-389). М. І. Костомаров, та й сам Я.П. Новицький не вважали це листування автентичним. Г. Нудьга в коментарях зазначає, що воно “належить до найпопулярніших зразків пародійної літератури”, створених у середовищі козацьких писарів, різні варіанти якого уже в XVII ст. перейшли у фольклор “і зараз цей твір займає, по суті, серединне становище між літературою і народною творчістю”. Пародійні листи поширювалися в рукописах й особливо велика кількість їх варіантів з'явилася наприкінці XVII ст., коли кошовим отаманом на Січі був Іван Сірко. “Ці варіанти набрали найбільшої популярності в наступних століттях і стали поштовхом для створення картини І. Рєпіна та літературних переробок (С. Руданський, А. Гійом – французькою мовою)”. Багато людей знали ці листи напам'ять. Я.П. Новицький, як сам зауважує, знайшов ці рукописи в селах Новогупалівка та Новомикільське Олександрівського пов. Катеринославської губ.

ЗАПОРІЗЬКІ ТА ГАЙДАМАЦЬКІ КЛАДИ

Народні легенди та перекази про скарби, записані Я.П. Новицьким, вперше опублікував М. П. Драгоманов у збірнику “Малорусские народные предания и рассказы” (1876). Багато з них увійшло до циклу статей Я.П. Новицького під назвою “Очерки Запорожья” (Днепр. – 1884. - № № 130, 138, 146; 1885, № 358) та “Слобода Вольная Гупаловка” (Екатеринославские губернские ведомости. – 1887. – № № 24, 25, 27). Але основна кількість їх (понад 80 текстів з варіантами) зосереджена в збірнику “Запорожские и гайдамацкие клады: Малорусские народные предания, поверья и рассказы, собранные в Екатеринославщине в 1873-1908 гг. – Александровск, 1908 і більше ніде не публікувалась Я.П. Новицьким. Частина легенд циклу “Скарби острова Хортиці” також вперше була надрукована в цьому збірнику, а п'ять із них, що були включені разом з іншими в текст рукописної праці “Остров Хортица на Днепре, его природа, история и древности” (ІР НБУВ, ф. Х 17865-17867) вперше опублікував В. І. Ульяновський (див. Яків Новицький. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія та старовина) // Запорожці: До історії козацької культури. – К.: Мистецтво, 1993. – С. 337 – 379). Однак тексти ці редаговані сучасною літературною мовою, тому ми подаємо їх не за першою публікацією, а за рукописним першоджерелом.

Легенди та перекази про скарби, так само, як і міфологічні, нерозривно пов'язані з народною топонімікою. Сам Я.П. Новицький величезну кількість їх подавав як топонімічні легенди. Щоб зберегти запропоновану Я.П. Новицьким жанрову класифікацію прозових текстів та принципи їх публікації, ми, відповідно, залишили всі ці зразки в розділі IV. “Топонімічні легенди та перекази”.

369. Запорозький клад. Записав Я.П. Новицький в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Пилипа Молодика // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... - С. 395-398.

370. Клад у дворянській могилі. Записав Я.П. Новицький у лютому 1886 р. в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Афанасія Афанасєва // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... - С. 398-399. Хоча в примітці й не зазначено, що це запис Я.П. Новицького, однак ці тексти вміщені поряд, і це дає підстави вважати їх спадщиною одного збирача.

371. Клад у вигляді козеняти. Записав Я.П. Новицький 11 листопада 1884 р. в

с. Розумовка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Остапа Коваля (60 років) // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 6, № 1.

372. Клад у вигляді червоного коня, що дався вбраній дівчинці. Записав Я.П. Новицкий 15 вересня 1878 р. в с. Балабине Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Муся Нежури (80 років) // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 6-7, № 2.

373. Клад у вигляді білого коня (А). Записав Я.П. Новицкий 26 квітня 1906 р. в с. Преображенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Івана Власовича Кисличого (54 роки) // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С.7, № 3.

374. [Клад у вигляді білого коня] (Б). Записав Я.П. Новицкий 6 січня 1878 р. в с. Балабине Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Івана Пелеха (64 роки) // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 8, № 41 (“То же”).

375. Клад у вигляді сірих вовків, який не дався через лихослів'я. Записав Я.П. Новицкий 15 вересня 1878 р. в с. Балабине Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Муся Нежури (80 років) // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 10, № 6.

376. Клад у вигляді “сивої” свині. Записав Я.П. Новицкий 1 травня 1886 р. в с. Андріївка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Якова Рибалки (75 років) // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 9-10, № 7.

377. Клад у вигляді білої гуски. Записав Я.П. Новицкий 20 липня 1879 р. в с. Ніколаєвка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Тетяни Сенькової // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 10, № 8.

378. Клад, що дався дівчині у вигляді “віскривого” діда. Записав Я.П. Новицкий 5 травня 1873 р. в с. Врем'євка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Скрипника (80 років) // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 12, № 9.

379. Смерть в образі старої баби вказує на клад в могилі. Записав Я.П. Новицкий 21 січня 1881 р. в с. Кушугумівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Катерини Грапиhi (Козлихи) (65 років) // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 11-12, № 10.

380. Клад у вигляді дівчини, що плаче у лісі. Теж у садку. Записав Я.П. Новицкий 2 липня 1889 р. в с. Аули Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Гаврила Карпенка (84 роки) // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 12-13, № 11.

381. Клад у образі невидимки, що плаче. Записав Я.П. Новицкий 7 вересня 1888 р. в с. Григорівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Шляхового (93 роки) // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 13, № 12.

382. Клад у вигляді свічки, який не дався через лихослів'я (А). Записав Я.П. Новицький 15 вересня 1878 р. в с. Балабине Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Килини Петренкової (67 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 14, № 13, А.

383. [Клад у вигляді свічки, який не дався через лихослів'я] (Б). Записав Я.П. Новицький 1 жовтня 1878 р. в с. Балабине Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Мусія Нежури (80 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С.14-15, № 14, Б .

384. Клад, що призначався брату, а відкритий сестрою. Смерть від кладу, який не був призначений. Записав Я.П. Новицький 6 серпня 1877 р. в с.Балабіно Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Марини Дяченкової // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 15, № 15.

385. Клад, який був заповіданий бідняку, а казанок чорту. Записав Я.П. Новицький 1 жовтня 1908 р. в с.Балабине Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Мусія Нежури (80 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 16, № 16.

386. Клад в дуплі. Великий Луг навпроти села Кушугумівки Олександрівського повіту. Записав Я.П. Новицький 8 січня 1885 р. в с. Балабине Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Мусія Нежури (87 роки) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 16-17, № 17.

387. Клад в льоху поблизу села Михайлівка (Левшина) Олександрівського повіту (Жеребець сторожить 40 барил золота). Записав Я.П. Новицький 7 травня 1884 р. в с. в с. Андріївка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Якова Рибалки (80 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 17-18, № 18.

388. Клад в льоху поблизу села Роздори Павлоградського повіту. Записав Я.П. Новицький 7 травня 1879 р. по дорозі між селами Кривим Рогом і Павловською Олександрівського пов. Катеринославської губ. від криворізького поштаря // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 18-19, № 19.

389. Клад в льоху (степ села Петровського-Свистунова Олександрівського повіту). Записав Я.П. Новицький 18 липня 1882 р. в с.Петровське (Свистунове) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Лук'яна Сотченка (Осадшого) (88 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 19-20, № 20.

390. Клад в льоху поблизу Довгої Могили (земля Неплюєва Катеринославського повіту). Записав Я.П. Новицький 17 серпня 1901 р. в с. Покровське Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Федора Єлисеєвича Жмудя (93 роки) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 20, № 21.

391. Клад в льоху поблизу могили Більмак (поблизу села Більманки Олександрівського повіту). Записав Я.П. Новицький 27 січня 1880 р. в с. Гусарка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Василя Щербака (50 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 20-21, № 22.

392. Клад в льоху поблизу Городка. Записав Я.П. Новицький 26 квітня 1906 р. в с. Преображенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Івана Власовича Кисличого (54 роки) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 22, № 23

393. Клад в могилі менонітського степу. Шенвіз поблизу Олександрівська. (Первісні степи. Запорожець в натурі). Записав Я.П. Новицький 19 грудня 1884 р. в с. Карантинка (передмістя м. Олександрівська) від Василя Івановича Нагірного (Москаленка) (98 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 22-24, № 24.

394. Клад в могилі поблизу села Новоселка на р. Гайчур Олександрівського повіту. Записав Я.П. Новицький 31 січня 1884 р. в с. Царекостянтинівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Григорія Івановича Даниленка (70 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 24, № 25.

395. Клад поблизу могили Гострої (степ с. Вознесенка Олександрівського повіту). Записав Я.П. Новицький 30 грудня 1884 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від рибалки Степана Штепи (50 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 25, № 26.

396. Клад в могилі Гострій поблизу с. Новогупалівки Олександрівського повіту. Записав Я.П. Новицький 6 травня 1887 р. в с. Новогупалівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Логвина-Несвата (70 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 25-26, № 27. Перша публікація: Новицький Я.П. Слобода Вольная Гупаловка... – С. 12 (російською мовою). Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 22-23.

397. Клад в могилі Гострій на степу с. Федорівки (Бурлацької) Олександрівського повіту. Записав Я.П. Новицький 12 травня 1882 р. в с. Бурлацьке Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Трохима Івановича Терещенка (47 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 26-27, № 28.

398. Клад в могилах Близнюках (Гаврилівська волость Олександрівського повіту). Записав Я.П. Новицький 7 лютого 1880 р. в с. Іванівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Степана Григоровича Дацуна (73 роки) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 27-28, № 29.

399. Клад в могилі Близнюки поблизу Лоцманської Кам'янки Катеринославського повіту. Записав Я.П. Новицький 9 травня 1887 р. в с. Нові Кайдаки Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Мартина Власовича Кравця-Заїки (78 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 28, № 30.

400. Клад в могилі Гусарській. Записав Я.П. Новицький 26 квітня 1906 р. в с. Преображенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Івана Власовича Кисличого (54 роки) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 29, № 31.

401. Клад в могилі Циганській. Текст не паспортизований // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 29-30, № 32.

402. Клад в могилі Караватки (Олександрівський повіт, степ нащадків Капустіних). Записав Я.П. Новицький 19 грудня 1884 р. в м. Олександрівську від Василя Нагірного (96 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 30, № 33.

403. Клад в могилі Галаганка (степ катеринославського повіту на шляху в Олександрівськ) (А). Записав Я.П. Новицький 28 травня 1875 р. в с. Лоцманська Кам'янка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Осипа Омельченка (70 років) Перша публікація: Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... - С. 228-229, № 8 (“Могила Галаганка”), див. наш коментар до тексту № 277. Подаємо за передруком: Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 31, № 34 А. У цьому разі текст настільки видозмінений, що його можна вважати окремим варіантом, створеним самим Я.П. Новицьким, котрий був, безперечно, не лише збирачем, а й носієм фольклору, і його авторську оповідь також можна вважати автентичною.

404. [Клад в могилі Галагана] (Б). Записав Я.П. Новицький 6 липня 1886 р. в с. Язикове (Федорівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Трохима Семеновича Ковбаси (88 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 32, № 35 Б.

405. Клад в могилі Сторожевій (Маріупольського повіту поблизу м[аетку] майорського, на р. М[окрі] Яли) (А). Записав Я.П. Новицький 5 травня 1872 р. Врем'євка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Чабана (76 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 32-33, № 36 А.

406. [Клад в могилі Сторожевій] (Б). Записав Я.П. Новицький 26 квітня 1906 р. в с. Преображенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Івана Власовича Кисличого (54 роки) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 34 (“Варіант Б”, нenumerований).

407. Клад в Медвідь та Капітан могилах (перша поблизу станції Хлібодарівка, друга – поблизу станції Волноваха Єкатерининської залізниці Маріупольського повіту). Записав Я.П. Новицький 29 грудня 1904 р. в с. Крестовка Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Івана Корнійовича Євменченка (50 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 35, № 38.

408. Клад в могилі Ведмідь поблизу станції Хлібодарівка Єкатерининської залізниці Маріупольського повіту. Записав Я.П. Новицький 1 жовтня 1875 р. в с. Благодатне Маріупольського пов. Катеринославської губ. від дідів Якими

Сковердяка і Андрія Костенка // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 36, № 39 А.

409. Клад в Капітан могилі поблизу станції Волноваха Єкатеринославської залізниці та станції Платоновка Маріупольського повіту. Записав Я.П. Новицький 15 вересня 1875 р. в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Андрія Іващенко Євпака (65 років). Перша публікація: Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... - С. 232-234, № 11 (“Капитан-могила”), див. примітку № 279 до цього тексту. Передрук: Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 37-38, № 41. Тут текст скорочений і видозмінений до окремого варіанта, тож подаємо за цим виданням.

410. Клад в річці Підпільній. Записав Я.П. Новицький 17 серпня 1901 р. в с. Покровське Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Захарія Опечанського (35 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 43, № 45.

411. Клад в річці Вовчій (степ с. Іванівки Олександрівського повіту). Записав Я.П. Новицький 7 лютого 1880 р. в с. Іванівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Степана Григоровича Дацуна (73 роки) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 44, № 46.

412. Клад поблизу річки Скарбної (Запорізька казна). Записав Я.П. Новицький 17 серпня 1901 р. в с. Покровське Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Федора Бутуза // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С.44-45, № 47.

413. Клад поблизу Олександрівської фортеці (А). Записав Я.П. Новицький 16 грудня 1884 р. в с. Слобідка (передмістя м. Олександрівська) від Івана Кардаша (75 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 45, № 48 А.

414. [Клад поблизу Олександрівської фортеці] (Б). Записав Я.П. Новицький 16 грудня 1884 р. в с. Слобідка (передмістя м. Олександрівська) від Івана Кардаша (75 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 45-46, № 49 Б.

415. [Клад поблизу Олександрівської фортеці] (В). Записав Я.П. Новицький 16 грудня 1884 р. в с. Слобідка (передмістя м. Олександрівська) від Івана Кардаша (75 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 46-47, № 50 В.

416. Клад на острові Канцерському (на Дніпрі). Записав Я.П. Новицький 22 липня 1884 р. на острові Хортиця від рибалки Степана Штепи із с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 47-48, № 51.

417. Клади острова Хортиці. // ІР НБУВ, ф. Х 17867, с. 52-53. Вперше опубліковано В. Ульяновським: Яків Новицький. Острів Хортиця на Дніпрі... – С.

74 із заголовком “Скарби острова Хортиці”. Текст редагований сучасною літературною мовою, тому подаємо за першоджерелом.

418. Клад у вигляді вогненого вершника (острів Хортиця). Записав Я.П. Новицький 15 червня 1884 р. в с.Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Степана Власенка (80 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 8, № 5. Автограф тексту зберігається в рукопису статті “ Острів Хортиця на Дніпрі”, ІР НБУВ, ф. Х 17865, с. 71, № 1 (“Клад в виде огненного всадника”) – як й інші, написаний Я.П. Новицьким чорним чорнилом російською графікою. Копія в машинопису (ІР НБУВ, ф. Х 17867, с. 53) – “Скарб у вигляді сидячого вершника” – українською мовою. Публікація Я.П. Новицького без змін, не виключено, що саме вона і є первинним варіантом тексту, який згодом був уведений у статтю, як це завжди робив учений. Це ж зауваження стосується і всіх наступних текстів.

419. [Клад у Вищій Голові] (А). Записав Я.П. Новицький 6 травня 1874 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Сергія Щербака (67 років). Вперше опубліковано в збірнику: Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 49, № 52 - як один із дев'яти варіантів під загальним заголовком “Клады на острове Хортице” (“вар. А”). Автограф тексту зберігається в рукописі статті “Острів Хортиця на Дніпрі”, ІР НБУВ, ф. Х 17865, с. 71, № 2) під заголовком “Клад в Вищій Голові”. Копія з тим самим заголовком – у машинописному варіанті статті (ІР НБУВ, ф. Х 17867, с. 53, № 2) (“Скарб у Вищій Голові”). Подаємо за першою публікацією (оскільки вважаємо цей варіант первісним), додавши заголовок, взятий з рукопису.

420. [Клад у Вищій Голові] (Б). Записав Я.П. Новицький 19 лютого 1885 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Кузьми Лутая (73 роки). Вперше опубліковано в збірнику: Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... - С. 51, № 59 як варіант З до заголовка “Клады на острове Хортице”. В рукописі подається також без назви (“Острів Хортиця на Дніпрі” // ІР НБУВ, ф. Х 17865, с. 72-73, № 3) (“Там же”)) Копія – в машинопису праці (ІР НБУВ, ф. Х 17867, с. 54, № 3). Подаємо за першою публікацією, оскільки цей варіант вважаємо первісним.

421. [Клад в майдані Савутиної балки]. Записав Я.П. Новицький 19 лютого 1885 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Кузьми Лутая (73 роки). Вперше опубліковано в збірнику: Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 52, № 60 - як варіант “И” під заголовком “Клады на острове Хортице”. Рукописна копія тексту в статті “Острів Хортиця на Дніпрі” // ІР НБУВ, ф. Х 17865, с. 73-74, № 6 має заголовок “Клад в майдані Савутиної балки”. Копія в машинопису – там само (ІР НБУВ, ф. Х 17867, с. 54, № 6). Подаємо за першою публікацією, додавши заголовок, взятий з рукопису.

422. [Клад в урочищі Лазні]. Записав Я.П. Новицький 28 грудня 1877 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від рибалки Степана Штепи. Вперше опубліковано в збірнику: Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 52, № 60 - як варіант Б під спільним заголовком “Клады на острове

Хортице”. Рукопис із заголовком “Клад в урочищі Лазні” – в статті “Остров Хортица на Дніпрі” // ІР НБУВ, ф. Х 17865, с. 72-73, № 4), копія в машинописі (ІР НБУВ, ф. Х 17867, с. 54, № 4). Подаємо за першою публікацією, додавши заголовок, взятий з рукопису.

423. [Клад в Музичиній балці]. Записав Я.П. Новицький 28 грудня 1877 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від рибалки Степана Штепи. Вперше опубліковано в збірнику: Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 49, № 54 – як варіант В під спільним заголовком “Клади на острові Хортице”. Рукопис тексту – в статті “Остров Хортица на Дніпрі” // ІР НБУВ, ф. Х 17865, с. 73, № 5) має заголовок “Клад в Музичиній балці”. Копія – в машинописі (ІР НБУВ, ф. Х 17867, с. 54, № 5). Подаємо за першою публікацією, додаючи заголовок з рукопису.

424. [Клад в балці Вербовій]. Записав Я.П. Новицький 28 грудня 1877 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від рибалки Степана Штепи. Вперше опубліковано в збірнику Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 50, № 55 – як варіант Г під спільним заголовком “Клади на острові Хортице”. В рукописі має назву “Клад в балці Вербовій” (див.: “Остров Хортица на Дніпрі” // ІР НБУВ, ф. Х 17865, с. 74, № 7). Копія – в машинописі (ІР НБУВ, ф. Х 17867, с. 55, № 7). Подаємо за першою публікацією, додаючи заголовок з рукопису.

425. [Клад біля Шанцевої балки]. Записав Я.П. Новицький 28 грудня 1877 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від рибалки Степана Штепи. Перша публікація: Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 50, № 56 як варіант Д під спільним заголовком “Клади на острові Хортице”. В рукописі (“Остров Хортица на Дніпрі” // ІР НБУВ, ф. Х 17865, с. 75, № 8), а також в машинописі (ІР НБУВ, ф. Х 17867, с. 55, № 8) має назву “Клад біля Шанцевої балки”. Подаємо за першою публікацією, додаючи заголовок з рукопису.

426. [Клад біля Красного дуба]. Записав Я.П. Новицький 7 серпня 1874 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Грицька Шуця (75 років). Перша публікація: Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 51, № 58 – як варіант Ж під спільним заголовком “Клади на острові Хортице”. В рукописі (“Остров Хортица на Дніпрі” // ІР НБУВ, ф. Х 17865, с. 75, № 9) та в машинописі (ІР НБУВ, ф. Х 17867, с. 55-56, № 9) має назву “Клад біля Красного дуба”. Подаємо за першою публікацією, додаючи заголовок з рукопису.

427. [Клади й нечиста сила]. Записав Я.П. Новицький 1 грудня 1884 р. в м. Олександрівськ від Василя Нагірного (Москаленка) (96 років). Перша публікація: Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 50-51, № 57 – як варіант Е під спільним заголовком “Клади на острові Хортице”. В рукописі (“Остров Хортица на Дніпрі” // ІР НБУВ, ф. Х 17865, с. 77, № 11) та в машинописі (ІР НБУВ, ф. Х 17867, с. 56, № 11) має назву “Клади й нечиста сила”. Подаємо за першою публікацією, додаючи заголовок з рукопису.

428. Заклятий клад в балці Брагарні. Записав Я.П. Новицький 19 лютого 1885 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Хоми Хупавки

(72 роки). Текст подається за рукописом // ІР НБУВ, ф. Х 17865, с. 76, № 10. Копія – в машинописі: ІР НБУВ, ф. Х 17867, с. 56, № 10. Вперше опублікований В. І. Ульяновським: Яків Новицький. Острів Хортиця на Дніпрі... – С. 376, № 10 – з певними змінами із заголовком “Заклятий скарб у балці Брагарні”.

429. Клад, що його передав запорожець убогому чоловіку. Записав Я.П. Новицький 7 вересня 1878 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Бугайди (78 років). Подаємо за рукописом: Острів Хортиця на Дніпрі (ІР НБУВ, ф. Х 17865, с. 77-78, № 12. Копія – машинопису (ІР НБУВ, ф. Х 17867, с. 57, № 12. Вперше опубліковано В. І. Ульяновським: Яків Новицький. Острів Хортиця на Дніпрі... – С. 376, № 12 “Скарб, що його передав запорожець удалому чоловіку”) – з редакторськими правками.

430. Запорозький клад. Записав Я.П. Новицький 22 грудня 1877 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Степана Штепи (67 років). Подаємо за рукописом: ІР НБУВ, ф. Х 17865, с. 78, № 13. Копія – машинопису // ІР НБУВ, ф. Х 17867, с. 57, № 13. Вперше опубліковано В. І. Ульяновським: Яків Новицький. Острів Хортиця на Дніпрі... – С. 377, № 13 “Запорозький скарб”) – з редакторськими правками.

431. Запорозькі звичаї, як ховать клад. Записав Я.П. Новицький 8 серпня 1881 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Якова Руденького (69 років). Подаємо за рукописом // ІР НБУВ, ф. Х 17865, с. 80, № 14. Копія – в машинописі // ІР НБУВ, ф. Х 17867, с. 58, № 14. Вперше опубліковано В.І.Ульяновським: Яків Новицький. Острів Хортиця на Дніпрі... – С. 377, № 14 “Запорозькі звичаї, як ховать скарби”) – з редакторськими правками.

432. Щастя як трястя, кого схоче – нападе. Записав Я.П. Новицький 6 серпня 1879 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Василя Панасенка-Гончаренка (70 років). Подаємо за рукописом // ІР НБУВ, ф. Х 17865, с. 81-82, № 15. Копія – в машинописі // ІР НБУВ, ф. Х 17867, с. 58-59, № 15. Вперше опубліковано В.І.Ульяновським: Яків Новицький. Острів Хортиця на Дніпрі... – С. 377-378, № 15 “Щастя як трястя, кого схоче – нападе”) – з редакторськими правками.

433. Клади на островах Пурисовім і у каміння Богатирі, що на Гадючому порозі на Дніпрі (А). Записав Я.П. Новицький 2 травня 1887 р. в с. Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Грицька Усатого (78 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... 1908, с.52-53, № 61 А.

434. [Клади на островах Пурисовім і у каміння Богатирі, що на Гадючому порозі на Дніпрі] (Б). Записав Я.П. Новицький 11 серпня 1885 р. в курені на баштані острова Хортиці від Фоки Горянця (73 роки), уродженця с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 53-54, № 62 Б.

435. [Клад на Стрільчому острові] [Стрільча скеля]. Записав Я.П. Новицький у травні 1875 р. в с. Волоське Катеринославського пов. Катеринославської губ. від волоха Тимофія Каверми (50 років). Подаємо за першою публікацією: Драгоманов

М.П. Малорусские народные предания и рассказы... - С. 220-230, № 9 (“Стрільча скеля”). Передрук: Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 54-55, № 63 (“Клад на Стрельчьем острове”). Текст при передруку скорочений. Подаємо оповідь за збірником М. Драгоманова, використавши примітку і заголовок, подані Я.П. Новицьким у збірнику 1908 р.

436. Клад в турецьких городках на лівому боці Дніпра, дача с. Петровського (Свистунова) Олександрівського повіту (А). Записав Я.П. Новицький в с. Язикове (Федорівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Трохима Семеновича Ковбаси (88 років) // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 55-56, № 64 А.

437. [Клад в турецьких городках на лівому боці Дніпра, дача с. Петровського (Свистунова) Олександрівського повіту] (Б). Записав Я.П. Новицький в с. Язикове (Федорівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Федора Михайловича Книрика (62 роки) // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 56, № 64 Б.

438. Клади в урочищі Сагайдачному. Записав Я.П. Новицький 1 серпня 1887 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від дідів Трохима Штепи (80 років) і Фоки Горянця (72 роки) // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 57, № 66.

439. [Скарб в урочищі Сагайдачному]. Записав Я.П. Новицький у липні 1882 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від дідів Власенка, Бутка (Гаврилка), Панасенка, Неміхи, Лутая та ін. Подаємо за першою публікацією: Новицкий Я.П. Запорожье в памятниках... – № 19. – С. 290. Передрук: Новицкий Я.П. С берегов Днепра... – С. 195-196. Текст виділено з контексту, звичайно, точних вказівок на оповідача немає, за контекстом ми встановили дату і місце запису.

440. Клади в урочищі Канівському (поблизу с. Розумовки на Дніпрі). Записав Я.П. Новицький 18 травня 1902 р. в с. Розумовка Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Петра Шевченка (Марченка) (65 років) // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 57-58, № 67.

441. Клад в Крутому Яру (урочище поблизу с. Біленького Катеринославського повіту). Записав Я.П. Новицький 12 липня 1887 р. в с. Біленьке Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Макара Євдокимовича Пазюка // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 58, № 68.

442. Клад в урочищі Криничуватому (степ с. Григорівки на р. Конкі Олександрівського повіту). Записав Я.П. Новицький 17 січня 1888 р. в с. Краснокутівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Євдокима Каплія (70 років) // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 58-59, № 69.

443. Клад в урочищі Недаєвому у Великому Лузі. Записав Я.П. Новицький 17 січня 1888 р. в с. Краснокутівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від

дідів Якова Самарського, Євдокима Каплія і ін. // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 59, № 70.

444. Клад в Канциберівському урочищі у Великому Лузі (А). Записав Я.П. Новицький 24 листопада 1888 р. в с. Григорівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Сергія Петровича Вовка (68 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 60, № 71 А.

445. [Клад в Канциберівському урочищі у Великому Лузі] (Б). Записав Я.П. Новицький 15 вересня 1878 р. в с. Балабине Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Мусія Нежури (80 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 60, № 72 Б.

446. Клад в криниці Шакалові та Іськовій. Записав Я.П. Новицький 17 січня 1888 р. в с. Краснокутівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Євдокима Каплія (70 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 61, № 73.

447. Клад в урочищі Круглик (степ с. Андріївки (Іваненко) Олександрівського повіту). Записав Я.П. Новицький 7 травня 1884 р. в с. Андріївка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Якова Рибалки (80 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 61-62, № 74.

448. Клад в балці Лишній (степ с. Андріївки (Іваненко) Олександрівського повіту). Записав Я.П. Новицький 7 травня 1884 р. в с. Андріївка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Якова Рибалки (80 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 62-63, № 75. Перша публікація: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 103-104 – без заголовка, в контексті статті.

449. Клад в урочищі Грушки на річці Підпільній Катеринославського повіту. Записав Я.П. Новицький 17 серпня 1901 р. в с. Покровське Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Захарія Опечанського (35 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 63, № 76.

450. Клад поблизу Галиного яру поблизу с. Покровського Катеринославського повіту. Записав Я.П. Новицький 17 серпня 1901 р. в с. Покровське Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Захарія Опечанського (35 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 64, № 77.

451. Клад поблизу верби і під вербою (плавня с. Покровського на річці Підпільній Катеринославського повіту). Записав Я.П. Новицький 17 серпня 1901 р. в с. Покровське Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Назара Федоровича Бутузя (Бондаренка) (74 роки) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 64, № 78.

452. Клад в балці Широкий (степ с. Цареконстантинівки Олександрівського повіту). Записав Я.П. Новицький 31 січня 1884 р. в с. Царекостянтинівка (Кам'янка) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Григорія Івановича Даниленка

(Гречешенка) (70 років) // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 65, № 79.

453. Клад, що не дався. Записав Я.П. Новицький 29 листопада 1888 р. в с. Язикове (Федорівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Федора Михайловича Книрика (62 роки) // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 65-66, № 80.

454. Неудачно заклятий клад (А). Записав Я.П. Новицький 15 вересня 1878 р. в с. Балабине Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Мусія Нежури (80 років) // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С.67, № 81 А.

455. Невдало заклятий клад (Б). Записав Я.П. Новицький 22 грудня 1885 р. в с. Кушугумівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Оксентія Федоровича Орла (60 років) // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 67-68, № 82 Б.

456. Закляття кладів (А). Записав Я.П. Новицький 27 вересня 1887 р. в с. Язикове (Федорівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Трохима Семеновича Ковбаси (89 років) // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 68, № 83 (“Рассказ А”).

457. [Закляття кладів] (Б). Записав Я.П. Новицький 27 вересня 1887 р. в с. Язикове (Федорівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Трохима Семеновича Ковбаси (89 років) // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 69, № 84 (“Рассказ Б”).

458. [Закляття кладів] (В). Записав Я.П. Новицький 1 серпня 1879 р. в с. Балабіно Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Тимоша Нежури // Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 69-70, № 85 В.

459. [Скарб на острові Перун] (А). Записав Я.П. Новицький в липні 1882 р. в с. Петровське (Свистунове) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від 80-літніх дідів. Подаємо за виданням: Новицкий Я.П. С берегов Днепра... – С. 36. Текст виділено з контексту, за яким встановлено дату і місце запису.

460. [Скарб на острові Перун] (Б). Записав Я.П. Новицький в липні 1882 р. на острові Перуні від діда-рибалки. Подаємо за виданням: Новицкий Я.П. С берегов Днепра... – С. 41-42. Текст виділено з контексту, за яким встановлено дату і місце запису.

461. [Скарб у льоху на могилі]. Записав Я.П. Новицький у травні 1887 р. в с. Новогупалівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Логвина-Несвата. Подаємо за першою публікацією: Новицкий Я.П. Слобода Вольная Гупаловка... – С. 12–13. Передрук: Новицкий Я.П. С берегов Днепра... – С. 23–24. Текст виділено з контексту, за яким встановлено дату і місце запису та ім'я оповідача.

462. [Скарб не дався через лайку]. Записав Я.П. Новицький у травні 1887 р. в с. Новогупалівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Логвина-Несвата. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Слобода Вольная Гупаловка... – С. 13. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 24. Текст виділено з контексту, за яким встановлено дату і місце запису та ім'я оповідача.

463. [Як чоловік зробився безп'ятим]. Записав Я.П. Новицький у травні 1887 р. в с.Новогупалівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Логвина-Несвата. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Слобода Вольная Гупаловка... – С. 13. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 24. Текст виділено з контексту, за яким встановлено дату і місце запису та ім'я оповідача.

464. [Скарб у Таволжаній балці]. Записав Я.П. Новицький у липні 1882 р. в с. Петровське (Свистунове) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від 80-літніх дідів. Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 36-37. Текст виділено з контексту, за яким встановлено дату і місце запису.

465. [Скарб не дається копачам]. Записав Я.П. Новицький в с. Язикове (Федорівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від дідів Трохима Семеновича Ковбаси (89 років) і Михайла Антоновича Книрика (94 роки). Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 66. Текст виділено з контексту, за яким встановлено дату і місце запису та оповідачів.

466. Заклятий клад. Записав Я.П. Новицький 1 березня 1877 р. в с. Ольгінське Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Андрія Іващенко-Євпака (67 років). Публікується вперше // ДАЗО, ф. 161, оп. 1, од. зб. 2, арк. 9.

467. Деякі нотатки, які стосуються кладів (А). Текст компільований, за примітками до інших фольклорних записів Я.П. Новицького можна встановити конкретніше імена та адреси оповідачів.

Записав Я.П. Новицький 1886 р. в с. Кушугумівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від баби Козлихи // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 70, № 88 А.

468. [Деякі нотатки, які стосуються кладів] (Б). Записав Я.П. Новицький 1885 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від діда Фоки Горянця // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 70, № 88 Б.

469. [Деякі нотатки, які стосуються кладів] (В). Записав Я.П. Новицький 1889 р. в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Степана Власенка (85 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 70, № 88 В.

470. [Деякі нотатки, які стосуються кладів] (Г). Записав Я.П. Новицький 1903 р. у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губ. від діда Кухленка // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 70, № 88 Г. Це єдиний оповідач, інформацію про якого встановити неможливо.

471. [Деякі нотатки, які стосуються кладів] (Д). Записав Я.П. Новицький 1887 р. в с. Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від діда Дмитра Малого // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 71, № 88 Д.

472. [Деякі нотатки, які стосуються кладів] (Е). Записав Я.П. Новицький 3 вересня 1895 р. в м. Олександрівську від баби Клевчихи (63 роки) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 71, № 88 Е.

473. [Деякі нотатки, які стосуються кладів] (Ж). Записав Я.П. Новицький 1887 р. в с. Язикове (Федорівка) Катеринославського пов. Катеринославської губ. від діда Трохима Семеновича Ковбаси // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 71, № 88 Ж.

474. [Деякі нотатки, які стосуються кладів] (З). Записав Я.П. Новицький 5 грудня 1887 р. с. Кушугумівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Арсенія Чорновола (96 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 71, № 88 З.

СЛОВНИК ДІАЛЕКТИЗМІВ ТА АРХАЇЗМІВ*

- Аврах – ховрах.
Агафія – свята мучениця Агафія.
Ад – пекло.
Амінь – тут: кінець.
Амінь (від церк. сл.) – дослівно: хай буде так!
Анна – можливо, свята Анна Кашинська (Московська).
Антипій (Антосій) – святий мученик Антипа.
Антоній – святий преподобний Антоній Печерський.
Апріль – квітень.
Аптипинська земля – міфологічний простір.
Аркан – довгий мотузок із зашморгом на кінці, за допомогою якого ловили коней та інших тварин.
Архирей – архієрей; єпископ.
Аршин – міра довжини 0,711 м.
Ассігнація - тут: паперові гроші.
Афанасій – можливо, святий Афанасій Печерський.
Баба – пелікан, птиця-баба.
Бабувати – приймати роди.
Багата кутя – Святий вечір перед Різдвом (6 січня).
Багатиня – багатство.
Багатиць – богатир, тут: силач.
Багатиць – тут: богатир, силач.
Багатицький – богатицький.
Багацько – багато.
Бадринці (весь у бадринці) – ?
База – хлів для худоби (примітка Новицького).
Байдак – невелике річкове судно (примітка Новицького).
Байдаки – великий річковий човен, уміщав 50-100 осіб.
Байрак – лісок (примітка Новицького); ліс в яру, в долині або яр, порослий чагарником.
Банить – лити.
Барзо – дуже.
Баришня – панна.
Барка – вантажне річкове судно.
Басувати – вставати на диби (кінь басує).
Батура – батіг (примітка Новицького).
Башта (“на башті стати”) – стати на оборону, на оборонні стіни Січі.
Бездна – безодня.
Безкеття – бескиддя, провалля.
Безсчастній – нещасний.
Бех (бих)– хвороба, споріднена з бешихою.
Бешиха – рожа, рожисте запалення шкіри (підшкірної клітковини), - лікують лише бабки.
Биндюг – високий віз на чотирьох колесах.

Бистря – течія, бистрина (примітка Новицького).
Бич – кийок.
Бичковський Марк – можливо, святий преподобний Марк Печерський (Гробокопатель).
Бичовочка – вірówka зі шкіри (примітка Новицького).
Більмо – помутніння роговиці.
Біть-то – ніби-то.
Благословенний – той, який має благословення, сприяння.
Благословитись на світ – світати.
Блещать – блищать.
Блуква – низина, переважно поблизу річки, де пасуть худобу (примітка Новицького).
Богомілля – проща.
Бодня – дубова бочка.
Боклаг – баклага.
Болість – хвороба.
Болющий – дуже болючий.
Болячка – нарив, чиряк, виразка (може, й виразка шлунка або 12-палої кишки).
Боляще місто – болюче місце (примітка Новицького).
Болящий (від церк. сл.) – хворий.
Бомага – тут: документ.
Борона – с/г знаряддя для розпушування землі.
Бочонок – барильце, невелика бочечка.
Бравий – енергійний, жвавий.
Броварник, браговарник – пивовар (?)
Брозументи – ?
Бугор – горб, пагорби.
Бумажка – тут: обгортка.
Бургари – болгари.
Бурлака – людина без постійного місця проживання і роботи; неодружений чоловік.
Бурлашня - бурлаки
Бурса – тут: ватага, загін (примітка Новицького).
Бусурмени – загальна назва турків і татар (не християни).
Бутиль – бутель, велика пляшка.
Буцімто – нібито.
В'яз – риба язь.
В'ятір – ятер, невід.
Вильоти – складки одягу.
Винниця – винокурня.
Вирій – південь, теплий край (примітка Новицького).
Вирнуть – впливуть.
Витане – розтане вода, крига.
Вишпурнути – викинути.
Вавель – Авель.
Вагани – горшки (примітка Новицького); дерев'яні ночви.
Валах – баран.
Валка – обоз (примітка Новицького).
Вангелія – Євангеліє.

Варвара – свята Великомучениця Варвара.
Варенуха – горілка, зварена з медом і сухими фруктами та ягодами.
Ватаг – ватажок.
Вбгаю – обірву; підріжу; знищу.
Вгайка – втрата часу (примітка Новицького).
Велень – велетень.
Великдон – міфологічна істота, велетень.
Венгер – гар від люльки.
Вентелія – Італія (примітка Новицького).
Верстак – ткацький верстат.
Верства, верста – міра довжини, приблизно 1,6 км.
Верф – сукупність споруд на березі річки або моря, де ремонтують судна.
Вершляг – молот (примітка Новицького).
Весенній – весняний.
Вечерня – вечірня, богослужіння вечірнє.
Вжитки – тут: життя, існування, місця проживання.
Взамітку – відомо.
Взбільшки – завбільшки.
Взвар – узвар із сухофруктів.
Взяша (від церк. сл.) – взяли.
Вибалочок – вершина балки (примітка Новицького); ярк.
Вибичуватись – вибитись.
Вибрехати – вигавкати.
Видать – бачити.
Вилки – розвилки (примітка Новицького).
Винбар – можливо, винний погріб.
Витушка – прилад, на який змотують у клубок прядиво.
Відавсюди – звідусюди.
Відниха – видра (примітка Новицького).
Відрегаїця – виділяється зі стравоходу в рот.
Відьмічі – відьмаки.
Війце (війя) – дишло в упряжі плуга, розташоване між двома парами волів.
Вісі – дерев'яні осі для чумацьких та інших возів (примітка Новицького).
Віскривий – сопливий (примітка Новицького).
Вістці – гінці з вістями (примітка Новицького).
Віха – висока жердка із колесом вгорі, на яке клали копицю сіна і запалювали, щоб попередити про небезпеку.
Віхоть – невеличка ганчірка.
Вмісті – разом.
Вмісто – замість.
Внезапу (від церк. сл.) – несподівано.
Внутрі – всередині.
Вовківня – вовча нора (в народі часто – скота) (примітка Новицького).
Вовкулака – за міфологічними уявленнями слов'янських народів, людина, яка внаслідок чарів стала вовком; перевертень (примітка Новицького).
Водка – горілка.
Водохреша, Водосвяття, Крещеніє – свято Хрещення Господнього (Богоявлення) –

19 січня.
Водрузіся (від церк. сл.) – вгніздилися, всілися.
Воздвиження – свято Воздвиження Чесного і Животворящого Хреста Господнього (27 вересня).
Возопшша (від церк. сл.) – заволали.
Волики – гнойові жуки (примітка Новицького).
Волос – пухлина з наривом на пальці, - чиряк, спричинений підшкірними паразитами (глистами).
Волость – адміністративно-територіальна одиниця, що входила до складу повіту; населений пункт, де була розташована волосна управа.
Вопроша (від церк. сл.) – спитали.
Вори – злодії.
Воробейко – горобець.
Вороний – чорний із синюватим полиском.
Вперве – спершу.
Впововш – вздовж.
Времня, время – час.
Всеношна – церковна служба, що поєднує Вечірню і Утреню.
Встрічний – зустрічний.
Вугол – куток; ріг хати.
Вутка – качка.
В'язі – в'язи.
ґава – ворона.
ґавинята – вороненята.
ґавриїл – святий архангел ґавриїл.
ґаврях – ховрах (примітка Новицького).
ґадина Яселуха - міфологічна істота.
ґайка – болт, металева деталь плуга.
ґаки – гострі зубці знизу підкови (примітка Новицького).
ґаківниці – вид вогнепальної зброї, маленька гармата.
ґалдовитий – відьмакуватий, демонічний.
ґалдовник – чаклун (примітка Новицького); ворожбит.
ґалдовство – чаклунство, відьомство.
ґалдун – чаклун, відьмак.
ґалера – гребне судно (турецький корабель).
ґапсом – все, що було разом, оптом (примітка Новицького).
ґарба – віз (високий, на двох чи на чотирьох колесах).
ґард – сторожа.
ґардон – укріплення (примітка Новицького); кордон; укріплення; рибний ставок; прикордонний пост; невеличка фортеця.
ґас – керосин.
ґаспід – біс (примітка Новицького).
ґаспідські – диявольські (примітка Новицького).
ґате – сильно б'є, гатить.
ґетманці – реєстрові козаки.
ґикавка – ікавка, судомне скорочення діафрагми.
ґиндик – індик.

Ги́ря – тут: булава.
Гі́льки – гілки.
Гі́рше (змерз) – дужче.
Гладати – їсти, ковтати.
Гладкий – товстий, жирний.
Глиб – глибина.
Глу́па ніч – опівночі (примітка Новицького).
Гні́дий – темно-коричневий.
Гні́тити – припікати на вогні, сушити.
Го́д – рік.
Го́дованик, го́дованець – нерідний, прийомний син.
Го́ловня – риба.
Го́лодець – холодець, драглі.
Го́лодна ку́тя – Навечір'я Богоявлення, святий вечір.
Го́ни (“гонів двоє”) – старовинна народна міра довжини від 60 до 120 сажнів.
Го́ра Я́лина – Оливна гора поблизу Єрусалима, де часто молився і був схоплений Ісус Христос.
Го́рниця – світлиця.
Го́род – місто.
Го́роди – міста.
Го́родки – окопи.
Го́родовик – міщанин; житель Полтавської губ. (примітка Новицького).
Го́родовики – полтавці (примітка Новицького).
Го́родок – невелике укріплення, редут (примітка Новицького).
Го́рпина – свята мучениця Агрифіна.
Го́рщок – горщик.
Го́стець – хронічний ревматизм.
Го́стріє – лезо.
Гра́бити – грабувати.
Гра́ти конем – козакувати (примітка Новицького).
Гре́бінка – гребінь, пластинка з зубцями для розчісування куделі.
Гре́бінь – прядильний гребінець (великий).
Грі́ховодни́ця – жінка аморальної поведінки.
Гро́бки – могилки.
Гря́да – ряд каміння; підвищення, горб на залитому лузі, куди рідко або зовсім не досягає вода в час весняної повені (примітка Новицького); витягнута в довжину височина
Гря́зь – болото.
Гря́ниця – кордон.
Гу́бернія – губернське місто (примітка Новицького).
Гу́лять конем – грати конем.
Гу́сти – гудіти.
Гу́щія – гущавина.
Да́внина – старовина.
Да́льше – далі.
Да́ння – отрута; яйця комах, кинуті в горілку, яку підносять тому, кого хочуть отруїти.
Да́рна неді́ля – друга неділя після Великодня (Фомина).

Дарник – антидор. Тут мається на увазі не антидор, а артос, частина освяченої паски, яку роздають у храмах на Світлу суботу (через тиждень після Великодня) і яка має чудодійну, захисну та лікувальну силу.

Даш – даси.

Даша (від церк. сл.) – дали.

Двухлітовий – дворічний.

Дейна, дейниченько – стихійний повстанець із села, озброєний києм.

Деміян – можливо, преподобний лікар Даміан Печерський.

Дернина – пласт незворушеної плугом нової землі (примітка Новицького); кизил.

Десятина – стара одиниця земельної площі, 1,09 га.

Десяцький – поліцей на селі, обраний селянами.

Джура – козацький слуга, зброєносець.

Динниці – хвороба, наведена вдень.

Дінжал – кинджал.

Для охитності – для розваги, для безпечності.

Днище – дошка, на одному кінці якої сидить пряля, а в інший вставляє гребінь або куделю.

До їх – до них.

До пицька – до рила.

До скончання мира – до кінця світу.

До створення – до початку світу.

Докрута – круто, важко, скрутно.

Допропасти – багато.

Дорове – здоров, здрастуй.

Дратись – дертись (на яблуню).

Дружко – боярин.

Дуб – човен (примітка Новицького).

Дубіян - міфологічна назва дуба.

Дука – багач (примітка Новицького).

Дула б'є – б'є в долоні, плеще в долоні (примітка Новицького).

Дщери (від церк. сл.) – дочки.

Дятіл – дятел.

Дьоготь – березова смола, якою мазали шкіряне взуття.

Ерифон – можливо, перекручене від “Єрехон”.

Єй – гей.

Єретики – християни, які відступили від православної віри.

Єретичий син – козацька лайка.

Жидівські кучкі – свято куців у стародавніх іудеїв.

Жлукто – видовбана колода, в якій селяни зольють (парять) особливим наваром з попелу білизну (примітка Новицького).

Жовтобрюх – вид удава.

Жовтяниці – гепатит, хвороба Боткіна (жовтуха).

Жодного (літа) – кожного.

Жорства – гравій.

Жостир – крушина.

Жрети (від церк. сл.) – жерти.

З матерею – з матір'ю.

З нутра – з середини, з нутрощів.
Закрутки – можливо, запаморочення (“голова закрутилася”).
Забіждати – кривдити.
Забора – ряд, гряда каміння, що перерізає русло річки впоперек; затоплений острів (примітка Новицького).
Заброди – рибні заводи Азовського моря; рибні заводи; рибний промисел, рибна ловля (примітка Новицького).
Забує – зареве.
Завійна – хвороба, сильна різь в животі.
Загата – плетена стіна хліва, набита соломною.
Загін – обора (для худоби).
Загони (людей) – великі юрби.
Заграбувати – загарбати; схопити.
Загурчати – тут: захурчати.
Заджуле – заб’є, вдарить.
Зазнавати – пам’ятати.
Заїдений – заїджений (якого можна заїсти, запити).
Заклинаша (від церк. сл.) – заклинали.
Заковатий – закований.
Закрився – тут: сховався.
Закрутки – скручені на полі з метою чарування кульки жита або пшениці.
Замерати – помирати не насправді.
Заміз, заміс – замість.
Замісто – замість.
Замітити – помітити.
Замутися (від церк. сл.) – скаламутилось.
Заноза – дерев’яна або залізна палиця, яку вставляють у край ярма.
Заохотилось – забажалося.
Заперти – зачинити, замкнути.
Запитений – запитий.
Заплішити – силою взяти, постригти.
Запоганитий – забруднений.
Запола – пола, край одежини.
Зарже – заірже.
Зарів – заревів.
Засідатель – виборний представник населення в суді, присяжний.
Заставити – примусити.
Застив – захолов (примітка Новицького).
Затвердение груди (рос.) – мастопатія, лактостаз.
Заутреня – церковне богослужіння, утренья.
Захарпати – захопити, заграбастати.
Захворати – захворіти.
Заходиться – починати.
Зачоргований (гад) – зачарований, заворожений.
Збіжжя – пожитки (примітка Новицького).
Збільшки – завбільшки.
Звалити – збити вовну у товсте сукно.

Звалувати – відійти, переселитись в інше місце (примітка Новицького).
Звіряка – звір, тварина.
Звод – склепіння.
Зворушити – зрушити.
Згарбати – схопити.
Згербує – погребує, погордує.
Зглаз (рос.) – пристріт.
Згода – згодом.
Здихнути – зітхнути.
Здоровкаться – вітатися.
Зжалитись – змилюватись.
Ззів – з'їв.
Ззім – з'їм.
Зіма – зима.
Зімовник – зимове житло запорожців за межами Січі.
Зіновать – рокитник.
Змандрувати – безповоротно зійшти, перекочувати в інший край (примітка Новицького).
Змисленийний – розумний (примітка Новицького).
Змія Орпія – міфологічна істота.
Знадобья – засоби; засіб.
Знахурь – знахар.
Знобити – морозити.
Золотник – матка.
Золотуха – туберкульоз шкіри.
Зопрігірщ – пригорщу.
Зорвався – знявся, піднявся.
Изыдо'ша (від церк. сл.) – вийшли.
Инчий, інчій – інший.
Іашани (штани) – шкіряні хутряні штани вовною всередину, які носили пастухи взимку.
Іван Хреститель - святий пророк, предтеча і Хреститель Господній Іоан.
Іжарився – спікся, засмажився.
Ізмінник – зрадник.
Ізо году – щороку, з року в рік.
Інчий – котрий, інший.
Іоанн Богослов - святий апостол і євангеліст Іоан.
Іродиця – міфологічна істота, уособлення зла (походить від царя Ірода, який намагався знищити Христа).
Ірод-царь – цар Ірод, який переслідував Христа. Уособлення зла в християнстві.
Ісаакій – Ісаак (біблійний праотець).
Іскушати – ц.слов. випробовувати, спокушати.
Іуда, Юда – апостол Юда Іскаріотський.
Йдти – йти.
Кабат – довга безрукавка.
Кабатчики – так називали євреїв за те, що ходили в довгих безрукавках.
Кабашник – той, який сидить в кабаку (в корчмі).

Кабиця – відкрита піч, вогнище в землі.
Кабичники – кухарі, помічники кухарів (примітка Новицького).
Каблучка – кільце, петля.
Кавель – Каїн.
Каганець – нічник; ліхтар.
Кажна – кожна.
Казанок – горщик.
Казна (рос.) – гроші.
Каламар(чик) – чорнильниця; пляшечка.
Каменний – кам'яний.
Камлик – калмик.
Канун – вода з медом (поминальна обрядова їжа).
Канфета – цукерка.
Канчук – батіг.
Капличка – храмова споруда без вівтаря.
Каптан – жупан; верхня чоловіча одежина з сукна з чотирма рукавами.
Караван – винокурний завод (примітка Новицького).
Карпо - святий мученик Карп.
Кацап, кацапня – народна назва росіян.
Каюк – човен (примітка Новицького).
Каючак – човник.
Квартира – вікно; квартира; кватирка; віконне скло.
Кгирлига – палиця.
Келеп – старовинна ручна зброя, що має форму молота на довгому дерев'яному держаку.
Керсет – корсетка, верхня жіноча одежа без рукавів.
Кигті – кігті.
Кий – палиця.
Кишло – попелище; місце осілости (примітка Новицького).
Кібітка – тут: халупа.
Кімлашня – калмики (примітка Новицького).
Кімлики – калмики (примітка Новицького).
Кірець – корець, дерев'яна посудина з ручкою.
Кісто – тісто.
Кіт-риба – кит.
Клад – скарб.
Клекіт – шум, гамір (примітка Новицького).
Клещі – кліщі, обценьки.
Ключі – тут: струмки талої води (примітка Новицького).
Ключка – гачок.
Кобилиця – ешафот; дошка, на якій сікли батогом (примітка Новицького).
Ковганка – дерев'яна посудина для затовкування сала (ступка).
Ковінька – палиця із загнутим кінцем.
Козиняча – козина.
Козолуп – той, який лупить шкуру з кози.
Колішня – передня колісна частина плуга.
Колодізь – криниця, колодязь.

Колодїй – великий ніж з колодкою.
Колочка – колька, симптом, коли всередині колючий біль (може давати хвора печінка, виразка тощо).
Комиш – очерет.
Конопатить – затикати дірки.
Копа (грошей) – одиниця лічби грошей, що дорівнює 50 коп.
Копанка – невелике водоймище з ґрунтовою водою, викопане для господарських потреб.
Копіє – спис.
Копіювати – вбивати списом (?).
Корить – докорять (примітка Новицького).
Корогва – знамено.
Корольок – ватажок.
Коряк, корячок – дерев'яний кухлик.
Котолуп – той, хто лупить шкуру з kota.
Кошикувати – проживати, товктися, мати притулок (примітка Новицького).
Крамар – купець, людина, яка промишляла торгівлею.
Красний – червоний.
Крашанка – яйце.
Кресла – чересла, стегна.
Кресло – крісло; постійне місцеперебування; місце; сидіння.
Крикливці – персонафікація стану дитини. Крик – це симптом: дитина кричить при різних випадках, а конкретного діагнозу немає.
Крилля – крила.
Крильце – ганок.
Криця – кресало.
Криша – дах, стріха.
Кріпость – фортеця.
Кроква – два бруси, з'єднані під кутом, на яких тримається дах.
Круль – король.
Крюки – чорні ворони (примітка Новицького).
Кряж – пагорб, горб.
Кряжі – крижі.
Куваadlo – коваadlo, залізна підставка, на якій обробляли метал.
Кузнець – коваль.
Кузько – святий мученик Косма.
Кузьма і Дем'ян – святі мученики безсрібники Косма і Даміан.
Кукурвас – купорос мідний.
Купена – купина, куш.
Курай – степова рослина з родини перекотиполе.
Куриця – курка.
Курії – курці тютюну.
Курява – стовп пилу (примітка Новицького).
Куряча сліпота – хвороба очей (гіповітаміноз А).
Кутя – варена пшениця з медом і маком.
Кучка – клітка.
Кучугури – горби, піщані насипи.

Кушир - вид водоростей (примітка Новицького).
Ліса – тин.
Лавка – магазин.
Ладан – пахуча смола, фіміам.
Ладимир – святий рівноапостольний князь Володимир Великий.
Ладунки – ріг, в який насипали порох.
Левенець – синонім до слова “опришок” – повстанці на Поділлі. Козак-гультайша (примітка Новицького); здоровило.
Левентарь – воєначальник в Речі Посполитій (“регінтар”).
Леміш – частина плуга, що підрізує пласт землі знизу.
Лепсько – гарно.
Литвини (литвинці) – переважно білоруси (етнонім білорусів).
Лихоманка – висока температура (гарячка).
Лихорадошний – що супроводжується високою температурою.
Личко – постіл.
Лишай – грибокве ураження шкіри.
Ліса – лисиця.
Ловкий – гарний.
Локай – лакей, слуга.
Лопатники – люди, які копали вали.
Лоцман – суднопровідник (примітка Новицького).
Лоша – лоша.
Лощина – видолинок, виярок, вибалок.
Лука - святий євангеліст Лука.
Лукавий – злий дух, демон.
Лукерья – свята мучениця Лукерія діва.
Лукно – вид водоростей (примітка Новицького).
Лут (сам як лут) – спеціально обточений камінь, яким придавлювали квашені огірки, капусту.
Луципир – цар темряви, диявол (примітка Новицького).
Люлешники – ті, які курили люльку.
Мазури – можливо, вихідці з Польщі, етнічна група.
Мажара – довгий чумацький віз, мажа.
Мазниця – посуд для дьогтю.
Май – травень.
Майдани – тут: центральна частина міста.
Маковим, дробовим, перовим хмелем – дуже дрібним.
Мамай – кам’яна баба (примітка Новицького).
Мара – страшидло, пугало (примітка Новицького).
Марина – свята мучениця Марина.
Марія – можливо, преподобна Марія (Московська).
Марк – святий євангеліст Марк.
Март – березень.
Маска (мазка) – кров (примітка Новицького).
Маслак – кістка.
Маслаки – кістки (примітка Новицького).
Маслячки – кісточки.

Масть – колір тварини.
Матфей – можливо, святий євангеліст Матфей.
Махан – м'ясо, що вживають в їжу (примітка Новицького).
Маюріти – виднітися, рябіти (примітка Новицького); майоріти.
Мення – ім'я.
Менчий – менший.
Мережа – рибальська сіть.
Мертвьяки – мерці.
Мерщі – швидко, негайно (мерщій).
Метарства (митарства) – випробування, які проходить душа після смерті; страждання, муки.
Мечик – дерев'яна ударна частина терниці.
Мизинний – найменший.
Миколай угодник – святий Миколай, архієпископ Мірлікійський, чудотворець.
Миля – міра довжини, 1,6 км.
Мирошник – мельник, мірошник.
Митар – збирач податків, митарник.
Митусь – степова рослина.
Михаїл – святий Архістратиг Михаїл.
Мишастий – сірий.
Мишиний – мишачий.
Міні – мені.
Місний – міцний.
Місто – місце.
Міша – заважає.
Младенець – немовля.
Младенческій – дитячий.
Младенческое – спазмофілія – судоми в дитини, коли буває низкий кальцій у крові.
Мнясниці – м'ясниці (період між двома постами).
Могоричек – могорич.
Мокрий Миколай – мається на увазі ікона “Миколи Мокрого”, що перебувала в Софії Київській. Назва її походить від чуда врятування святим Миколаєм, потопленої в Дніпрі дитини. Дитя знайшов вранці ключник перед образом святого Миколая, в мокрих пелюшках, з яких стікала вода.
Молитвенний – той, за якого моляться.
Молодик – молодий місяць.
Молодик – молодий, новачок (примітка Новицького); молодий чоловік.
Мотовило – знаряддя для змотування прядива, шовку.
Мочар – болото біля озера чи річки, вкрите травою (примітка Новицького).
Мочі – сили.
Мулявка – дрібна риба (примітка Новицького).
Муравка – комашка (мурашка).
Мусій – пророк Мойсей.
Мущество – майно.
Набор – в займи, у борг.
На восход сонця – на схід сонця.
На восход, на восток – на схід.

На морі, на Діяні, на острові Кіяні – очевидно, “на морі, на океані, на острові Буяні”
чи якомусь іншому, - тут перекручено.
На обхід – на вжиток (ужиток).
На Орданку – на річці Йордан.
Набігли – тут: надибали.
Навзніч – навзнак.
Навідлі (навидлі) – од себе, навпаки (примітка Новицького).
Наврочений – від зурочення, зурочений.
Нагибають – досягнуть (примітка Новицького).
Нагавиці – штани (примітка Новицького).
Нагайва – див.: нагайці.
Нагайці – ногайці, народність тюркської групи, яка живе на Кавказі. Дикий кочовий народ, найбільший ворог України в XVI – XVII ст.
Нагаяки – ногайці.
Нагулювати скот – відгодовувати худобу (примітка Новицького).
Над миром – над світом.
Надівать – одягати.
Надіти – зодягати.
Нажарити (піч) – напалити, розпекти.
Найменчий – найменший.
Наладитись – налагодитись.
Налигані ціпом – з ланцюгом на шії; див.: наліганий – взятий на ланцюг.
Налигати – взяти на налігач (мотузок, який в’язуть на роги).
Налигач – мотузка або ремінь, який прив’язують до рогів худоби.
Налопом – з великою сміливістю (примітка Новицького).
Налучити місто – вибрати місце.
Намовитись – домовитись.
Напався – напосівся.
Напасть – біда, нещастя.
Напитавсь – наївсь.
Напутре кишку – надме.
Нараяти – нарадити.
Нарожденний – народжений.
Наряжений – вбраний.
Насередна (вода) – чиста, набрана на середині річки чи озера.
Насилу – ледве.
Насип – земляний вал (примітка Новицького).
Наслання’ – хвороба, що виникла внаслідок чарів, відьомства (часто призводить до смерті родини, всіляких нещасть у сім’ї та господарстві).
Натопити – напалити.
Натошак – натщесерце.
Наумеруше – на смерть.
Нашмагають – наб’ють нагайками (примітка Новицького).
Не було й заводу – не заводились.
Не движись – не рухайся.
Не зійдеш – тут: не застанеш зненацька.
Не случаїця – не трапляється.

Не сполня – не виконує.
Не спускають – не прощають (примітка Новицького).
Не шкодїйте – не жалїйте.
Невзамїтку – непомїтно.
Недїля – тиждень.
Недостало – не вистачило.
Нежерь – стара трава (примітка Новицького).
Некрутчина – рекрутчина.
Неприятель – ворог.
Нерушимо – непорушно.
Нещадим – тут: пісний борщ.
Нїзче – нижче.
Нора – тут: землянка.
Нудючий, нудющий – такий, що нудить.
Нужа – воша.
Нюхарі – любителі нюхати табаку.
Обгудували – перебудували.
Обїдити – скривдити.
Обїдня – так у народї називали Божественну Літургїю; церковна служба «обїдниця»
– частина Літургїї без євхаристійного канону.
Обїждати, обїжати – кривдити.
Обїщав – обїщав.
Обманив – обдурив.
Оборонити – обступити, оточити.
Обути – взути.
Оглашений – той, який готується прийняти хрещення (оголошений). У стародавній
церкві їм дозволяли стояти на Літургїї до читання Євангелїї, а після того вигонили
("Оголошенні вийдїть, щоб ніхто з оголошених не залишився, а тільки вірні!" –
виголошує і досї священик). Звідси вираз "бїжить, як оглашений".
Оглобля – голобля, одна з двох жердин у возї, до яких запрягають коня.
Оглядуваться – оглядатись.
Огник – пухирчастий висип на обличчі, екзема.
Огнище – багаття (примітка Новицького).
Одбїгли (мішків) – загубили. Див.: одбїгти – загубити.
Одбїгти (мішків) – загубити.
Одвїча – відповідає.
Оддыхать – відпочивати.
Одзвояти – визвояти.
Одказуватись – відмовлятися.
Одміт – звивина в руслі річки, де тиха вода (примітка Новицького).
Однії – однієї, одної.
Однога – гілка, розгалуження (примітка Новицького).
Одолїти – перемогти.
Окаменїти – закам'яніти.
Окошитися – негативно відобразитись на комусь.
Окрїп – кип'яток.
Округи – околиці (примітка Новицького).

Окуга – куга, водяна та болотяна рослина з родини осокових.
Олекса – можливо, преподобний Олексій, чоловік Божий.
Они – вони.
О'нья (від церк. сл.) – ці.
Оплітати – тут: жадібно їсти.
Опух – пухлина.
Орошина – горошина.
Оружіє – зброя.
Оситняг – болотна рослина *Butomue umbelatus* (примітка Новицького).
Осідлище – поселення.
Осіяньська гора - міфологічна гора (можливо, Сіонська, гора Сіон або Сінай).
Ослін – стілець.
Оснувати – зробити основу для ткання.
Особий – окремих.
Особо – окремо.
Оставка – відставка.
Остатися – залишитися.
Острог – тюрма, в'язниця.
Остуда – застуда; темно-жовті плямки на обличчі вагітної жінки.
Ося – вісь.
Отвіча – відповідає.
Отказується – див.: отказуватися – відмовлятися.
Откіснутись – відчепитись, відійти.
Отнимать – відбирати.
Оттепель – відлига.
Охитніше – безпечніше і веселіше (примітка Новицького).
Охота – полювання.
Охотники – охочі, бажуючі.
Охрімко – можливо, святий Єфрем Печерський.
Очинетий – відчинений.
Очкур – шнурок, на якому трималися штани.
Очуманіти – тут: розгубитися.
Павло – святий першOVERХОВНИЙ апостол Павел.
Падуча – така, що від неї вмирають.
Пакілля – кілки.
Палатка – намет.
Палаш – вид шаблі.
Палючий – такий, що палить гарячкою.
Паля – гострий залізний кілок, на який саджали злочинців (примітка Новицького).
Панахида – церковне богослужіння, присвячене поминанню померлих.
Парень – хлопець.
Парняга – козарлюга.
Паровиця – віз для пари волів; пара волів і чумацька мажа (примітка Новицького).
Пархимко – можливо, святий мученик Пархомій (Пахомій).
Пасти (від церк. сл.) – впасти.
Пахви – піхви.
Пейси – довгі нестрижені пасма волосся на скронях.
Перевести – тут: погубити, звести зі світу.

Перелогі – корчі, судома (в худоби і в людини).
Переполох – переляк, нездужання від переляку. Коли дитина перелякана, вона може захворіти на багато хвороб, навіть на цукровий діабет (він виникає в дітей внаслідок стресу, причиною якого міг бути переляк).
Песиголовці – міфологічні істоти, які нібито їли людей.
Печатать гріб – завершальна частина похорону, яка полягає в освяченні могили. Тут іронічно: осиковий кіл вбивали в гріб, щоб мертвий не встав.
Печища – сліди кострищ (примітка Новицького).
Пивниця (польське) – підвал, погріб.
Питці – ті, які п'ють.
Підбільшати – підрости.
Підвій – вид хвороби од вітру (за народнм повір'ям – від вихора, в який може потрапити людина, або “поганого” вітру).
Підволок – рід рогатини, на якій перевозять плуг.
Піднебення – небо (palatum durum), піднебіння в роті (може бути опухле або под.).
Підпасич – хлопець, який допомагав пастухові.
Підталдикувать – підбивати, підмовляти.
Підхватить – підхопити.
Піка (рос.) – спис.
Піл – дощаті нари для спання в селянській хаті, що розміщувались між піччю і боковою стіною.
Пілат – Понтій Пілат.
Пірять мішки – тягати, носити.
Пістоль – пістолет, козацька зброя.
Пішов потоптом – сам себе топче (примітка Новицького).
Плавня – луг, який заливає вода.
Платок – хустка.
Плесковатий – плоский.
Плесо – озеро на пересохлому руслі річки (примітка Новицького).
Плигать – стрибать.
Плит – пліт.
Плиту – плоти.
Пліснявка – хвороба язика, молочниця.
Пліть (від церк. сл.) – батіг.
Плохий – скромний, тихий (примітка Новицького).
Плугатирь – чоловік, який оре плугом.
Повісмо – в'язка льону або конопель в 10-12 жмень.
Повозка – віз.
Повстина – сукнина.
Повстрічати – зустріти.
Повсть – валяна вовна (товсте сукно).
Повшивати – пообшивати.
Погода – тут: сильний вітер, дощ, буря (примітка Новицького).
Погоніч – чоловік, який поганяв воли в плузі.
Погонці – переслідувачі.
Погорати – горіти, згорати.
Поділок – ділянка, виділена в оренду; земляний наділ (примітка Новицького).
Пожар – пожежа.

Пожарити – посмажити, спекти.
Поз – повз.
Позивати – подавати на суд.
Позірний – від лихих очей.
Покатюся – покочуся.
Покойний – померлий.
Покотився – ліг спочивати (примітка Новицького).
Покрова, Покрівонька – свято Покрови Божої Матері (14 жовтня); одна з назв Божої Матері та Її ікони.
Покута – покаєння; епітимія.
Поличка – частина плуга.
Половник (“лягла в половник”) – засік для полови.
Полоз – різновид удава (примітка Новицького).
Полома – трава (примітка Новицького).
Поломня – полум’я.
Полуношна – опівнічна.
Поміж, поміз – повз.
Поморились – потомились.
Понтонні мости – влаштувались на човнах, через які прокладали дошки (примітка Новицького).
Пообшматувати – пообривати.
Поперепадались – потомились, змучились.
Попілнастий – попелястий, сірий.
Попруга – ремінь для укріплення сідла (примітка Новицького).
Пораднілись – порадились.
Порозрізнятись – розділитись.
Порон – паром.
Портити коров – псувати чарами з метою відібрати молоко.
Поруха – зміщення матки або іншого органа.
Порча (рос.) – псування; тут: причина (падуча хвороба). Щодо людини – може бути божевілля.
Поселяне – поселенці.
Посипальники – засівальники, хлопчики, які ходили засівати на Новий рік.
Посімейство – родина, сім’я.
Послідній – останній.
Поспоритись – посваритись.
Постирнака – пастернак.
Постоялий (двір) рос. – заїжджий двір.
Построїти – збудувати.
Посуда – посуд.
Посхвачувались – посхоплювались.
Потім того – після того.
Потомство – нащадки.
Потребувати – покликати.
Потуга – сила, захист (примітка Новицького).
Потуга – тут: наступ.
Похворав – захворів.
Похворати – захворіти.

Походженіє – пригоди.
Поштарь – поштар.
Пошти – майже.
Прейстрітний – з пристріту.
Преморитися – втомитися.
Преосвященний – дуже святий.
Претіснять – утискувати.
Пречиста – Матір Божа, Богородиця.
Приведо'ша (від церк. сл.) – привели.
Призвати – покликати.
Прикажчик – осавул, управитель маєтку.
Приказувати – тут: наказувати.
Прикорень – корінь поверх землі (?).
Прилучити, прелучити – приручити (примітка Новицького).
Примір – тут: засіб.
Приміта (преміта) – прикмета.
Припічок – уступ, сходи́на.
Приплів – приплив.
Присвятитись – стати святим.
Пристріт – хвороба, що походить, за народними уявленнями, від лихої зустрічі, лихих очей (зурочення) – лихоманка, гарячка з нудотою, ломотою, кольками.
Пристрітий – від лихих очей.
Прихвістья, прохвістья – задня частина острова (примітка Новицького).
Причина – тут: епіле́сія (примітка Новицького).
Пришта – пригода.
Прістане – втомиться.
Про случай – на випадок.
Пробілувата – світла, частково біла.
Провальє – крутий завалений рів (примітка Новицького).
Пров'яти – перев'яти, одвіяти дрібніше.
Прозвіще – назва, прізвище.
Промантачити – прогуляти (примітка Новицького).
Пропасниця – див.: лихоманка.
Проріз – залив (примітка Новицького).
Прорізнi – від злих очей.
Просередь – середина озера, річки.
Протів – навпроти.
Протопоп – протоієрей, тут: єпископ.
Прохатирі – прохачі, жебраки.
Псалтирь – Книга Псалмів.
Пуга – батіг.
Пуд – міра ваги в 16 кг.
Пужално – дерев'яна палиця, до якої прив'язується ремінь батога; батожище (примітка Новицького).
Пужарний – походить від ляку на пожежі.
Пустельник – пустинножитель, самітник, відлюдник.
Путьом – шляхом.
Пушка – гармата.

Пуща – пустеля.
Равно – все одно, однаково.
Разбойство – розбій, розбишацтво.
Разні – різні.
Ракита – народна назва деяких видів верби.
Распатланий – розпатланий.
Ратище – дровко списа, рукоятка (примітка Новицького).
Реви – рев, ревище.
Редути – городки; редут – мале укріплення (окоп, дот, частокіл).
Рембай главу (польське) – рубай голову.
Репіжити – тут: бити.
Ретяз – ланцюг, ланцюжок.
Рже – ірже.
Рилля – рілля.
Риндарі – орендарі.
Риндувати – орендувати.
Різка – лозина.
Різник – м'ясник; той, хто забиває худобу або птицю.
Роботник – наймит.
Роділя – породіля.
Рожденіє – народження.
Розбой – розбишацтво, грабіж; напад з метою пограбування і вбивства.
Розгорують – розживуться.
Роздоли – угіддя (примітка Новицького).
Розлітуватися – розлітатися.
Розсудки – тут: судді, підсудки.
Розталь – відлига.
Роман – можливо, святий Роман Сладкоспівець.
Роспутство – розпуста.
Роспуття – перехрестя.
Ругелія – рибальська снасть.
Ружжя – рушниці.
Руно (вовни) – густа і довга вовна, що не розпадається на окремі пасма, а становить одне ціле.
Саваофт – Господь Саваоф.
Сагайдак, сагайдук – колчан для стріл.
Сажений – великий, в сажень завдовжки (понад 2 м).
Сажень (сажінь) – міра довжини, приблизно 2 м.
Саква – шкіряна торба (примітка Новицького).
Саламаха – див. соломаха.
Салимон – цар Соломон.
Сами – саме, якраз; самі.
Сапьяни – чоботи з тонкої м'якої шкіри.
Сарай – господарське приміщення.
Сахарь – цукор.
Сборня – сільська управа (примітка Новицького).
Свадьба – весілля.
Связася (від церк. сл.) – зв'язалися.

Святий Антипа – мученик, моляться від зубного болю.
Святий Оверко – святий мученик Аверкій.
Святий Петро - святий першOVERXОВНИЙ апостол Петро.
Свячена вода – освячена на Водохреща.
Серебро – срібло.
Сивуха – недостатньо очищена хлібна горілка.
Сидень – козак, який постійно проживає на одному місці.
Сила – багато (примітка Новицького).
Сильчак – силач.
Сириця – ремінь з телячої, лошачої або іншої невичиненої шкіри (примітка Новицького).
Сібірка – сибірська виразка.
Сідалище – місце сидіння, осідлище.
Сірівець – сирівець, квас.
Сірома – бідний, убогий.
Сіромаха – бідолаха(примітка Новицького).
Сіромашня – біднота.
Сію' (від церк. сл.) – цю.
Сказаше (від церк. сл.) – сказали.
Скамелейка – козацька шапка (примітка Новицького).
Скарбниця – сховище грошей.
Скверний – некрасивий, поганий.
Сквернословить – лихословити.
Скверночій – поганючий.
Скишітись – зваритись.
Скитатися – блукати, тинятися.
Скот, скотина – худоба.
Скота – нора, печера (примітка Новицького); яма, лігво звіра.
Скотарь – пастух рогатої худоби.
Скраклі – кріплення у дерев'яному плузі, в яке встромляють дишло.
Скріб – шкріб.
Скрізь – крізь.
Скудно (церк. слов.) – скупно, бідно.
Скушно – нудно, сумно.
Слабий – хворий.
Слихом слихать – чути.
Служба Божа – Божественна Літургія.
Случатись – траплятись.
Случиться – трапитись.
Смушеві шапки – з хутра новонародженого ягняти.
Снасть – приладдя.
Совітувати – радити.
Согласитися – згодитися.
Согласний – згодний.
Создати – створити.
Соломаха – рідке тісто (житнє або гречане), варене з олією.
Сотвореніє – створення.
Соцький – нижчий поліцейський служитель на селі.

Сояшниці – спазматичні болі в животі.
 Спасівка – Успенський піст (від 14 до 28 серпня). Назву таку має тому, що впродовж посту святкуємо три свята: Перший Спас (14 серпня), Другий Спас (19 серпня) і Третій Спас (29 серпня).
 Сперезати – випереджувати.
 Сплондровано – вирубано, знищено (примітка Новицького).
 Спокутувати – покутувати (виконати накладену духівником епітимію).
 Спомнянув – згадав, пом'янув.
 Спразнувати – відсвяткувати.
 Спрежду – раніше, спершу.
 Сребренники – срібняки.
 Стакувати (Січ) – зруйнувати.
 Стан – стайня.
 Становий – жандарм, пристав.
 Становити – ставити.
 Стати цапа – дибки.
 Статці – гайдамацька сторожа.
 Стіко – скільки.
 Сто локот – сто ліктів (міра довжини).
 Стовпова дорога – великий поштовий шлях.
 Сторія – історія.
 Стоя – стоячи.
 Странній – заїжджий; подорожній.
 Страсть – тут: служба Страсного четверга з читанням Євангелії про Страсті Христові.
 Страшна свічка – страсна свічка (має лікувальну і захисну силу).
 Стрілиця – передня частина острова, що врізується в русло річки (примітка Новицького).
 Строїть – будувати.
 Стугонить (земля) – чути глухий гул, тупіт (примітка Новицького).
 Ступа – пристрій для лущення та подрібнення зерна.
 Стьожки – стрічки.
 Сугорб – пагорб; кряж (примітка Новицького).
 Судці – судді.
 Сукати (цівки) – намотувати на шпульки пряжу для ткання.
 Сукать – скручувати, звивати кілька пасом разом.
 Сундук – скриня.
 Супостат – ворог.
 Супостатьській – ворожий.
 Супротивний – тут: диявольський.
 Супротивнік – тут: диявол.
 Супротів – проти.
 Сутки – доба.
 Сухий Никон - святий преподобний Никон Печерський.
 Сухоти – дитяча хвороба (туберкульоз ?), коли дитина дуже худне.
 Сухущий, сухучий – дуже сухий.
 Схватитися – схопитися.
 Табунщик – пастух.

Табурь – табір, обоз, стан (примітка Новицького).
Такувати – атакувати.
Таранкуватий – рябий від слідів віспи на обличчі.
Тачка – віз.
Терник – тернові кущі.
Терниця – пристрій для тертя конопель.
Тетеря – страва з борошна і пшона (примітка Новицького).
Тиква – глечик з вузьким горлечком.
Тирло – місце на березі річки, озера, де в спекотні дні літа пасуть худобу (примітка Новицького).
Тіки, тіко, тілко – тільки.
Тічія – струмок, джерело.
Тічок – твердий тік.
Ткаля – жінка, яка тче полотно.
Товаряка – худобина.
Товкач – макогін.
Товсто – тут: густо, багато.
Тоні – рибальські плавки, де закидають сіті (примітка Новицького).
Топірня – частина плуга.
Тороки – ремені біля сідла, якими прив'язують дорожній багаж і всякий вантаж (примітка Новицького).
Тошакова чарка – ?
Тридесять, тридесят (від церк. сл., перекручене) – тридцять.
Тринога – металева підставка на трьох ніжках.
Тритячок – третячок, можливо, трирічний або третій від народжених.
Тройка – віз, запряжений трьома кіньми.
Тройка – троє коней.
Трубка – люлька.
Труп – тут: людські кістки (примітка Новицького).
Трус – переполох.
Трястя – див.: лихоманка.
Тузлук – юшка з риби (примітка Новицького).
Тума – людина, один із батьків якої турок або татарин.
Туча – хмара.
Тучний (дощ) – густий, проливний.
Тушить – гасить.
Тяжло – частина плуга.
Увидя (від церк. сл.) – побачили.
Уголля – вугілля.
Удерем – втечемо.
Уйнятись – заспокоїтись.
Уморитися – втомитися.
Уплинь – вплав.
Упоштовати – пригостити (примітка Новицького).
Упьять, впьять, опьять – знову.
Урила – можливо, архангел Уріїл.
Уроки – нездужання від того, що хтось подивився недобрим оком (може бути гарячка, нудота, слабкість, іноді навіть смерть (так в народі кажуть)).

Уряд – порядок (примітка Новицького).
Уставки – верхня частина рукава.
Устрів – зустрів.
Утне – зламає (примітка Новицького).
Утрення – церковна служба, що одправляється вранці.
Учепіритись – учепитись.
Ушей – вух (стара форма двоїни).
Феодосій – святий преподобний Феодосій Печерський.
Фут – міра довжини / висоти (примітка Новицького).
Хо́да з хати – бігом, притьмом, мерщій.
Хабки – частина плуга.
Хазяїнувати – господарювати.
Хазяйовитий – хазяйновитий.
Хазяйство – господарство.
Халупка – тут: навіс, дах (примітка Новицького).
Характерник – знахар, чаклун (примітка Новицького).
Характерство – характерництво, чаклунство.
Харкотить – хропе.
Харцизник – розбишака.
Херувимський ладан – особливо гарний пахучий ладан (як правило, єрусалимський), яким кадять на Літургії Святі Дари під час співу херувимської пісні.
Химородниця – чаклунка, знахарка.
Химородник – ворожбит, чаклун, відьмак.
Хлак – прапор.
Хландать – канючити.
Хлот – флот.
Храбрій – хоробрий.
Християни – селяни (від рос. «крестьяне»).
Хторий – другий.
Хунт вісом – 400 г. ваги (фунт).
Цар Гадю́н - міфологічна істота, можливо, цар зміїв.
Цар Поганин – міфологічна істота, уособлення хвороб і всякого зла.
Царина – вигін, пасовисько.
Цариця Кіліяна, Іліяна, Веретенниця - міфологічні істоти.
Цариця Поганиця - міфологічна істота, уособлення зла, хвороб.
Цариця Шевелуха - міфологічна істота.
Цариця Яриця - міфологічна істота.
Царь Гаді́р – міфологічна істота, можливо, цар гадюк.
Цебро (цеберка) – відро.
Цеп – ланцюг.
Циглова – цегляна.
Цівка – шпулька з нитками.
Цілке – точно, що потрапляє в ціль.
Цупить – тягне.
Цур йому – лайливе слово у значенні «чорт з ним» (примітка Новицького).
Чабер – чебрець, вид чебрецю (“Порослі чабрем”).
Чавунець – казанок. (примітка Новицького).
Чагар – кущі, дрібний ліс (примітка Новицького).

Чагарник – кущі; густий, зарослий ліс (примітка Новицького).
Чайка – великий човен, що вміщував 50 осіб (називався ще «дубом») (примітка Новицького).
Чапіги – чепіги, дві дерев'яні рукоятки в плузі.
Чахоня – риба чехоня.
Чашка – невелика посудина з вушком.
Челядники – слуги, наймити.
Челядонька – слуги.
Челядь – молодь; товариство.
Черви – тут: глисти.
Черес – шкіряний пояс, в якому носили гроші.
Чересло – частина плуга – ніж, різець.
Чирип'яний – керамічний.
Чи – чи.
Чій – чий.
Човник – човник ткацький, в якому є веретено, на яке надягається цівка.
Чоловічий – людський.
Чоп (“забити чопом”) – чіп, дерев'яна затичка в бочці.
Чорна болість – епілепсія.
Чорниця – черниця, монахиня.
Чубурастенька – чубатенька.
Чубурашечка – чубата курка.
Шабашь – кінець, годі.
Шаг – дрібна монета, вартістю півкопійки, гріш.
Шайтан – чорт (примітка Новицького).
Шамтить – шурхотить.
Шанець (“під той шанець”) – під той випадок.
Шанці – окопи.
Шапка-бирька – овеча шапка.
Шаплик (шаплак) – невисока широка бочка без верхнього дна, чан.
Шаповал – майстер, який виготовляв з вовни шапки способом валяння.
Шата – шайка, громада, гурт.
Шашча – порода малих собак (примітка Новицького).
Шейма – шельма, хитрун.
Шелюг – верболіз.
Шкалубина – печера (примітка Новицького).
Шкаралуца – шкаралупа.
Шкуратяний – зроблений зі шкіри чобота (примітка Новицького).
Шлятись – тинятись.
Шляховий – підхоплений на шляху.
Шматать – рвати, шматувати.
Шовбольх – шубовсть.
Шпилик – горб (примітка Новицького).
Шпирлик – мис (примітка Новицького).
Шпійон – шпигун.
Штрумент – інструмент (примітка Новицького).
Шульбах – шубовсть.
Щитати (за собак) – вважати, мати.

Щогоду – щороку.

Щот – лік. “Щоту не знав” – ліку не знав.

Юрій - святий великомученик Юрій.

Як забує – зареве.

Якономія – економія.

Яр – балка, рів, провалля (примітка Новицького).

Ярмо – упряж для волів, дерев'яна, у вигляді рами.

Ярмолой, бармолой – Ярмологіон (богослужбова книга).

Ярчук – перше щеня, первісток у суки; суміш собаки з вовком; собака з вовчим зубом;
щеня, що народилось одне-єдине (примітка Новицького).

Ясла – відгороджене в хліві місце, куди закладають корм для худоби.

Ячати – кричати, говорити (примітка Новицького).

Ячмінець – кон'юнктивіт (запалення мебієвої залози).

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК НАРОДНИХ ОПОВІДАЧІВ

1. Андрій, дід – с. Ольгінське Маріупольського повіту.
2. Афанасєв Афанасій – с. Ольгінське Маріупольського повіту.
3. Бабець Наум Григорович (62 роки) – с. Михайлівка (Лукашеве) Олександрівського повіту.
4. Баранчик Данило, учень - с. Ольгінське Маріупольського повіту.
5. Баштанник Петро (83 роки) – с. Андріївка Олександрівського повіту.
6. Биковський Дмитро Степанович (79 років) – м. Нікополь Катеринославського повіту.
7. Білоконка Марія Хомівна (68 років.) – м. Олександрівськ.
8. Біянтовська, дачиха (70 років) - с. Новогупалівка Олександрівського повіту.
9. Бочонкова Євфимія Степанівна (22 роки) – с. Нескучне Маріупольського повіту.
10. Бочонкова Софія, баба - с. Нескучне Маріупольського повіту.
11. Бугайда, дід (78 років) - с. Вознесенка Олександрівського повіту.
12. Булат Роман – с. Вознесенка Олександрівського повіту.
13. Буринослова Оришка (18 років) - с. Веселе Мелітопольського повіту Таврійської губернії.
14. Буря, дід – с. Любимовка Новомосковського повіту.
15. Бут Дмитро (75 років) – с. Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського повіту.
16. Бутко (Гаврилко)Гнат - с. Вознесенка Маріупольського повіту.
17. Бутуз (Бондаренко) Назар Федорович (76 років) – с. Покровське Катеринославського повіту.
18. Бутуз Федір, дід - с. Покровське Катеринославського повіту.
19. Ващенко Василь (52 роки) – с. Крестовка Маріупольського повіту.
20. Вергун Гнат - с. Ольгінське Маріупольського повіту.
21. Відт Петро (96 років) - колонія Острів-Хортицька Олександрівського повіту.
22. Власенко Степан (89 років) – с. Вознесенка Олександрівського повіту.
23. Вовк Сергій Петрович (68 років) – с. Григорівка Олександрівського повіту.
24. Гацька, баба - с. Ольгінське Маріупольського повіту.
25. Гетьманка Василина Власівна (78 років) - Олександрівська слободка.
26. Гільдебрандт Іван (63 роки) - колонія Острів-Хортицька Олександрівського повіту.
27. Голик Семен – с. Благодатне Маріупольського повіту.
28. Горянець Фока (73 роки) - с. Вознесенка Олександрівського повіту.
29. Грапиха Варка (Кропива Варвара) (60 років) - с. Крестовка Маріупольського повіту.
30. Гречешенко (Даниленко) Іван Григорович (98 років) – с. Царекостянтинівка Олександрівського повіту.
31. Грищенко Андрій, учень – с. Мала Михайлівка Олександрівського повіту.
32. Грошовий Денис (70 років) - с. Покровське Катеринославського повіту.
33. Гуня Яків (60 років) – м. Нікополь, уродженець с. Маламіна Верхньодніпровського пов.
34. Даниленко (Гречешенко)Григорій Іванович (70 років) – с. Царекостянтинівка Олександрівського повіту.

35. Дацун Степан Григорович (73 роки) – с. Іванівка Олександрівського повіту.
36. Дворецький Євтихій (90 років) – с. Новогупалівка Олександрівського повіту.
37. Джерелівський Василь Іванович (84 роки) – с. Підстепне (Царицин Кут, Царичанський Кут) Мелітопольського повіту Таврійської губернії.
38. Джигір Микита (88 років) - с. Кушугумівка Олександрівського повіту.
39. Дід Шляховий (93 роки) – с. Григорівка Олександрівського повіту.
40. Довгалька Марія (60 років) - с. Андріївка Новомосковського повіту.
41. Домбровський Іван, учень - с. Ольгінське Маріупольського повіту.
42. Драган Тиміш (93 роки) – с. Аврамівка Катеринославського повіту.
43. Дяченкова Марина, баба – с. Балабине Олександрівського повіту.
44. Євменченко Іван Корнійович (50 років) – с. Крестовка Маріупольського повіту.
45. Ждан-Гугля Федір Остапович (67 років) - с. Вознесенка Олександрівського повіту.
46. Жмудь Федір Єлисеєвич (93 роки) - с. Покровське Катеринославського повіту.
47. Заїка-Кравець Мартин Власович (78 років) – с. Нові Кайдаки Катеринославського повіту.
48. Іванов Петро, священик (78 років) – с. Царекостянтинівка Олександрівського повіту.
49. Іващенко Михайло, учень - с. Ольгінське Маріупольського повіту.
50. Іващенко-Євпак Андрій (65 років) - с. Ольгінське Маріупольського повіту.
51. Ізрай Яків Петрович - колонія Новий Кронсвейд Катеринославського повіту.
52. Іщенко Оришка (50 років) - с. Крестовка Маріупольського повіту.
53. Кабух, дід-знахар - с. Федорівка (Бурлацьке) Олександрівського повіту.
54. Каверма Тимофій (50 років) – с. Волоське Катеринославського повіту.
55. Каплій Євдоким (70 років) – с. Краснокутівка Олександрівського повіту.
56. Каптюх, дід – с. Вознесенка Олександрівського повіту.
57. Капшучка Приська (82 роки) - с. Григорівка Олександрівського повіту.
58. Кардаш Іван (72 роки) – с. Слобідка, передмістя м. Олександрівська.
59. Карпенко (Рогаченко) Гаврило Карпович (84 роки) – с. Аули Катеринославського повіту.
60. Касьяненко Палажка – с. Мала Михайлівка Олександрівського повіту.
61. Кашнір Гнат (93 роки) - с. Крестовка Маріупольського повіту.
62. Кириченко Микита – с. Мала Михайлівка Олександрівського повіту.
63. Кисличий Іван Власович (54 роки) – с. Преображенка Олександрівського повіту.
64. Клевчиха, баба (63 роки) – м. Олександрівськ.
65. Книрик Михайло Антонович (96 років) – с. Язикове (Федорівка) Катеринославського повіту.
66. Книрик Федір Михайлович (61 рік) – с. Язикове (Федорівка) Катеринославського повіту.
67. Коваль Остап (60 років) – с. Розумовка Катеринославського повіту.
68. Ковбаса Трохим Семенович (89 років) – с. Язикове (Федорівка) Катеринославського повіту.
69. Козаченкова Параска (61 рік) - с. Андріївка Новомосковського повіту.

70. Козлиха Катерина (74 роки) – с. Кушугумівка Олександрівського повіту.
71. Козловський Клим, учень - с. Ольгінське Маріупольського повіту.
72. Козловський Яків Михайлович (60 років) - с. Ольгінське Маріупольського повіту.
73. Коршун Охрім (60 років) – с. Ольгінське Маріупольського повіту.
74. Костенко Андрій – с. Благодатне Маріупольського повіту.
75. Крап Ісає Гергардович (80 років) - колонія Новий Кронсвейд Катеринославського повіту.
76. Кропива Варвара (Грапиха Варка) (60 років) - с. Крестовка Маріупольського повіту.
77. Крохмаль Онисько– с. Петровське (Балабине) Олександрівського повіту.
78. Крохмаль Степан – с. Петровське (Балабине) Олександрівського повіту.
79. Кузьмиха, баба - с. Кушугумівка Олександрівського повіту.
80. Курта Олексій Кононович (78 років) – с. Смольща (Августинівка) Катеринославського повіту.
81. Кухменко, дід – Верхньодніпровський повіт.
82. Левін Абрам (78 років) - колонія Бурвальд Олександрівського повіту.
83. Легеза Прокіп (76 років) – с. Новогупалівка Олександрівського повіту.
84. Лень Іван (77 років) – с. Новогупалівка Олександрівського повіту.
85. Лисенко Максим Євсєєвич– м. Олександрівськ.
86. Лисий Григiр– с. Ольгінське Маріупольського повіту.
87. Логвин-Несват, дід (70 років) – с. Новогупалівка Олександрівського повіту.
88. Лозовський Федір (98 років) – с. Кушугумівка Олександрівського повіту.
89. Лубенець Трохим Кузьмович (45 років) – с. Крестовка Маріупольського повіту.
90. Лускань Михайло Петрович (44 років) – вихідець із с. Камишни Миргородського повіту Полтавської губ.
91. Лутай Кузьма (75 років) - с. Вознесенка Олександрівського повіту.
92. Ляшенко Гнат Карпович (45 років) – с. Томаківка Катеринославського повіту.
93. Маєвський Михайло, учень - с. Ольгінське Маріупольського повіту.
94. Малий Дмитро, дід – с. Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського повіту.
95. Марчиха, баба (65 років) - с. Ольгінське Маріупольського повіту.
96. Матвієнко Андрій Іванович (86 років) – с. Андріївка Новомосковського повіту.
97. Маграс Кіндрат (73 роки) – с. Капулівка Катеринославського повіту.
98. Мащенко, дід - с. Мала Михайлівка Олександрівського повіту.
99. Мельничка Марія (58 років) - с. Андріївка Новомосковського повіту.
100. Молодик Пилип - с. Ольгінське Маріупольського повіту.
101. Мощенко Петро, учень - с. Ольгінське Маріупольського повіту.
102. Музика-Артеменко Марко Іванович (63 роки) - с. Андріївка Олександрівського повіту.
103. Мусієнко (Гаркуша) Яків (80 років) – с. Покровське Катеринославського повіту.
104. Нагірний (Москаленко) Василь Іванович (96 років) – с. Карантинка, передмістя м. Олександрівська.
105. Нагірний Андрій Іванович (97 років) – с. Карантинка, передмістя м.

Олександрівська.

106. Намниха, дід – с. Вознесенка Олександрівського повіту.
107. Нежура Мусій (80 років) – с. Балабине Олександрівського повіту.
108. Новроцька Катерина (75 років) – м. Олександрівськ.
109. Омельченко Григорій (80 років) – с. Крестовка Маріупольського повіту.
110. Омельченко Осип (70 років) – с. Лоцманська Кам'янка Катеринославського повіту.
111. Онопченко Степан (52 роки) – с. Крестовка Маріупольського повіту.
112. Опечанський Захарій (35 років) - с. Покровське Катеринославського повіту.
113. Орел Оксентій (Авксентій) Федорович (65 років) – с. Кушугумівка Олександрівського повіту.
114. Пазюк Макар Євдокимович (86 років) – с. Біленьке Катеринославського повіту.
115. Панасенко (Гончаренко) Василь (68 років) - с. Вознесенка Олександрівського повіту.
116. Панчішний Федір, учень - с. Ольгінське Маріупольського повіту.
117. Паульс Франц (70 років) - колонія Старий Кронсвейд Катеринославського повіту.
118. Пелех Іван – с. Петровське (Балабине) Олександрівського повіту.
119. Пелех Іван (64 роки) - с. Балабине Олександрівського повіту.
120. Петкау Юліан (86 років) – колонія Бурвальд Олександрівського повіту.
121. Петренко Іван – с. Петровське (Балабине) Олександрівського повіту.
122. Петренкова Килина (67 років) – с. Балабине Олександрівського повіту.
123. Пилип, дід – с. Ольгінське Маріупольського повіту.
124. Пишник Юхим (63 роки) – с. Кінські Роздори Олександрівського повіту.
125. Півень, дід – с. Новогупалівка Олександрівського повіту.
126. Потурай Федір Іванович (72 роки) – с. Лапінка, передмістя м. Нікополя.
127. Прокопенко, дід (67 років) - с. Покровське Катеринославського повіту.
128. Ралка Яків (81 рік) – с. Бурлацьке Олександрівського повіту.
129. Рибалка Яків (75 років) – с. Андріївка Олександрівського повіту.
130. Руденький Яків (69 років) - с. Вознесенка Олександрівського повіту.
131. Савоська Ілько (82 роки) - с. Вознесенка Олександрівського повіту.
132. Савченко Олександра (20 років) – с. Тарасівка Катеринославського повіту.
133. Саєнкова (Саєнко) Гапка (65 років) - с. Покровське Олександрівського повіту.
134. Самарська Палажка, дівчина (15 років) - с. Краснокутівка Олександрівського повіту.
135. Самарський Яків - с. Крестовка Олександрівського повіту.
136. Сенькова Тетяна, баба - Ніколаївка Олександрівського повіту.
137. Сіроух Потап, дід – с. Новогупалівка Олександрівського повіту.
138. Сковердяк Яким – с. Благодатне Маріупольського повіту.
139. Скрипник, дід (80 років) – с. Времіївка Маріупольського повіту.
140. Смолівна Палажка, дівчина – уроженка с. Веселе Мелітопольського повіту Таврійської губернії (м. Олександрівськ).
141. Сотченко (Осадший) Лук'ян (88 років) – с. Петровське (Свистунове) Олександрівського повіту.
142. Срібний Денис (59 років) – вихідець із с. Голтва Кобеляцького повіту Полтавської губ.

143. Старченкова Катерина Остапівна (70 років) - с. Розумовка Катеринославського повіту.
144. Стогній Петро Васильович (70 років) – с. Краснокутівка Олександрівського повіту.
145. Терешко, дід – захожий міщанин з м. Олександрівськ Полтавської губ.
146. Терещенко Іван (43 роки) – с. Краснокутівка Олександрівського повіту.
147. Терещенко Трохим Іванович (47 років) – с. Бурлацьке Олександрівського повіту.
148. Ткаченко Яків (70 років) – с. Аврамівка Катеринославського повіту.
149. Усатий Грицько (72 роки) – с. Маркусова (Павло-Кічкас) Олександрівського повіту.
150. Халепа Аврам (65 років) – с. Андріївка Новомосковського повіту.
151. Хвіст Герасим, шкільний сторож (56 років) - с. Ольгінське Маріупольського повіту.
152. Хорунжий Юліан, учень - с. Мала Михайлівка Олександрівського повіту.
153. Хупавка Хома (72 роки) - с. Вознесенка Олександрівського повіту.
154. Чабан, дід (76 років) – с. Врем'євка Маріупольського повіту.
155. Чорновол Арсеній (79 років) - с. Кушугумівка Олександрівського повіту.
156. Чувачка Ганна (65 років) - с. Андріївка Новомосковського повіту.
157. Чумаченко Катерина Семенівна (75 років) – с. Маркусова Олександрівського повіту.
158. Швець, дід (74 роки) - м. Олександрівськ.
159. Шевченко (Марченко) Петро (65 років) – с. Розумовка Катеринославського повіту.
160. Шелест Павло (64 роки) – с. Новотроїцьке Маріупольського повіту.
161. Шкребтань Корній Панасович – с. Новомиколаївка Олександрівського повіту.
162. Штепа Степан (67 років) - с. Вознесенка Олександрівського повіту.
163. Штепа Трохим (72 роки) - с. Вознесенка Олександрівського повіту.
164. Штепа Трохим (80 років) - с. Вознесенка Олександрівського повіту.
165. Шуть Грицько Леонтійович (74 роки) – с. Вознесенка Олександрівського повіту.
166. Шуть Матвій – с. Вознесенка Олександрівського повіту.
167. Шуть Осип Леонтійович (84 роки) – с. Вознесенка Олександрівського повіту.
168. Шуть Яків Леонтійович (75 років) – с. Вознесенка Олександрівського повіту.
169. Щербак Василь (50 років) – с. Гусарка Олександрівського повіту.
170. Щербак Сергій (67 років) - с. Вознесенка Олександрівського повіту.
171. Явдокименкова Настасія, дівчина - с. Ольгінське Маріупольського повіту.
172. Якуба Олексій Хрисанфович (71 рік) – с. Варварівка Павлоградського повіту.
173. Якуштенко, дід (65 років) – с. Смольща (Августинівка) Катеринославського повіту.
174. Яценко Савелій (57 років) - с. Мала Михайлівка Олександрівського повіту.

Іменний покажчик

А

Алексєєв Л. 410
Амлин, князь 246
Андрєєв Михайло,
священик 164
Андрій, дід 419, 471
Анна Іоаннівна,
імператриця 188
Антонович В.Б. 5, 7, 258, 272
Апухтін, генерал-поручик
410
Афанасій (Іванов), єпископ
164, 403
Афанасьєв Афанасій
(Опанас) 326, 432, 471
Афанасьєв-Чужбинський А.
6, 91, 112
Ахмет III, турецький султан
320, 321

Б

Бабак Макар 133
Бабак, запорожець 220
Бабєць Наум Григорович
281, 426, 471
Бабура Іван, поручик 162
Бабура Мойсей 162
Бабура, запорожець 161,
162, 260, 292, 296
Байдужий, запорожець 267
Балабан, запорожець 191
Балабін 194, 198
Балчан, запорожець 305, 430
Бандура, запорожець 199
Бантиш-Каменський 185,
343
Баранник Данило 67, 77,

386, 387, 471
Барський А.П. 51, 383
Башмач, запорожець 178
Баштанник Петро 220, 415,
471
Баязет 410
Безп'ятий 372
Бейгул, запорожець 180,
181, 331
Бережний, запорожець 199
Берлим Семен 256, 255, 258
Берлим, запорожець 175
Бесараб, запорожець 214,
267, 304, 429
Биковський (Биховський)
Дмитро Степанович 180, 240,
246, 251, 253, 277, 278, 317, 406,
418, 419, 420, 421, 425, 431, 471
Бицуля, запорожець 214
Білий В.В. 5, 6, 11, 13
Білий М.С. 34, 37, 38, 41, 48,
54, 56, 377, 378, 379, 382, 384
Білий С. 402
Білоконка Марія Фомівна
25, 28, 32, 34, 42, 47, 55, 150,
375-377, 380, 382, 384, 398, 471
Біляї (Білівці), запорожці
166, 168
Біантовська, дячиха 56, 385,
471
Бобров Григорій Семенович
314
Боженко Тимофій 111, 389
Бойко Анатолій 23
Боровка М.Т. 379, 380

Боровко Н.П. 39, 42
Бочонкова Євфимія
Степанівна 138, 154, 157, 395,
399, 400, 471
Бочонкова Софія 38, 39,
379, 471
Бриль, запорожець 199
Бріцина О.Ю. 23
Бровко А.С. 12
Бродський 195
Бугайда, дід 355, 440, 471
Булат 280, 281
Булат Роман 183, 286, 408,
427, 471
Буриносова Оришка 50,
382, 471
Буря, дід 307, 430, 471
Бут (Калениченко, Малий)
Дмитро 14, 206, 393, 394, 396,
403, 412, 413, 416, 420, 422, 471
Бутко (Гаврилко) Гнат 131,
292, 295, 296, 297, 394, 428, 441,
471
Бутуз (Бондаренко) Назар
Федорович 252, 366, 421, 442,
471
Бутуз Федір 348, 437, 471

В

В'яземський О. 406
Васюра, козак 283
Вашенко Василь 147, 398,
471
Ведмідь (див. Медвідь)
козак 345
Великий Степан 294, 295,
428
Венгерь, запорожець 220
Вербя Андрій 162
Вергун Гнат 107, 389, 471
Верещак, козак 200
Ветухов О.В. 10

Відт Петро 166, 471
Візір, запорожець 214
Вільховський Ничипір 323,
324, 325
Власенко Степан (Стефан)
130, 131, 162, 212, 292, 302, 304,
351, 361, 373, 393, 394, 401, 413,
429, 438, 441, 444, 471
Вовк Сергій Петрович 127,
363, 392, 442, 471
Волик Абрам 231, 232, 345
Володимир Великий, князь
455
Воронець, запорожець 199

Г

Гавриїл, архієрей 239
Гавриїл, єпископ 175, 256
Гавриленко, запорожець 348
Гайдук, запорожець 187, 191,
214
Галаган, запорожець 185
Галаган, генерал 342
Галичий, запорожець 187
Галя-козак 191
Гаркуша, запорожець 214,
311, 359, 360
Гасан, запорожець 187
Гатцук 319
Гацька баба 50, 471
Гейнер Якуб 303
Гейнріхс Корній
Корнійович 212
Гепнер, депутат
менонітських колоністів 162,
298
Герасько, козак 180
Гермесь 361, 362
Гетьманка Василиса
Власівна 25, 27, 29, 33, 35, 36,
40, 42, 43, 51, 55, 375-380, 383,
384, 471

Гирщенко Андрій 471
Гійом А. 432
Гілеверя, запорожець 335,
372
Гільдебрандт Іван 163, 401,
403, 471
Глаголь 233
Гладкий Василь 312
Гладкий Йосип
Михайлович (Бондар) 195, 308,
309, 310, 311, 312, 339, 351, 373,
430
Глухий Василь, запорожець
191
Гнатко Голий 275, 277, 278,
279, 280, 281
Гнатюк В.М. 5, 8, 12, 15
Гнуч В.В. 30, 46, 376
Голий Гнат 258, 426
Голик Семен 232, 417, 471
Головань С.М. 23
Головатий А. 402
Головацький 282
Головко Юлія 23
Головко, запорожець 161
Голота 260
Голуб, запорожець 180
Гончаренко 131
Горянець Фока (Фома) 54,
135, 140, 161, 358, 361, 373, 384,
395, 396, 401, 440, 444, 471
Грапиха (Козлиха)
Катерина 330, 433
Грапиха Варка (Кропива
Варвара) 151, 398, 399, 471
Граф, фон 133
Грецай Афанасій 195
Гречишенко (Гречешенко)
(див. Даниленко) Іван
Григорович 202, 240, 411, 418,
471

Гриценко (Грищенко)
Андрій 63, 386
Грінченко Б. 5
Громуха, запорожець 161,
163, 297, 302, 303, 429
Грошовий Денис 283, 426,
471
Гужва Дем'ян 190
Гуня Яків 26, 35, 46, 47, 53,
54, 57, 376, 378, 381, 383-385,
471
Гуренко 366

Д

Даниленко (див.
Гречишенко) Григорій
Іванович 338, 366, 435, 442, 471
Даниленко (Фершаленко)
315
Данилов В.В. 6, 8
Данілей, селянин 205
Дацун Степан Григорович
340, 348, 435, 437, 472
Дворецький Євтихій 412,
472
Дворяненко (див. Шуть
Матвій), запорожець 286, 290,
291, 292, 303, 304, 408, 427, 429
Дерібас 403
Дешко Трохим 92, 95, 110,
388, 389
Джансєєв Н.В. 313, 314
Джерелівський Василь
Іванович 170, 201, 264, 405, 411,
423, 472
Джерелівський Іван 192
Джерелівський, запорожець
189, 200, 263
Джигір Микита 130, 195,
269, 306, 393, 409, 424, 430, 472
Дзензеха, запорожець 191,

200

Димінський А.І. 5, 7
Димченко (Матрапас) 252
Дігтяр, запорожець 187
Дідейко, запорожець 331
Діденко запорожець 304,
429
Довгалі, запорожці 179
Довгаль, запорожець 161,
162
Довгалька Марія 42, 379,
472
Довгий, запорожець 264,
265, 423
Долгорукий Юрій
Олексійович 421
Долгорукий В.М. 410
Долгорукий, князь 252, 253
Доленг-Ходаковський З. 5
Домбровський Іван 65, 386,
472
Дон, запорожець 267, 268,
423
Доновські 268
Дорошенко В. 6
Драган Тиміш 125, 218, 219,
223, 267, 392, 415, 423, 472
Драгоманов М.П. 5, 7, 9, 10,
12, 18, 19, 111, 118, 272, 286,
385-389, 395, 398-400, 413, 416-
418, 422, 424, 427, 428, 431, 432,
436, 437, 440, 441
Дяченкова Марина 332, 434,
472
Дьяков 204

Е

Енгельгардт (див.
Скавронська, Літто) Катерина
Василівна 402

Є

Євгістунов, курський
губернатор 205
Євменченко Іван
Корнійович 345, 436, 472
Єлизавета Петрівна,
імператриця 188, 404
Єрмолов, генерал 410
Єфименко П.С. 285

Ж

Жбура, козак 200
Ждан-Гугля Федір
Йосипович (Остапович) 28,
32, 45, 376, 377, 381, 472
Жмудь Федір Єлисеєвич
254, 313, 335, 421, 431, 434, 472

З

Завадська В.В 23
Загбей, запорожець 219
Задерака Федір 163
Задирака 162
Заїка (Кравець) (див.
Кравець-Заїка) Мартин
Власович 120, 122, 391, 472
Закревський 256, 282
Залюбовський Г.А. 5, 7, 8,
10, 13
Занудько, запорожець 284
Засорін 312
Захарін 216
Зеленін Д.К. 5, 8
Зінчак, запорожець 187
Зозуля Василь 300
Зубов Платон
Олександрович 403, 404
Зуєв Василь Федорович 408

І

Іваненко 213, 221, 414
Іваненко А.А. 264

Іваненко Андрій 53
Іваннікова Людмила 15, 23
Іванов Петро, священник
240, 419, 472
Іванчиха 254
Іващенко (Євпак) Андрій
Іванович 14, 95, 117, 230, 232,
233, 346, 373, 383, 388, 391, 417,
418, 437, 444, 472
Іващенко (Євпак) Михайло
95, 108, 388, 389, 472
Ігнатенко Андрій 86, 387
Інрау Яків Петрович 472
Ісько запорожець 364
Іщенко (Орина) Оришка
152, 399, 472

К

Каблук Михайло
Федорович 219
Каблук, запорожець 219
Кабух, знахар 30, 376, 472
Каверма Волох
Тимофійович 137
Каверма Тимофій 395, 440,
472
Кавунник, запорожець 189
Калініченко В.М. 143, 396
Каллаш В.В. 275, 425
Калнишевський Петро
Іванович 282, 284, 285, 291,
303, 348, 426, 427
Каменський Михайло
Федорович 167, 404
Камишенський, поміщик
204
Камінник, характерник 162
Кандиба, козак 185
Канівський, козак 166
Канкрін А.Г. 286
Канкрін І.В., граф 191,

197, 200, 201, 364
Канцибера, козак 363
Канцира, козак 178, 305
Канцібера, характерник 200
Канцібери, запорожці 190
Каплій Євдоким 275, 424,
441, 442, 472
Каплій Юхим 362, 363, 364
Каптюх, дід 300, 301, 429,
472
Капустін Н.А. 198, 341, 342
Капустіни 342, 436
Капустян, запорожець 187
Кашшучка Пріська 52, 383,
472
Карабаш Антін, запорожець
180
Карабінов 334
Караватка Михайло
Михайлович 342
Каран І.С. 23
Карбула, запорожець 187
Кардаш Іван 247, 262, 349,
350, 420, 422, 437, 472
Карл XII, шведський
король 425
Карпенко (Рогаченко)
Гаврило Карпович 49, 144, 182,
331, 382, 397, 408, 433, 472
Карпов Іван Олександрович
233
Касьяненко Палажка 472
Катерина II, імператриця
165, 166, 173, 174, 176-178, 180,
181, 188, 189, 192, 205, 206, 210,
214, 217, 220, 222, 223, 230, 245,
246, 247, 254-264, 287, 292, 293,
297, 305, 307, 308, 311, 334, 339,
341-344, 360, 403, 404, 406, 419,
426, 427, 430

Каховський М.В. 222, 404
Качкаря, запорожець 220,
221
Кашпір Гнат 312, 430, 472
Квита, запорожець 178, 305
Кенебас, запорожець 187
Кириченко Микита 62, 114,
386, 389, 472
Кисличий Іван Власович
327, 336, 341, 344, 433, 435, 436,
472
Клевцов, поміщик 348
Клевчиха 374, 445, 472
Клубук Григорій Семенович
219
Клубук, запорожець 219
Книрик Михайло
Антонович 14, 119, 125, 176,
177, 178, 217, 223, 307, 391, 392,
406, 414, 416, 430, 444, 472
Книрик Федір Михайлович
248, 360, 367, 420, 441, 443, 472
Коваленко 207
Коваль Кирило 169
Коваль Остап 327, 433, 472
Коваль, козак 200
Коваль-Фучило І.М. 23
Ковбаса Трохим Семенович
176, 177, 178, 216, 229, 263, 270,
343, 360, 368, 369, 374, 406, 414,
417, 422, 424, 430, 436, 441, 443-
445, 472,
Козаченкова Параска 26, 29,
33, 35, 40, 44, 45, 47, 55, 58, 375-
382, 384, 385, 473
Козлиха Катерина 36, 149,
373, 378, 398, 444, 473
Козловський Клим 81, 387,
473
Козловський Яків
Михайлович 56, 385, 473
Колесник Свирид 266
Колесса Ф.М. 5, 8
Колядка, запорожець 199
Кольцов Іван 325, 326
Кондратович 313
Конон, запорожець 199
Корж Микита Леонтійович,
запорожець 175, 256, 406
Корж, ватажок 269, 270, 424
Корнієнко 223
Корф М.О. 329
Коршун Охрім 272, 424, 473
Косатий Гнат, запорожець
180
Костенко Андрій 232, 233,
225, 345, 416-418, 437, 473
Костомаров М.І. 9, 12, 185,
271, 282, 316, 343, 425, 432
Кравець-Заїка (див. Заїка)
Мартин Власович 174, 254,
256, 257, 341, 406, 421, 435
Кравчина 258, 275, 277, 278,
280, 281
Крап Ісай Гергардович 225,
473
Красулька Сава
Афанасійович 219
Кривий, запорожець 191
Кривоніс (див. Перебийніс)
Максим 424
Кролевцев Петро
Матвійович 234
Кропива Варвара (Грапиха
Варка) 41, 379, 473
Крохмаль Онисько 473
Крохмаль Степан 199, 411,
473
Кузьмиха 473
Кузьміч, лоцман 177
Кукса, запорожець 214

Куліш П. 5, 69, 91, 316
Куріка 206, 207
Курта Олексій Кононович
125, 216, 218, 392, 414, 415, 473
Кухленко (Кухменко), дід
373, 444, 473
Кучугура, запорожець 161,
302, 303, 429
Кушелєв 404

Л

Лаврушка (Лаврушко)
Митрофан Захарович 26, 35,
46, 47, 53, 54, 57, 376, 378, 381,
383-385
Ладимірь, протопоп 282
Лазоренко І.М. 23
Лантух, запорожець 222
Ласий Іван 330
Лебеденко 302
Лебедь, запорожець 191, 200
Лев, козак 180
Леванідов, поміщик 220,
221, 267
Левін Абрам 163, 401, 473
Левко, запорожець 199
Легеза Прокіп 412, 473
Легеза, старець 202
Лень Іван 412, 473
Лепп І.Г. 188
Летючий (Безрода),
запорожець 187, 356
Лисенко Максим Євсеєвич
148, 398, 473
Лисий Григорій 61, 69, 386,
387, 473
Лисий Степан 214
Лисий, запорожець 348
Лисий, козак 267
Листовський 195
Лихорад, запорожець 347,
348
Літто (див. Енгельгардт,

Скавронська) Катерина
Василівна 164, 167, 362, 402
Літто Юлій Помпєєвич,
граф 194, 195, 402
Логвиненко Микита 133
Логвин-Нєсват 257, 339,
371, 372, 394, 435, 443, 444, 473
Лозовський Федір 308, 430,
473

Лубенець Трохим Кузьмич
134, 143, 145, 146, 147, 153, 155,
156, 241, 395-397, 399, 419, 473
Лускань Михайло
Петрович 130, 393, 473
Лутай Кузьма 53, 131, 186,
292, 296, 297, 352, 383, 394, 409,
428, 438, 441, 473
Ляшенко 357
Ляшенко Афанасій 356
Ляшенко Василь 162
Ляшенко Гнат Карпович
473
Ляшенко Тит Карпович
129, 393

М

Маєвський Михайло 70,
387, 473
Мазєпа І.С. 185, 274, 425
Майборода, запорожець 220
Максимович М. 5, 6, 112,
282
Малий Дмитро 374, 445, 473
Мамай, козак 315
Мамай, хан 253
Мамрак Василь,
запорожець 180, 182
Манжура І.І. 5, 7, 8, 13
Маркович М. 316, 321
Маркус Костянтин
Мануїлович 207
Мартиненко 325

Марчиха 31, 35, 36, 45, 134,
145, 146, 377, 378, 381, 394, 397,
473

Матвієнко Андрій Іванович
308, 430, 473

Матрапас Кіндрат 285, 427,
473

Мащенко 51, 383, 473

Медвідь, козак 343

Мельничка Марія 43, 58,
380, 385, 473

Меннон Симонс 401

Менчиця В. 7

Метлинський А. 5

Микита, козак 179

Миклашевський 191, 196,
201

Миклашевський Андрій
Михайлович 167

Миклашевський Михайло
Павлович 164, 166, 403-405

Миклашевський Павло
Михайлович 403

Микола I, імператор 309,
312

Милорадович 214

Мицик Ю.А. 23

Мірошник, козак 200

Молодик Пилип 118, 238,
269, 313, 325, 391, 418, 424, 431,
432, 473

Мордовцев 83, 282

Мощенко Петро 115, 390,
473

Музика-Артемченко Марко
Іванович 222, 415, 473

Мурашка М. 7

Мусієнко (Гаркуша) Яків
205, 265, 304, 412, 423, 429, 473

Мусій, запорожець 191, 200

Н

Навроцька (див.

Новроцька) Катерина 150

Нагірний (Москаленко)
Андрій Іванович 14, 131, 394,
474

Нагірний (Москаленко)
Василь Іванович 188, 189, 338,
342, 354, 409, 435, 436, 439, 473

Намниха (Немниха), дід
292, 298, 441, 474

Наталочка-Куховарочка
279

Недай, запорожець 362

Недвіга 216

Нежура Мусій 327, 328, 332,
333, 363, 367, 433, 434, 442, 443,
474

Нежура Тиміш 369, 443

Неліпа Михайло 252

Неплюєв 335, 434

Нескреба, запорожець 187

Нечай 302

Нечепий Максим 163

Нечоса Григорій (див.
Потьомкін Г.О.) 427

Нещотний, козак 218

Новицька Є.А 12, 13, 375-
382, 384, 385

Новицький І.П. 13

Новицький Я.П. 5-23, 61, 65,
67, 69, 70, 77, 81, 83, 86, 89, 90,
95, 101, 104, 107, 108, 110-112,
114, 115, 121, 132, 135-140, 145,
146, 148, 149, 154, 157, 159, 163,
165, 167, 169, 174, 179, 187, 195,
197, 201, 202, 212, 225, 230, 237,
240, 245, 247, 249, 251, 252, 254,
258, 261-264, 269, 272, 275, 283,
295, 296, 303, 304, 307, 308, 312,
316, 321, 323, 325, 326, 330, 335,

342, 343, 347, 353, 360, 373, 375-381, 384-403, 406, 408-424, 427-429, 431-438, 440-470

Новроцька (див.

Навроцька) Катерина 398, 474

Номис М. 6

Нудьга Г.А. 431, 432

О

Оводовський Петро,
священик 164

Оврам, запорожець 218, 266,
423

Одуд, запорожець 263

Олександр II, імператор
310, 312

Олійник 216, 248

Омельченко Григорій 129,
146, 393, 397, 399, 474

Омельченко Осип (Йосип),
лоцман 177, 227, 228, 258, 261,
342, 416, 417, 422, 436, 474

Онопченко Степан 130, 393,
474

Опечанський Захарій 347,
365, 437, 442, 474

Орел Оксентій (Овксентій,
Авксентій) Федорович 14, 123,
130, 131, 140, 148, 197, 201, 224,
241, 264, 278, 368, 391, 393, 394,
396, 398, 411, 419, 423, 426, 443,
474

Орел, запорожець 214, 216

Орлик П. 258

П

Павло I, імператор 402, 404,
410

Павлюк 283, 284

Пазюк Макар Євдокимович
136, 362, 395, 404, 410, 441, 474

Пазюк Макар Юхимович
168, 196

Пазюк Трохим 168

Пазяк Н.М. 23

Паламар, козак 220

Палій (Гурко) Семен

Пилипович 272, 273, 274, 275,
424, 425

Панасенко (Гончаренко)
Василь 260, 292, 296, 319, 357,
394, 422, 428, 431, 440, 441, 474

Панчшний Федір 83, 387,
474

Паульс Франц 224, 474

Пелех Іван 199, 328, 411,
433, 474

Перебийніс (див. Кривоніс)
Максим 270, 271, 303, 424

Перелет, запорожець 199

Петкау Юліан (Юліус) 163,
401, 474

Петляний, козак 199

Петренко Василь 199

Петренко Іван 199, 411, 474

Петренко Онисим 263, 422,
411

Петренкова Килина 331,
434, 474

Петро I, імператор 179, 185,
232, 274, 275, 343, 425

Пилип, дід 243, 419, 474

Писаренко 309

Пишник Юхим 144, 397, 474

Півень, дід 394, 474

Підскельний, дід 352

Підуст Клим, запорожець
180

Пластун, запорожець 264,
265, 266, 423

Платов, генерал 335, 372

Пожилой Касьян 329

Позняки 205

Половий, козак 200

Полторацький Мойсей
Іванович 406
Полторацький,
лоцманський отаман 177
Поль О. 8
Попов В. 191, 194, 195, 198,
201
Попов Василь Павлович
410
Попов Василь Степанович
410
Попов, генерал 362
Попов Павло Васильович
410
Попов Юрій Васильович
411
Попова-Ерїставі Олена
Олександрівна, княжна 410
Попович Леонтій 163
Поповський А.М. 6
Посунько, запорожець 189
Потебня О.О. 5, 9
Потоцький Михайло 426
Потурай Федір Іванович
251, 421, 474
Потьомкін Григорій
Олександрович 162, 163, 164,
178, 194, 197, 206, 212, 222, 285,
293, 350, 362, 372, 402, 404, 406,
410, 411, 413, 414, 427
Потьомкін Іов 202
Прахов, професор 7
Прихїдько 229, 342
Прокопенко, дід 271, 424,
474
Прохода, запорожець 369
Прус, запорожець 223
Пурис, запорожець 223
Пчолкін Д.В. 166

Р

Радка Яків 145
Ралка Яків 397, 474

Рєпін І.Ю. 421, 432
Рибалка Яків 130, 132, 211,
220, 221, 328, 334, 364, 365, 393,
394, 413, 415, 433, 434, 442, 474
Рильський М.Т. 392
Рингач 241
Рогаченко (див. Карпенко)
Гаврило Карпович 472
Розан, козак 180
Розум Григорій 404
Розумовський Кирило
Григорович 167, 169, 404
Розумовський Олексій
Григорович 404
Руданський С. 7, 432
Руденький Яків 356, 440,
474
Рудченко 81, 83
Рудченко І. 5
Русов О.О. 10
Рябков П. 5

С

Сава (Чалий), розбійник
234, 236, 238, 244, 258, 347
Савоська Ілько (Ілля) 130,
224, 296, 297, 393, 416, 428, 474
Савченко Олександра 156,
399, 474
Сагайдак, запорожець 182,
183, 184, 186, 286, 287, 288, 289,
290, 292, 293, 295, 296, 408, 427
Сагайдаки 360
Саєнко (Саєнкова) Агафія
(Гапка) 31, 56, 249, 377, 384,
420, 474
Самарська Палажка 45, 381,
474
Самарський 130
Самарський Фома 163
Самарський Яків 363, 393,
442, 474
Самотока 329

- Самсика, запорожець 187, 199
 Свистунов 214, 215
 Свіркин Микита, запорожець 180
 Свіягін Митрофан 164
 Сементовський 350
 Сенькова Тетяна 329, 433, 474
 Сердюк Іван 314
 Синельников І.М., генерал 176, 214, 406
 Сич, запорожець 214
 Сідельський 223
 Сірко Іван Дмитрович 250, 251, 252, 253, 254, 420, 421, 432
 Сіроух Потап 132, 394, 474
 Сіроштан 162
 Скавронська (див. Енгельгардт, Літто) Катерина Василівна 163, 164, 194, 362, 402
 Скавронський Мартин Карлович 402
 Скавронський Павло Мартинович 402
 Скальковський А.О. 166, 175, 256, 258, 282, 285, 293, 313
 Сковердка Юхим 345
 Сковердяк Яким 232, 417, 436, 474
 Скотивець, запорожець 286, 292, 302, 303, 408, 427, 429
 Скрипник 329, 433, 474
 Скут, запорожець 292, 293, 294, 296, 299, 301, 361, 428
 Слепушкін (Сліпушка), поміщик 178, 215, 305
 Смолівна Палажка 38, 379, 474
 Сопільник, запорожець 191
 Сотченко (Осадший) Лук'ян 126, 205, 214, 268, 304, 335, 392, 412, 414, 423, 429, 430, 434, 474
 Срезневський І.І. 5, 6, 9
 Срібний Денис 143, 396, 474
 Старченкова Катерина Остапівна 25, 27, 30, 31, 41, 43, 54, 375, 376, 377, 379, 380, 381, 384, 475
 Степанів В. 6
 Стогній Петро Васильович 411, 475
 Стороженко О. 6, 256
 Стрижикоза, козак 343
 Строганова Анна Дмитрівна, графиня 191, 198, 411
 Струков 191, 201
 Сумцов М.Ф. 5, 6, 8, 9, 316
 Сухина, запорожець 199
- Т**
- Тарновський В.В. 360
 Твердовський 368, 369
 Терешко, дід 39, 379, 475
 Терещенко Іван 144, 397, 475
 Терещенко Трохим Іванович 340, 435, 475
 Ткач, запорожець 199
 Ткаченко Яків 213, 219, 414, 415, 475
 Товстик Микита, лоцман 215, 366
 Товстокорій Іван 216, 247
 Травянка, дід 418
 Третяк Антип 367
 Третяки 205
 Тригуб, запорожець 199

Трут, запорожець 178, 305,
430

Труханов, вчитель 89, 101,
388, 389

Тупас, запорожець 180, 331

Туча В.В. 376, 381

Тягнирядно Клим 332

У

Ульяновський В.І. 396, 432,
437, 440

Унрау Яків Петрович 225

Усатий Грицько 131, 357,
394, 440, 475

Усатий, запорожець 284

Учорашній, запорожець 191

Ф

Фабр Андрій Якович 133,
291

Фесько (Швець),
запорожець 200, 264

Х

Халепа Аврам 413, 475

Халепа Андрій 280, 426

Харсун, запорожець 162,
297

Харько, запорожець 191,
200, 303

Хвіст Герасим 90, 137, 159,
388, 395, 400, 475

Хита, козак 180

Хмара, запорожець 209

Хмельницький Б. 253, 270,
271, 421, 424

Хоз, запорожець 186, 293,
295, 296, 301, 428

Хорунжий Юліан 73, 387,
475

Хупавка Хома 354, 439, 475

Ц

Цертелєв М. 5

Цимбал, запорожець 199,

Ч

Чабан, дід 344, 436, 475

Чалий Сава 201, 253, 254,
258, 275, 276, 277, 278, 279, 280,
421, 425, 426

Чепа, козак 180

Чепинога Андрій 219

Чепинога, запорожець 219

Чернявський Д.Ф. 6, 8

Чертков В. 410

Чорний, козак 200

Чорновіл (Чорновол)

Арсеній 14, 124, 130, 198, 392,
393, 374, 411, 445, 475

Чубинський П.П. 5, 7, 9, 70,
282, 319

Чувачка Ганна 26, 33, 43, 47,
57, 375, 377, 380, 382, 385, 475

Чудновський 210

Чумаченко Катерина

Семенівна 149, 398, 475

Чуприна, запорожець 214

Ш

Шавара, запорожець 199

Шакал, запорожець 364

Шалак О.І. 23

Шапарь, запорожець 180,
331

Шаповал 162

Швеці, запорожці 429

Швець 377

Швець Яків 296

Швець, дід 475

Швець, запорожець 32, 161,
162, 249, 294, 295, 302

Шевченко (Марченко)

Петро 170, 362, 405, 441, 475

Шевченко Т.Г. 425

Шейковський К.В. 7

Шейн П.В. 398

Шелест 347

- Шелест Павло 234, 236, 237, 418, 475
 Шелест Семен 234
 Шийка, козак 200
 Шкварець, запорожець 199
 Шкіль (Любка) Мирон 181
 Шкіль, козак 180
 Шкребтань Мартин
 Панасович 475
 Шляховий, дід 331, 433, 472
 Шляхтін 223
 Шоковий, козак 191
 Штепа 130
 Штепа Степан 140, 338, 351, 353, 355, 435, 437-440, 475
 Штепа Трохим 285, 361, 393, 427, 441, 475
 Штигилиць 313
 Шубравська М.М. 422
 Шугай Кузьма 162
 Шульга, запорожець 180, 331
 Шуть 361
 Шуть Григорій
 Леонтійович 293, 295, 296, 297, 299, 353, 428, 429, 439, 475
 Шуть Йосип (Осип)
 Леонтійович 139, 140, 141, 247, 248, 268, 293, 301, 302, 396, 419, 420, 424, 429, 475
 Шуть Левко 293, 294, 295, 428
 Шуть Матвій, запорожець 139, 210, 246, 248, 293, 295-302, 428, 429, 475
 Шуть Яків Леонтійович 14, 249, 293-295, 420, 428, 475
 Шуть, козак 186
- Щ**
- Щекатов 179
 Щерба 215
 Щербак Василь 435, 475
 Щербак Сергій 352, 438, 475
- Я**
- Явдокименкова Настасія 112, 154, 389, 399, 475
 Яворницький Д.І. 5, 6, 8, 11, 12, 285, 313
 Язиков 217
 Яким, запорожець 204
 Яковлев 185
 Якуба Олексій
 Хрисанфович 121, 391, 475
 Якубенко 303
 Якуштенко, дід 217, 415, 475
 Яновський 314
 Ястребов В. 5
 Яценко Савелій 46, 53, 55, 381, 383, 384, 475

Географічний покажчик

А

Августинівка
(Августовка) (див.
Смольща), село 11, 135, 178,
414, 415, 473, 475
Аврамівка (див.
Оврамівка), село
Катеринославського повіту
125, 218, 219, 267, 392, 414,
415, 423, 472, 475
Азов, фортеця 232
Азовська губернія 410
Азовське море 140, 230,
234, 239, 243, 310, 312, 451
Амвросіївка, село 347
Анадолія, село
Маріупольського повіту 373
Андріївка (див. Іваненко),
село Олександрівського
повіту 11, 12, 46, 132, 219,
220-224, 280, 311, 328, 334,
364, 365, 381, 394, 413, 415,
416, 426, 430, 433, 434, 442,
471, 473, 474
Андріївка 267, 348, 393
Андріївка, село
Вільнянського району 413
Андріївка, село
Новомосковського повіту 26,
29, 33, 35, 40, 43, 44, 45, 47, 55,
57, 58, 375-382, 384, 385, 472,
473, 475
Апухтіне, село
Олександрівського повіту
239
Аули, село
Катеринославського повіту

49, 144, 180, 182, 330, 331,
382, 397, 400, 408, 433, 472

Б

Баба, могила 204
Бабине, озеро 201
Бабурка, балка 161, 162,
163, 401
Бабурка, слобода 166, 302,
404
Багатирева, балка 141,
142, 207, 208, 260
Базавлук 180, 404, 405
Балабанове, озеро 191, 197
Балабіне, озеро 198
Балабіно (див.
Петровське), село
Олександрівського повіту
263, 327, 328, 329, 331, 332,
363, 367, 369, 422, 433, 434,
442, 443, 472, 473, 474
Балчанський, байрак 305,
430
Бандурине, озеро 200
Бандурине, урочище 199
Баранова, балка 328
Батрачка, могила 204
Батурин, місто 404, 425
Бахмутський повіт 239
Башмачка, балка 178
Башмачка, село 177
Башмачка, урочище 177
Бельмак, могила 240
Берда, ріка 238, 239, 312,
418
Бердикова, слобода 219
Бердичів, місто 210, 425
Бердянськ, місто 239

Бердянський повіт 239
Бережнівське, озеро 199
Бик, ріка 348
Бистрик, ріка 200, 215
Біленька, балка 162
Біленьке, село
Катеринославського повіту
136, 166, 168, 169, 196, 201,
297, 361, 362, 395, 403-405,
410, 441, 474
Білий, острів 215
Біляй (Біляї), урочище
166, 167, 168, 170, 404
Більмак, могила 238, 335,
336, 418, 419, 435
Більмак, ріка 238, 239, 418
Більманка, ріка 238, 239,
418
Більманка, село
Олександрівського повіту
238, 239, 335, 435
Біцуліна, могила 372
Благодатне, село
Маріупольського повіту 232,
345, 417, 436, 471, 473, 474
Близнюки, могили 228,
241, 256, 340, 416, 419, 435
Блюменгорт (див.
Капустянка), менонітська
колонія 167
Бобровий (див.
Рибальський), острів 220,
415
Богатирева, балка 412
Богоявленські, могили
239
Богуш (Михайлівка), село
405
Борзна, місто 425
Ботки, балка 231

Ботки, ріка 232, 347
Брагарня, балка 354, 439,
440
Брилик, озеро 199
Буг, ріка 226, 244, 271, 402,
408
Будил, поріг 305
Будильська, балка 267
Бузинувата, балка 203
Бурвальд (див. Бабурка),
менонітська колонія
Олександрівського повіту
163, 167, 401, 473, 474
Бурлацька (див.
Федорівка), село
Олександрівського повіту
145, 339, 340, 376, 397, 435,
472, 474, 475

В

Вальківський, повіт 234
Варшава, місто 318
Ведмідь (див. Медвідь)
могила 232, 233, 236, 237, 347,
417
Велика Катеринівка 402
Велика, могила 338, 372
Велике, городище 195, 196
Великий Кримський
шлях 177
Великий Луг 11, 139, 162,
168, 188-196, 198, 200, 201,
206, 223, 243, 253, 256, 263,
264, 273, 278, 283, 293, 295,
296, 297, 300, 306, 333, 338,
362, 363, 364, 367, 369, 400,
402, 409-411, 434, 441, 442
Великий шлях 328, 342,
345, 347, 349
Великі Близнюки, могили
241
Велико-Катеринівка

(Кушугумівка), слобода 163
 Великомихайлівка (див. Дібровки), село
 Олександрівського повіту 313
 Вербки, острів 209, 212
 Вербова, балка 202, 203, 353, 439
 Верещакова гряда 200
 Верхня Хортиця, колонія у Катеринославському повіті 142, 163, 165, 178
 Верхня Хортиця, ріка 164, 338
 Верхньодніпровський повіт 26, 35, 46, 47, 53, 54, 57, 240, 373, 376, 378, 381, 383-385, 444, 471, 473
 Веселе, село
 Мелітопольського повіту 38, 50, 163, 164, 194, 382, 379, 471, 474
 Виноградівка, слобода 222
 Виноградна, балка 199, 328, 331
 Виноградний, острів 219
 Високі, могили 241, 419
 Вишеріна, могила 372
 Вища Голова, скеля 351, 354, 357, 438
 Військо Донське 226, 233, 347
 Вільна Гупалівка (див. Новогупалівка), слобода Олександрівського повіту 202, 412, 423, 432, 435, 443, 444
 Вільна, балка 222
 Вільна, ріка 334
 Вільний (див. Гадючий), дніпровський поріг 135, 223
 Вільнянський район 413
 Вовніги 214
 Вовча, могила 204
 Вовча, ріка 188, 192, 347, 348, 409, 437
 Водяна, балка 180
 Водяний, байрак 180
 Вознесенка, село
 Маріупольського повіту 471
 Вознесенка, село Олександрівського повіту 28, 32, 45, 53, 54, 92, 95, 104, 110, 134, 139, 149, 161, 162, 166, 182, 185, 187, 209, 212, 262, 268, 285, 286, 287, 290, 292, 300, 301, 302, 304, 338, 348, 349, 351-357, 361, 373, 376, 377, 381, 383, 384, 388, 389, 393-398, 400, 401, 408, 409, 413, 420, 422, 424, 427-429, 431, 435, 437-440, 441, 471-475
 Вознесенська губернія 404
 Волинь 7
 Волнига(Вільний), дніпровський поріг 135, 193, 304
 Волноваха, ріка 170, 225
 Волноваха, станція 344, 345, 436, 437
 Володимирське, село Запорізького району 401
 Волоське, село Катеринославського повіту 137, 176, 395, 440, 472
 Вольна, балка 177
 Воронців куток 199
 Ворскла, ріка 181
 Вошива скеля 353

Врем'євка, село
Маріупольського повіту 344,
433, 436, 475

Времівка, село
Маріупольського повіту 329,
474

Г

Гавиний, острів 220, 221,
222, 415

Гаврилівська волость 340,
435

Гадюча балка 161, 222,
223, 401

Гадючий (див. Вільний),
дніпровський поріг 141, 161,
166, 208, 223, 357, 358, 401,
440

Гадяцький повіт 181

Гадяч, місто 234

Гайчур, ріка 192, 202, 338,
339, 435

Галагана, могила 342, 436

Галаганка, могила 229,
230, 342, 343, 417, 436

Галене, урочище 191,

Галин Яр 365, 366, 442

Гараськовий, байрак 180

Гасан-баша, передмістя
Запорізької січі 406

Гасанова, балка 187

Гетьманщина 269, 424

Гілеверина, балка 335, 372

Глиняна, балка 180

Глиняний, байрак 180

Глухів, місто 404

Голландія 401

Голодаївка село 347

Голодаська, село 233

Голтва, місто

Кобеляцького повіту 143,
396, 474

Голуби, скеля 208, 210,
412

Горілий Пень, могила 236,
237, 244, 347

Городок, містечко 435

Гостра, могила 204, 338,
339, 372, 435

Греція 405

Григорівка (див. Кінська),
село Олександрівського
повіту 52, 127, 183, 198, 241,
331, 362, 363, 383, 392, 441,
442, 433, 471, 472

Григорівка 402

Григорівська, фортеця 410

Грипівка, слобода
Вальківського повіту

Харківської губернії 234

Громушина балка 163, 302

Грушки, урочище 365, 442

Гусарка, село

Олександрівського повіту
341, 366, 435, 475

Гусарська, могила 341, 436

Гусарські, могили 240, 419

Д

Данциг, місто 401

Десна, ріка 118, 119, 120,
122, 390

Джерелівське, урочище
200

Дзвіниця, скеля 209, 412

Дзензешене, озеро 200

Дике поле 243, 297

Дикий степ 192

Дібровки (див.

Великомихайлівка), село
Олександрівського повіту
313

Дігтярева, балка 187

Діденкова, балка 304, 429
Дніпро, ріка 11, 21, 118-120, 122, 134-136, 139, 141, 142, 161-166, 169-172, 177-183, 186, 187, 189-191, 193, 194, 196, 197, 199, 200, 203, 206-209, 211-213, 217-219, 221-224, 226, 228-230, 239, 243, 246, 250, 252, 253, 256, 257, 261, 262, 264, 266, 267, 268, 271, 283, 285-289, 292, 295, 298, 299, 302, 303-307, 328, 343, 350, 352, 357, 358, 360, 361, 363, 368, 370, 390, 396, 400, 401, 403-406, 408, 409, 412-414, 420, 422, 423, 427-430, 435, 437, 439-444, 457
Дніпровська переправа 177
Дніпровське водосховище 401
Дніпровські плавні 409
Дніпропетровськ, місто 5, 6, 406
Дніпропетровська область 406, 421
Дністер, ріка 316, 318, 411
Довга, балка 216
Довга, могила 335, 434
Довгалівка, передмістя Нікополя 179
Долінтерам (див. Олександрінське), село Маріупольського повіту 323, 325
Домаха, озеро 199, 212, 413
Дон, ріка 203, 216, 345
Донець, ріка 237, 347

Донеччина 237, 244, 343
Донський шлях 296, 349
Дубовий (див. Виноградний, Клубоківський), острів 139, 214, 219, 225, 304, 353, 396, 414, 415
Дунай, ріка 13, 192, 199, 206, 304, 308, 309, 310, 311, 312, 339, 365, 402
Дунайський перевіз 309
Дурна, скеля 292, 360, 408, 409

Є

Єгипет 144, 319, 320, 321, 397
Єлизаветград 211
Єнісейськ, місто 425
Єретича, балка 211, 413
Єрусалим 450

Ж

Жбурик, ріка 200
Жебунаве (див. Славгород), село 371
Жеребець (див. Кірово), слобода Олександрівського повіту 239, 341, 410, 418

З

Загбеева Скеля, урочище 219
Задунайська Січ 311, 312, 402
Закітне Велике озеро 198
Закітне Мале озеро 198
Замостя, місто 424
Запоріжжя, місто 23, 401, 408
Запоріжжя, регіон 6, 10, 11, 16, 140, 193, 197, 206, 240, 243, 248, 253, 268, 269, 271,

273, 279, 281, 287, 295, 296,
297, 303, 306, 400, 421-427,
429

Запорізька область 413,
418

Запорізька Січ 6, 8, 11, 12,
13, 139, 163, 178, 179, 180,
182, 183, 192, 206, 212, 229,
240, 246, 248, 268, 272, 275,
277, 280-288, 293, 302, 303,
305-307, 316, 318, 342, 348,
352, 353, 356, 358, 359, 396,
400, 402, 404-406, 413, 419,
420, 425-427, 430, 432, 453

Запорізький район 401

Запорізький степ 292

Запорозьке, станиця 373

Захар'ївська фортеця 410

Змієва печера 139, 140

Золотоносський повіт 293

I

Іваненкове (див.
Андріївка), село 224

Іванівка, село

Олександрівського повіту
435, 437, 472

Іванківка, слобода

Олександрівського повіту
340, 347, 348

Ізмаїл, місто 247, 309, 312

Ізюм, місто 239

Інгул, ріка 316, 318, 426

Ісла, ріка 181

Іськова криниця 364, 442

Італія 195

Й

Йордан, ріка 457

К

Каблуківська, балка 219

Каблуківський, острів 219

Кавказ 410, 458

Казань, місто 410

Кайдаки 340, 259

Кайдацька, фортеця 228

Кайнарочка, ріка 306

Калка, ріка 347

Кальміус, ріка 343, 347

Кальчик (див.

Нікольське), село

Маріупольського повіту 312,
339, 373

Кальчик, ріка 47, 232, 310,
339, 373

Кам'яний Затон, фортеця
179

Кам'яні, могили 238, 239,
418

Кам'янка, балка 341

Кам'янка, ріка 341, 366

Кам'янка, село 179, 227-
229

Каменувата, балка 177

Камишна, місто

Миргородського повіту 130,
473

Камянка, слобода 406

Канівське, урочище 166,
168, 169, 326, 361, 362, 405,
441

Канцерівський, острів 350

Канцерка, балка 177, 178

Канцерополь, станція 177

Канцерський, острів 437

Канциберівське, урочище
363, 442

Канціберівське, озеро 200

Канціберівщина, урочище
200

Капітан, могила 230, 231,
232, 237, 343-346, 417, 436,
437

- Капітанша, могила 346
- Капулівка, село
- Катеринославського повіту
179, 251, 253, 285, 313, 365,
406, 427, 473
- Капулівка, село
- Нікопольського району 421
- Капустянка, балка 164,
187
- Караватка, могила 341,
342, 436
- Караватка, село 342
- Карай-Дубина, урочище
253
- Карантинка, передмістя
- Олександрівська 188, 189,
338, 394, 409, 435, 473, 474
- Карань, село
- Маріупольського повіту 343
- Карлівка, село 231
- Кас'янова, могила 241, 419
- Касмиківка, село
- Павлоградського повіту 51,
383
- Катеринослав, місто 5, 6,
8, 10, 12, 13, 14, 120, 122, 169,
174, 175, 177, 180, 201, 202,
215, 216, 229, 230, 254, 256,
259, 293, 335, 342, 352, 360,
372, 375, 400, 404-406, 414,
421
- Катеринославська
губернія 5-7, 26, 30, 35, 46, 47,
53, 54, 57, 65, 67, 69, 77, 81, 83,
86, 89, 91, 92, 95, 101, 104, 107,
108, 110, 112, 117, 118, 129,
137, 138, 144-146, 148, 149,
154, 155, 159, 161, 162, 175,
179, 185, 188, 194, 195, 197-
199, 201, 202, 212, 215, 225,
230, 238, 240, 241, 255, 269,
272, 278, 281, 286, 291, 302,
306, 311, 312, 313, 319, 323,
325, 326, 329, 346, 368, 375-
406, 408-424, 426-433, 435-
445
- Катеринославська
дніпровська верф 298
- Катеринославське
намісництво 163, 402
- Катеринославське, село 12
- Катеринославський повіт
25, 26, 27, 30, 31, 35, 41, 43, 46,
47, 49, 53, 54, 57, 119, 125, 129,
136, 137, 142, 167, 168, 170,
176, 179, 180, 182, 194, 196,
201, 212, 213, 216-219, 223,
224, 228, 229, 230, 246, 248,
251, 253, 263, 270, 277, 278,
283, 285, 297, 307, 313, 314,
315, 317, 327, 330, 331, 335,
338, 343, 360, 361, 365, 367-
369, 375, 376, 379, 380-382,
384, 385, 391-393, 395, 404-
406, 408, 410, 414-417, 420,
421, 424, 425, 427, 430, 431,
433, 434, 436, 437, 441, 442,
444, 445, 471-475
- Катеринославський тракт
177
- Катеринославщина 5, 6, 7,
8, 10, 12, 16, 375, 400, 432
- Каховське, водосховище
406
- Кацирівка, балка 305
- Качкарине, урочище 220,
221
- Кашлагач, ріка 225, 232,
347
- Квітина (Квитина) балка
178, 179, 305, 367
- Келеберди, містечко

Кременчуцького повіту 181
 Керменчик, село
 Маріупольського повіту 239
 Керч, місто 216
 Київ, місто 7, 124, 137, 138,
 157, 170, 180, 246, 283, 325,
 371, 396, 405, 425
 Київська губернія 184,
 238, 268, 272, 287, 288, 343,
 359
 Київщина 425
 Кирилівка, село 404
 Кізяр (див. Мелітополь),
 місто 336
 Кінська (див. Григорівка),
 слобода 183, 185, 241, 286
 Кінська (див. Кінські
 Роздори), слобода 410
 Кінська, балка 208, 210,
 413
 Кінська, ріка 226
 Кінські Води, ріка 286
 Кінські-Роздори (див.
 Кінська), село
 Олександрівського повіту
 144, 397, 410, 474
 Кінсьководівка
 (Новогригорівка), слобода
 194
 Кірово, село Оріхівського
 району 418
 Кічкас (див. Павло-
 Кічкас), село 171, 177, 186,
 194, 207, 215, 216, 229, 287,
 288, 291, 342, 349, 351, 357,
 403
 Кічкас, балка 208, 250
 Кічкас, менонітська
 колонія 166, 194, 292, 358
 Кічкас, переправа 166,
 207, 208, 210, 295, 358
 Кічкас, урочище 177, 194,
 295, 298
 Клубоківський, острів 219
 Кобеляцький повіт 143,
 248, 249, 474
 Кобильна, балка 202, 339,
 411
 Кобильна, ріка 202, 411
 Ковалеве (Ковальське),
 урочище 200
 Колюча, балка 164, 165
 Колядчене, озеро 199
 Комишна, місто 393
 Комишуваха (див.
 Павлівка), слобода 195, 409,
 410
 Конка, ріка 52, 127, 163,
 164, 183, 188, 194, 197, 198,
 227, 238, 239, 253, 286, 327,
 331, 336, 341, 362, 363, 383,
 409, 418, 441
 Кононове, озеро 199
 Консьководка (див.
 Кінське), село 362
 Коржева, могила 240, 418
 Краснокутівка (див.
 Мало-Катеринівка), село
 Олександрівського повіту 45,
 144, 194, 200, 275, 381, 362-
 364, 393, 397, 411, 424, 441,
 472, 474, 475,
 Краснополь, местечко 175,
 255
 Кременчук, місто 173, 239,
 406, 408
 Кременчуцький повіт 181
 Крестовка, село
 Маріупольського повіту 41,
 129, 130, 134, 143, 145, 146,
 147, 151, 152, 153, 155, 156,
 241, 312, 343, 345, 379, 393,

395-399, 430, 436, 471-474
Криве, озеро 191, 200
Кривий Ріг, село
Олександрівського повіту
434, 335
Крим, півострів 174, 181,
183, 184, 203, 216, 222, 239,
247, 249, 286, 287, 288, 291,
345, 402, 410, 424-426
Кримське ханство 421
Кримський шлях 296, 339,
343
Кримські, могили 339
Криничка, урочище 209
Кринична, балка 204
Криничувате, урочище
215, 362, 441
Кринка, ріка 233, 237, 347
Кронцвейде, менонітська
колонія 161, 401
Кропивне, село
Золотоносського повіту 293
Кругла, гряда 200
Кругла, балка 180
Кругле озеро 200
Круглий, байрак 180
Круглик, ліс 199, 220
Круглик, урочище 364, 442
Крутий Яр, урочище 162,
168, 169, 297, 362, 405, 441
Крячок, острів 209, 212
Кубань 140, 178, 206, 220,
245, 304, 305, 310, 402
Куликове поле, станиця
309
Кухарський, острів 220,
221, 415
Кучугури, місцевість 197,
198, 201, 220, 362
Кушугум, ріка 200, 188,
333, 400, 409
Кушугумівка (див.

Велико-Катеринівка), село
Олександрівського повіту 14,
36, 123, 124, 140, 148, 149,
191, 194, 195, 197, 200, 201,
241, 264, 269, 278, 306, 308,
329, 330, 333, 364, 368, 369,
373, 374, 378, 391-393, 396,
398, 400, 402, 409, 411, 419,
423, 424, 426, 430, 433, 434,
443-445, 472-475

Л

Лазні, урочище 353, 438,
439
Лантухівський (див.
Лачинівський), острів 222,
223, 415
Лапинка, передмістя
Нікополя 251, 421, 474
Лапинка, ріка 179
Лачинівський (див.
Лантухівський), острів 223
Лебедеве озеро 191, 197,
198
Лебедеві озера 200
Левін, байрак 180
Левкове, озеро 199
Леонтіїв, байрак 237, 347
Лиман 243, 262, 283, 305,
306
Лиса гора 157, 162, 169,
170, 179, 191, 400, 405
Литвяки, слобода
Лубенського полку 129
Литовська, село
Охтирського повіту 205
Лишний, поріг 221
Лишня, балка 211, 220,
364, 413, 442
Лідено (див.
Мазуренкове), село
Олександрівського повіту

323

Лідіно, село
Маріупольського повіту 373
Лозоватий, острів 219,
415, 416
Лопушка (Лопуховата),
ріка 196
Лоханський (Лохан),
дніпровський поріг 141, 358
Лоцманська Кам'янка,
село Катеринославського
повіту 228, 256, 261, 340, 342,
416, 417, 422, 435, 436, 474
Лубенський полк 129, 426,
Лубни, місто 133
Лукновате озеро 199
Львів, місто 5, 424

М

Мазуренкове (див.
Лідено), село
Олександрівського повіту
323, 323
Мала Катеринівка 402
Мала Михайлівка, село
Олександрівського повіту
381, 383, 384, 386, 387, 389,
390, 471-473, 475
Мала Хортиця, острів 165
Маламіне, село
Верхньодніпровського
повіту 26, 35, 46, 47, 53, 54,
57, 376, 378, 381, 383-385, 471
Мале, городище 195
Малі Близнюки
(Блізнеці), могили 241
Мало-Михайлівка (див.
Краснокутівка), село
Олександрівського повіту 46,
51, 53, 55, 62, 63, 73, 111, 114,
115, 163

Мамай-Сурка, урочище
253
Мамраків, байрак 180
Мандриківка 228
Маріуполь, місто 19, 177,
216, 231, 335, 336, 346
Маріупольський повіт 7,
12, 14, 31, 35-39, 41, 50, 53, 56,
89, 95, 61, 65, 67, 69, 70, 77, 81,
83, 86, 91, 101, 107, 108, 112,
117, 118, 129, 130, 133, 134,
137, 138, 143, 145-148, 151-
157, 159, 170, 225, 230, 232,
233, 238, 239, 241, 243, 268,
269, 272, 312, 313, 323, 325,
326, 329, 343-347, 373, 377-
379, 381-383, 385-389, 391,
393-400, 405, 416-419, 423,
424, 430-432, 436, 437, 444,
471-475
Маркусова (див. Павло-
Кічкас, Кічкас), село
Олександрівського повіту 11,
131, 149, 166, 206, 207, 208,
223, 292, 357, 374, 393, 394,
396, 398, 403, 412, 413, 416,
420, 421, 440, 445, 471, 473,
475
Маячка, село 196
Медвідь (див. Ведмідь),
могила 343, 344, 345, 436
Межигірський монастир
425
Мелітополь, місто 336
Мелітопольський повіт
38, 50, 132, 170, 198, 201, 264,
327, 379, 382, 405, 411, 471,
472, 474
Микитин перевіз 198
Микитин Ріг 179
Микитина, слобода 179

Микитинська фортеця
410
Микитинський перевіз
406
Миколаївка, село
Катеринославського повіту
159
Миколаївка, село
Маріупольського повіту 230,
345, 400
Миколаївка, село
Олександрівського повіту
329
Миргородський повіт 130,
393, 473
Михайлівка (Левшина),
село Олександрівського
повіту 328, 329, 334, 434
Михайлівка (Лукашеве),
село Олександрівського
повіту 281, 426, 471
Михайлівка, село 255
Михайлівка, село
Катеринославського повіту
406
Михайлівка, село
Маріупольського повіту 89,
101, 175, 388, 389
Мишурін-Ріг 180
Міжа-Кринка, ріка 237
Мірошник-ріка 200
Міус, ріка 237, 347
Млини, село в
Полтавській губернії 181
Мокра Виковаха, ріка 232
Мокра Волноваха, ріка
347
Мокрі Яли, ріка 202, 343,
347, 436
Москва, місто 251, 404
Московка, ріка 171, 187,

188, 268, 359, 409
Московська губернія 307
Московська держава 425
Музичина, балка 298, 303,
353, 439
Муравський шлях 418
Мусієве, озеро 191, 200
Н
Неаполь, місто 402
Невінчана, балка 175, 255
Недаєве, урочище 362, 441
Неєнбург, село 177
Нейостервік (Устровик),
менонітська колонія 167
Немирів, місто 276, 279
Ненаситецький,
дніпровський поріг 176, 193,
256
Нескрєбівка (див.
Вознесенка), слобода 162,
187, 293, 294
Нескучне, село
Маріупольського повіту 38,
39, 138, 154, 157, 329, 379,
395, 399, 400, 471
Нетрігуз, ріка 285
Нижня Хортиця, колонія
168, 169
Нижня Хортиця, ріка 163,
164, 165, 402
Ніжинський полк 425
Ніколаєвка, село
Олександрівського повіту
433, 474
Нікольське (див. Кальчик,
Запорозьке), село
Маріупольського повіту 310,
339, 373
Нікополь, місто 26, 35, 46,
47, 53, 54, 57, 176, 177, 178,
179, 180, 229, 240, 246, 251,

253, 272, 277, 278, 285, 314,
315, 317, 351, 376, 378, 381,
383-385, 406, 408, 418-421,
425, 431, 471, 474
Нікопольський перевіз
198,
Нікопольський повіт 408
Нікопольський район 406,
421
Німеччина 303, 404
Нова Дніпровська лінія
410
Новгород, місто 405
Новий Кодак, містечко
Катеринославського повіту
120, 122, 341, 391, 400, 406
Новий Кронсвейд колонія
Катеринославського повіту
224, 225, 401, 416, 472, 473
Нові Кайдаки, село
Катеринославського повіту
174, 176, 254, 256, 421, 435,
472
Нововоронцовка, село
Херсонської області 406
Новогригорівка, слобода
163, 178
Новогупалівка, село
Олександрівського повіту 11,
20, 56, 257, 320, 338, 339, 371,
385, 394, 412, 423, 432, 435,
443, 444, 471-474
Новомиколаївка, село
Олександрівського повіту
320, 475
Новомосковськ (див.
Самара), місто 215, 311, 350
Новомосковський повіт
12, 26, 29, 33, 35, 40, 43, 47, 55,
57, 58, 256, 307, 375-382, 384,

385, 430, 471-473, 475
Новоросійська губернія
177
Новоросійський край 133,
175
Новоросія 297
Новоселка, село
Олександрівського повіту
338, 435
Новоспасівка, слобода 312
Новотроїцьке (див.
Середнє), село
Маріупольського повіту 234,
325, 418, 475

О

Обросимове, село 233
Оврамів (Нещотного)
(див. Аврамів), острів 218,
219, 415
Оврамівка (Пехотинське)
(див. Аврамівка), село
Катеринославського повіту
213, 219, 415
Оврамова, балка 267
Олександрівськ, місто 9,
10, 12, 13, 14, 19, 25, 28, 32, 34,
38, 39, 42, 47, 55, 148, 150, 162,
163, 166, 171, 177, 186, 187,
188, 188, 189, 215, 219, 224,
230, 241, 247, 262, 287, 294,
296, 310, 314, 336, 338, 342,
349, 350, 354, 356, 359, 374-
380, 382-384, 394, 398, 400,
409, 416, 420, 422, 432, 435-
437, 439, 445, 471-475,
Олександрівськ, місто
Полтавської губернії 475
Олександрівська
Слобідка (див. Слободка,
Вознесенка) 25, 27, 29, 33, 35,
36, 40, 42, 43, 51, 55, 187, 375,

376, 377, 378, 379, 380, 349,
350, 416, 471

Олександрівська, фортеця
177, 268, 342, 348, 350, 350,
437

Олександрівський повіт 6,
11, 12, 14, 28, 30-32, 34, 36-38,
45, 46, 48, 51-56, 62, 63, 73, 92,
95, 104, 110, 111, 114, 115,
123, 124, 127, 134, 140, 144,
145, 148, 149, 161, 162, 167,
185, 188, 194, 195, 197-199,
201, 202, 212, 213, 220-223,
238-241, 249, 257, 262, 264,
265, 269, 271, 275, 278, 280,
281, 286, 302, 304, 306, 308,
311, 313, 314, 319, 320, 323,
327, 328, 329, 331-336, 338-
341, 344, 347, 351-357, 359-
363, 365, 367, 368, 376-379,
381-390, 392, 394-398, 400-
403, 408, 409, 411-414, 416,
418-424, 426-430, 432-445,
471-475

Олександрівське (див.
Долінтерам), село

Маріупольського повіту 323

Олексіївська, фортеця 410

Ольгінське, село

Маріупольського повіту 14,
31, 35, 36, 45, 50, 53, 56, 61, 65,
67, 69, 70, 77, 81, 83, 86, 91, 95,
107, 108, 112, 117, 118, 134,
137, 145, 146, 154, 159, 170,
230, 231, 233, 238, 243, 269,
272, 313, 325, 326, 346, 373,
377, 378, 381-383, 385-389,
391, 394, 395, 397, 399, 400,
405, 416-419, 424, 431, 432,
437, 444, 471-475

Опошня, село

Зеньківського повіту 181

Орель, ріка 188, 226, 244,
248, 258

Оріхів, місто 216, 239

Оріхівський район 418

Оріхове, озеро 198

Орлів, байрак 216, 400,
414

Орловий, острів 179, 215

Орловщина 405

Осикова, ріка 238, 239, 418

Османська імперія 410

Осокорівка, річка 304

Осогорова, балка 208

Осокорове, урочище 406

Острів-Хортицька,
менонітська колонія 163, 166,
303, 353, 401, 403, 471

Очаків, місто-фортеця
343, 402

П

Павлівка (див.

Комишуваха), село 239, 410

Павловське, село

Олександрівського повіту
335, 434

Павлоградський повіт 39,
42, 51, 121, 188, 334, 379, 380,
383, 391, 475

Павло-Кічкас (див.

Маркусова, Кічкас), село

Олександрівського повіту 14,
223, 416, 420, 421, 440, 445,
471, 473, 475

Паламареве, урочище 220

Панидіно, урочище 284

Патрас, місто 405

Первомайська пристань
403

Перевал, озеро 199

Перекоп 215, 216, 239, 252,

343, 345
 Перелетне, озеро 199
 Перещепине, село
 Новомосковського повіту
 314
 Переяслав, місто 271
 Перуна, острів 124, 125,
 135, 141, 161, 215, 217, 370,
 390, 392, 400, 414, 422, 443
 Петляне, озеро 199
 Петриківка, село
 Новомосковського повіту
 256
 Петровська, слобода
 (станція) 310, 312
 Петровська, фортеця 310
 Петровське (див.
 Балабіно), село
 Олександрівського повіту
 367, 473, 474
 Петровське (Свистунове)
 392, 412, 414, 423, 429, 430,
 434, 441, 443, 444, 474
 Петровське (Петрівка),
 село 205, 214, 268, 304
 Петровське-Балабіно, село
 Олександрівського повіту
 198, 199, 411
 Петровське-Свистунове,
 село Олександрівського
 повіту 126, 214, 264, 335, 359,
 360, 434
 Петро-Свистунове, село
 11
 Печище, урочище 200
 Північне Причорномор'я
 406
 Підгірне, село
 Новомосковського повіту
 256
 Підгороднє, село 171
 Підпільна, ріка 254, 252,
 282, 283, 284, 347, 348, 365,
 366, 406, 437, 442
 Підстепне (див. Царицин
 Кут, Царичанський Кут),
 село Мелітопольського
 повіту 170, 194, 201, 264, 405,
 411, 423, 472
 Пластунівська, балка 264
 Платонівка, станція 437
 Платонівка, село
 Маріупольського повіту 231,
 343, 345
 Побережнтя, балка 208
 Поділля 7, 271, 424, 426,
 455
 Подніпров'я 140, 206
 Покровська, слобода
 (станція) 310, 312
 Покровське, село
 Катеринославського повіту
 252, 254, 283, 313, 335, 347,
 348, 365, 366, 421, 426, 424,
 431, 434, 437, 442, 471-474
 Покровське, село
 Нікопольського району 406
 Покровське, село
 Олександрівського повіту 31,
 56, 179, 249, 271, 377, 384,
 420, 474
 Половиця, село 171, 172,
 173, 174, 175, 176, 180, 181,
 216, 254, 255, 256, 259, 293,
 360, 400, 405, 406, 421
 Полового, гряда 200
 Пологи, місто 335, 336
 Полтава, місто 274, 316,
 318
 Полтавська губернія 127,
 129, 130, 143, 173, 181, 233,
 248, 287, 293, 325, 379, 393,

396, 450, 473, 475
Полтавський полк 181
Полтавщина 187
Польща 162, 184, 229, 253,
258, 263, 268, 270, 272, 282,
288, 291, 298, 300, 306, 318,
352, 360, 368, 424, 425, 456
Попова, скеля 210, 413
Попова, балка 204, 208
Потоки, село
Кременчуцького повіту 181
Поцаїв, містечко 270
Поштовий шлях 347
Преображенка, село
Олександрівського повіту
327, 336, 341, 433-436, 472
Придніпров'я 292
Придніпровський край
286
Пристіня, урочище 331,
332
Причистівка, село 239
Прусовий (див.
Пурисовий), острів 212, 413
Пруссія 401
Прут, ріка 179
Пугачі, скеля 208, 209, 412
Пурисова, могила 223-225,
416
Пурисовий (Прусовий)
(див. Явленний), острів 161,
223-225, 357, 358, 416, 440
Пушкарівка, село 180

Р

Разумовка (див.
Розумовка), село
Катеринославського повіту
25, 27, 30, 31, 41, 43, 54, 165,
166, 168, 170
Расстебін, острів 166

Рашівка, містечко 181
Рибальський (див.
Бобровий), острів 214, 220,
414, 415
Річ Посполита (див.
Польща) 455
Річище, ріка (протока)
199
Розбійник, скеля 209
Роздори (Карабінове),
село Павлоградського повіту
334, 434
Розенталь (Канцерівка),
менонітська колонія 142, 164
Розкопана, могила 204
Розумовка (див.
Разумовка), село
Катеринославського повіту
326, 361, 362, 375, 376, 379,
380, 381, 384, 404, 405, 433,
441, 472, 475
Романкове, село 180-182
Російська імперія 410
Росія 239, 308, 309, 402,
408, 430
Ростов, місто 234
Ростовський шлях 234
Рубань, село на Поділлі
426
Русь 403
Ряба, могила 216
Рябого, балка 178, 305
Рясна, могила 204

С

Савине, озеро 201, 278
Савосьчина, балка 187
Савурівські, хутори 233
Савур-Могила 23, 233,
234, 235, 236, 237, 244, 278,
343, 344, 347, 418, 419

Савуровські, хутори 347
 Савутина, балка 352, 438
 Сагайдачне, урочище 182,
 185, 260, 288, 289, 291, 292,
 293, 296, 300, 302, 356, 357,
 360, 361, 400, 408, 409, 427,
 441
 Сажанка, балка 177
 Самара (див.
 Новомосковськ), місто 171,
 174, 215, 216, 311, 350
 Самара, ріка 235, 311, 348
 Санкт-Петербург, місто 7,
 195, 206
 Сасичене, озеро 199
 Свистунове (див.
 Петровське-Свистунове),
 село Олександрівського
 повіту 265
 Середнє (див.
 Новотроїцьке), село
 Маріупольського повіту 325
 Середня Забора, скеля 209
 Середня, скеля 292, 360,
 408
 Середня Хортиця, ріка
 162, 163, 401
 Серпухов, місто 307
 Сидорова, могила 372
 Синельникове
 (Миколаївка), село 176
 Сінай, гора 459
 Скажений Яр, урочище
 347
 Скарбна, ріка 348, 437
 Скельки, село 196, 197,
 201
 Скутівщина, балка 293
 Славгород (див.
 Жебуневе), місто 371
 Слишко, село
 Олександрівського повіту
 320
 Слобідка (див.
 Олександрівська Слобідка),
 передмістя Олександрівська
 224, 296, 437, 472
 Слов'янськ, місто 237, 406
 Слов'янська, фортеця 406
 Слов'янський повіт 408
 Случ, ріка 251
 Смольща (див.
 Августинівка), село
 Катеринославського повіту
 125, 178, 216, 217, 305, 392,
 414, 415, 473, 475
 Соколки, село
 Кобеляцького повіту 249
 Соловецький монастир
 426
 Солона, ріка 192
 Сорокатисячний, острів
 357
 Старий Дніпро, ріка 303,
 353, 355, 356, 403
 Старий Кічкас 208
 Старий Кодак, село
 Катеринославського повіту
 228, 406, 416
 Старий Кронсвейд,
 менонітська колонія 208, 224,
 401, 416, 474
 Старі Кайдаки 177, 227,
 228, 256
 Стародубівка, станиця
 310, 312
 Старцева, балка 336
 Степашки, село на
 Поділлі 426
 Степова Україна 5, 6, 8, 12,
 16, 17
 Стила, село

Маріупольського повіту 323
Сторожова, могила 228,
343, 344, 416, 417, 436
Сторожовий, острів 213,
218, 219, 414
Стретенка, село 233, 418
Стрілиця (див.
Федоришин), острів 361, 358,
440, 441
Стрільча, скеля 141, 358,
440
Суми, місто 239
Сура, ріка 176, 177
Суха, балка 364
Суха Виковаха, ріка 232
Суха Волноваха, ріка 347
Суха Московка, ріка 187
Суха, балка 180
Сухачівка, село 342
Сухенький, байрак 180
Сухиніне, озеро 199

Т

Таволжана, балка 264, 335,
372, 444
Таволжаний, острів 135,
178, 215, 216, 217, 218, 305,
414, 415
Таврійська губернія 38,
50, 132, 170, 171, 188, 194,
198, 239, 264, 327, 379, 382,
405, 410, 411, 423, 471, 472,
474
Таврійська область 404
Таврія 132, 175, 253, 255
Таганрог, місто 326, 344
Таранова, балка 187
Тарасівка, село
Катеринославського повіту
156, 201, 399, 474
Тарасівське, озеро 199

Татарка, ріка 307
Татарка, слобода 307
Темна, ріка 284
Темні Води, ріка 285
Темрюк, село
Маріупольського повіту 239
Теплинський ліс 237
Тернувата, балка 203
Терса, балка 204
Терса, ріка 192
Тимошева, гряда 366
Токмак, містечко
Бердянського повіту 171, 239
Токмак, могила 238, 239,
418
Томаківка, село
Катеринославського повіту
129, 229, 342, 393, 473
Торець, ріка 238, 239, 418
Тригубівське, озеро 199
Трутова, балка 178, 305
Туреччина 140, 192, 195,
214, 245, 253, 263, 282, 283,
285, 307, 309, 310, 350, 373,
424-426
Туркенівка, село
Олександрівського повіту
314

У

Україна 6, 9, 183, 247, 249,
251, 253, 270, 275, 286, 291,
311, 312, 359, 404, 424, 458
Україна Західна 282, 258
Україна Лівобережна 425
Україна Південна 6, 9, 13,
403,
Україна Правобережна
271, 425

Ф

Фалєєвська пристань 298
Фастів, місто 425

Федоришин (див.
Стрільця), острів 295, 361
Федорівка (див.
Бурлацьке), село
Олександрівського повіту
Катеринославської губернії
30, 223, 229, 339, 376, 435, 472
Федорівка (див. Язикове),
село Катеринославського
повіту 248, 263, 270, 307, 360,
367-369, 391, 392, 406, 414,
416, 417, 420, 424, 422, 430,
436, 441, 443-445, 472
Феськова Яма, озеро 200
Фракія 405
Франція 404

Х

Халуїовата, ріка 191
Харків, місто 10
Харківська губернія 234,
237, 239, 362
Харькове, озеро 191, 200
Харькове, урочище 200
Херсон 139, 175, 250, 255,
307, 406, 408
Херсонська губернія 338,
410
Херсонщина 350
Хитовий, байрак 180, 330
Хитрівка, село
Мелітопольського повіту
163, 194, 327
Хлібодарівка, станція 344,
436
Хмарна, скеля 208, 209,
412
Холуювате, урочище 168
Хортиця, менонітська
колонія 164, 338
Хортиця, острів 11, 21,
135, 139, 140, 142, 178, 161,

162, 163, 165, 166, 169, 183,
212, 220, 247, 248, 262, 268,
285, 286, 288, 292, 298, 302,
303, 350-356, 358, 395, 396,
401-403, 413, 414, 419, 420,
424, 427, 432, 437, 438-440
Хортицький округ 167

Ц

Цареконстантинівка
(Кам'янка), село
Олександрівського повіту
202, 240, 338, 341, 366, 411,
418, 419, 435, 442, 471, 472
Царинне, озеро 181
Царицин Кут (див.
Підstepне), слобода
Мелітопольського повіту
163, 194, 200, 201, 264, 405,
411
Царичанка, село
Кобеляцького повіту 248
Царичанський Кут (див.
Царицин Кут, Підstepне),
слобода Мелітопольського
повіту 423
Царська Пристань,
урочище 165, 166, 351, 403
Циганська, могила 341,
436
Цимбалево, озеро 199

Ч

Чепин, байрак 180
Червоний, острів 214, 414
Чернігівщина 404, 425
Чорна, могила 232, 237,
343
Чорна, скеля 353
Чорне море 403, 405, 421
Чорне, озеро (Чорна яма)
200

Чорний ліс 426
Чорні, гори 246
Чорногорія 402
Чорноморія 140, 162, 162,
167, 178, 181, 182, 200, 214,
312, 348, 402, 408
Чортомлицька Січ 251
Чумацький шлях 339, 347
Чуприни, балка 336

Ш

Шаварене, озеро 199
Шайтанка, ріка 232, 347
Шакалова, криниця 364,
442
Шанцева, балка 353, 439
Шахівка, ріка 285
Шенвіз, німецька колонія
188, 336, 435
Шенеберг (Смоляна),
колонія 164
Шийчене, озеро 200
Широка, балка 208, 366,
442
Шкварцівське, озеро 199
Шкілевий, байрак 180
Школа, скеля 208, 209,
412
Шмалена, могила 216

Шпиль-гора 197

Щ

Щербинина, балка 369

Я

Явленний (див.
Пурисовий острів), острів
223, 357
Явленний, поріг 223
Явтух-ріка 220
Язиківський перевіз 215,
414
Язикове (див. Федорівка),
село Катеринославського
повіту 11, 14, 20, 119, 125,
176, 178, 216, 217, 223, 229,
248, 263, 270, 305, 307, 343,
360, 366-369, 372, 374, 391,
392, 406, 414, 416, 417, 420,
422, 424, 430, 436, 441, 443-
445, 472
Язиковий (див.
Таволжаний), острів 217,
370, 371
Якімова, балка 202, 204
Яли, ріка 238, 418
Янисоль, село 344
Янчекрак, село
Мелітопольського повіту
132, 198